

ทฤษฎีฐานราก

ในเรื่องความเข้มแข็งของชุมชน

นภาพร หะวานนท์
เพ็ญศิริ จีระเดชากุล
สุรภูมิ ปัดไธสง
อุษณีย์ ธโนศวรรย์
โสสมพรรณ ถิ่นว่อง
ศศิธร ศิริประเสริฐกุล
พิศมัย รัตนโรจน์สกุล
พนารัช ปรีดากรณ์
พรใจ ลีทองอิน
อภิชัย ศรีโสภิต
อัจฉรา วงศ์มงคล
ทศพร มณีศรีขำ
วันชัย ธรรมสังการ
จิรศักดิ์ สุขวัฒนา
ฉัตรวรัญ องค์กรสิงห์

โครงการปริญญาเอกพัฒนศึกษาศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย สกว.

ทฤษฎีฐานราก ในเรื่องความเข้มแข็งของชุมชน

นภาพร หะวานนท์

เพ็ญศิริ จีระเดชากุล

สุรุติ ปัดไธสง

อุษณีย์ ธโนศวรรย์

โสมพรรณ ถิ่นว่อง

ศศิธร ศิริประเสริฐกุล

พิศมัย รัตนโรจน์สกุล

พนารัช ปรีดากรณ์

พรใจ ลีทองอิน

อภิชัย ศรีโสภิต

อัจฉรา วงศ์มงคล

ทศพร มณีศรีขำ

วันชัย ธรรมสังการ

จิรศักดิ์ สุขวัฒนา

ฉัตรวิทย์ องค์กรสิงห์

การวิจัยนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัยเรื่อง “ การพัฒนาดัชนีความเข้มแข็งของชุมชน ”

โดยได้รับการสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

สารบัญ

บทที่	หน้า
1. บทนำ นภาพรณั หะวานนท เพ็ญสิริ จีระเดชากุล สุรวุฒิ ปัดไธสง	1 - 6
2. อุปัตติการณัความเข้มแข็งของชุมชนในสังคมไทย เพ็ญสิริ จีระเดชากุล	1- 31
3. วิธีวิทยาในการศึกษาปรากฏการณัความเข้มแข็งของชุมชน นภาพรณั หะวานนท	1- 53
4. สร้างชุมชนเข้มแข็งบนความหลากหลายของผลผลิตเพื่อการค้า นภาพรณั หะวานนท สุรวุฒิ ปัดไธสง อุณณัย์ ธโนสวรรย์ โสมพรรณ ถิ่นว่อง	1- 61
5. สร้างชุมชนเข้มแข็งบนฐานการผลิตข้าวเพื่อการค้า: ศึกษากรณั ความร่วมมือระหว่างชุมชนกับองค์กรพัฒนาเอกชน สุรวุฒิ ปัดไธสง นภาพรณั หะวานนท ศศิธร ศิริประเสริฐกุล	1- 31
6. ชุมชนกับรัฐ: ศึกษากรณัความร่วมมือระหว่างชุมชนกับรัฐ นภาพรณั หะวานนท สุรวุฒิ ปัดไธสง พิศมัย รัตนโรจน์สกุล	1- 47
7. ความเข้มแข็งของชุมชนบนฐานเศรษฐกิจพอเพียง เพ็ญสิริ จีระเดชากุล สุรวุฒิ ปัดไธสง พนารัษ ปรัดการณั พรใจ ลีทองอิน	1- 44
8. ทำการเกษตรร่วมกันสู่ความเข้มแข็งของชุมชน เพ็ญสิริ จีระเดชากุล นภาพรณั หะวานนท	1- 40
9. สร้างชุมชนเข้มแข็งด้วยองค์กรปกครองท้องถิ่น สุรวุฒิ ปัดไธสง เพ็ญสิริ จีระเดชากุล จิรศักดิ์ สุขวัฒนา ฉัตรวรวิญ องค์กรสิงห์	1- 31
10. การสร้างความเข้มแข็งชุมชนจากกลุ่มออมทรัพย์ สุรวุฒิ ปัดไธสง เพ็ญสิริ จีระเดชากุล	1 - 24

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
11. การคงอยู่ของทรัพยากรทางทะเลกับความเข้มแข็งของชุมชน เพ็ญศิริ จีระเดชากุล นภาพร หะวานนท์ อภิชัย ศรีโสภิต อัจฉรา วงศ์มงคล	1 - 33
12. สร้างชุมชนเข้มแข็งบนฐานการต่อสู้กับการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรม นภาพร หะวานนท์ เพ็ญศิริ จีระเดชากุล ทศพร มณีศรีจำ วันชัย ธรรมสัจการ	1 - 30
ภาคผนวก	

บทนำ

โครงการพัฒนาศูนย์ความเข้มแข็งชุมชน

นางภรณ์ หะวานนท์

เพ็ญศิริ จีระเดชากุล

สุรภูมิ ปัดโธสง

ในช่วงเวลาไม่นานมานี้ ประเด็นเรื่องความเข้มแข็งของชุมชน ได้รับการหยิบยกขึ้นมากล่าวถึงในฐานะที่เป็น “ทางเลือก” สำคัญของการพัฒนา ผู้นำเสนอแนวคิดในเรื่องนี้ มีทั้งผู้นำชุมชน ผู้ที่ทำงานโครงการพัฒนาต่างๆ ทั้งจากภาคเอกชนและภาครัฐ นักวิชาการ นักธุรกิจ นักการเมือง ซึ่งความคิดของกลุ่มบุคคลเหล่านี้ เกิดจากทัศนะที่คล้ายคลึงกันคือ เป็นการตั้งคำถามกับแนวทางการพัฒนากระแสหลักที่มุ่งไปสู่การทำให้ประเทศปรับเปลี่ยนไปเป็นประเทศอุตสาหกรรม โดยเน้นการเจริญเติบโตของเศรษฐกิจในภาพรวมของประเทศ และการกระตุ้นให้ครอบครัวเกษตรกร ซึ่งเป็นประชากรส่วนใหญ่ของประเทศ มีการผลิตเพื่อการค้าและเพิ่มปริมาณผลผลิต เพื่อเพิ่มรายได้ โดยกระแสการพัฒนาในแนวนี้ได้ละเลยการให้ความสำคัญกับชุมชนในฐานะเป็นองค์กรทางสังคมที่ครอบครัวเกษตรกรดำรงชีวิตอยู่ และเป็นหน่วยทางสังคมสำคัญ ที่จะสร้างความมั่นคงปลอดภัยทั้งทางด้านสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง ให้กับครอบครัวเกษตรกร ผลที่ติดตามจากกระบวนการพัฒนาที่เกิดขึ้น มาตั้งแต่เริ่มใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจ ฉบับที่ 1 ก็คือ ชุมชนชนบทส่วนใหญ่ของประเทศกำลังอยู่ในภาวะที่อ่อนแอ ไม่สามารถให้หลักประกันในเรื่องความมั่นคงในด้านสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง แก่สมาชิกของชุมชน ตัวอย่างภาวะการณ์ที่มีการกล่าวถึงกันมากได้แก่ การที่คนในชนบทจำนวนมาก ไม่ได้เป็นเจ้าของทรัพยากรในการผลิต ต้องกลายเป็นแรงงานรับจ้างราคาถูก การที่ทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนถูกทำลาย การขาดอำนาจต่อรองในการขายสินค้าที่ผลิตได้ การที่บางคนมีหนี้สินเกินกว่าที่จะชดเชยได้ การที่คนจำนวนมากฝากความหวังไว้กับห่วยเถื่อน การดื่มเหล้า การใช้ยาเสพติด เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ในขณะที่ชุมชนชนบทจำนวนมากได้ถูกกระแสของการพัฒนาพัฒนาให้ต้องเผชิญกับปัญหาต่างๆ ชุมชนจำนวนหนึ่งสามารถปรับตัว และกำหนดทางเลือกในการพัฒนาของตนเอง แทนการปล่อยตัวเองไปตามแนวทางการพัฒนาที่กำหนดจากภายนอกชุมชน ชุมชนเหล่านี้ได้สร้างเงื่อนไขและกระบวนการบางอย่างเพื่อตอบสนองต่อสถานการณ์ทางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และวัฒนธรรมที่รุกรานเข้ามาจากภายนอกชุมชน ชุมชนหลายแห่งได้กลายเป็นชุมชนที่มีความเข้มแข็ง สมาชิกของชุมชนสามารถดำรงชีวิตอยู่ในชุมชนได้อย่างมั่นคง และมีชีวิตที่มีคุณภาพ

ประเด็นคำถามที่สำคัญก็คือ อะไรคือเงื่อนไขที่ทำให้ชุมชนเหล่านี้ปรับตัวและสามารถหาทางออกให้กับภาวะวิกฤตที่เกิดขึ้นได้ และกระบวนการที่ชุมชนนำมาใช้เพื่อนำไปสู่การหาทางออกต่อปัญหาที่เกิดขึ้นมีขั้นตอนอย่างไร คำตอบต่อคำถามเหล่านี้มีความสำคัญยิ่งต่อการกำหนดยุทธศาสตร์ของการพัฒนาใน

อนาคต แน่นอนว่า ชุมชนเหล่านี้ล้วนแต่ได้เผชิญปัญหาที่แตกต่างกัน และได้อาศัยภูมิปัญญาเพื่อหาทางออก ซึ่งล้วนมีความหลากหลาย คำตอบที่ได้จากคำถามข้างต้น จะนำไปสู่การเสนอทางเลือกในการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนอื่นๆ ที่ยังเผชิญกับปัญหาความไม่เข้มแข็งในมิติต่างๆ ที่จำเป็นสำหรับการดำรงชีวิตในชุมชน

ในสภาพการณ์ที่สังคมไทยกำลังเผชิญกับภาวะวิกฤตในการพัฒนาอุตสาหกรรม และประสบปัญหาในการระดมเงินลงทุนจากต่างประเทศ ความจำเป็นที่จะต้องระดมสรรพกำลังและสติปัญญา เพื่อจะหาทางออกและเสนอทางเลือกให้กับสังคมไทย จะต้องกระทำอย่างเป็นระบบ และตอบสนองต่อความต้องการชุมชนได้แท้จริง การพยายามหาคำตอบต่อคำถามในเรื่องความเข้มแข็งของชุมชน จึงต้องเริ่มต้นจากฐานคิดที่ว่า “คำตอบอยู่ที่ชุมชน” ชุมชนเป็นผู้กำหนดความหมาย (meaning) ของนิยาม ความเข้มแข็ง เนื่องจากความเข้มแข็งของชุมชนเป็นมโนทัศน์ที่มีความซับซ้อน และเกี่ยวข้องกับมิติต่างๆ หลายมิติ (multi-dimensional concept) ชุมชนต่างๆ อาจนิยามความเข้มแข็งที่แตกต่างกันไป ขึ้นอยู่กับประสบการณ์ของชุมชนที่มีต่อสิ่งต่างๆ ไม่ว่าจะเป็น ความเพียงพอของทรัพยากรธรรมชาติ การจัดระบบความสัมพันธ์ในชุมชน ประเพณี วัฒนธรรม ตลอดจนความสัมพันธ์กับรัฐ และองค์กรทางสังคมอื่นๆ ภายนอกชุมชน การศึกษาความเข้มแข็งของชุมชนจึงต้องศึกษาความหลากหลายในมิติต่างๆ เหล่านี้ เพื่อหาข้อสรุปเชิงทฤษฎีว่า ภายใต้บริบททางด้านเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมที่ต่างกัน ความหมายของความเข้มแข็งของชุมชนครอบคลุมมิติในเรื่องใดบ้าง และในแต่ละมิติมีคุณสมบัติ (properties) แตกต่างกันอย่างไ

นอกจากการศึกษาความหมายของความเข้มแข็งจากจุดยืนของชุมชนแล้ว การพยายามหาคำตอบเกี่ยวกับความเข้มแข็งของชุมชน ยังควรต้องครอบคลุมถึงการสืบค้นว่า ความหมายของความเข้มแข็งของชุมชนถูกสร้าง (construct) ขึ้นมาอย่างไร ซึ่งรวมถึงการหาคำอธิบายถึงเงื่อนไข และกระบวนการที่ชุมชนสามารถสร้างความเข้มแข็ง ตามความหมายที่ชุมชนต้องการ คำอธิบายเกี่ยวกับเงื่อนไข และกระบวนการเหล่านี้เป็นสิ่งที่จะต้องได้มาจากชุมชนเช่นเดียวกัน เพื่อว่ามโนทัศน์ต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับความเข้มแข็งชุมชนที่มีความหลากหลาย จะสามารถสะท้อนภาพความเข้มแข็งของชุมชนตามความเป็นจริง และคนในชุมชนมองว่าเป็นสิ่งที่มีความหมายต่อชีวิตจริงของชุมชน มิใช่เป็นสิ่งที่ถูกกำหนดจากผู้ที่อยู่ภายนอกชุมชน

ผลจากการศึกษาคำอธิบายกระบวนการของการสร้างความเข้มแข็งในชุมชน จะเป็นประโยชน์ในการเสนอทางเลือกให้กับชุมชนอื่นๆ ที่ยังอยู่ในสภาพอ่อนแอ ให้ได้มีโอกาสเรียนรู้จากประสบการณ์ของชุมชนที่ได้พัฒนาความเข้มแข็งไประดับหนึ่งแล้ว โดยจุดเริ่มต้นของการเรียนรู้ ควรเริ่มจากการประเมินสถานการณ์ของชุมชนว่า มีสภาพการณ์ในเรื่องความอ่อนแอและความเข้มแข็งอย่างไร มีเงื่อนไข และปัจจัยใดบ้างที่สามารถนำมาใช้เพื่อสร้างกระบวนการที่จะนำไปสู่การทำให้ชุมชนมีความเข้มแข็งขึ้น แนวทางสำคัญหนึ่งที่จะเป็นประโยชน์ต่อการประเมินชุมชน ได้แก่ การใช้ดัชนีความเข้มแข็งชุมชนเป็นเครื่องมือในการประเมิน

สถานการณ์ของชุมชน ทั้งนี้เพื่อให้ชุมชนสามารถเรียนรู้จุดอ่อนจุดแข็งของชุมชนได้ในเวลาอันเหมาะสม และสามารถกำหนดทางเลือกในการพัฒนาชุมชน โดยอาศัยข้อมูลพื้นฐานจากการประเมินอย่างเป็นระบบ

โครงการพัฒนาด้านความเข้มแข็งของชุมชน เป็นงานวิจัยที่โครงการปริญญาเอกสาขาพัฒนศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ โดยได้รับการสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) โครงการวิจัยนี้ แบ่งการศึกษาออกเป็น 3 ระยะคือ

ระยะแรก เป็นการศึกษาองค์ความรู้ และแนวคิดเชิงอุดมการณ์เกี่ยวกับความเข้มแข็งของชุมชน เป็นการศึกษาแนวคิดทั้งจากเอกสาร ผลการวิจัย และแนวคิดของนักคิด เพื่อนำมาสร้างมโนทัศน์และแนวคิดพื้นฐานทางทฤษฎี (theoretical basis) เกี่ยวกับความเข้มแข็งของชุมชน

ระยะที่สอง เป็นการวิจัยเพื่อการพัฒนาทฤษฎีฐานราก (grounded theory) เกี่ยวกับความเข้มแข็งของชุมชน ทฤษฎีนี้จะสร้างขึ้นโดยอาศัยองค์ความรู้ที่มีอยู่ และแนวคิดเชิงอุดมการณ์ของความเข้มแข็งของชุมชน ซึ่งศึกษาไว้ในขั้นตอนแรกมาเป็นพื้นฐานในการวางแผนการศึกษา ความเข้มแข็งของชุมชนจากปรากฏการณ์จริง คือจากชุมชนที่มีความเข้มแข็งในมิติต่างๆ วิธีวิทยาของการสร้างทฤษฎีจากฐานรากจะช่วยให้สามารถสร้างข้อสรุปเชิงทฤษฎีเพื่ออธิบายความเข้มแข็งของชุมชนได้สอดคล้อง และเหมาะสมกับบริบทของสังคมไทย จากนั้นจึงพัฒนาด้านความเข้มแข็งของชุมชน ซึ่งรวมถึงดัชนีที่สะท้อนถึงกระบวนการที่นำไปสู่ความเข้มแข็งของชุมชน ดัชนีเหล่านี้จะพัฒนาขึ้นมาจากมโนทัศน์เชิงทฤษฎี (theoretical concept) ที่ได้จากวิธีวิทยาของการสร้างทฤษฎีจากฐานราก

ชุมชนที่เลือกศึกษาเป็นชุมชนที่สามารถปรับตัว จนสามารถสร้างความเข้มแข็งขึ้นมาได้ในลักษณะต่าง ๆ กัน ความหลากหลายของชุมชนที่เลือกมานี้จะช่วยให้ทฤษฎีที่สร้างขึ้นมามีอำนาจในการอธิบายสูง ชุมชนในที่นี้อาจหมายถึงหมู่บ้านมากกว่า 1 หมู่ โดยหมู่บ้านเหล่านี้ จะดำเนินกิจกรรมทางสังคมร่วมกัน อาจไปวัด หรือใช้แหล่งน้ำร่วมกัน ชุมชนที่เลือกศึกษา ได้แก่ ชุมชนที่มีความเข้มแข็ง โดยมีบริบทต่างๆ กัน ดังต่อไปนี้

1. ชุมชนที่มีเศรษฐกิจแบบพอเพียง คือมีการผลิตที่มีการพึ่งปัจจัยในการผลิต และตลาดภายนอกน้อย (เช่น ชุมชนที่มีการเกษตรแบบผสมผสาน)
2. ชุมชนที่มีการปลูกพืชเศรษฐกิจ หรือปลูกพืชเชิงเดี่ยว โดยมีการสร้างกลไกการจัดการในเรื่องแหล่งทุน การผลิต การขาย ที่มีอำนาจต่อรองสูง ทำให้ชุมชนสามารถดำรงชีวิตอยู่ในระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมได้อย่างเข้มแข็ง
3. ชุมชนที่มีการสร้างความหลากหลาย (diversify) กิจกรรมทางเศรษฐกิจ เพื่อให้มีแหล่งที่มาของรายได้ ทั้งจากภาคเกษตรกรรม งานหัตถกรรม งานที่เป็นธุรกิจของชุมชน โดยสมาชิกของชุมชนไม่ต้องย้ายถิ่นออกจากชุมชน

4. ชุมชนที่มีวิธีการผลิตที่ต้องอาศัยทรัพยากรธรรมชาติ และสามารถสร้างกลไกเพื่อรักษาระบบนิเวศนี้ได้อย่างมีประสิทธิภาพ ทำให้คนในชุมชนดำรงชีวิตอยู่ในชุมชนได้อย่างเข้มแข็ง (เช่น ชุมชนที่ดำรงชีวิตอยู่ด้วยการพึ่งพาอาศัยป่าชายเลน)
5. ชุมชนที่มีการจัดการในเรื่องเงินออมและแหล่งทุน สำหรับสมาชิกของชุมชนที่เข้มแข็ง ไม่ต้องพึ่งพาระบบธนาคาร หรือการกู้ยืมเงินในระบบอุปถัมภ์
6. ชุมชนที่มีการสร้างกลไกให้คนมีจิตสำนึกต่อส่วนรวม สมาชิกจะอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข มีความสามัคคี เอื้อเฟื้อ และช่วยเหลือเกื้อกูลกัน
7. ชุมชนที่เคยมีปัญหาทางด้านเศรษฐกิจ ยากจน แต่มีโครงการพัฒนาบางอย่างเข้าไป และก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้น คือชุมชนมีความเข้มแข็งขึ้น พึ่งตนเองทางเศรษฐกิจได้มากขึ้น
8. ชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากการขยายตัวของอุตสาหกรรม และสามารถปรับตัวเองให้ได้รับผลประโยชน์จากการดำรงชีวิตอยู่ในเศรษฐกิจ 2 ระบบได้อย่างเข้มแข็ง รวมทั้งสามารถสร้างอำนาจต่อรองในเรื่องของระบบนิเวศกับโรงงานอุตสาหกรรมได้
9. ชุมชนที่มีความเข้มแข็งทางการเมือง คือ สมาชิกของชุมชนมีส่วนร่วมในการบริหารส่วนท้องถิ่นอย่างจริงจัง สามารถผลักดันให้องค์การบริหารส่วนท้องถิ่นดำเนินการเพื่อตอบสนองต่อความต้องการชุมชนได้อย่างแท้จริง

วิธีวิทยาที่ใช้ในการศึกษาความเข้มแข็งของชุมชน คือวิธีวิทยาในการสร้างทฤษฎีจากฐานราก (grounded theory) ซึ่งเป็นวิธีวิทยาที่เน้นการศึกษาปรากฏการณ์สังคม โดยยึดหลักการทำความเข้าใจสิ่งต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นค่านิยม ความคิด ความเชื่อ ทักษะ จากมุมมองของคนในสังคมนั้นเอง จากนั้นจึงนำข้อมูลที่ได้มาสร้างโมทัศน์ หาความเชื่อมโยงระหว่างโมทัศน์ต่างๆ เพื่อให้ได้ข้อสรุปเชิงทฤษฎีของปรากฏการณ์ทางสังคมที่ต้องการหาคำอธิบาย ทฤษฎีจึงเป็นผลผลิตของการปรับเปลี่ยนปรากฏการณ์ทางสังคม หรือความจริงที่มีอยู่ในสังคมให้อยู่ในระดับที่สามารถใช้เป็นกรอบในการอธิบายปรากฏการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นจริงในสถานการณ์ต่างๆ ได้ ประเด็นสำคัญของการสร้างทฤษฎีจากฐานราก คือ ทฤษฎีที่สร้างขึ้นจะต้องสะท้อนความจริง มีความชัดเจนเหมาะสม และต้องตรงกับเรื่องที่ศึกษา รวมทั้งต้องมีการนำเสนอเงื่อนไขที่มีความสำคัญต่อข้อสรุปเชิงทฤษฎีอย่างชัดเจน และเนื่องจากทฤษฎีถูกสร้างขึ้นมาจากข้อมูลที่มีความหลากหลาย (diverse) ทฤษฎีจะต้องมีลักษณะที่เป็นนามธรรมมากพอที่จะหลอมรวมความหลากหลายต่างๆ เข้าไว้เป็นหมวดหมู่ และสามารถนำไปใช้อธิบายปรากฏการณ์ที่ใกล้เคียงในบริบทอื่นๆ ได้

อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่า การสร้างทฤษฎีฐานรากจะเน้นการศึกษาจากปรากฏการณ์จริง แต่วิธีวิทยาของการสร้างทฤษฎีฐานราก มิได้ละเลยการนำองค์ความรู้ที่ได้มีการสะสมกันมา ไม่ว่าจะเป็นแนวคิดทฤษฎี

หรือผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง มาเป็นพื้นฐานในการสร้างองค์ความรู้ใหม่ขึ้นมา ทั้งนี้เพราะปรากฏการณ์สังคมเป็นเรื่องซับซ้อน การจะอธิบายความเข้มแข็งของชุมชน จึงไม่สามารถใช้ตรรกะง่ายๆ ในการอธิบายได้ แต่ต้องอาศัยความรู้ที่ลึกซึ้งเกี่ยวกับมโนทัศน์ต่างๆ ที่เกี่ยวข้องอย่างกว้างขวาง ความรู้นี้จะช่วยให้ผู้วิจัยมีความไว (sensitivity) ต่อการสร้างมโนทัศน์ขึ้นมาจากข้อมูล การศึกษาองค์ความรู้ที่เกี่ยวกับความเข้มแข็งของชุมชนจึงเป็นขั้นตอนที่สำคัญของการสร้างทฤษฎีฐานราก

ดัชนีความเข้มแข็งของชุมชน จะถูกพัฒนาขึ้นมาจากมโนทัศน์ต่างๆ ที่ได้จากการวิจัยโดยใช้วิธีวิทยาของการสร้างทฤษฎีฐานราก โดยจะพัฒนาดัชนีความเข้มแข็งของชุมชน 3 กลุ่ม (category) กลุ่มแรกจะเป็นดัชนีที่สะท้อนความเข้มแข็งของชุมชน กลุ่มที่สองจะเป็นดัชนีที่สะท้อนเงื่อนไขหรือปัจจัย (casual condition) ที่ก่อให้เกิดความเข้มแข็งของชุมชน และกลุ่มที่สาม เป็นดัชนีที่สะท้อนถึงกระบวนการที่นำไปสู่การสร้างความเข้มแข็งชุมชน นอกจากนี้ ทฤษฎีฐานรากที่ได้รับการพัฒนาขึ้นมานี้ ยังสามารถให้คำอธิบายถึงความเชื่อมโยงระหว่างมโนทัศน์ต่างๆ ทั้งสามกลุ่มด้วย

ทฤษฎีที่พัฒนาขึ้นมาจากวิธีวิทยาของทฤษฎีฐานราก เพื่อนำมาใช้อธิบายความเข้มแข็งของชุมชนนี้ จะมีประโยชน์ต่อการที่ผู้วางนโยบาย และผู้ทำงานเกี่ยวข้องกับชุมชน จะนำไปใช้เป็นพื้นฐานในการประเมินความเข้มแข็งของชุมชนที่มีบริบทต่างๆ กัน

ระยะที่สาม เป็นการนำมโนทัศน์และข้อสรุปเชิงทฤษฎีที่ได้จากระยะที่สองไปทดสอบ (verify) กับปรากฏการณ์จริง โดยจะพัฒนาแบบวัดเชิงปริมาณ เพื่อนำดัชนีที่ได้จากทฤษฎีฐานรากไปศึกษากับชุมชน 300 แห่ง เพื่อคัดสรรดัชนีที่มีอำนาจในการจำแนกและอธิบายความเข้มแข็งของชุมชน โดยใช้วิธีการทางสถิติ

โดยเหตุที่ทฤษฎีฐานรากได้รับการพัฒนาขึ้นมาจากการศึกษาปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในชุมชนที่ได้เจาะจงเลือกมาศึกษา การนำทฤษฎีที่ได้ไปทดสอบกับชุมชนอื่นๆ เพื่อดูว่าทฤษฎีที่ได้พัฒนาขึ้นมานี้จะได้รับการยืนยัน (confirm) ในชุมชนอื่นๆ โดยทั่วไปหรือไม่ จึงเป็นขั้นตอนที่สำคัญของกระบวนการแสวงหาความรู้ ดังนั้น เพื่อทดสอบ (verify) ความเข้มแข็งของทฤษฎีที่ใช้อธิบายความเข้มแข็งของชุมชนที่ได้สร้างขึ้นมาจากวิธีวิทยาของการสร้างทฤษฎีจากฐานราก และเพื่อคัดสรรดัชนีที่มีอำนาจจำแนกและอำนาจในการอธิบายความเข้มแข็งของชุมชน ดัชนีที่ได้พัฒนามาจากวิธีวิทยาของการสร้างทฤษฎีจากฐานราก จะถูกนำมาทดสอบในชุมชนอื่นๆ โดยการใช้วิธีวิทยาของการวิจัยเชิงปริมาณและวิธีการสถิติที่จะช่วยให้ทราบว่า ในจำนวนตัวแปรต่างๆ ที่อยู่ในชุดของมโนทัศน์หลักนี้ ตัวแปรย่อยใดที่สามารถสะท้อนมโนทัศน์ในแต่ละเรื่อง เช่น ทุนทางสังคม การอยู่ร่วมกันอย่างเกื้อกูล เศรษฐกิจแบบพอเพียง ได้ดีที่สุด ซึ่งจะเป็นการคัดสรรตัวแปรที่สะท้อนมโนทัศน์หลักในเรื่องความเข้มแข็งของชุมชน ให้มีจำนวนลดน้อยลง และเหมาะที่จะนำไปใช้ประเมินสถานการณ์ชุมชนโดยทั่วไปได้อย่างมีประสิทธิภาพ

นอกจากนี้การนำทฤษฎีไปทดสอบในชุมชนระดับกว้าง ยังช่วยให้ทราบว่า ดัชนีที่เป็นเงื่อนไข และกระบวนการตัวใด มีอำนาจในการอธิบายความเข้มแข็งของชุมชนอย่างมีนัยสำคัญ โดยเฉพาะในบริบทที่

แตกต่างกัน ซึ่งจะช่วยให้เกิดทางเลือกในการนำดัชนีที่มีอำนาจการอธิบายสูง ไปใช้วัดความเข้มแข็งของชุมชนในบริบทต่างๆ กัน

สิ่งที่ต้องคำนึงถึงก็คือ การพัฒนาดัชนีความเข้มแข็งของชุมชนนี้ มิใช่การสร้างสูตรสำเร็จว่าชุมชนที่เข้มแข็งจะต้องมีลักษณะต้องตรงกับดัชนีที่ได้พัฒนาขึ้นมา หากไม่เป็นไปตามมาตรฐานความเข้มแข็งของชุมชนที่กำหนดไว้ ก็จะต้องมีการพัฒนาความเข้มแข็งที่พึงปรารถนา ดัชนีที่ได้พัฒนาขึ้นมานี้ จะให้ประโยชน์ในแง่ของการเสนอวิธีวิทยาที่ชุมชนหรือผู้ที่เกี่ยวข้องกับชุมชน จะสามารถนำไปใช้ประเมินสถานการณ์จริงของชุมชนว่าเป็นอย่างไร มีมิติใดบ้างที่จัดว่ามีความเข้มแข็ง มิติใดบ้างที่ยังคงอ่อนแอ และสามารถเสนอทางเลือกให้แก่ชุมชนในแง่ของการปรับเปลี่ยนเงื่อนไข (หากเป็นไปได้) และปรับเปลี่ยนกระบวนการ เพื่อนำไปสู่การสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน ส่วนการเลือก หรือการแสวงหาทางออกเป็นสิ่งที่ชุมชนจะต้องเป็นผู้ตัดสินใจ

อุบัติการณ์ความเข้มแข็งของชุมชนในสังคมไทย

เพ็ญศิริ จิระเดชากุล*

ความนำ

ในช่วงกว่าสามทศวรรษที่ประเทศไทย ได้เริ่มใช้แนวทางการพัฒนาประเทศไปสู่ภาวะทันสมัย ตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ 1 เป็นต้นมา ได้เกิดความเปลี่ยนแปลงแก่สังคมไทยอย่างไพศาล ในทุก ๆ ด้าน ไม่ว่าจะเป็นด้านเศรษฐกิจ การเมือง วัฒนธรรม สังคมและสิ่งแวดล้อม กระบวนการของความเปลี่ยนแปลงนี้ มีความสลับซับซ้อนจนยากที่จะอธิบายในเชิงสาเหตุผลลัพธ์ ว่าอะไรเป็นเหตุ ผลักดันให้เกิดอะไรติดตามมาอย่างชัดเจน เพราะความเปลี่ยนแปลงทั้งหลายทั้งปวงนั้น ต่างก็เป็นเหตุ ปัจจัยเชื่อมโยงซึ่งกันและกัน การเปลี่ยนแปลงในด้านหนึ่งหรือหลาย ๆ ด้าน จึงส่งผลกระทบไปถึงด้านอื่น ๆ ไปด้วยอย่างถ้วนทั่ว

ผลจากกระบวนการเปลี่ยนแปลงนี้ ในด้านบวกเราได้เห็นตัวเลขของอัตราการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจที่สูงขึ้นในระดับมหภาคในช่วงเวลาหนึ่ง ความเจริญของถนนหนทาง ไฟฟ้า น้ำประปา และระบบสาธารณสุขไปโรคต่าง ๆ รวมถึงดีกรีมานานของที่พักทันสมัยสะดวกสบายขึ้น การขยายปริมาณของการศึกษาไปสู่เด็กและเยาวชนในวัยเล่าเรียนอย่างทั่วถึงยิ่งขึ้น ทำให้อัตราการอ่านออกเขียนได้ของประชากรอยู่ในระดับสูงขึ้น ระบบการสื่อสารที่ทันสมัย และสามารถเชื่อมโยงกับเครือข่ายได้เกือบทั่วโลก ฯลฯ แต่ในผลด้านบวกนี้โดยส่วนใหญ่ได้ตกถึงเฉพาะคนบางกลุ่ม ที่อยู่ใกล้ศูนย์กลางอำนาจพอที่จะแสวงหาโอกาสที่จะเข้าถึงเท่านั้น คนส่วนใหญ่ของประเทศซึ่งได้แก่ คนชนบทผู้ด้อยโอกาส กลับได้รับผลเหล่านี้น้อยมาก

ท่ามกลางผลบวกจากกระบวนการเปลี่ยนแปลงของสังคม ก็มีผลลบติดตามมาเป็นอีกด้านหนึ่งของเหรียญเดียวกัน การส่งเสริมการผลิตทางอุตสาหกรรมของภาคเมือง การส่งเสริมการเกษตรแผนใหม่เพื่อการค้าและการส่งออก รวมถึงการขยายตัวของรัฐเข้าไปในชนบท ได้ส่งผลให้ชุมชนเกษตรกรรมในชนบท เกิดภาวะอ่อนแอในหลากหลายด้าน ทั้งการพึ่งพิงตลาด แหล่งสินเชื่อ และพ่อค้าคนกลาง ความเสื่อมและความร่อยหรอของทรัพยากรธรรมชาติ ทั้งดิน น้ำ ป่า ฯลฯ การเกิดเครือข่ายของระบบอุปถัมภ์ของ "ผู้มีอิทธิพล" ระบบความสัมพันธ์แบบเครือญาติ และการรวมกลุ่มกันตามประเพณี เพื่อจัดการทรัพยากรและแรงงานที่เคยมีอยู่ เริ่มแตกสลายลง และภูมิความรู้ที่เคยใช้แก้ปัญหาและได้สั่งสมปรับเปลี่ยนกันมา ถูกลืมเลือนและเริ่มสูญหายไป (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2536)

ผลพวงจากการพัฒนาทำให้เกิดปัญหาแก่ชุมชนบทดังกล่าว ได้ก่อให้เกิดคำถามกับแนวคิดที่อยู่เบื้องหลัง แนวทางในการพัฒนาประเทศไปสู่ภาวะทันสมัย ที่มุ่งเน้นความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจซึ่งเชื่อกันมาแต่เดิม ว่าถูกต้องและเหมาะสมสอดคล้องกับบริบทของสังคมไทยหรือไม่ แนวคิดเหล่านั้นที่สำคัญๆ ได้แก่แนวคิดที่ว่าพัฒนาคือการทำให้ทันสมัยแบบตะวันตก (Westernization) หรือ การทำ

*ผู้ช่วยศาสตราจารย์ประจำคณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

ให้เป็นอุตสาหกรรม (industrialization) แนวคิดที่ว่าปัจจัยต่างๆ เช่น ความขาดแคลนทรัพยากรธรรมชาติ ทุน และทรัพยากรมนุษย์ที่ขาดความชำนาญการ โครงสร้างสังคมที่มีขนาดเล็กและไม่ทำหน้าที่เฉพาะ คนในสังคมยังมีทัศนคติและระบบความเชื่อที่มั่งงายไม่ทันสมัย ฯลฯ ล้วนเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนา ความเชื่อที่ว่าพัฒนาจะเกิดขึ้นได้ต้องมีการทุ่มทุน และความชำนาญการอย่างมหาศาล จากภายนอกเข้าสู่สังคมที่ยังไม่พัฒนานี้ ในรูปของความช่วยเหลือ และการลงทุนที่มุ่งสู่อุตสาหกรรมหนัก และเกษตรกรรมเพื่อส่งออก ต้องขยายสังคมให้ใหญ่ขึ้น มีการแบ่งแยกหน้าที่ตามความชำนาญมากขึ้น มีการเปลี่ยนแปลงทัศนคติโดยผ่านการศึกษา การกล่อมเกลாதงสังคม การให้แบบอย่างเพื่อเลียนแบบ ตลอดจนการถ่ายทอดธรรมเนียม และความเชื่อที่ว่าพัฒนาเป็นเรื่องเกี่ยวกับเทคนิค จึงต้องดำเนินการโดยผู้เชี่ยวชาญ (expert) ที่มีความรู้ในด้านต่างๆ (เดวิด โกลด์สวอร์ธ 2530) แนวคิดเช่นที่กล่าวมานี้ ได้ทำให้มองไม่เห็นบริบทของชุมชนที่มีความหลากหลาย มองชาวบ้านว่าเป็นผู้ที่มีแต่ปัญหา และตกอยู่ในวงจรแห่งความชั่วร้าย คือ ไร้ ทุน เจ็บ มองชุมชนว่าว่างเปล่า จึงเป็นเพียงวัตถุ (object) ที่รอรับการพัฒนาปรับเปลี่ยนจากภายนอก จึงละเลยและไม่มีที่ว่างให้กับวัฒนธรรม ศักยภาพ และภูมิปัญญาของชาวบ้าน และมองความเข้มแข็งว่าเป็นเพียงการพัฒนาแบบแยกส่วน คือให้ความสำคัญเฉพาะมิติทางด้านเศรษฐกิจ และเป็นเศรษฐกิจเงินตราเป็นสำคัญ

การตั้งคำถามต่อแนวคิดการพัฒนาระบบหลักดังกล่าว ได้นำไปสู่การแสวงหาทางออกของการพัฒนาที่จะไม่ทำลายชุมชน กอปรกับในช่วงเวลาที่ผ่านมาได้มีการรับรู้กันมากขึ้นว่า ท่ามกลางปัญหาวิกฤติที่รุมล้อมชุมชนชนบทในทุก ๆ ด้านนั้น ได้มีชุมชนจำนวนหนึ่งมิได้ถูกระงับจากภายนอกและถูกทำลายไปอย่างสิ้นเชิง แต่หากสามารถปรับตัว เรียนรู้ และหาทางออกให้กับตนเอง โดยสร้างความหลากหลาย (diversification) ในทุก ๆ ทาง จนกลายเป็นชุมชนที่มีความเข้มแข็ง สมาชิกของชุมชนสามารถดำรงชีวิตอยู่ในชุมชนได้อย่างมีคุณภาพและมั่นคง (สมพันธ์ เตชะอธิก , 2541 : ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา , 2537 : เสรี พงศ์พิศ , 2531) ได้ทำให้ฐานคิดในการพัฒนาเริ่มเปลี่ยนแปลงไปคือ ต้องเริ่มต้นจากการตระหนักว่า ชุมชนไม่ได้ว่างเปล่าและมีแต่ด้านที่เป็นปัญหา แต่ชุมชนท้องถิ่นในทุกภูมิภาคล้วนมีภูมิปัญญา มีศักยภาพ มีพลังสร้างสรรค์ และมีทางเลือกของตนเองอย่างอิสระที่จะแก้ปัญหาของชุมชน ดังนั้นการพัฒนาของชุมชนไม่ว่าจะเป็นในแง่เป้าหมายหรือกระบวนการ จึงเป็นการกำหนดและตัดสินใจจากชุมชนดำเนินการโดยชุมชน และชุมชนก็เป็นผู้รับประโยชน์จากการพัฒนานั้น จึงเป็นการพัฒนาที่มีชุมชนเป็นตัวตั้ง ครอบคลุมในหลากหลายมิติ (เสรี พงศ์พิศ , 2531 : กาญจนา แก้วเทพ , 2538)

การเปลี่ยนฐานคิดจากการพัฒนาที่มี "ตัวแบบ" (Model) หรือ "มาตรฐาน" แบบตะวันตกเข้าไปสู่ชุมชนไปสู่ฐานคิดที่ว่า "คำตอบอยู่ที่ชุมชน" ได้สะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญและการให้คุณค่าแก่ "ความหลากหลาย" และ "ความอ่อนไหว" มากกว่าความเป็นหนึ่งเดียว และความตายตัวซึ่งเคยมีอิทธิพลกำกับความคิดและกิจกรรมการพัฒนาที่ผ่านมา ฐานคิดใหม่นี้จึงสอดคล้องกับความเป็นจริงในสังคมไทย เพราะในระยะเวลาที่สามทศวรรษของการพัฒนาชนบท ได้นำไปสู่ข้อสรุปว่าไม่มีรูปแบบตายตัวใด ๆ ที่สามารถใช้ได้กับชุมชนทุกแห่ง ชุมชนประกอบด้วยความสัมพันธ์ที่ก่อสานกันขึ้นมาอย่างซับซ้อน มีโครงสร้างทางเศรษฐกิจและสังคมที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานทางภูมิศาสตร์ วัฒนธรรม ประเพณี

และความสัมพันธ์ทางการผลิต ที่มีรูปลักษณะเฉพาะแต่ละชุมชน เมื่อชุมชนเหล่านี้ประสบกับความเปลี่ยนแปลง จึงมีกระบวนการปรับตัวแตกต่างกันไปในหลายรูปแบบ และการปรับตัวนี้ก็ยังได้มีส่วนหล่อหลอมให้คนในชุมชนมีโลกทัศน์ ค่านิยมและทัศนคติต่อการดำรงอยู่ของชุมชนที่แตกต่างกันออกไป ซึ่งก็ย่อมจะมีผลต่อการปรับตัวของชุมชนต่อไปอีกเป็นเช่นนี้เรื่อย ๆ ดังนั้นการมองความเข้มแข็งของชุมชน จึงจำเป็นต้องเป็นการมองแบบเคลื่อนไหวและเป็นกระบวนการ

งานศึกษานี้จัดทำขึ้นโดยมีวัตถุประสงค์ที่จะเสนอตัวอย่างของชุมชนไทย จากกรณีศึกษาซึ่งได้มีผู้ศึกษาและบันทึกเอาไว้ว่า ได้ผ่านกระบวนการปรับตัวจนประสบผลสำเร็จ หรือในที่นี้จะเรียกว่าเกิดความเข้มแข็งในระดับหนึ่งในลักษณะต่าง ๆ กัน เพื่อสะท้อนให้เห็นว่าได้มีชุมชนที่เข้มแข็งเกิดขึ้น และอยู่ในความรับรู้ของสังคมไทย โดยจะวิเคราะห์ให้เห็นว่า ตั้งแต่ไทยเริ่มใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับแรกเป็นต้นมานั้น ชุมชนไทยได้เผชิญกับปัญหาความเปลี่ยนแปลงอย่างไรบ้าง ชุมชนเหล่านั้นได้มีการปรับตัวและหาทางออกอย่างไร มีเงื่อนไขปัจจัยอะไรที่เกื้อหนุนการปรับตัว และหาทางออกของชุมชน และผลของการปรับตัวที่เกิดขึ้นทำให้ชุมชนเข้มแข็งอย่างไร

กรณีศึกษาของชุมชนไทยที่ได้มีการศึกษา และบันทึกไว้อย่างเป็นระบบนั้น ก่อนข้างมีอยู่อย่างจำกัด งานศึกษานี้จึงต้องใช้งานเขียนแบบเล่าประสบการณ์ประกอบด้วย เพื่อให้ได้ตัวอย่างที่มีความหลากหลายในบริบท ซึ่งอาจทำให้ได้ข้อมูลที่ไม่ครบถ้วน และเนื่องจากต้องอาศัยข้อมูลจากงานเขียนซึ่งมีจุดสิ้นสุดของเวลา งานศึกษานี้จึงตระหนักว่าความเข้มแข็งของชุมชนที่พบ อาจดูตายตัว ไม่เคลื่อนไหว ทั้ง ๆ ที่ในความเป็นจริงแล้ว ชุมชนแต่ละชุมชนย่อมมีการต่อสู้ ดิ้นรน ปรับตัวไปตามเงื่อนไขของเวลา และเหตุปัจจัยที่เข้ามาเกี่ยวข้อง จึงมีความแปรเปลี่ยนไปได้ตลอดเวลา และที่สำคัญอีกประการหนึ่ง งานศึกษานี้ตระหนักดีว่าความเข้มแข็งของชุมชนที่พบอาจไม่สะท้อนความจริงที่แท้จริงที่เกิดขึ้นในชุมชน เพราะเมื่อเป็นงานเขียนผู้เขียนหรือผู้เล่าเรื่องจึงยังคงอำนาจที่จะทำหน้าที่ตัดต่อ ตัดทิ้ง เพิ่มเติมเปลี่ยนแปลง แก้ไขตามกระบวนการของการผลิตงานเขียน ซึ่งไม่ได้มีลักษณะภาวะวิสัย (objective) หากเป็นเพียงการสะท้อนแบบสร้างขึ้นมาใหม่เท่านั้น (representation) (ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร , 2540 : 81) ซึ่งไม่เฉพาะแต่งานเขียนของกรณีศึกษาเท่านั้น แม้แต่งานศึกษานี้เช่นเดียวกับงานทางสังคมศาสตร์ทั้งหลาย ก็ย่อมไม่พ้นจากข้อจำกัดดังกล่าว

ชุมชนกับปฏิบัติการความเข้มแข็งของชุมชน

กรณีศึกษาที่ใช้เป็นตัวอย่างของปฏิบัติการความเข้มแข็งของชุมชนในสังคมไทยนี้ เป็นชุมชนชนบท ซึ่งอาจหมายรวมถึงหมู่บ้านมากกว่า 1 หมู่บ้าน ที่มีการดำเนินกิจกรรมทางสังคมร่วมกันจำนวน 7 ชุมชน ได้แก่ ชุมชนยกกระบัตร บ้านทุ่งยาว บ้านสระคูณ ชุมชนคีรีวง ชุมชนท่าเกวียน บ้านพุด และ ชุมชนบ้านแหลมไทร แต่ละชุมชนก็จะถูกใช้เป็นตัวอย่งของการดำเนินกิจกรรมเพื่อปรับตัว การนำเสนอกรณีศึกษาในที่นี้ จะพยายามคงภาพที่ผู้เขียนกรณีศึกษาได้เขียนไว้ให้มากที่สุด เพื่อจะได้เห็นตัวตนและรับรู้ความรู้สึกของผู้เขียนกรณีศึกษาว่า ได้มีส่วนในการกำหนด "ความเข้มแข็งของชุมชน" อย่างไร

ชุมชนยกกระบัตร อำเภอบ้านแพ้ว จังหวัดสมุทรสาคร : ชุมชนที่เคยมีปัญหาความยากจน เมื่อมีโครงการพัฒนาชนบทแบบผสมผสาน ซึ่งเป็นโครงการร่วมของ 3 มหาวิทยาลัย เข้าไปทดลองปฏิบัติงาน ก็ได้ทำให้ชุมชนมีความเข้มแข็งขึ้น พึ่งตนเองทางเศรษฐกิจได้มากขึ้น (อภินันท์ รพีพัฒน์ , 2531)

เดิมตำบลยกกระบัตรเป็นท้องที่ยากจน ภูมิประเทศเป็นป่าโปร่งชายทะเลมีน้ำเค็มท่วมถึงทุกปี ชาวบ้านมีอาชีพตัดฟันขายและรับจ้าง พ.ศ. 2498 เจ้าอาวาสยกกระบัตร ซึ่งสนใจปรับปรุงเศรษฐกิจ ได้ริเริ่มให้ชาวบ้านปลูกมะพร้าวและทำน้ำตาลปี๊บ ชาวบ้านหมู่ 6-7 ซึ่งอยู่ใกล้คลองใหญ่ ได้เริ่มทำสวนมะพร้าวและทำน้ำตาลปี๊บ พอประมาณปี 2508 ครอบครัพลำนี้ก็มีฐานะดีขึ้น จนเกิดความแตกต่างทางฐานะเศรษฐกิจของชาวสวนมะพร้าวหมู่ 6-7 กับชาวนายากจนในหมู่ 4-5 การทำนาของชาวนาได้ผลผลิตน้อย ขาดทุนเพราะดินเค็ม และมีปัญหาจากหนูนาและโรคพืชสูงมาก ชาวนาจึงยากจนและเป็นหนี้สิน แทบทุกครัวเรือนต้องไปรับจ้างทำสวน เพื่อหารายได้มาจุนเจือการปลูกข้าวที่ขาดทุน ครั้นจะหันไปทำสวนมะพร้าวซึ่งต้องใช้ทุนสูง และต้องรอถึง 5 ปี กว่าจะได้ผลที่จะทำน้ำตาลได้ ก็ไม่รู้จะไปกู้เงินที่ไหน บางครอบครัวสิ้นหวังก็อพยพโยกย้ายออกไปหางานทำที่อื่น ความแตกต่างในฐานะทางเศรษฐกิจของชาวบ้านใน 2 อาชีพนี้ ได้ก่อให้เกิดช่องว่างทางสังคมในชุมชนขึ้น ชาวนายากจนจึงไม่อาจแต่งงานกับลูกสาวชาวสวนที่มีฐานะได้

ในปี 2517 ได้มีโครงการพัฒนาชนบทลุ่มแม่น้ำกลอง ซึ่งเป็นโครงการร่วมของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล และมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ เข้าไปทดลองปฏิบัติพัฒนาชนบทแบบผสมผสาน เพื่อหาวิธีการพัฒนาชนบทที่มีประสิทธิภาพ โครงการนี้เมื่อเข้าไปที่ยกกระบัตรในระยะแรก ก็มีลักษณะการทำงานแบบสั่งการจากเบื้องบน เช่นเดียวกับโครงการพัฒนาของทางราชการอื่นๆ ส่วนใหญ่ จึงดำเนินการผ่านผู้นำที่เป็นทางการ คือ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ซึ่งมักมีฐานะดีกว่าคนอื่น และมีอาชีพผลิตน้ำตาลปี๊บ โครงการระยะแรกซึ่งได้แก่ อบรมตัดเย็บเสื้อผ้า อบรมการซ่อมเครื่องยนต์ ปรับปรุงเตาเคี่ยวน้ำตาล หรือจัดการศึกษาในเวลาเพื่อสอบเทียบมัธยมศึกษา ฯลฯ จึงล้มเหลวเพราะต้องล้มเลิกไปบ้าง หรือถ้าจะเป็นประโยชน์ก็เป็นประโยชน์แก่คนที่มีฐานะคืออยู่แล้ว ไม่ได้สามารถแก้ปัญหาความยากจนของชาวนา และช่องว่างทางสังคมของชุมชนได้

เมื่อโครงการพัฒนาฯ ตระหนักในปัญหาที่เกิดขึ้น จึงเรียนรู้ที่จะปรับเปลี่ยนวิธีการทำงานใหม่ โดยมีกลุ่มเป้าหมายในการพัฒนาที่ชัดเจน คือกลุ่มชาวนายากจน และทำงานแบบล่างขึ้นบน คือให้ความสำคัญกับศักยภาพของชุมชนที่จะมองปัญหา คิด ตัดสินใจ วางแผน และดำเนินการแก้ไขปัญหาโดยชุมชนเอง เพื่อนำไปสู่การพึ่งตนเองได้ ซึ่งเป็นมิติใหม่ของการพัฒนาในขณะนั้น งานของโครงการฯ ในระยะหลังจึงจำกัดอยู่ที่การประสานงานให้ชาวบ้านมีการทำงานแบบรวมกลุ่มเกษตรกร ให้การสนับสนุนทางเทคนิควิทยา รวมถึงชี้แหล่งทรัพยากรภายนอกให้ชาวบ้านได้รู้จัก และใช้ประโยชน์เท่านั้น

กระบวนการพัฒนาในแนวใหม่ เริ่มจากการหาผู้นำตามธรรมชาติ ซึ่งเป็นผู้ที่ชาวบ้านมักมาปรึกษาหารือ หรือขอคำแนะนำในเรื่องต่าง ๆ อยู่เสมอ และเป็นผู้ที่ได้พยายามคิด มีความเต็มใจที่จะหาทางช่วยเหลือ แก้ไขปัญหาความยากจนของพวกเขา เมื่อได้ผู้นำแล้วก็กระตุ้นให้บุคคลเหล่านี้รวมตัวกัน ประชุมปรึกษาหารือกันถึงปัญหาร่วมของชาวนา ตลอดจนคิดหาวิธีการแก้ปัญหา ทำให้ได้คำตอบมา

ว่าการแก้ปัญหาจะได้แก่การเลี้ยงปลา เพราะบริเวณนี้มีแหล่งน้ำอุดมสมบูรณ์ตลอดปี เมื่อตกลงได้แล้ว กลุ่มผู้นำตามธรรมชาติจึงไปพูดคุยให้ผู้นำทางการคือ เจ้าอาวาสยกกระบัตร กำนัน และผู้ใหญ่บ้าน ที่เกี่ยวข้องได้ทราบ จนมีการประชุมชาวบ้านกลุ่มใหญ่ที่วัดยกกระบัตร เมื่อชาวบ้านมองเห็นทางแก้ปัญหา ร่วมกันแล้ว จึงเริ่มมีการศึกษาเทคนิควิธีในการเลี้ยงปลาและเพาะพันธุ์ปลา จากแหล่งความรู้ภายนอก เช่น มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

การหาเงินทุนของชาวบ้าน ชาวบ้านใช้วิธีการรวมตัวกันเป็นกลุ่มเล็ก ๆ เป็นกลุ่มลูกค้าโดยตรง ของ ธกส. กลุ่มแรกเกิดขึ้นจากการรวมตัวของผู้นำตามธรรมชาติ โดยสมาชิกในกลุ่มค้าประกันกันเอง เมื่อได้รับเงินกู้จึงทดลองเลี้ยงปลานิล โดยไปซื้อลูกปลานิลจากสถาบันประมงน้ำจืดแห่งชาติ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์โดยตรง เมื่อทดลองประสบผลสำเร็จจึงมีการจัดตั้งกลุ่มเลี้ยงปลาเพิ่มอีก

ภายหลังกิจกรรมการเลี้ยงปลาของชาวบ้าน ได้ขยายไปเป็นการปลูกมะพร้าวและผลิตน้ำตาลปี๊บ ร่วมด้วย โดยได้รับการสนับสนุนและแนะนำจากเจ้าอาวาสให้สร้างเขื่อนดินรอบ ๆ ที่นาของตน และแจกจ่ายพันธุ์มะพร้าวที่คัดเลือกแล้วให้ไปปลูกบนเขื่อนดิน ทั้งยังขยายไปสู่การปลูกพืชผสมผสานบนคันดินต่อมาด้วย

ระหว่างการปรับตัวเพื่อแก้ปัญหานี้ ชาวบ้านได้มีกระบวนการเรียนรู้เกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา ทั้งจากการศึกษาหาประสบการณ์จากภายนอกชุมชน และจากการเรียนรู้ด้วยตนเอง ซึ่งอาจเป็นการเรียนรู้ขึ้นมาใหม่จากการลองผิดลองถูก หรืออาศัยสติปัญญา หรือเรียนรู้โดยอาศัยภูมิปัญญาและวัฒนธรรมที่มีอยู่ในชุมชน เป็นพื้นฐานในการปรับเปลี่ยนไปสู่วัฒนธรรมใหม่ที่เหมาะสมกับยุคสมัย ทำให้การดำเนินงานของชุมชนยกกระบัตรประสบผลสำเร็จ โดยใช้ทุนลดลง แต่ได้ประโยชน์เพิ่มขึ้น มีอำนาจในการต่อรองสูงขึ้น เช่น มีการขายลูกปลาระหว่างชาวบ้านด้วยกันในราคาถูกกว่าท้องตลาดมาก มีการรวมกลุ่มกันไปขอ น.ส.3 พร้อมกัน ทำให้ไม่ต้องเสียค่าน้ำร้อนน้ำชาแก่เจ้าพนักงานที่ดินอำเภอ ชาวบ้านเรียนรู้ที่จะใช้หญ้าเป็นอาหาร โดยปลูกหญ้าในวังปลาเมื่อต้นหญ้าโตพื้ น้ำก็จะตัดและหมักไว้ให้เน่าจนเป็นอาหารของปลา ทำให้สามารถลดต้นทุนได้ทั้งกอหญ้านี้ยังเป็นพืชของปลาจากนกซึ่งเป็นศัตรูได้ด้วย ชาวบ้านเรียนรู้ที่จะจัดระบบให้สมาชิกกลุ่มเลี้ยงปลา ผลัดเปลี่ยนกันวิดปลาในบ่อ ไม่ให้วิดพร้อมกันในเวลาเดียวกัน เพื่อป้องกันปลาล้นตลาดและราคาตก และยังได้อาศัยแรงงานจากเพื่อนในกลุ่มมาช่วยวิดปลา และชาวบ้านได้เรียนรู้ที่จะอยู่ร่วมกับระบบทุนนิยมได้อย่างรู้เท่าทัน ด้วยการไม่ยอมไปรับจ้างทำงานให้นายทุนจากกรุงเทพฯ ที่เข้ามาตั้งบริษัทเลี้ยงปลาและรับซื้อปลาจากชาวบ้าน ทั้งยังไม่ยอมขายปลาให้ด้วย

โครงการพัฒนา ฯ ซึ่งเข้าไปสู่ชุมชนยกกระบัตร แม้จะมีความสำคัญในฐานะที่ช่วยกระตุ้นให้ชาวบ้านเกิดการรวมตัว และตระหนักในศักยภาพของตนได้เร็วขึ้น ก็อาจไม่ใช่เงื่อนไขที่จำเป็นต่อการพัฒนาของชุมชนเสมอไป ในท้องที่อีก 2 แห่งจากทั้งหมด 5 แห่ง ที่โครงการพัฒนาฯ เข้าไปดำเนินการ ก็ประสบความล้มเหลว เนื่องจากไม่สามารถค้นพบความต้องการ และวิธีการที่จะปรับปรุงสภาพความเป็นอยู่ของชาวบ้านได้ ศักยภาพซึ่งแฝงเร้นอยู่ในชุมชนและความสามารถที่จะนำออกมาใช้ประโยชน์ได้ จึงเป็นเงื่อนไขของการพัฒนา

เมื่อโครงการพัฒนาฯ ถอนตัวออกจากยกกระบัตร์ ชุมชนชาวนาเกีมีรายได้เพิ่มขึ้นจากการเลี้ยงปลา แล้วยังมีรายได้เสริมจากการปลูกพืชผลไม้บนคันดินรอบบ่อปลา และมีรายได้จากการทำน้ำตาลปี๊บขายด้วย ชาวนาจึงพ้นจากความยากจนเพราะทำกำไรได้ ไม่ต้องไปรับจ้างอีก ชาวบ้านที่เคยอพยพออกไปทำงานนอกท้องถิ่น เริ่มกลับเข้ามาอยู่ในหมู่บ้านเพื่อเลี้ยงปลา ระหว่างชาวบ้านซึ่งทำสวนมะพร้าว (หมู่ 6-7) กับชาวบ้านที่เลี้ยงปลา (หมู่ 4-5 ที่เคยทำนาแต่เดิม) ซึ่งแบ่งแยกกันทางสังคมเพราะฐานะทางเศรษฐกิจต่างกัน ก็เกิดความเท่าเทียมกันทางเศรษฐกิจมากขึ้น จึงนำไปสู่ความร่วมมือกันในการผลิต และเรียนรู้ร่วมกันอย่างเสมอภาคยิ่งขึ้น คือในขณะที่ชาวบ้านหมู่ 6-7 มาช่วยลงแขก หรือเอาแรงในการวิดปลา ก็เรียนรู้การเลี้ยงปลาและได้รับลูกปลาไปเลี้ยงในท้องร่องสวนมะพร้าว ชาวบ้านหมู่ 4-5 ก็เรียนรู้การปลูกมะพร้าวบนคันดินรอบบ่อปลา และเริ่มผลิตน้ำตาลปี๊บออกขายเพื่อเพิ่มรายได้ ชุมชนยกกระบัตร์จึงสามารถที่จะจัดการใช้ทรัพยากรท้องถิ่นได้อย่างคุ้มค่าให้ประโยชน์สูงสุด การพ้นจากภาวะความยากจน ได้ทำให้ชาวบ้านมีเครดิตพอที่จะกู้ยืมเงินจากธนาคารมาลงทุนได้ด้วยตนเอง และที่สำคัญแม้ไม่มีโครงการพัฒนาฯ แล้ว ชุมชนยกกระบัตร์ก็ยังสามารถพึ่งตนเอง และพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันภายในชุมชน เพื่อแก้ไขปัญหาของตนเองได้อย่างต่อเนื่อง เหล่านี้จึงจัดได้ว่าเป็นความเข้มแข็งของชุมชนยกกระบัตร์

บ้านทุ่งยาว ตำบลศรีบัวบาน อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน : ชุมชนรักษาป่าที่มีความเข้มแข็งทางการเมือง (คำว่า "การเมือง" ที่จะใช้กับกรณีของบ้านทุ่งยาวนี้ หมายถึง ขบวนการเคลื่อนไหวของประชาชนในระดับรากหญ้า (the grass-roots movement) ซึ่งเกิดขึ้นจากการมองเห็นและตระหนักในความอยู่ดีศรีธรรมที่ตนเองได้รับ ประเด็นที่เคลื่อนไหวก็มักเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับความเป็นความตายของคนในชุมชน โดยตัวแสดงหลักในขบวนการเคลื่อนไหวนี้ก็คือ ประชาชนระดับล่างหรือผู้อยู่อริมขอบของสังคม ซึ่งในอดีตได้ถูกปิดกั้นมิให้เข้ามามีส่วนร่วมในการเมืองแบบเก่าที่มีรัฐ กลไกของรัฐ หรือพรรคการเมือง เป็นผู้มีบทบาทสำคัญ (ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร , 2540 : 163-165) สามารถต่อสู้กับกฎหมายของรัฐที่ขัดกับวิถีชีวิตของชาวบ้านได้ประสบผลสำเร็จ (ชัชวาล ทองดีเลิศ และ นันทา เบญจสิลาภ , 2536) บ้านทุ่งยาวเริ่มก่อตั้งมาเมื่อปี 2458 เมื่อชาวบ้านจากที่อื่นอพยพหนีความแห้งแล้ง มาพบความอุดมสมบูรณ์ของป่าไม้เบญจพรรณ ที่ราบกว้าง และลำน้ำสายใหญ่ของบ้านทุ่งยาว จึงปลูกบ้านทำสวนเป็นการถาวรขึ้น ผู้นำคนแรกของชุมชนได้ร่วมกับชาวบ้านสร้างวัดให้เป็นศูนย์รวมจิตใจของชุมชน และช่วยกันขุดเหมืองฝายเพื่อทดน้ำจากแม่น้ำผ่านคูคลองเข้าสู่ท้องนา โดยมีฝายซึ่งได้มาจากเสียงลงมติในหมู่ผู้ใช้น้ำ เป็นผู้ทำน้ำที่แบ่งปันน้ำและดูแลระบบเหมืองฝาย ส่วนสมาชิกเหมืองฝายจะมีหน้าที่ซ่อมแซมฝายและตรวจดูความเรียบร้อยของฝาย เหมืองฝายจึงเป็นภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดสรรน้ำที่เป็นธรรม ในภาคเหนือตอนบนมาช้านาน คนทุ่งยาวมีความเชื่อว่าฝายเป็นผู้อานวยให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล จึงต้องทำพิธีเลี้ยงฝายเป็นประจำทุกปีตราบถึงปัจจุบัน

นอกเหนือจากน้ำซึ่งชาวบ้านอาศัยทำนา ป่าไม้ก็เป็นสิ่งที่พึ่งให้ได้เก็บเห็ด ขุดหน่อไม้ เก็บผักหวาน หาไข่มดแดงมาเป็นอาหาร และเก็บใบตองตึงมาตากให้แห้งไว้มุงหลังคา ประโยชน์จากป่าและ

น้ำที่ชุมชนได้พึ่งพิง ได้ทำให้ชาวบ้านทุ่งยาวเริ่มต้นรักษาป่ามาพร้อมกับการจัดสรรน้ำตามภูมิปัญญาของชุมชนมาตลอดระยะเวลากว่า 80 ปี

ชุมชนบ้านทุ่งยาวเริ่มเผชิญกับปัญหาการแย่งชิงทรัพยากรอย่างเข้มข้น ทั้งจากคนภายนอกจากรัฐ เมื่อวิธีการผลิตแบบใหม่ได้ทำให้เกิดการรุกขยายพื้นที่ทำการเกษตรเข้าไปในพื้นที่ป่ามากขึ้น และเมื่อมีการประกาศเขตวนอุทยาน การเข้าไปสร้างระบบชลประทานสมัยใหม่ของรัฐ ทั้งอ่างเก็บน้ำและฝายคอนกรีต ได้ทำให้ชาวบ้านสูญเสียสิทธิในการจัดการทรัพยากรน้ำ ไปให้เจ้าหน้าที่กรมชลประทาน ทั้งการสร้างอ่างเก็บน้ำ ได้ทำให้ชาวบ้านต้องผจญกับความแห้งแล้งอย่างไม่เคยประสบมาก่อน ชาวบ้านจึงเลือกใช้วิธีการต่อต้านคัดค้านเพื่อรักษาป่าและน้ำของพวกเขาไว้

เมื่อชาวบ้านจากตำบลอื่นประมาณ 300 คน เข้ามาร่วมป่าเป็นแปลง ๆ เพื่อจะทำไร่สวนในเขตป่าของชุมชนทุ่งยาวในปี 2517 ชาวทุ่งยาวได้ทำหนังสือร้องเรียนไปยังอำเภอ แต่ไม่ได้รับการตอบสนองใด ๆ จากทางการ ชาวทุ่งยาวจำนวน 200 คน จึงไปชุมนุมเรียกร้องที่หน้าศาลากลางจังหวัด และได้ยื่นคำขาดว่า "ถ้าจะเอาป่าก็ต้องผ่านศพเราไปก่อน" ชาวบ้านทุ่งยาวจึงได้เป็นผู้รักษาป่าต่อไป เหตุการณ์ในวันนั้นได้ทำให้หมู่บ้านทุ่งยาวมีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักว่าเป็นบ้านอนุรักษ์ป่า ซึ่งสร้างความภาคภูมิใจและความมั่นใจกับชาวบ้าน ทั้งยังส่งผลโดยตรงต่อการขยายเขตรักษาป่าเป็น 2,000 ไร่ ในปีนั้น

เหตุการณ์ที่ทำให้ชาวบ้านทุ่งยาวต้องเข้าไปต่อสู้กับกฎหมายของรัฐ เกิดขึ้นใน พ.ศ.2532 เมื่อหน่วยราชการกรมป่าไม้ได้แจ้งให้ชาวบ้านมาประชุมที่ศาลากลางเปริญในหมู่บ้าน เรื่องการประกาศให้ป่าบ้านทุ่งยาวเป็นวนอุทยาน ชาวบ้านทราบเรื่องนี้มาล่วงหน้าก่อน และได้ประชุมตกลงกันที่จะไม่ยอมยกป่าให้ ดังนั้นในวันที่เจ้าหน้าที่นัดประชุม ชาวบ้านทั้งหมดทุกคนรวมทั้งเด็กและคนแก่ ได้รวมพลังกันไปคัดค้านการประกาศเขตวนอุทยาน โดยไม่สนใจต่อคำสัญญาของทางราชการว่า เมื่อเป็นวนอุทยานแล้วจะกลายเป็นแหล่งท่องเที่ยว ทำเงิน ทำชื่อเสียง และนำความเจริญมาสู่หมู่บ้าน ที่สุดการประกาศวนอุทยานก็เป็นอันต้องยกเลิกไป ชาวบ้านทุ่งยาวจึงยังได้ใช้ประโยชน์และเป็นผู้ดูแลรักษาป่าต่อไป

ชาวบ้านทุ่งยาวได้แก้ปัญหาการเปิดปิดประตูน้ำโดยเจ้าหน้าที่รัฐ ที่ไม่สอดคล้องกับการใช้ประโยชน์ของชาวบ้านด้วยการไปขอร้องก่อน เมื่อขอร้องหลายครั้งแล้วไม่ได้ผล และชาวบ้านก็ไม่มีน้ำทำนา ชาวบ้านจึงลอบเข้าไปพังประตูน้ำ ทำความเสียหายแก่กรมชลประทานกว่า 2 แสนบาท ปัญหาเรื่องนี้จึงไม่ใช่เรื่องเล็ก ๆ ของชาวบ้านผู้มีรายได้น้อย ที่จะยอมเสี่ยงต่อการขาดข้าว

วิธีการแก้ปัญหาของชาวบ้านทุ่งยาวที่ยกตัวอย่างมาทั้งหมดนี้ อาจดูรุนแรงและท้าทายต่ออำนาจรัฐ แต่ในทัศนะของนักวิชาการที่สนับสนุน "สิทธิมนุษยชน" ก็มองว่ากรณีของชุมชนทุ่งยาวสำนึกของการอนุรักษ์ป่า ไม่เพียงแต่จะเป็นสำนึกในประโยชน์ที่เป็นรูปธรรมเท่านั้น แต่ได้พัฒนาไปสู่อุดมการณ์ร่วมกันของชุมชนแล้ว ชุมชนจึงต่อสู้ทุกวิถีทาง เพื่อปกป้องทรัพยากรให้พ้นจากอำนาจภายนอกและอำนาจรัฐ ซึ่งพวกเขาไม่เชื่อว่าจะสามารถรักษาความอุดมสมบูรณ์ของน้ำและป่า ที่จะมีผลต่อเนื่องไปถึงความอุดมสมบูรณ์ของดินไว้ได้ "เราอยู่ เราทำ ตามพ่อแม่ปู่ย่าเราสอนดีกว่า เป็นคิดไว้ดีแล้ว" หรือ "เขาจะบ่เชื่อว่าเขา (คนของรัฐ) มีความรู้เขาต้องตัดสินใจได้ดีกว่าคนบ้านเขาบ่ได้ บ่มีใครเข้าใจชาวบ้าน บ่มีใครแก้ปัญหาชาวบ้าน ได้ดีเท่าชาวบ้าน" (ชัชวาล ทองดีเลิศ และ นันทา เบญจศิริรักษ์ ,2536 : 46)

เหล่านี้คือบทสรุปจากชาวบ้านทุ่งยาว เมื่อมองจากทัศนะของการเมืองแบบใหม่ ที่ให้ความสำคัญกับการลุกขึ้นมาต่อสู้ของชาวบ้าน เนื่องจากเห็นว่าไม่ได้รับการดูแลปกป้องจากรัฐแล้ว ความสามารถที่จะต่อต้านอำนาจรัฐและอำนาจจากภายนอก ที่เข้ามาละเมิดสิทธิของชุมชน การมีอำนาจในการจัดการและรักษาทรัพยากรของตน ตลอดจนความสามารถในการสร้างวาทกรรม "ป่าชุมชน" ให้เป็นที่ยอมรับของสาธารณชน จึงเป็นความเข้มแข็งทางการเมืองของชุมชนป่าทุ่งยาว

ชุมชนทุ่งยาวได้มีกระบวนการสร้างจิตสำนึกให้เยาวชนและคนรุ่นหลัง ได้เกิดความรักและหวงแหนป่า ดำเนินการต่อสู้เพื่อรักษาป่าในอดีต ได้รับการบอกเล่าจากพ่อแม่ ปู่ย่า ตายาย ผู้คนรุ่นลูกหลานท่ามกลางสิ่งแวดล้อมที่เป็นอุตสาหกรรม บ้านจัดสรร และความเป็นเมือง และสวนเกษตร ซึ่งอยู่ห่างจากหมู่บ้านไม่เกิน 10 กิโลเมตร เด็ก ๆ ที่โรงเรียนบ้านทุ่งยาวก็ยังสามารถเล่าประวัติความเป็นมาของป่าชุมชนทุ่งยาวได้เป็นอย่างดี ทุกคนเคยเข้าไปในป่าน้ำจืดของหมู่บ้าน เคยเข้าไปหาแมลง ผลไม้ป่า หรือไข่มดแดง กับพ่อแม่มาแล้ว ขณะที่พ่อแม่สอนลูกอยู่ที่บ้าน และให้ใช้ชีวิตส่วนหนึ่งในป่า ที่โรงเรียนบ้านทุ่งยาว คณะกรรมการศึกษาของหมู่บ้านก็ได้ปรึกษากับกลุ่มครูในโรงเรียน ให้สอนลูกหลานตนในเรื่องประโยชน์ของป่า และประวัติของป่าทุ่งยาว ชีวิตประจำวันและชีวิตในโรงเรียนที่สอดคล้องกัน จึงทำให้เยาวชนเกิดความรักและผูกพันกับป่าได้ไม่ยากนัก

ที่บ้านทุ่งยาว ทั้งเด็ก หนุ่มสาว และคนแก่เฒ่า ต่างก็มีความภาคภูมิใจที่หมู่บ้านของตนได้รับการยกย่องจากสื่อมวลชนและสาธารณชน ที่สามารถรักษาป่าเอาไว้ได้ ความภาคภูมิใจ การเห็นประโยชน์ของป่า และเห็นความสำคัญของระบบนิเวศน์วิทยา และความผูกพันต่อผืนป่า ได้เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ชุมชนสามารถรักษาป่าไว้ได้ ทั้งยังเป็นปัจจัยให้ชุมชนเกิดความเข้มแข็งทางการเมือง แม้คนหนุ่มสาวที่ออกไปทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมนอกชุมชน ก็ยังรู้สึกว่ "คนบ้านเขาไม่ว่าใคร ๆ ก็รักป่า เราารู้สึกว่าป่าเป็นของเรา แต่ตอนนี้เราต้องออกไปทำงาน เราก็ให้พ่อแม่เราดูแลไปก่อน แต่ถ้ามีเรื่องลูกเงินขึ้นมาอย่างคัดค้านวนอุทยานที่เกิดขึ้น ก็ไปกันหมดทั้งบ้าน หากว่าเกิดเรื่องอย่างนี้อีกเราก็พร้อมจะหยุดงานมาช่วย ตัวเขาอยู่ไกลแต่ใจเขาอยู่ใกล้" (ชัชวาล ทองดีเลิศ และ นันทา เบญจสิลาภักย์ ,อ้างแล้ว : 52) และความเข้มแข็งทางการเมืองนี้ก็จะเป็ปัจจัยสืบทอดกลับไปสู่ความเข้มแข็งทางด้านอื่น ๆ คือในทางนิเวศน์วิทยา ชุมชนสามารถรักษาสภาพความอุดมสมบูรณ์ของระบบนิเวศน์ไว้ได้ ชาวบ้านยังคงใช้ประโยชน์จากป่าได้ เช่นในอดีตแม้ทรัพยากรจากป่าจะร่อยหรอลงไปบ้าง ในทางสังคมวัฒนธรรม การรักษาสภาพป่าชุมชนไว้ได้อย่างยาวนาน ได้ก่อให้เกิดความรู้สึกผูกพันสามัคคีเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันระหว่างคนในชุมชน

บ้านสระคูณ อำเภอลำปลายมาศ จังหวัดบุรีรัมย์ : ชุมชนที่มีการสร้างกลไกเพื่อสร้างความสามัคคี ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน และเป็นชุมชนที่มีการเกษตรแบบผสมผสาน มีการพึ่งปัจจัยในการผลิตและตลาดภายนอกน้อย (เสรี พงศ์พิศ , 2532)

บ้านสระคูณเป็นหมู่บ้านที่ดั่งขึ้นเมื่อปี 2467 เดิมมีสภาพเป็นป่าดง มีสัตว์ป่านานาชนิดอาศัยอยู่ ชาวปลาอุดมสมบูรณ์ไม่อดอยาก ชาวบ้านปลูกพืชเฉพาะข้าว ฝ้าย ดันหม่อน และปอเล็กน้อยเท่าที่จำเป็นเท่านั้น การคมนาคมสู่ภายนอกยากลำบาก ต้องใช้ม้าหรือเดินเป็นส่วนใหญ่ แม้แต่เกวียนก็ไปได้เฉพาะ

หน้าแล้งเท่านั้น เมื่อการคมนาคมสะดวกขึ้น สระคูเริ่มเปิดหมู่บ้านออกสู่ภายนอกมากขึ้น ก็ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงขึ้นในหมู่บ้านอย่างสำคัญ วัฒนธรรมเมืองและระบบคุณค่าแบบบริโภคนิยมที่เข้ามาสู่หมู่บ้าน ได้ทำให้คุณค่าดั้งเดิมของชุมชนเริ่มเสื่อมถอย การพนันและอบายมุขระบาดในหมู่บ้าน เกิดการลักเล็กขโมยน้อย แล้วตามติดมาด้วยปัญหาโจรผู้ร้ายชุกชุม จนชาวบ้านอื่นไม่ชอบและไม่ไว้วางใจชาวบ้านสระคู

ผู้ใหญ่ผาย สร้อยสระกลาง ซึ่งได้รับเลือกให้เป็นผู้ใหญ่บ้านในปี 2508 ด้วยคะแนนท่วมท้นนั้น มีบุคลิกและคุณสมบัติโดดเด่นกว่าผู้ใหญ่บ้านคนก่อน ๆ คือ นอกจากจะมีความเสียสละ ซื่อสัตย์ มีศีลธรรม มีภูมิปัญญา และจิตวิทยาในการปกครอง จนมีผู้ตั้งสมญาให้ว่า "ผู้ใหญ่หัวคอมพิวเตอร์" หรือ "ผู้นำอัจฉริยะประจักษ์พยาน" แล้วผู้ใหญ่ผายยังเป็นผู้ที่กล้าเผชิญกับปัญหา มองเห็นว่าปัญหาจะนำไปสู่ปัญหา "ถ้าไม่มีปัญหา จะไม่มีปัญหา บ้านไหนไม่มีปัญหา อย่าเข้าไปอยู่นะ เปรียบได้กับมิดไม่มีหินล้นนั้นแหละ" (อ้างใน พิทยา ว่องกุล , 2532 : 71) ความอ่อนน้อมถ่อมตน รู้จักเคารพให้เกียรติผู้อื่น แต่เมื่อถึงเวลาต้องมีความเด็ดขาดก็มีความกล้าหาญที่จะทำ นับว่าเป็นคุณสมบัติที่สำคัญของผู้ใหญ่ผาย

การพัฒนาระยะแรกของผู้ใหญ่ผาย เน้นการฟื้นฟูประเพณีดั้งเดิม และใช้ประเพณีเป็นแกนในการสร้างความสามัคคี และความร่วมมือกันระหว่างคนในชุมชน เช่น ใช้ประเพณีบุญประเพณีข้าว เพื่อรวบรวมกองทุนสร้างโรงเรียนได้สำเร็จโดยไม่ต้องรอรัฐบาล ภายหลังประเพณีนี้ได้ทำให้ชุมชนมีธนาคารข้าว ให้ชาวบ้านที่ขาดข้าวได้หยิบยืมไปใช้ก่อน งานในช่วงนี้ของผู้ใหญ่ผาย (พ.ศ.2508-2526) จึงเป็นการพัฒนาตามนโยบายของทางราชการ คือ สร้างโรงเรียน วัด โบสถ์ หนองน้ำ ส้วม ฯลฯ บางครั้งก็ได้รับความช่วยเหลือจากทางราชการ เพราะผู้ใหญ่ผายมักสร้างมิตรภาพ และความสัมพันธ์ที่ดีกับทางราชการ

การพัฒนาที่ผ่านไปแม้จะแก้ไขปัญหาก็ได้หลายอย่าง แต่ก็ยังไม่สามารถแก้ไขปัญหเศรษฐกิจได้ วิธีการผลิตแบบค้าขายที่เข้ามาสู่ชุมชน ได้ทำให้ต้นทุนการผลิตข้าวสูงขึ้น เนื่องจากต้องใช้ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง รถไถ และยังมีรายจ่ายอื่น ๆ เพิ่มขึ้นอีกมากมาย ความยากจนของชุมชนและภาวะฝนแล้งที่เกิดขึ้นในหมู่บ้านสระคูและใกล้เคียง ในปี 2528 ได้ทำให้ผู้ใหญ่ผายเริ่มกลับมาทบทวนว่า "เฮลืพัฒนาหมู่บ้านไปในทางใด เฮลืเคยแก้ปัญหขาดส้วม ขาดโรงเรียน ขาดน้ำ มาแล้ว แต่หากว่าผลการพัฒนายังไม่ได้แก้ปัญหารากฐานชีวิตของในบ้านทั้งหมด เฮลืมากวาดเค้นบ้าน (ลานบ้าน) เส็ดรื้อบ้าน แต่ในบ้านยังคงหิว ปัญหาปากท้องก็ยังบ่ได้แก้ไข หากเป็นจังซีแล้ว การพัฒนาบ้านเฮลืคงสิไปรอด" (อ้างใน เสรีพงศ์พิศ , 2536: 383) ผู้ใหญ่ผายและชาวบ้านจึงเริ่มศึกษาเรียนรู้เพื่อแสวงหาทางออกใหม่ ๆ อีก ขณะนั้นความคิดเรื่องเกษตรผสมผสาน หรือไร่นาสวนผสมกำลังแพร่หลายในเขตอีสานใต้ ผู้ใหญ่ผายและผู้นำชาวบ้านบางคน ได้มีโอกาสไปดูงานและร่วมอบรมสัมมนากับปราชญ์ชาวบ้านหลาย ๆ ท่าน เช่น พ่อมหาอยู่ สุนทรชัย หลวงพ่อนาน ฯลฯ ก็เห็นว่าเกษตรผสมผสานน่าจะเป็นทางออกที่ดีสำหรับบ้านสระคู จึงเริ่มรณรงค์เรื่องนี้อย่างจริงจัง ผู้ใหญ่ผายและผู้นำบางคนได้เริ่มขุดบ่อปลาในนาข้าวเพื่อเลี้ยงปลาปลูกผักต่างๆ ผลไม้

เมื่อชาวบ้านเห็นผลจากการทำเกษตรผสมผสานก็ยอมรับและทำตาม มีการขุดบ่อปลาในรูปแบบต่าง ๆ ด้วยมือและแรงกาย ไม่มีใครจ้างรถมาขุด พวกเขาเรียนรู้ที่จะใช้อาหารจากธรรมชาติ เช่น บุ่งแมลง

ต่าง ๆ ปลวก ผักนึ่ง จี๊ว จี๊ววย มาเป็นอาหารปลาเพื่อประหยัด ปลุกผักและผลไม้มานานชนิดไว้เป็นอาหาร การทำเกษตรผสมผสานสำหรับชาวสระคูณ เป็นการทำให้เกิดการเกื้อกูลระหว่างพืช สัตว์ ปลา นาข้าว โดยมีจุดประสงค์หลักเพื่อบริโภคเป็นหลัก และลดภาระการพึ่งพิงปัจจัยการผลิตจากภายนอก ซึ่งจะนำไปสู่การพึ่งตนเองในระยะยาว ดังสะท้อนในวิถีคิดของผู้ใหญ่ผายที่ว่า " ครอบครัวของชาวบ้านอย่างพวกเรานี้ ก็เปรียบเหมือนกับโอ่งน้ำ ส่วนรายได้ก็คือน้ำที่เรานำมาใส่โอ่ง รายจ่ายคือรูรั่วต่าง ๆ ที่ต้องใช้ในชีวิตประจำวัน รูรั่วจากการต้องซื้อปลา หน่อ การพนัน พืชผัก ข้าวสาร ฯลฯ วิธีการอุดรูรั่วให้มีรายได้รายจ่ายพอดีกัน หรือเหลือกันบ้างก็คือ การลดอบายมุข ลดการพึ่งพาอาหารการกินจากภายนอก ไม่ต้องซื้อปลา กล้วย ผัก ไข่ น้ำปลา โดยหันมาปลูกผัก เลี้ยงสัตว์ เลี้ยงปลา หลายอย่างผสมผสานกัน แล้วเราจะอยู่ได้อย่างมีความสุข " (อึ้งใน เสรี พงศ์พิศ , อ้างแล้ว: 385-386) ผลผลิตที่เหลือจากการบริโภครวมถึงการปลูกหม่อน เลี้ยงไหม ทอผ้า จึงเป็นรายได้เสริมให้กับชาวบ้าน

การทำเกษตรผสมผสานไม่ได้ทำให้ชาวบ้านร่ำรวย มีกินเหลือใช้อย่างฟุ่มเฟือย หากแต่ก็ไม่อดอยาก พวกเขามีอาหารกินโดยซื้อบ้างก็แต่น้อย รายจ่ายต่าง ๆ จึงลดลงอย่างมาก เกษตรผสมผสานแบบใช้แรงงานตนเอง และจำกัดอยู่ที่มีการมีกินในครอบครัวของชาวบ้านสระคูณ ได้ปรับวิถีคิดของชาวสระคูณ ให้ลดความอยากรวย เพื่อพัฒนาไปสู่การพึ่งตนเอง ชาวบ้านจึงพอใจที่จะอยู่ในหมู่บ้านมากกว่าเดินทางไปหางานทำในเมือง หรือไปเมืองนอก เกษตรผสมผสานทำให้คนไม่ว่างงาน จึงไม่มีเวลาเมาเที่ยวเตร่ เล่นการพนันกัน สระคูณเป็นที่ยอมรับจากคนภายนอกมากขึ้น ถึงขนาดยอมให้ใช้ดาซังของหมู่บ้าน และกำหนดราคาเองเมื่อมีการซื้อขายไหมหรือผลิตภัณฑ์ที่ทำจากไหม สภาพทั้งหลายทั้งปวงนี้เกิดขึ้นได้ ไม่ใช่มาจากเกษตรผสมผสานอย่างเดียว การมีผู้นำที่มีบารมีที่สามารถผลักดัน ให้แรงบันดาลใจและแนวทางที่สอดคล้องกับสภาพที่เป็นจริงของหมู่บ้าน และการที่สมาชิกในชุมชนมีความสามัคคี พึ่งพาอาศัยกัน ไม่เอาแต่ได้ฝ่ายเดียว ต่างก็ส่งผลต่อความสำเร็จของสระคูณ

ชุมชนศิรีวง อำเภอลานสะกา จังหวัดนครศรีธรรมราช : ชุมชนที่มีการจัดการกลุ่มออมทรัพย์สำหรับสมาชิกของชุมชนอย่างเข้มแข็ง โดยไม่ต้องพึ่งพาระบบธนาคาร หรือการกู้ยืมเงินในระบบอุปถัมภ์ (พรพิไล เลิศวิชา , 2532 : พรพิไล เลิศวิชา , 2536 ก.)

เกือบ 200 ปีมาแล้ว ไพร่ที่หลบหนีการเกณฑ์ทัพไปรบที่เมืองไทรบุรี ได้ไปตั้งรกรากอยู่ในหุบเขาท่ามกลางธรรมชาติอันงดงาม ที่เป็นหมู่บ้านศิรีวงในปัจจุบัน พวกเขาปลูกผลไม้ไว้กินและนำผลผลิตบางส่วนออกไปแลกเปลี่ยนกับข้าวและเกลือจากคนพื้นราบ มีการหาของป่า ล่าสัตว์ จับปลาจากลำห้วยที่ผ่านหมู่บ้าน ทอผ้าใช้เอง ใช้พืชสมุนไพร และการนวดสำหรับรักษาโรคภัยไข้เจ็บ ในอดีตศิรีวงติดต่อกับภายนอกโดยอาศัยเส้นทางน้ำ แต่ก็ยากลำบากและอันตราย ส่วนเส้นทางบกนั้นมีย่อยเพราะต้องผ่านที่สูงชันมาก เมื่อมีการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย ศิรีวงซึ่งอยู่ห่างไกลเส้นทางคมนาคม จึงไม่ได้มีบทบาทตอบสนองต่อการพัฒนาเศรษฐกิจ และไม่ได้ได้รับความเอาใจใส่จากรัฐในการจัดโครงสร้างพื้นฐานต่าง ๆ เท่าที่ควร การเป็นสังคมปิดนี้ได้เป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้ศิรีวงมีความสามัคคี เข้มแข็ง และพึ่งตนเอง ในปี 2505 เมื่อเกิด วิกฤติใหญ่ ทำลายบ้านเรือนเรือนเรือนเสียหาย และเส้นทางเรือถูกดิน

พังทลายทับถมจนดินเงิน ชาวศิริวงได้สร้างถนนขึ้นมาใช้แทน โดยขุดเจาะภูเขาด้วยแรงคนและดินระเบิดทำเอง โดยไม่รอความช่วยเหลือจากทางราชการ

อีก 13 ปีต่อมา ศิริวงก็ประสบอุทกภัยครั้งใหญ่อีก บ้านเรือน ต้นไม้ ที่ดิน เสียหายไปมากมาย ภัยธรรมชาติทั้ง 2 ครั้งนี้ ได้ทำลายการสะสมทุนและความอุดมสมบูรณ์ของศิริวงให้ลดลงไปมาก ชาวศิริวงเริ่มสะสมหนี้สินขึ้นมามากมาย ขณะเดียวกันอาชีพทำสวนผลไม้ของพวกเขาก็เริ่มประสบปัญหา

เมื่อศิริวงถูกผนวกเข้าไปสู่วงจรของระบบเศรษฐกิจทุนนิยม ผลผลิตได้กลายมาเป็นสินค้าที่ทำรายได้ที่สำคัญ กรณีของศิริวงปัญหาไม่ได้อยู่ที่ผลผลิตได้น้อย แต่มีปัญหาที่ผลผลิตมากและออกพร้อม ๆ กันกับท้องถิ่นอื่น ๆ ผลผลิตเก็บไว้ได้ไม่นานจึงต้องรีบขาย สินค้าจึงไปคั่งอยู่ที่ตลาดหัวอิฐ ซึ่งเป็นตลาดกลางรับซื้อรายเดียวของจังหวัดและของภาคใต้ ราคาผลผลิตจึงตกมาก ทั้งราคายังถูกผูกขาดโดยกลุ่มผู้บริหารตลาดหัวอิฐ ซึ่งเป็นเอกชนไม่กี่ราย ชาวสวนไม่มีอำนาจในการต่อรองใด ๆ ดังนั้นแรงงานเงินทุน ที่ทุ่มเทลงไปในส่วนจึงไม่ได้กลับคืนมาเป็นเงินตราอย่างยุติธรรม และผลผลิตส่วนเกินของหมู่บ้านก็กลายเป็นกำไรของพ่อค้าไปสิ้น ชาวศิริวงพยายามดิ้นรนออกจากการผูกขาด โดยเอาผลไม้ไปขายเองที่ตลาดหัวอิฐ โดยไม่ผ่านพ่อค้าคนกลาง หรือเอาไปขายที่ด่านจันทโหลน แต่ก็ไม่ได้ผลจึงประสบปัญหาทางเศรษฐกิจ ซึ่งไม่ดีเท่าที่ควรจะเป็น นำไปสู่การขาดแคลนเงินทุนและหนี้สิน และถูกกดราคาผลผลิตต่อไปอีกเป็นวงจร ชาวศิริวงบางส่วนหาทางออกโดยการหารายได้เสริมจากการรับจ้าง แปรรูปผลผลิต และเหมาสวนคือเหมาซื้อผลไม้ทั้งสวนจากเจ้าของแล้วนำไปขายในตลาด

ทางออกที่สำคัญเกิดขึ้นจากผู้นำของหมู่บ้าน 2 คน คือ ศรีวิฐ พาระพัฒน์ และ ผาก ศรีถวัลย์ ซึ่งเป็นเจ้าของสวนผลไม้เช่นเดียวกัน ได้ชักชวนชาวบ้านตามสายเครือญาติจำนวน 51 คน มาร่วมกันสร้างกลุ่มสัจจะออมทรัพย์ขึ้นเมื่อปี 2523 โดยอาศัยแนวทางของกรมพัฒนาชุมชนเป็นจุดเริ่มต้น สมาชิกตั้งสัจจะจะฝากเงิน 25-50 บาท ทุกเดือน พอสิ้นปีกลุ่มมีเงินทุนหมุนเวียน 35,000 บาท ความสำเร็จของการตั้งกลุ่มออมทรัพย์ส่วนหนึ่งมาจากความเชื่อมั่น ศรัทธาในตัวของผู้นำจากชาวบ้าน ความสามารถของคณะกรรมการกลุ่มออมทรัพย์ ที่จะชักชวนผู้มีฐานะดีและคนดี ที่ชาวบ้านนับถือเข้ามาเป็นกรรมการด้วยการสนับสนุนจากเจ้าอาวาสวัดศิริวง ซึ่งชาวบ้านเคารพนับถือ การเคารพข้อตกลงของกลุ่มอย่างเคร่งครัดในหมู่บ้าน และการแก้ไขปัญหาด้วยการเจรจาต่อรอง ใช้ความสัตย์ ความไว้วางใจกัน

การขยายงานของกลุ่มออมทรัพย์นั้น ผู้นำและเจ้าอาวาสก็ได้รณรงค์ให้ชาวบ้านเลิกลบราย月在หมู่บ้านอย่างเด็ดขาด เพื่อจะได้มีเงินเก็บออมและล้างหนี้ได้ ส่วนการดำเนินงานของกลุ่มออมทรัพย์ศิริวงแม้จะมีระบบชัดเจน เช่น มีคณะกรรมการอำนวยการสำหรับบริหารงานกลุ่มทั้งหมด คณะกรรมการเงินกู้ คณะกรรมการตรวจสอบ เพื่อควบคุมการใช้เงินและบัญชีของกลุ่ม และคณะกรรมการส่งเสริมเพื่อแก้ปัญหาระหว่างสมาชิกด้วยกัน แต่ก็มีปัญหา เช่น อัตราดอกเบี้ยเงินกู้ ไม่ได้ขึ้นอยู่กับกระแสน้ำลงของความต้องการกู้ หรือกระแสเงินภายนอก เหมือนธนาคารพาณิชย์ แต่ขึ้นอยู่กับสถานการณ์ในชุมชนเป็นหลัก ผลกำไรจากการดำเนินกิจการส่วนหนึ่งนำมาจ่ายคืนให้สมาชิก ส่วนที่เหลือนำไปจัดสรรเป็นกองทุนสวัสดิการในยามเจ็บป่วย และเสียชีวิตของสมาชิกกองทุนสาธารณะเพื่อพัฒนาหมู่บ้าน โดยไม่ต้องรอฟังงบประมาณจากรัฐ มีกองทุนขยายงาน กองทุนสะสม กองทุนสำรอง และมีการจัดตั้งร้านค้าศูนย์สาธิตการตลาดเพื่อขายสินค้าที่จำเป็นในชีวิตประจำวันแก่ชาวบ้าน

กลุ่มออมทรัพย์คีรีวงเติบโตขึ้นจนมีเงินทุนหมุนเวียนเกือบ 10 ล้านบาท ใน พ.ศ.2531 และมีสมาชิกทั้งสิ้น 1,700 คน กลุ่มออมทรัพย์ได้มีบทบาทสำคัญในการช่วยปลดหนี้ดอกเบี้ยสูงของชาวบ้านจากนายทุน และ ธ.ก.ส. ช่วยให้ชาวบ้านสามารถออมเงินที่เหลือจากการขายผลผลิตไว้ได้ ชาวบ้านมีแหล่งเงินกู้ยามจำเป็น โดยไม่ต้องพึ่งพาธนาคารพาณิชย์หรือนายทุนในระบบอุปถัมภ์ ชุมชนมีเงินในการจัดสวัสดิการและบริการสาธารณะต่าง ๆ โดยไม่ต้องพึ่งพาราชการ และเมื่อชุมชนประสบอุทกภัยครั้งใหญ่ปลายปี 2531 ชีวิตและทรัพย์สินถูกทำลายไปเป็นจำนวนมาก กลุ่มออมทรัพย์คีรีวงก็ยังดำรงอยู่ได้โดยไม่ล้ม ทั้งยังเป็นที่พักของชาวบ้านให้มีทุนในการฟื้นฟูชุมชนได้เร็วขึ้น เหล่านี้คือผลในเชิงรูปธรรมที่มองเห็น

อย่างไรก็ตามการจะค้นพบความเข้มแข็งของชุมชนคีรีวง โดยมองผ่านกิจกรรมกลุ่มออมทรัพย์ก็จำเป็นต้องเข้าใจวิถีคิดและปรัชญาซึ่งอยู่เบื้องหลัง (พรพิไล เลิศวิชา 2536 ก. : 508 ,523) สรุปไว้ว่า สำหรับชาวคีรีวง การออมทรัพย์ไม่ใช่เป็นเพียงการเก็บออมเท่านั้น แต่เป็นความต้องการที่จะสร้างสถาบันการเงินที่เหมาะสมกับวิถีชุมชนขึ้นมาด้วยตัวเอง เพื่อยืนยันด้านการถูกขูดรีด เอาเปรียบจากทุนนิยมภายในและภายนอกหมู่บ้าน หากเป็นเช่นนั้นความสำเร็จที่แท้จริงของกลุ่มออมทรัพย์คีรีวงก็น่าจะอยู่ที่ การมีอิสระในการจัดการทรัพย์สินของชุมชนเอง การไม่ต้องพึ่งพาสถาบันการเงินทั้งของรัฐและเอกชน และการจัดการแก้ไขของชุมชนด้วยตนเอง

ชุมชนท่าเกวียน อำเภอสนา จังหวัดอยุธยา : ชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากการขยายตัวของอุตสาหกรรม และสามารถปรับตัวเองให้ได้รับผลประโยชน์จากการดำรงชีวิตอยู่ในเศรษฐกิจทั้ง 2 ระบบได้อย่างเข้มแข็ง รวมทั้งสามารถสร้างอำนาจต่อรองกับโรงงานอุตสาหกรรมได้ (ยศ สันตสมบัติ , 2539)

ท่าเกวียนเป็นชุมชนเก่าแก่อายุกว่า 200 ปี ภูมิประเทศเป็นที่ราบลุ่ม น้ำท่วมถึง อยู่ใกล้แม่น้ำ และมีคลองไหลผ่านหมู่บ้าน จึงเหมาะกับการทำเกษตรกรรมเป็นอย่างยิ่ง ความอุดมสมบูรณ์ของผืนแผ่นดินและอาหารจากแหล่งน้ำธรรมชาติ ได้ทำให้ครัวเรือนหลังไหลอพยพเข้ามาตั้งบ้านเรือนในท่าเกวียนอย่างรวดเร็ว การค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้าเริ่มเกิดขึ้น เมื่อมีคนจีนอพยพเข้ามา โดยนำเอาเสื้อผ้าของใช้ต่าง ๆ เข้ามาขายให้ชาวบ้าน แล้วรับซื้อผลิตผลทางการเกษตร ปลา เครื่องจักรสาน ออกไปขายในเมือง การคมนาคมระหว่างชุมชนกับกรุงเทพฯ อาศัยเส้นทางน้ำเป็นหลัก จึงทำให้ตลาดท่าเกวียนเป็นศูนย์กลางการค้าขาย การคมนาคม และเป็นแหล่งชุมชนของผู้คนจากท้องถิ่นต่าง ๆ ซึ่งท่าเกวียนก็เป็นสมญานามที่ได้จากการเป็นแหล่งรับซื้อข้าว ท่าเกวียนจึงเป็นชุมชนเปิด และเป็นเครือข่ายหมู่บ้านถึง 7 หมู่บ้านมาแต่อดีต ลักษณะเช่นนี้ได้เป็นเงื่อนไขที่ทำให้ท่าเกวียนคุ้นเคยกับการเปลี่ยนแปลงมาโดยตลอด อย่างไรก็ตามชุมชนท่าเกวียนโดยแก่นแท้ก็คือชุมชนชาวนา ชาวบ้านส่วนใหญ่ประกอบอาชีพด้วยการทำนาปีละ 1 ครั้ง ในฤดูฝน ห่างจากการทำนาก็มีอาชีพเสริมคือ หาปลา ทอผ้า และจักสาน เพื่อใช้ในครัวเรือน และส่งขายในตลาดข้างเล็กน้อย ระบบเศรษฐกิจมีลักษณะของการผลิตเพื่อยังชีพและเลี้ยงตัวเองเป็นหลัก ผลิตที่เหลือเกินความต้องการจึงขาย ในขณะที่การแลกเปลี่ยนแรงงานต่าง ๆ ในชุมชนวางอยู่บนฐานของความสัมพันธ์ทางสังคมที่เกื้อเกียดยึดแน่นกัน เป็นเสมือนหนึ่งญาติที่คอยช่วยเหลือ

เกี่ยวกัน ประเพณี พิธีกรรมต่าง ๆ ก็มีลักษณะผสมผสานกันระหว่างความเชื่อเรื่องผี การทำบุญเพื่อโลกหน้า และการสืบทอดพระพุทธศาสนา ไปพร้อม ๆ กัน ชุมชนท่าเกวียนในอดีตจึงอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข มีอาหารการกินเหลือเฟือโดยไม่ต้องจับจ่ายซื้อหา ปัญหาหนี้สินจึงแทบไม่มี

เมื่อรัฐไทยรับเอาแนวทางการพัฒนาแบบตะวันตกเข้ามาใช้ ได้ทำให้วิถีชีวิตในชุมชนท่าเกวียนเปลี่ยนแปลงไปเป็น 2 ลักษณะ เริ่มจากการเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิตทางการเกษตร เนื่องจากท่าเกวียนทำเกษตรกรรมและมีผืนดินอุดมสมบูรณ์มาแต่เดิม จึงได้ถูกกำหนดให้เป็นพื้นที่หลักในการเพิ่มผลผลิตทางการเกษตรเพื่อการค้า ทางราชการได้เข้ามาประชุมชักชวน สนับสนุน และช่วยเหลือให้ทำนาปีละ 2 ครั้ง เพื่อเพิ่มผลผลิตข้าวให้สูงขึ้น การทดลองทำนาสาธิตปรากฏว่าให้ผลผลิตเร็วและมากกว่าทำนาหว่านกว่าเท่าตัว ชาวท่าเกวียนจึงหันมาทำนาค้ากันแทบทุกครัวเรือน การทำนาค้าทำให้ชาวบ้านต้องลงทุนด้วยเงินสดจำนวนมาก ทั้งค่าเครื่องยนต์ ค่าน้ำมันดีเซลรถไถ เครื่องสูบน้ำ ค่าปุ๋ย ฯลฯ ต้องเปลี่ยนสายพันธุ์ข้าว ซึ่งภูมิปัญญาของชุมชนได้คัดเลือกไว้แล้วว่าเหมาะสมกับพื้นที่ ไปเป็นพันธุ์ข้าวที่ตลาดต้องการ ต้องใช้แรงงานของตนเองอย่างเข้มข้นเพื่อเพิ่มผลผลิต จึงไม่มีเวลาว่างสำหรับทำหัตถกรรม แลกเปลี่ยนแรงงานกับเพื่อนบ้าน หรือเก็บหาอาหารจากธรรมชาติ ไม่นานนักผลผลิตที่ได้เพิ่มขึ้น ๆ ก็เริ่มเสื่อมลง ๆ เนื่องจากการใช้สารเคมี และดินไม่มีเวลาพักตัว เพราะต้องทำนาปีละ 2 ครั้ง ชาวนาต้องเพิ่มทุนและแรงงานมากขึ้นอีก จึงเป็นปัจจัยนำไปสู่การเป็นหนี้สินล้นพ้นตัว หมดอำนาจในการต่อรองความสัมพันธ์ภายในชุมชนที่เริ่มห่างเหินกันอย่างไม่เคยเป็นมาก่อน ระบบนิเวศน์ถูกทำลายเสียความสมดุล อาหารตามแหล่งน้ำธรรมชาติสูญหายไปเกือบหมดสิ้น ทั้งวัฒนธรรมบริโภคนิยมที่เข้ามามีการพัฒนาแนวใหม่ ได้ทำให้ชุมชนมีภาระค่าใช้จ่ายเพื่อความมีหน้าตาเพิ่มขึ้นอีก ทั้งหมดนี้เป็นวัฏจักรที่หมุนเสริมกัน ทำให้ชาวนาหาทางออกด้วยการขายนาให้หนี้ อพยพไปหางานทำในเมืองหรือในกรุงเทพฯ ฯ ชาวนาเริ่มมีโลกทัศน์ว่าอาชีพทำนาเป็นอาชีพที่ลำบาก ไม่มีความแน่นอน เป็นการลงทุนที่มีความเสี่ยงสูงและไม่อยากให้อีกหลานทำนาอีก ดังนั้น เมื่อที่ดินมีราคาสูงขึ้นเพราะมีคนตัดผ่านใกล้หมู่บ้าน และอำเภอเสนาได้รับประกาศให้เป็นพื้นที่อุตสาหกรรม ที่ดินจึงถูกเปลี่ยนมือไปเป็นกรรมสิทธิ์ของพ่อค้านายทุนนอกชุมชนมากขึ้นเรื่อย ๆ

ไม่นานนักชุมชนท่าเกวียนก็ประสบกับความเปลี่ยนแปลงในลักษณะที่สอง ที่มาจากระบบอุตสาหกรรม การที่ท่าเกวียนอยู่ใกล้กรุงเทพฯ ฯ ทำให้การขนส่งสินค้าและวัตถุดิบสะดวกรวดเร็ว โรงงานอุตสาหกรรมจึงเริ่มทยอยเข้ามาตั้งในชุมชนตั้งแต่ปี 2531 หนุ่มสาวท่าเกวียนจึงเข้าไปทำงานในโรงงาน โดยเห็นว่าเป็นทางออกที่ดีที่สุดสำหรับภาวะวิกฤตทางเศรษฐกิจ ผู้คนจากภายนอกชุมชนเริ่มอพยพหลังไหลเข้ามาทำงานตามโรงงานที่ตั้งขึ้น ความเจียบสงบในชุมชนเริ่มเปลี่ยนไป มีปัญหาทะเลาะวิวาทชกต่อยกัน ปัญหาเล็กเล็ขโมยน้อย อาชญากรรม ยาเสพติด อบายมุข เกิดความขัดแย้งภายในครอบครัวระหว่างคนรุ่นเก่า ซึ่งเติบโตมาในวัฒนธรรมชาวนากับคนรุ่นใหม่ที่เกิดโตภายใต้ระบบการศึกษาอย่างใหม่ สภาพแวดล้อมเสื่อมโทรม เนื่องจากของเสียที่โรงงานปล่อยลงไปในลำคลอง สมทบกับสารเคมีจากท้องนา โรคภัยไข้เจ็บสูงขึ้น ชาวบ้านมีวัฒนธรรมบริโภคนิยมสูงขึ้น ดังนั้น ถึงจะได้รับค่าจ้างเป็นเงินสดสูงขึ้นกว่าเดิมมาก แต่รายจ่ายก็สูงมากเช่นกัน ทั้งค่าอาหารและของใช้ฟุ่มเฟือยต่าง ๆ รวมถึงบางครั้งครอบครัวยังมีหนี้สินค้างจากการทำเกษตรล้มเหลว ทักษะที่มองว่าการขายแรงงานดีกว่าทำนาเพราะไม่

ต้องลงทุน แต่ได้ค่าจ้างแน่นอน ไม่มีความเสี่ยง จึงถูกตั้งข้อสงสัยว่าจะเป็นทางออกให้กับชุมชนได้จริงหรือไม่

แม้ปัญหาของชุมชนท่าเกวียนจะเกิดขึ้นจากการเปลี่ยนแปลงใน 2 ลักษณะ และความรู้สึกของชุมชนที่มีต่อการเปลี่ยนแปลงก็แบ่งเป็น 2 ฝ่าย คือ ฝ่ายที่เห็นว่าขายแรงงานดีกว่า ซึ่งมักจะเป็นคนหนุ่มสาวรุ่นใหม่ ที่เติบโตมาในวิถีชีวิตแบบใหม่ กับฝ่ายที่ตั้งคำถามกับระบบอุตสาหกรรม และวิถีการผลิตทางการเกษตรแบบใหม่ คนกลุ่มนี้ได้แก่ผู้ที่เติบโตมาในวิถีชีวิตแบบเดิม ได้ประสบกับการเปลี่ยนผ่านของชุมชนที่มีความอุดมสมบูรณ์ สงบสุข ไปสู่การเป็นหนี้สิน จนสูญเสียอิสรภาพในการกำหนดชีวิตของตนเอง ปัญหาสังคมระบอบไปทั่วชุมชน แต่กระบวนการปรับตัวของชุมชนท่าเกวียน ก็ไม่ใช่การเลือกเอาฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง แล้วทิ้งอีกฝ่ายหนึ่งอย่างง่าย ๆ หากเป็นกระบวนการปะทะ ประสาน เลือกสรร และพยายามทำความเข้าใจกับความเปลี่ยนแปลง เพื่อแสวงหาทางเลือกใหม่ ๆ ที่มีปัญหาน้อยที่สุดให้กับชุมชน กระบวนการปรับตัวของชุมชนท่าเกวียนจึงแสดงออกมาใน 3 ลักษณะ คือ การแสวงหาและคิดค้นรูปแบบ แนวทางในการประกอบอาชีพอื่น ๆ เสริมอาชีพเกษตรเดิม เพื่อมีต้องพึ่งพิงโรงงานอุตสาหกรรมอย่างเดียว การพยายามปรับปรุงองค์กรและสถาบันทางสังคมในลักษณะต่าง ๆ ขึ้นมาทำงานร่วมกันในชุมชน และการแสวงหาความร่วมมือกับหน่วยงานของรัฐ องค์กรเอกชน และโรงงานอุตสาหกรรมในชุมชน

การแสวงหาเลือกด้านอาชีพของชุมชนท่าเกวียนนั้นเริ่มขึ้นประมาณปี 2524 ครูกับชาวบ้านจำนวนหนึ่งได้ไปอบรมการเกษตรแบบไร่นาสวนผสม คือ นอกจากทำนาแล้วยังเลี้ยงสัตว์และปลูกต้นไม้ด้วย โรงเรียนของชุมชนได้กลายมาเป็นตัวจักรสำคัญในการรณรงค์ ให้ชาวบ้านสนใจการเกษตรแบบไร่นาสวนผสม จนมีชาวบ้านทำเกษตรรูปแบบนี้เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ และได้ขยายการปลูกพืชให้หลากหลายชนิดมากขึ้น ผลจากการทำเกษตรผสมผสานได้ทำให้รายจ่ายของชาวบ้านลดลง เพราะไม่ต้องซื้ออาหารมากนัก บางคนสามารถปลดปล่อยหนี้สินได้ ความสัมพันธ์ในครอบครัวและในชุมชนดีขึ้น เพราะไม่ต้องโหมทำงานหนักแต่ขาดทุนเหมือนแต่ก่อน ความเครียดจึงลดลง และที่สำคัญชาวบ้านเริ่มเปลี่ยนวิธีคิด คือ เลิกหวังรวย แต่กินและใช้อย่างพอคิ ไม่มุ่งผลิตให้มากโดยเร่งอย่างผิดธรรมชาติ นอกจากเกษตรอย่างผสมผสานแล้ว คนที่มีทุนมากก็สนใจเลี้ยงวัว เนื่องจากราคาดี และท่าเกวียนก็มีหญ้า ฟาง ให้วัวกินอย่างอุดมสมบูรณ์ บางคนเปิดร้านขายของชำ ใช้รถเข็นขายของในชุมชน เปิดแผงลอยขายอาหาร และในระยะหลังตั้งแต่ปี 2536 คนในชุมชนก็เริ่มรวมตัวกันทำธุรกิจชุมชน เช่น ทำขนมปลอดสารกันบูด น้ำสมุนไพร ส่งไปขายนอกชุมชนด้วย (กระบวนการเรียนรู้เพื่อการปรับตัว ชุมชนวัฒนธรรมมารวิชัย , ม.ป.ป.)

ส่วนการปรับรูปแบบและก่อกำเนิดขององค์กรชุมชนก็เริ่มในปี 2524 เช่นกัน โดยกลุ่มครูซึ่งเป็นชาวท่าเกวียนแต่กำเนิดมีความผูกพันต่อชุมชน มีความเข้าใจปัญหา และมีความปรารถนาอย่างแรงกล้าที่จะมีส่วนร่วมในการพัฒนาชุมชน ได้เป็นแกนนำในการจัดตั้งกลุ่มของชาวบ้านขึ้นมา เพื่อปรึกษาหารือและหาทางออกร่วมกัน กลุ่มชาวบ้านนี้ได้เริ่มทำกิจกรรมเพื่อส่งเสริมให้เด็กยากจนได้รับการศึกษา ผลักดันให้โรงเรียนกลายเป็นโรงเรียนชุมชน เพื่อให้ตอบสนองต่อความต้องการของชุมชนอย่างแท้จริง ส่งเสริมการเกษตรแบบผสมผสาน ส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน อนุรักษ์และ

พัฒนาสภาพแวดล้อม พัฒนาศาสนาและศิลปวัฒนธรรม พัฒนาสุขภาพอนามัยไทย และกลุ่มครูนี้ยังได้เป็นแกนนำจัดตั้งกลุ่มต่าง ๆ ขึ้นมาในชุมชนอีก เช่น กลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มเลี้ยงวัว กลุ่มแม่บ้านและกลุ่มตัดเย็บเสื้อผ้า กลุ่มเยาวชน กลุ่มเกษตรทางเลือก กลุ่มธุรกิจทางเลือก

การแสวงหาความร่วมมือและการสนับสนุนจากรัฐ นักวิชาการ องค์กรเอกชน และโรงงานอุตสาหกรรม ก็เป็นยุทธวิธีที่สำคัญในกระบวนการปรับตัวของชุมชนสากล การที่สากลต้องเผชิญกับความเปลี่ยนแปลง และต้องสัมพันธ์กับคนภายนอกมาตลอดตั้งแต่ครั้งอดีต ได้ทำให้ชาวสากลมีใจเปิดกว้างกับคนภายนอก กลุ่มครูซึ่งเป็นแกนนำของชาวบ้าน ก็ได้ทำหน้าที่เป็นแกนกลางประสานกับฝ่ายต่าง ๆ ทำให้ชาวบ้านได้รับประโยชน์ในรูปของความรู้ ความเห็น จากนักวิชาการภาคราชการและเอกชน ได้เงินกู้ดอกเบี้ยต่ำจากองค์กรพัฒนาเอกชน เพื่อไปประกอบอาชีพต่าง ๆ ทำให้เกิดโครงการเพื่อพัฒนาชุมชนท่าเกวียน ผู้บริหารโรงงานอุตสาหกรรมให้ความสนับสนุนกลุ่มเกษตรผสมผสาน ด้วยการรับซื้อผลผลิตโดยตรงจากเกษตรกรในชุมชนในราคาตลาดเพื่อเลี้ยงคนงานเป็นต้น

ชุมชนท่าเกวียนได้ปรับตัวไปสู่ความเข้มแข็งได้ในระดับหนึ่ง ชาวบ้านมีความเป็นอยู่ดีขึ้น ภาระหนี้สินลดลง สุขภาพจิตดีขึ้น ความสัมพันธ์ในครอบครัวและชุมชนแน่นแฟ้นยิ่งขึ้น สามารถแสวงหาความช่วยเหลือจากภายนอกได้อย่างมีศักดิ์ศรีและเสมอภาค มีอำนาจในการต่อรองกับโรงงานอุตสาหกรรม ทั้งนี้เงื่อนไขที่ทำให้ชุมชนท่าเกวียนสามารถปรับตัวได้ ก็เนื่องจากจิตสำนึกในความเป็นชุมชนยังคงมีอยู่ จึงเป็นพลังผลักดันให้แสวงหาทางแก้ปัญหาให้กับชุมชน ความสามารถในการปรับเปลี่ยนและพัฒนาศักยภาพที่ชุมชนมีอยู่ ให้สอดคล้องกับเปลี่ยนแปลงของยุคสมัย ก็มีส่วนทำให้ชุมชนสามารถอยู่ได้กับระบบการผลิต ทั้งเกษตรกรรมและอุตสาหกรรมในขณะเดียวกัน และการที่ชุมชนมีผู้นำที่มีศักยภาพในการขยายเครือข่าย ความร่วมมือกับภายนอกได้ ก็เป็นส่วนเกื้อหนุนอย่างสำคัญต่อการเรียนรู้และการปรับตัวของชุมชน

ชุมชนบ้านพรุ อำเภอลาดใหญ่ จังหวัดสงขลา : ชุมชนที่มีการปลูกพืชเศรษฐกิจ แต่มีการสร้างกลไกจัดการเรื่องผลผลิตและการขาย มีการทำธุรกิจชุมชน จึงมีอำนาจในการต่อรองกับตลาดภายนอกได้ (จำนง แรกพินิจ , 2536)

บ้านพรุเป็นตำบลหนึ่งในอำเภอลาดใหญ่ ซึ่งมีพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นสวนยาง รองลงมาเป็นสวนผลไม้และนาข้าวตามลำดับ ชาวบ้านพรุได้ปลูกยางมาตั้งแต่ปี พ.ศ.2446 เมื่อรัฐได้ส่งเสริมและสนับสนุนการปลูกยางพาราใน พ.ศ.2476 ได้ทำให้พื้นที่ปลูกยางในภาคใต้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว รัฐเข้าไปมีบทบาทอย่างสูงในกระบวนการผลิตยาง แต่ในด้านการตลาดและราคายางนั้น รัฐไม่สามารถเข้าไปแทรกแซงได้ การกำหนดราคายางแผ่นจึงขึ้นอยู่กับพ่อค้าคนกลาง และเนื่องจากราคายางในประเทศถูกกำหนดโดยราคายางในตลาดโลก ดังนั้นพ่อค้าระดับบนจึงแสวงหากำไรจากพ่อค้าระดับล่าง และผู้ที่ตกอยู่ในฐานะที่เสียเปรียบที่สุดก็คือชาวสวนยาง ในอดีตชาวสวนยางที่บ้านพรุขายยางแผ่นให้พ่อค้าเร่และพ่อค้ายางในหมู่บ้าน ก็ต้องเสียเปรียบพ่อค้าทั้งในด้านราคา คุณภาพ และน้ำหนักยางมาโดยตลอด

การหาทางออกจากปัญหาการถูกเอารัดเอาเปรียบจากพ่อค้า เริ่มจากชาวสวนยางจำนวน 5 คน ภายใต้การนำของนายพร้ม นันทรรัตน์ ได้เริ่มก่อตั้งกลุ่มขายยางแผ่นบ้านพรุขึ้น ในปี 2512 โดยได้รับคำแนะนำจากเจ้าหน้าที่ศูนย์วิจัยยางสงขลา ให้ผลิตยางแผ่นคุณภาพดี และรวมกลุ่มขายเพื่อสร้างอำนาจต่อรองกับพ่อค้า ปรากฏว่าสามารถทำราคาได้สูงกว่าท้องตลาด ชาวสวนยางจำนวนมากในหมู่บ้านเห็นประโยชน์ของการรวมกลุ่ม จึงได้ปรับปรุงคุณภาพยางแผ่นให้ดีขึ้น และสมัครเป็นสมาชิกกลุ่มขายยางบ้านพรุ

ต่อมาในปี 2520 กลุ่มขายยางบ้านพรุได้ตั้งกลุ่มสัจจะออมทรัพย์ขึ้น โดยได้รับคำแนะนำจากอธิบดีกรมพัฒนาชุมชน ในขณะนั้น เพื่อให้สมาชิกออมทรัพย์และกู้ยืมไปใช้เมื่อจำเป็น จึงเปลี่ยนชื่อกลุ่มขายยางแผ่นบ้านพรุเป็นกลุ่มพัฒนายางแผ่นและออมทรัพย์เพื่อการผลิต ตำบลบ้านพรุมีการร่างระเบียบข้อบังคับและสร้างระบบประมุลยาง ทำให้ชาวสวนยางมีความมั่นใจและสมัครเป็นสมาชิกมากขึ้น จนต้องแบ่งเป็นกลุ่มย่อยโดยมีกลุ่มพัฒนายางแผ่นฯ เป็นศูนย์กลางส่วนการบริหารจัดการภายในกลุ่มย่อยนั้น ให้แต่ละกลุ่มดำเนินการเอง

ปี พ.ศ.2532 กลุ่มพัฒนายางแผ่นฯ ได้ขยายเครือข่ายออกไป รวบรวมกลุ่มปรับปรุงคุณภาพยางแผ่น และขายยางใน 4 ตำบลของอำเภอหาดใหญ่ ซึ่งเป็นชาวสวนยางขนาดเล็กเข้ามาเป็นสมาชิกด้วย เพื่อให้ความช่วยเหลือตั้งเป็นศูนย์รวมยางตำบลบ้านพรุ ทั้งนี้การขยายเครือข่ายออกไปสู่หมู่บ้านหรือตำบลอื่นอย่างกว้างขวางนี้ ก็เป็นลักษณะสำคัญอย่างหนึ่งของวัฒนธรรมหมู่บ้านภาคใต้ จนอาจเรียกชุมชนของภาคใต้ว่าชุมชนเครือข่าย (network community) มากกว่าจะเรียกว่าชุมชนหมู่บ้าน (village community) (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ พรพิไล เลิศวิชา , 2537 : 143)

ศูนย์รวมยางตำบลได้มีการบริหารจัดการอย่างเป็นระบบ กล่าวคือกำหนดให้สมาชิกของศูนย์ต้องเป็นกลุ่มที่เกิดจากการรวมตัวของชาวสวนยางเพื่อขายยางร่วมกัน ชาวสวนยางในแต่ละหมู่บ้านจะรวมกันเป็นกี่กลุ่มก็ได้ แต่ละกลุ่มอาจมีกิจกรรมภายในแตกต่างกันไปตามศักยภาพของกลุ่ม กิจกรรมที่ทำกันมากที่สุดคือการออมทรัพย์ รองลงไปคือการตั้งศูนย์สาธิตการตลาด เพื่อขายสินค้าอุปโภค บริโภค และการซื้อน้ำยางสด ตามลำดับ มีการตั้งกรรมการสำหรับการบริหารงาน ตรวจสอบคุณภาพยาง และกรรมการฝ่ายตลาด ทำหน้าที่สืบราคายางแผ่นในท้องตลาด และรับของประมุลราคาจากพ่อค้ายาง นอกจากนี้ศูนย์ยังได้จัดระบบการประมุลราคายางแผ่น ให้รักษาผลประโยชน์ของสมาชิกให้มากที่สุด และมีการจัดระบบการเงิน กำหนดให้สมาชิกของศูนย์ต้องจ่ายค่าบำรุงทุกครั้งที่มีการประมุลยางในอัตรากลุ่มละ 30 บาท เพื่อเป็นค่าใช้จ่ายในการบริหารงาน โดยศูนย์จะไม่กั้วก่ายการเงินภายในของกลุ่มสมาชิก

การรวมกลุ่มกันสร้างองค์กรเศรษฐกิจของตน โดยมีผู้นำที่เสียสละ ซื่อสัตย์ อดทน ไม่เอาเปรียบผู้ร่วมงาน การปรับเปลี่ยนการบริหารจัดการให้สอดคล้องกับขนาดขององค์กรที่เปลี่ยนไป โดยอาศัยพื้นฐานทางวัฒนธรรมภายในผสมผสานกับวัฒนธรรมภายนอกหมู่บ้าน การควบคุมคุณภาพของสินค้าและความสามารถในการประสานงานกับภาครัฐและเอกชน เพื่อรับรู้ข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับการผลิตและการตลาด ได้ทำให้ธุรกิจชุมชนที่บ้านพรุประสบผลสำเร็จ ชาวสวนยางที่บ้านพรุสามารถสร้างพลังต่อรองทางเศรษฐกิจกับพ่อค้ายางได้ในระดับหนึ่ง พวกเขาสามารถขายยางแผ่นได้ในราคาที่สูงกว่าท้องตลาด เพราะการประมุลยางแผ่นคราวละมาก ๆ นั้น แม้ว่าพ่อค้าจะต้องจ่ายค่ายางในราคาที่สูงกว่า

ท้องตลาด แต่ก็ทำให้เสียค่าใช้จ่ายในด้านอื่น ๆ ลดลง เช่น ค่าขนส่ง ค่าแรงงานและเวลาในการจัดการ จึงเป็นการช่วยให้พ่อค้าได้กำไรไม่น้อยกว่าการซื้อขายจากชาวสวนแบบเดิม จัดได้ว่าเป็นการแสวงหาผลประโยชน์ร่วมกัน ระหว่างชาวสวนกับพ่อค้าในทางหนึ่ง มูลค่าส่วนเกินที่ได้จากการขายยางแผ่นนี้ ได้มีการจัดการให้กระจายไปสู่สมาชิกอย่างทั่วถึง การสะสมทุนของชาวสวนจากเงินที่ได้จากการขายยาง ได้ทำให้เกิดธุรกิจชุมชนสาขาอื่น ๆ เพิ่มขึ้น และได้มีการจัดเป็นเงินสวัสดิการสำหรับสมาชิก ได้แก่ ค่ารักษาพยาบาล การให้เงินกู้ดอกเบี้ยต่ำแก่สมาชิก ดังนั้นธุรกิจชุมชนของบ้านพรุ ซึ่งชุมชนจัดขึ้นเองนี้ จึงไม่เพียงแต่จะบรรลุเป้าหมายของธุรกิจ คือ สามารถเพิ่มส่วนเกินหรือกำไรให้แก่ผลิตผลจากแรงงานของชาวสวนเท่านั้น หากแต่ยังสามารถยกระดับเป้าหมายไปสู่การใช้กำไรอย่างมีคุณภาพเพื่อสวัสดิการชุมชนได้ด้วย การใช้กำไรเพื่อช่วยเหลือชุมชนนี้เองที่จะช่วยพัฒนาวัฒนธรรม และจิตสำนึกของชุมชนให้ชุมชนสามารถอยู่รอดได้ภายใต้วัฒนธรรมบริโภคนิยม (เศรษฐสยาม , 2540 : 51-53)

ชุมชนบ้านแหลมไทร อำเภอลิเกา จังหวัดตรัง : ชุมชนประมงพื้นบ้านชายฝั่งทะเลอันดามัน ที่สามารถปรับกระบวนการในการอนุรักษ์ทรัพยากรชายฝั่งจนประสบผลสำเร็จ ป่าใช้สอยของชุมชนได้รับการยอมรับจากทางราชการให้เป็น "ป่าชายเลนชุมชน" แห่งแรกของไทย และเป็นชุมชนที่ได้รับรางวัลดีเด่นด้านอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมจากเทศบาลเมืองมินามาตะ ประเทศญี่ปุ่น (Minamata Prize for the Environment) (สมาคมหยาตฝน , 2531)

บ้านแหลมไทรเป็นสังคมเปิดที่ติดต่อกับภายนอกมากกว่า 200 ปีแล้ว คนกลุ่มแรกที่อพยพมาตั้งถิ่นฐานที่นี่คือชาวมุสลิมจากปีนัง ลังกาวี ทางตอนเหนือของมาเลเซีย แต่เดิมชาวแหลมไทรประกอบอาชีพประมงเป็นหลัก โดยใช้เรือแจว เรือใบ และเครื่องมือจับสัตว์ที่ทำขึ้นเอง ท้องทะเลในบริเวณนี้ในอดีตมีความอุดมสมบูรณ์มาก เมื่อชาวบ้านจับสัตว์น้ำได้จะใช้สำหรับการบริโภคส่วนหนึ่ง ที่เหลือจึงนำไปแปรรูปเป็นปลาเค็ม ปลาแห้ง ปลาหย่าง เพื่อนำไปแลกกับข้าวสารและของใช้ที่จำเป็นในชีวิตประจำวัน จากชุมชนเกษตรที่อยู่บนแผ่นดินใหญ่

ชีวิตของชาวแหลมไทรเริ่มเปลี่ยนแปลงไป เมื่อมีชาวจีนจากปีนังเข้ามาทำธุรกิจส่งออกเปลือกไม้ แสมและโกงกาง ซึ่งมีอยู่มากในป่าชายเลนใกล้หมู่บ้าน ในช่วงปลายรัชกาลที่ 6 และเมื่อรัฐบาลประกาศ พ.ร.บ. ป่าไม้แห่งชาติ พ.ศ.2484 ก็ได้มีนักลงทุนท้องถิ่นและจากกรุงเทพฯ มาสัมปทานป่าชายเลน และสร้างโรงงานเผาถ่านขึ้น ชาวบ้านส่วนหนึ่งได้หันมาทำงานรับจ้าง เพราะได้รับรายได้เป็นตัวเงิน สามารถซื้อหาสิ่งของจำเป็นในชีวิตประจำวันได้สะดวกขึ้น พ.ศ.2512 เริ่มมีแพปลาเข้ามาตั้งในหมู่บ้านเพื่อรับซื้อปลาจากชาวบ้าน มีการให้สินเชื่อกับชาวบ้านเพื่อนำไปซื้อเรือ เครื่องยนต์ และเครื่องมือจับปลา ทำให้เกิดภาระหนี้สินผูกพันกับแพปลา นับตั้งแต่ พ.ศ.2525 ป่าชายเลนเริ่มเสื่อมโทรมลงเป็นอันมาก เพราะผู้รับสัมปทานไม่ดำเนินการตามเงื่อนไขเพื่อรักษาสภาพป่า ทั้งยังมีการบุกรุกป่าชายเลนเพื่อทำนาเกลือ จากผู้มีอิทธิพลในท้องถิ่น ข้าราชการและบรรษัทข้ามชาติซึ่งมีพลังทางเศรษฐกิจการเมืองสูง รวมถึงได้มีการนำเอาเครื่องมือประมงแบบทำลายล้าง เช่น อวนลาก อวนรุน ระเบิด เข้าใช้ในเขตน้ำตื้น เพื่อจับสัตว์น้ำจำนวนมาก จึงกวาดเอาสัตว์น้ำวัยอ่อนและเครื่องมือประมงของชาวบ้านติดไปด้วยเป็นอันมาก

ผลจากความเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ ได้ทำให้ชุมชนบ้านแหลมไทรประสบกับปัญหาหลายประการ ความเสื่อมโทรมของป่าชายเลนซึ่งรวมถึงหญ้าทะเล และปะการัง น่านน้ำชายฝั่งขาดความสมบูรณ์ สัตว์น้ำต่าง ๆ ลดจำนวนลงมาก การทำประมงด้วยเครื่องมือพื้นบ้านของชาวบ้านจึงไม่ได้ผล ชาวบ้านมีรายได้ตกต่ำ ทั้งเครื่องมือยังถูกवाद้อนติดอวนไปด้วย ต้องซื้อใหม่ครั้งแล้วครั้งเล่าจนเป็นหนี้เป็นสิน ภาวะยากจนได้ส่งผลกระทบต่อสังคมในชุมชนประมงติดตามาคือ เกิดปัญหาแรงงานอพยพ เกิดความขัดแย้งในการใช้ทรัพยากรระหว่างผู้ทำลายทรัพยากร ซึ่งมักจะเป็นคนจากภายนอกที่มีอิทธิพลกับชาวบ้าน จนถึงกับมีการฆ่ากันตาย และภาระหนี้สินกับแพปลาได้ทำให้ชาวบ้านไม่มีอำนาจในการต่อรอง ต้องขายปลาให้กับแพปลาที่เป็นหนี้อยู่ และต้องซื้อน้ำมัน ชี้อวน ในราคาที่แพลากำหนด

เมื่อประสบกับปัญหา ในระยะแรกชาวบ้านก็ได้ต่อสู้โดยเริ่มจากวิธีการของชาวบ้านเอง ทั้งแบบที่นิยมพลและรุนแรง แบบแรกนั้นคือการให้การเจรจาต่อรอง ซึ่งมักใช้กับชาวบ้านด้วยกันเองกับราชการ และกับคนภายนอกในตอนแรก เช่น เมื่อมีการให้สัมปทานป่าชายเลนแก่เอกชน ผู้นำชุมชนได้เจรจากับเจ้าของสัมปทาน ข้าราชการฝ่ายปกครอง และข้าราชการป่าไม้ ให้เว้นพื้นที่ป่าชายเลนใกล้หมู่บ้านไว้เป็นป่าใช้สอยของหมู่บ้าน กับชาวบ้านด้วยกันเอง เมื่อชาวบ้านและผู้นำชุมชนบางคนซึ่งเคยทำหรือรับจ้างนายทุนทำประมง โดยใช้เครื่องมือแบบทำลายได้เกิดสำนึกขึ้นมาว่า ทำให้เพื่อนบ้านซึ่งใช้เครื่องมือแบบเดิมจับสัตว์น้ำได้น้อยลงมีความเดือดร้อน ก็เลิกทำอวนรุน และช่วยกันขอร้องชาวบ้านคนอื่น ๆ ไม่ให้ทำการประมงที่ทำลาย ซึ่งก็ได้รับความร่วมมือพอสมควร ยกเว้นบางคนที่มีแพปลาสนับสนุนอยู่ สำหรับวิธีการแบบรุนแรงนั้นชาวบ้านจะใช้กับคนภายนอก เช่น มีการออกไปชุมนุมเรียกร้องแลกหลังจากที่เอาไม้มะพร้าวไปปิดรอบแนวหญ้าทะเล เพื่อขวางไม่ให้เรืออวนลากเข้ามาแล้ว แต่ไม่ได้ผล

ในระยะหลังกระบวนการต่อสู้เพื่ออนุรักษ์ทรัพยากรของชาวบ้านเริ่มปรับเปลี่ยนไป เมื่อมีองค์กรจากภายนอกคือ สมาคมหยาดฝน เข้ามาช่วยประสานงานเพื่อให้เกิดองค์กรชุมชนที่เข้มแข็ง ชาวบ้านได้มีกระบวนการพูดคุยเสวนากัน เพื่อวิเคราะห์และแก้ไขปัญหามุมชน เริ่มจากด้านเศรษฐกิจชาวบ้านได้ทำอาชีพเสริม โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเลี้ยงปลาเก๋ในกระชัง ทำให้มีรายได้เพิ่มมากขึ้น จากนั้นคนกลุ่มนี้ได้ร่วมกันทำกิจกรรมเพื่อต่อรองกับแพปลา และร้านค้าในหมู่บ้าน โดยรวมทุนจากสมาชิกตั้งร้านค้าน้ำมันขึ้น แล้วซื้อน้ำมันเชื้อเพลิงมาขายในราคาต่ำกว่าแพปลาและร้านค้าในหมู่บ้าน จนทำให้แพปลาและร้านค้าต้องลดราคาน้ำมันดีเซลลงให้เท่ากับกลุ่มของชาวบ้าน ชาวบ้านจึงได้ประจักษ์ในพลังที่เกิดจากการรวมกลุ่มกัน จนมีการขยายเครือข่ายไปสู่ชุมชนที่ใกล้เคียงเพื่อสร้างอำนาจในการต่อรองยิ่งขึ้น

เมื่อสร้างเครือข่ายสนับสนุนระหว่างชุมชนได้แล้ว ก็ได้มีการสร้างเครือข่ายผู้สนับสนุนจากภาคราชการ นักวิชาการ และสื่อมวลชน โดยในปี พ.ศ.2532 สมาคมหยาดฝนได้ประสานงานให้ชาวบ้านได้ประชุมปรึกษาร่วมกับเจ้าหน้าที่หน่วยจัดป่าชายเลนสีกา และนักวิชาการมีการจัดสัมมนาขึ้น โดยมีข้าราชการระดับสูงของจังหวัด นักวิชาการที่มีชื่อเสียง และชาวบ้านมาประชุมร่วมกัน ทำให้ทางราชการจัดทำโครงการฟื้นฟูป่าชายเลนใช้สอยของชุมชนให้เป็นป่า "ป่าชายเลนชุมชน" แห่งแรกของประเทศไทย และยุทธวิธีนี้ได้นำไปใช้อีกในปี พ.ศ.2533 เมื่อชาวบ้าน 7 หมู่บ้าน ในอำเภอสีกาตอนเหนือได้เชิญผู้ว่าราชการจังหวัด นักวิชาการ และข้าราชการ ที่เกี่ยวข้องมาประชุมเรื่องการอนุรักษ์หญ้าทะเล ในวันนั้นชาวบ้านได้เชิญผู้ว่าราชการจังหวัดเป็นประธาน ในการปักป้ายชี้แนวเขตหญ้าทะเลด้วย สื่อมวลชนได้ให้

ความสนใจและเผยแพร่งานอนุรักษ์ห้วยทะเล ทำให้เป็นที่รู้จักของสาธารณชนทั่วไป ตั้งแต่นั้นมาเรืออวนรุน เรืออวนลาก ก็ไม่กล้ารุกล้ำเข้ามาจับปลาบ่อยครั้งเช่นในอดีตอีก การสร้างเครือข่ายกับราชการ นักวิชาการ และสื่อมวลชน จึงเป็นยุทธวิธีหนึ่งในการต่อสู้กับผู้ที่มีอิทธิพลในยุคข้อมูลข่าวสารในปัจจุบัน

หลังจากที่ชาวบ้านประสบผลสำเร็จในการอนุรักษ์ป่าชายเลน ห้วยทะเล และสามารถปกป้องน่านน้ำจับปลาของชุมชนได้ในระดับหนึ่งแล้ว ก็ได้มีการขยายประเด็นในการทำงานอนุรักษ์ไปสู่ด้านอื่นๆ อีก เช่น โครงการอนุรักษ์เต่าทะเล โครงการอนุรักษ์พะยูน เป็นต้น

ผลจากการต่อสู้ของชาวบ้านแหลมไทร ได้ทำให้ปัญหาของชาวบ้านได้รับการคลี่คลายลงไป ระบบนิเวศน์ชายฝั่งมีความสมบูรณ์ขึ้น จึงมีผลต่อปริมาณสัตว์น้ำชายฝั่งที่เพิ่มขึ้น ชาวบ้านจึงมีรายได้เพิ่มขึ้นจากการจับสัตว์น้ำ เมื่อปลอดจากภาระหนี้สิน ก็มีอำนาจในการต่อรองกับแพปลาและร้านค้าในชุมชน การประสบผลสำเร็จในการอนุรักษ์ทรัพยากรชายฝั่ง และการมียุทธวิธีแสวงหาความร่วมมือจากฝ่ายต่าง ๆ ได้ทำให้ชุมชนเป็นที่ยอมรับ และสามารถต่อรองกับทางราชการ และการต่อรองกับนายทุนหาปลาภายนอกชุมชนได้ ทั้งการรวมกลุ่มพูดคุยเพื่อแสวงหากิจกรรม และทางออกให้กับปัญหาของชุมชน ก็ได้ทำให้เกิดกระบวนการประชาธิปไตยในระดับชุมชน และเกิดกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน

ความสำเร็จของชุมชนบ้านแหลมไทรคงจะเกิดขึ้นไม่ได้ หากชาวบ้านไม่ได้มีจิตสำนึกในการอนุรักษ์ทรัพยากรชายฝั่งของตน พัฒนาการของบ้านแหลมไทรได้ชี้ให้เห็นว่า วัฒนธรรมดั้งเดิมของชุมชนนั้นเป็นวัฒนธรรมชาวประมง จึงมีความรู้ความชำนาญในการทำประมงมากกว่าอย่างอื่น แม้จะมีการจ้างงานด้านอื่น ๆ เกิดขึ้นในชุมชน ก็ยังมีชาวบ้านที่ทำการประมงอยู่ หรือเมื่อการจ้างงานด้านอื่นเกิดปัญหา เช่น ป่าชายเลนเสื่อมโทรมลงหาไม้มาเผาถ่านได้ยากขึ้น ชาวบ้านก็หันกลับมาทำประมงเช่นเดิม ดังนั้นความอุดมสมบูรณ์ของชายฝั่งจึงมีความสำคัญต่อการดำรงชีวิต และการอยู่รอดของชุมชนบ้านแหลมไทร การตระหนักในความสำคัญของทรัพยากรชายฝั่ง ได้ทำให้ชาวบ้านหาทางต่อสู้กับการรุกรานจากภายนอกมาโดยตลอด และก่อนที่จะมีการรุกรานก็จะเข้ามาช่วยประสานงานด้วยซ้ำ แม้จะมีชาวบ้านบางคนเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตน รับจ้างทำงานให้กับนายทุน แต่เมื่อสำนึกได้ว่าการกระทำของตนจะก่อผลเสียหายแก่เพื่อนบ้านและชุมชน ก็กลับตัวกลับใจเสียใหม่ ทั้งยังช่วยชักชวนคนอื่นให้เลิกทำลายทรัพยากรอีกด้วย จิตสำนึกในการอนุรักษ์ทรัพยากร จึงเป็นเงื่อนไขสำคัญต่อความเข้มแข็งของชุมชนแหลมไทร

ภาพรวมความเข้มแข็งของชุมชนในสังคมไทย

ตัวอย่างของชุมชนทั้ง 7 แห่งที่นำเสนอมาแล้วนี้ ต่างได้รับการยอมรับในระดับหนึ่งว่ามี "ความเข้มแข็ง" ในลักษณะที่ต่าง ๆ กัน ตอนต่อไปนี้จะเสนอการสังเคราะห์ "ความเข้มแข็งของชุมชน" ในสังคมไทยบนฐานของข้อมูลดังกล่าว รวมถึงจะมีการอ้างอิงกรณีอื่นบ้าง ตามความจำเป็นโดย "ความเข้มแข็งของชุมชน" นี้ จะเป็นการอนุมานเอาจากความสำเร็จที่ชุมชน หรือผู้เขียนเรื่องราวเกี่ยวกับชุมชน ถือว่าชุมชนทำสำเร็จในการแก้ไขปัญหาของพวกเขาเท่านั้น เพราะเท่าที่ผู้ศึกษาได้สำรวจกรณีศึกษาของชุมชนที่มีอยู่ ก็ยังไม่พบว่าได้มีการศึกษาใดศึกษาเรื่อง "ความเข้มแข็งของชุมชน" โดยตรงอย่างแท้จริง

การเผชิญกับปัญหาของชุมชนไทย การทำมาหากินของชุมชนไทยแต่ดั้งเดิม ไม่ว่าจะเป็นการผลิตที่ต้องอาศัยธรรมชาติ เช่น ทำนา ทำสวน หรือการเก็บเกี่ยวผลผลิตที่เกิดจากธรรมชาติ เช่น ทำประมง หรือหาของป่า ล้วนเป็นการทำมาหากินเพื่อบริโภคกันในครัวเรือนและในชุมชนเป็นหลัก จะมีการแลกเปลี่ยนผลผลิตกันบ้างก็ตามความจำเป็น และเงื่อนไขของการไปมาหาสู่ที่พอจะทำได้ ชุมชนจึงมักต้องสร้างความพอเพียงภายในชุมชนเอง การดำรงชีวิตที่ต้องอาศัยธรรมชาติ ทำให้ชุมชนตระหนักในคุณค่าสำคัญของธรรมชาติ ซึ่งหมายถึงความอุดมสมบูรณ์ของป่า ของดิน ของน้ำ และของทรัพยากรในป่าและน้ำ ที่จะทำให้ชีวิตของเขายั่งยืนได้ ประสบการณ์สอนให้พวกเขาได้รู้ว่า ป่า ดิน น้ำ มีความสัมพันธ์กัน การสูญเสียสิ่งหนึ่งย่อมจะหมายถึงการสูญเสียอีกสิ่งหนึ่งตามมา ไม่เพียงแต่เท่านั้น ป่า ดิน น้ำ ต่างก็มีสิ่งเหนือธรรมชาติบางอย่างที่พวกเขามองไม่เห็นปกป้องรักษาอยู่ ความอุดมสมบูรณ์จึงยังไม่หมดสิ้น ธรรมชาติมนุษย์ยังให้ความเคารพยำเกรงต่อ "ผู้รักษา" นั้น วัฒนธรรมประเพณีจึงถูกสร้างขึ้นบนฐานของความเชื่อเหล่านี้ เพื่อให้มนุษย์ ธรรมชาติ และสิ่งเหนือธรรมชาติ สามารถอยู่ร่วมกันได้

โลกทัศน์และวิถีชีวิตเช่นที่กล่าว เริ่มเปลี่ยนแปลงไปที่ละน้อย ๆ ตามวันเวลา และแรงปฏิสัมพันธ์ ที่มีกับโลกภายนอก เมื่อสังคมไทยเปิดประตูรับอารยธรรมตะวันตก และทุนนิยมในสมัยรัชกาลที่ 5 จนถึงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ชนบทไทยยังได้รับผลกระทบจากอารยธรรมใหม่น้อย เพราะการขยายตัวของรัฐไทยซึ่งเป็นตัวแทนของวัฒนธรรมใหม่ยังทำได้อย่างเชื่องช้า เนื่องจากการคมนาคมติดต่อเป็นไปด้วยความยากลำบาก

ครั้นสังคมไทยรับเอาแนวทางไปสู่ภาวะทันสมัย จากประเทศโลกเสรีตะวันตกเข้ามาใช้หลังสงครามเป็นต้นมาแล้ว จึงได้มีเงินกู้ เงินช่วยเหลือจำนวนมาก เข้ามาช่วยสร้างโครงสร้างพื้นฐาน เช่น ถนน ไฟฟ้า ฯลฯ เข้าไปตามหมู่บ้านต่าง ๆ ยิ่งหมู่บ้านใดภูมิภาคนั้นมีความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรเพียงพอที่จะเป็นฐานของการผลิตทางการเกษตรมากเพียงใด ตั้งอยู่ในทำเลที่รัฐและนายทุนจะสามารถเข้าไปติดต่อ เพื่อดักดวงทรัพยากรหรือผลผลิตส่วนเกินของหมู่บ้านออกมา เพื่อความเติบโตทางเศรษฐกิจของ "ชาติ" ได้มากเพียงใด "ความเจริญ" ชนิดใหม่ก็ขยายไปถึงเร็วเท่านั้น เราจึงเห็นความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วกับชุมชนท่าเกวียน ในขณะที่ชุมชนคีรีวงซึ่งซ่อนตัวอยู่บนหุบเขา และผลิตผลไม้ซึ่งยังไม่ได้เป็นพืชเศรษฐกิจในสมัยนั้น กลับไม่ได้รับการดูแลจากรัฐเท่าที่ควร ชาวคีรีวงต้องช่วยกันสร้างถนนด้วยแรงงานและอุปกรณ์พื้นบ้านของตนเองเพื่อติดต่อกับโลกภายนอก

แต่ไม่ว่าจะช้าหรือเร็ว ที่สุดชุมชนชนบทส่วนใหญ่ก็ถูกผนวกเข้าไปสู่ระบบทุนนิยมโลก ความเปลี่ยนแปลงที่เห็นชัดและสำคัญที่สุดในบรรดาความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับชุมชนชนบทก็คือ ประการแรกสัดส่วนของการผลิตเชิงพาณิชย์ได้เพิ่มมากขึ้นตามลำดับในชุมชนเกษตรกรรม และประการที่สอง การขยายตัวของระบบอุตสาหกรรมไปสู่ชุมชนที่มีทรัพยากร หรืออยู่ใกล้ศูนย์กลางการค้าและการคมนาคม ในที่นี้จะขอกกล่าวถึงความเปลี่ยนแปลงในแต่ละประเด็น และผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นกับชุมชนชนบทดังนี้

การขยายตัวของการผลิตทางการเกษตรในเชิงพาณิชย์ นโยบายส่งเสริมการเกษตรเพื่อส่งออก ซึ่งรัฐกำหนดให้ข้าว ไม่สั๊ก ยางพารา เป็นพืชส่งออกที่สำคัญ (ตามความต้องการของตลาดโลก) ในระยะแรกและขยายไปสู่พืชอื่น ๆ เช่น ปอ ข้าวโพด มันสำปะหลัง และอ้อย ในระยะต่อมา ได้มีผลต่อชุมชนเกษตรกรรมเป็นอย่างมาก กล่าวคือ ได้เป็นตัวกำหนดชนิดของพืช พันธุ์ของพืช วิธีการปลูกและดูแล ตลอดจนการเก็บเกี่ยวผลผลิต การใช้ปฏิกายศาสตร์ เพื่อเร่งผลผลิตให้ออกผลเร็วขึ้นและมีปริมาณเพิ่มขึ้น การใช้สารเคมีเพื่อปราบศัตรูพืช จำนวนครั้งของการผลิตในแต่ละปี การเพิ่มทุนทั้งเงินสดและแรงงานเพื่อให้ได้ผลผลิตสูงขึ้น การใช้เครื่องทุ่นแรง ซึ่งต้องซื้อหาหรือเช่ามาด้วยราคาแพง และต้องใช้น้ำมันเชื้อเพลิงในการทำงาน การรุกขยายพื้นที่เพาะปลูกเข้าไปในเขตป่า เพื่อให้ผลผลิตเพียงพอแก่การจำหน่ายและคุ้มทุนที่ได้ลงไป ดังจะเห็นได้จากกรณีศึกษาของชุมชนหลายๆชุมชน เช่น บ้านสระคูณ และ ท่าเกวียน เมื่อวิธีการผลิตแบบใหม่และตลาดเข้าไปถึงชุมชน ก็ทำให้ชุมชนต้องยอมรับ ป้าย ยาฆ่าแมลง รถไถ ฯลฯ เข้าไปใช้สำหรับท่าเกวียนนั้น ชุมชนถึงกับต้องเปลี่ยนวิธีการทำนาจากนาหว่านซึ่งทำปีละครั้ง ไปเป็นการทำนาดำปีละ 2 ครั้ง เพื่อเพิ่มผลผลิต และต้องเปลี่ยนสายพันธุ์ข้าวตามความต้องการของตลาด แม้แต่สิ่วซึ่งมีผลผลิตคือผลไม้มากมาย ก็จำเป็นต้องเปลี่ยนสายพันธุ์ของทุเรียน มังคุด เงาะ ให้เป็นไปตามความต้องการของตลาดเพื่อให้ขายได้ เพียงแต่ว่าพืชที่ปลูกนั้นเป็นไม้ใหญ่ ซึ่งสามารถจะใช้พันธุ์ใหม่ไปเสียบยอดกับพันธุ์พื้นเมืองได้ จึงทำให้สิ่วไม่ประสบกับปัญหาโรคพืชมากนัก (พรพิไล เลิศวิชา , 2536 ข.)

การเปลี่ยนแปลงวิธีการผลิตดังกล่าวข้างต้น ได้ส่งผลให้เกิดปัญหาทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อม แก่ชุมชนชาวนา ทางด้านเศรษฐกิจการลงทุนในการผลิตที่เพิ่มขึ้น แต่ผลที่ได้รับตอบแทนไม่คุ้มค่า เนื่องจากสภาพของดินที่เสื่อมเพราะใช้สารเคมีเป็นเวลานาน รวมถึงการใช้ที่ดินโดยไม่มีเวลาพักดิน และการได้รับผลตอบแทนจากการผลิตที่ไม่ยุติธรรม อันเนื่องมาจากการผลิตพืชเศรษฐกิจชนิดเดียวกันเป็นจำนวนมาก จนไม่มีอำนาจในการต่อรองราคากับตลาด ฯลฯ สิ่งเหล่านี้ได้ทำให้เกิดความยากจนและภาวะหนี้สินในชุมชนชนบท ทางด้านสังคมวัฒนธรรม การผลิตเพื่อขายทำให้ชาวบ้านต้องใช้แรงงานเข้มข้นขึ้น ให้ความสำคัญกับเงินมากขึ้น ซึ่งมีผลต่อความสัมพันธ์กับคนในครอบครัวและในชุมชนที่ห่างเหินมากขึ้น ความช่วยเหลือ เอื้อเฟื้อต่อกันลดน้อยลง เกิดการอพยพเคลื่อนย้ายเพื่อออกไปหางานทำภายนอกมากขึ้น เกิดการแก่งแย่งทรัพยากรระหว่างคนในชุมชนเดียวกัน และระหว่างคนในชุมชนกับภายนอกบ่อยขึ้น แม้แต่ในชุมชนทุ่งนายาวซึ่งได้รับการยอมรับกันมาว่าชาวบ้านมีจิตสำนึกในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติมาช้านาน ก็ประสบกับปัญหาที่ชาวบ้านบางคนเข้าไปถางไร่ในป่าเพื่อจับจองเป็นของตัวเอง การพึ่งเทคนิคในการผลิตตามแบบเกษตรแผนใหม่ พึ่งพึ่งพันธุ์พืชจากภายนอก ทำให้ชุมชนสูญเสียภูมิปัญญาของคนที่ได้สั่งสมสืบทอดกันมานาน สูญเสียความมั่นใจในตนเอง ซึ่งจะนำไปสู่การดูถูกตัวเอง และการยอมรับระบบคุณค่าจากภายนอก ค่านิยมบริโภคจึงเข้ามาสู่ชุมชนได้รวดเร็วและรุนแรงยิ่งขึ้น ในด้านสิ่งแวดล้อมการปลูกพืชเพื่อการค้าซึ่งมักเป็นพืชเชิงเดี่ยว และต้องใช้สารเคมีจำนวนมาก ได้ทำให้เสียความสมดุลของระบบนิเวศน์ ซึ่งจะมีผลต่อไปถึงประสิทธิภาพในการผลิตที่ลดลง ปัญหาสุขภาพของคนในชุมชน

การขยายตัวของระบบอุตสาหกรรมเข้าสู่ชุมชน นโยบายเร่งรัดการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ อันเป็นผลมาจากการที่ถูกทำให้เชื่อว่า "รายได้" เป็นตัวชี้วัดที่สำคัญของการพัฒนาประเทศ และการให้ความหมายของการทำให้เป็นอุตสาหกรรม ว่าเป็นการบ่งบอกถึงความทันสมัย ได้ทำให้รัฐส่งเสริมให้มีการลงทุน และชักชวนให้บรรษัทข้ามชาติเข้ามาลงทุน เพื่อทำอุตสาหกรรมในประเทศไทย การจัดระบบการศึกษาเพื่อผลิตกำลังคนให้เป็นแรงงานในระดับ ต่าง ๆ ของระบบอุตสาหกรรม การกำหนดอัตราค่าจ้างแรงงานให้ต่ำ การประกาศใช้กฎหมายที่เกี่ยวข้องกับการจัดการป่าต่าง ๆ เพื่อแยกชาวบ้านออกจากป่า แต่กลับให้สัมปทานแก่นายทุนในการทำป่าไม้ ฯลฯ เหล่านี้ล้วนสะท้อนให้เห็นถึงวิถีคิดในการพัฒนาแบบตะวันตกทั้งสิ้น นโยบายส่งเสริมอุตสาหกรรมของรัฐไทย ได้ทำให้โรงงานอุตสาหกรรมซึ่งเป็นการผลิตของภาคเมือง ขยายตัวไปสู่ชุมชนชนบทที่อยู่ใกล้ศูนย์กลางการค้าและคมนาคม ชุมชนเปิดและอยู่ใกล้กรุงเทพฯ อย่างเช่น ชุมชนท่าเกวียน จึงมีโรงงานอุตสาหกรรมทยอยเข้าไปตั้งอยู่หลายโรงงาน เริ่มจากโรงงานผลิตรองเท้า ตามติดด้วยโรงงานอุตสาหกรรมผลิตเครื่องมือแพทย์ โรงงานอุปกรณ์ไฟฟ้า และอื่น ๆ อีกหลายโรงงาน การเข้าไปของโรงงานได้ก่อให้เกิดปัญหาแก่ชุมชนหลายประการ ได้แก่ คนในชุมชนสูญเสียที่ดิน เนื่องจากการกว้านซื้อของโรงงานอุตสาหกรรม ปัญหาสิทธิกรรมเสื่อมโทรมเนื่องจากวิถีคิดของคนถูกปรับเปลี่ยนด้วยวัฒนธรรมบริโภคนิยม ปัญหาช่องว่างระหว่างคนในครอบครัว และในชุมชน ปัญหาสภาพแวดล้อมเป็นพิษจากน้ำเสียของโรงงานอุตสาหกรรม และในชุมชนแหลมไทร อุตสาหกรรมการประมงได้เป็นตัวเร่งรัดให้สูญเสียความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรชายฝั่ง ทำให้ชาวบ้านจับสัตว์น้ำได้น้อยลง ซึ่งจะนำไปสู่ปัญหาความยากจนและการเป็นหนี้สิน และการสูญเสียอำนาจในการต่อรองกับนายทุน

กระบวนการปรับตัวของชุมชนไทยเพื่อสร้างความเข้มแข็ง ในขณะที่ชุมชนจำนวนมากเมื่อเผชิญกับปัญหาอันเกิดจากการเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยครั้งใหญ่นี้ ได้สูญเสียระบบคิดในการพึ่งพาตนเอง และพึ่งพาอาศัยกันภายในชุมชน รวมถึงการขาดความเชื่อมั่นในศักยภาพของตน จึงปล่อยให้กระแสความเปลี่ยนแปลงพัดพาชุมชนให้จมดิ่งไปสู่ปัญหามากยิ่งขึ้นๆ หรือรอคอยความช่วยเหลือจากภายนอก โดยไม่รู้จะจัดการกับตนเองอย่างไรนั้น ชุมชนทั้ง 7 แห่ง ที่ได้นำเสนอมาแต่ต้นนั้น กลับไม่ยอมจำนนต่อปัญหา และได้ลุกขึ้นมาต่อสู้ปรับตัว เพื่อหาทางออกจากสสารพัดปัญหาที่มารุมเร้า บางชุมชน เช่น สระคู่น ตีรวัง ได้ดิ้นรนต่อสู้ด้วยตัวเองโดยไม่มีความช่วยเหลือจากภายนอก บางชุมชน เช่น ยกกระบัตร์ ได้รับความช่วยเหลือจากภาครัฐ ในขณะที่บางชุมชน เช่น บ้านแหลมไทร ได้รับการสนับสนุนประสานงานโดยองค์กรพัฒนาเอกชน แต่ทั้งนี้ความช่วยเหลือจากภาครัฐและเอกชนที่ทำให้ชุมชนเข้มแข็งได้นี้ งานกรณีศึกษาได้ชี้ให้เห็นว่า ต่างก็มีแนวทางการพัฒนาแบบให้ชุมชนมีส่วนร่วม คือ ร่วมวิเคราะห์ปัญหา ร่วมคิดค้นหากิจกรรมในการแก้ปัญหา ร่วมวางแผนในการแก้ปัญหา ร่วมดำเนินการในการแก้ปัญหา และร่วมติดตามประเมินผลในการแก้ปัญหา

ชุมชนแต่ละชุมชนอาจจะเริ่มต้นประสบกับปัญหา หรืออาจรับรู้ว่าตนเองประสบกับปัญหาในด้านที่แตกต่างกัน ดังนั้นการตระหนักและเข้าใจปัญหาจึงเป็นจุดเริ่มต้นที่จะนำไปสู่การแก้ปัญหาและปรับตัวของชุมชน และประเด็นนี้ก็เป็นที่ประเด็นสำคัญที่จะทำให้ชุมชนเริ่มต้นต่อสู้กับปัญหาในด้านใด

ก่อน นอกเหนือไปจากประเด็นที่ชุมชนตระหนักรู้ว่า ตนเองมีศักยภาพในด้านใดที่จะสามารถคลี่คลายออกมาใช้เพื่อเผชิญหน้ากับปัญหาได้บ้าง ชุมชนตระหนักมองปัญหาอบายมุข การลักขโมยจนชาวบ้านอื่นไม่ไว้ใจชาวสระควมว่าเป็นปัญหาศีลธรรมของคน ผู้นำจึงได้มีความคิดร่วมกับครูแลพระสงฆ์ว่า ต้องเริ่มจากการพัฒนาคนก่อน โดยให้พระสงฆ์ช่วยอบรมศีลธรรม ครูรับผิดชอบสอนในโรงเรียน และผู้ใหญ่ผายเน้นการพัฒนา รวมถึงช่วยอบรมชาวบ้านโดยการเล่านิทานให้ฟัง นอกจากนั้นผู้นำชุมชนสระควมยังเห็นร่วมกันว่า จะต้องสร้างโรงเรียนเพื่อพัฒนาคน การมองโรงเรียนว่าเป็น "ยาหม้อ" ที่จะสามารถแก้ปัญหาดังกล่าวได้นั้น ก็เป็นภาพสะท้อนของวิถีคิดที่ทางราชการได้พยายามโฆษณาให้ชาวบ้านเชื่อนั่นเอง โดยภาพรวม กระบวนการต่อสู้ ปรับตัว ของชุมชนที่กรณีศึกษาต่าง ๆ พยายามจะแสดงให้เห็นได้แก่

การรวมกลุ่มกันของคนในชุมชน ข้อมูลจากทุกชุมชนปรากฏออกมาเหมือนกันว่า กระบวนการต่อสู้ ปรับตัวของชุมชน ที่ประสบผลสำเร็จได้นั้น มิได้เกิดจากคนเดียวคนเดียว แต่เกิดจากการรวมตัวกันของคนในชุมชนที่มองเห็นปัญหาร่วมกัน และมีความมุ่งมั่นที่จะแก้ปัญหาให้กับชุมชน กลุ่มผู้นำนี้มีทั้งเป็นผู้นำแบบทางการและผู้นำตามธรรมชาติ ในกรณีของสระควม มีผู้นำแบบเป็นทางการ คือผู้ใหญ่บ้าน พระสงฆ์ และครู แต่ผู้นำคนสำคัญคือผู้ใหญ่ผายนั่น แม้จะเป็นผู้นำที่เป็นทางการ แต่ก็เป็นคนที่ทำให้ชาวบ้านให้การยอมรับนับถือในความซื่อสัตย์ เสียสละ และความสามารถมาก เป็นคนที่มีฐานะทางเศรษฐกิจ และประสบปัญหาเช่นเดียวกับชาวบ้าน จึงไม่มีช่องว่างระหว่างผู้นำที่เป็นทางการ เช่น ผู้ใหญ่ผายกับชาวบ้าน หรือในชุมชนท่าเกวียน ซึ่งผู้นำคือครู แต่เนื่องจากครูซึ่งเป็นผู้นำคนสำคัญนี้ เป็นชาวท่าเกวียนมาแต่กำเนิด จึงเข้าใจปัญหาของท่าเกวียนดี และเป็นคนมีความสามารถในการประสานงานติดต่อกับนักวิชาการ องค์กรเอกชนและหน่วยงานของรัฐ จึงเป็นแรงผลักดันที่ทำให้ท่าเกวียนหาทางออกได้เป็นอย่างดี ทั้งยังมีส่วนสำคัญในการส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้ ที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตของชาวท่าเกวียน จนเป็นแบบอย่างให้ระบบการศึกษาสมัยใหม่ได้ศึกษา แต่ในกรณีของยกกระบัตร์ โครงการพัฒนาที่เข้าไปทำงานกับชุมชนยกกระบัตร์ ได้ตระหนักว่าการพัฒนาโดยผ่านผู้นำที่เป็นทางการ ซึ่งมีฐานะทางเศรษฐกิจสังคมต่างกับชาวบ้าน ได้ทำให้การแก้ปัญหาไร้ผล จนต้องมีการหาตัวผู้นำใหม่ซึ่งเป็นผู้นำตามธรรมชาติ

ในชุมชนส่วนใหญ่ที่สามารถแก้ปัญหาชุมชนสำเร็จนั้น มักมีผู้นำตามธรรมชาติ เช่น ชุมชนบ้านพรุ ชุมชนคีรีวง และชุมชนยกกระบัตร์ในตอนหลัง ผู้นำชุมชนแบบธรรมชาตินี้มักเป็นผู้มุ่งมั่นจะแก้ปัญหายอย่างจริงจัง เพราะไม่ได้เป็นผู้นำตาม "หน้าที่" แต่เป็นผู้นำด้วย "เจตจำนง" จึงมักเป็นผู้มีจิตสำนึกในการทำงานเพื่อส่วนรวมอย่างแท้จริง อย่างไรก็ตามไม่ว่าจะเป็นผู้นำแบบเป็นทางการหรือผู้นำตามธรรมชาติ การที่ผู้นำนั้นจะได้รับการยอมรับจากชุมชนต้องอาศัยปัจจัยหลายอย่าง คือ ความรู้ ความสามารถพิเศษของผู้นำ ความมุ่งมั่นจริงใจ และการทำงานด้วยความเสียสละของผู้นำ ความสามารถในการคิดกิจกรรมที่สอดคล้องกับปัญหาของชุมชน มีการยอมรับจากบุคคลภายนอกชุมชน มีบุคลิกภาพโดดเด่น เช่น สนใจใฝ่รู้ใฝ่ศึกษา กล้าทดลองทำสิ่งใหม่ ๆ เป็นคนช่างคิด ช่างสังเกต มีความเป็นตัวของ

ตัวเอง และมีความเข้าใจชุมชนของตนเองและสังคมภายนอกชุมชน (สมพันธ์ เตชะอธิก และคนอื่นๆ , 2537)

การรวมกลุ่มกันของผู้นำชุมชนในระยะแรกนั้นมักเป็นกลุ่มเล็กๆ 3-5 คน เป็นกลุ่มแกนที่ปรึกษาหารือร่วมกันแบบไม่เป็นทางการ เพื่อคิดวิเคราะห์ปัญหา วางแผนในการแก้ปัญหาหารือกัน เมื่อได้คำตอบเบื้องต้นแล้ว ในชุมชนที่พระสงฆ์และวัดยังเป็นศูนย์รวมของชุมชน กลุ่มแกนมักแสวงหาหารสนับสนุนจากพระสงฆ์หรือผู้นำที่เป็นทางการ เพื่อให้การดำเนินงานสำเร็จได้ง่ายขึ้น หลังจากนั้นจึงเป็นการขยายความคิด ขยายกลุ่มไปสู่ชาวบ้านจำนวนมากขึ้น เพื่อการยอมรับร่วมปรึกษา ร่วมดำเนินกิจกรรมกันต่อไป แต่โดยปกติแล้วกลุ่มแกนนี้มักจะทำหน้าที่เป็นผู้นำทั้งทางด้านการคิดและการปฏิบัติ

การกำหนดกิจกรรมในการแก้ปัญหา ในกระบวนการร่วมคิด ร่วมปรึกษา ร่วมวางแผนกันของกลุ่มผู้นำ และอาจรวมถึงชาวบ้านทั่ว ๆ ไปนั้น ที่สุดท้ายจะได้กิจกรรมที่กลุ่มคิดว่าจะแก้ปัญหามาใช้ใหม่ กิจกรรมนั้นอาจได้มาจากการฟื้นฟูวัฒนธรรมประเพณีขึ้นมาใช้ใหม่ โดยอาจเปลี่ยนรูปแบบเพื่อปรับเปลี่ยนวัตถุประสงค์ในการใช้สอย ให้สอดคล้องกับปัญหาของชุมชน เช่น การรื้อฟื้นบุญประเพณีข้าวของสระคูณ เพื่อเป็นกองทุนในการสร้างโรงเรียนและเป็นธนาคารข้าวให้ชาวบ้าน การคิดขึ้นมาใหม่หรือปรับเปลี่ยนที่ทางราชการเคยให้การพัฒนามาก่อน เช่น การตั้งกลุ่มออมทรัพย์ของกลุ่มชายขอบบ้านพรุ การนำประสบการณ์ที่เคยศึกษา เรียนรู้ หรือดูงานมาปรับใช้ เช่น การตั้งกลุ่มของคีรีวง ซึ่งศรีวิฑูรพาพะพัฒน์ และ ฝาก ตรีถวัลย์ ผู้นำคนสำคัญของคีรีวง ได้ใช้แนวคิดและวิธีการของสหกรณ์ของ สดกฐมะโรหิต ที่ทั้งสองคนเคยอ่านและประทับใจ หรือการทำเกษตรผสมผสานของสระคูณ ก็ได้มาจากไปศึกษาดูงานเกษตรผสมผสานของปราชญ์ชาวบ้านในอีสาน เป็นต้น นอกจากนั้นกิจกรรมอาจได้มาจากการแนะนำช่วยเหลือขององค์กรภายนอกชุมชน เช่น กรณีของบ้านแหลมไทร ที่องค์กรพัฒนาเอกชนได้ช่วยเหลือหรือประสานงานให้มีการประชุม สัมมนากับนักวิชาการ ข้าราชการของจังหวัด เพื่อมีอำนาจต่อรองกับผู้มีอิทธิพลในชุมชน และการใช้สำนักในสิทธิของชุมชนเป็นกิจกรรมในการแก้ปัญหาในกรณีของบ้านทุ่งยาวเป็นต้น ซึ่งจะได้กล่าวถึงเรื่องของกิจกรรมโดยเฉพาะต่อไป

การลงมือปฏิบัติกิจกรรม การลงมือปฏิบัติกิจกรรมในการแก้ปัญหามาใช้ใหม่นั้น จำเป็นต้องอาศัยความร่วมมือ ร่วมแรง ร่วมใจของชุมชน หากเป็นกิจกรรมที่สามารถทำพร้อมกันได้ทันที เช่น ทำบุญข้าว ผู้นำชุมชนก็จะแสวงหาความร่วมมือร่วมใจกันด้วยวิธีการต่างๆ ก่อน เช่น พูดชักชวนให้ชาวบ้านเห็นความสำคัญ และความจำเป็นในการทำกิจกรรม หากเป็นกิจกรรมที่ชาวบ้านยังไม่แน่ใจว่าทำแล้วจะได้ผลหรือไม่ กลุ่มผู้นำมักเป็นผู้ทดลองทำก่อนเพื่อให้เห็นผลแล้วชาวบ้านจึงทำตาม เช่น การทำเกษตรผสมผสานของสระคูณ หรือการรณรงค์ผ่านโรงเรียน ซึ่งเด็กนักเรียนในโรงเรียนจะเป็นแหล่งประชาสัมพันธ์ไปสู่ผู้ปกครองได้เป็นอย่างดี เช่น ในกรณีของชุมชนท่าเกวียนที่จัดกิจกรรมเกษตรผสมผสาน ให้นักเรียนได้เรียน ทั้งภาคทฤษฎีและปฏิบัติ กิจกรรมที่ชุมชนต่าง ๆ ได้ใช้ในการแก้ปัญหาอาจจำแนกตามวัตถุประสงค์ของกิจกรรม ได้เป็นกิจกรรมเพื่อการรวมกลุ่ม กิจกรรมเพื่อสร้างจิตสำนึกแก่ชุมชน กิจกรรมเพื่อแก้ปัญหาเศรษฐกิจของชุมชน ซึ่งจำแนกเป็นกิจกรรมย่อย ๆ ได้อีกหลายกิจกรรม

กิจกรรมในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ กิจกรรมในการสร้างเครือข่ายสนับสนุน กิจกรรมเพื่อแก้ปัญหาสังคม กิจกรรมเพื่อการเรียนรู้ และกิจกรรมเพื่อฟื้นฟูวัฒนธรรมและภูมิปัญญาของชุมชน

กิจกรรมเพื่อการรวมกลุ่ม ดังได้กล่าวแต่ต้นว่า การรวมกลุ่มกันของชาวบ้านจะเป็นขั้นตอนแรก และขั้นตอนสำคัญในการพัฒนาความเข้มแข็งให้แก่ชุมชน การรวมกลุ่มเป็นการสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างคนในชุมชน เพื่อหาอุดมการณ์และแนวทางในการปรับตัวร่วมกัน การรวมกลุ่มจึงทำให้เกิดหรือเสริมพลังของ "ความเป็นชุมชน" ให้มีแรงเกาะเกี่ยวแน่นแฟ้นยิ่งขึ้น ไม่ว่า "ความเป็นชุมชน" นั้น จะเคยมีมาก่อนแล้วในสังคมไทย แต่กำลังถูกทำลายโดยรัฐและระบบทุนนิยม หรือว่า "ความเป็นชุมชน" เป็นสิ่งที่ถูกสร้างขึ้นใหม่ในฐานะวาทกรรมที่ใช้ต่อสู้กับรัฐหรือทุนนิยม ดังเป็นข้อถกเถียงในแวดวงวิชาการกันอยู่ก็ตาม การรวมกลุ่มในความหมายข้างต้น จึงครอบคลุมถึงกิจกรรมประเภทต่าง ๆ ที่จะกล่าวถึงต่อไปด้วย

เพื่อให้เกิดความเฉพาะเจาะจงยิ่งขึ้น ในหัวข้อนี้จะเน้นกิจกรรมเพื่อการเริ่มต้นรวมกลุ่ม ขยายสมาชิกของกลุ่ม ซึ่งชุมชนต่าง ๆ ที่ศึกษาจะพบว่า ได้ใช้กิจกรรมต่าง ๆ ที่สอดคล้องกับศักยภาพ และวัฒนธรรมของชุมชนที่มีมาแต่เดิม เช่น กิจกรรมทำบุญ รื้อฟื้นประเพณีที่ลืมนานไปขึ้นมาใหม่ เช่น การทำบุญประเพณีข้าว การทอดผ้าป่าใหม่ การใช้วัดเป็นศูนย์รวมในการประชุมปรึกษาหารือกัน ใช้การรวมกลุ่มแบบไม่เป็นทางการของผู้นำชุมชนก่อน หรือถ้าเป็นเรื่องเงิน ซึ่งเป็นเรื่องบาดหมางกันได้ง่าย ก็มักเริ่มต้นจากกลุ่มเครือข่ายก่อน แล้วขยายไปสู่ชาวบ้านทั่วไปภายหลังเมื่อความไว้วางใจเกิดขึ้นแล้ว

กิจกรรมเพื่อสร้างจิตสำนึกแก่ชุมชน การแก้ปัญหาบางเรื่องซึ่งอาจมีลักษณะเป็นนามธรรม สำหรับคนรุ่นใหม่ หรือเป็นปัญหาที่ผู้นำชุมชนรู้สึกว่ามีต้นตอของปัญหามาจากจิตสำนึกของคน ก็จะใช้กิจกรรมนี้ในการดำเนินงาน ซึ่งมีรูปแบบที่แตกต่างกันไปตามบริบทของชุมชน สำหรับชาวทุ่งยาวรุ่นคนแก่เฒ่าหรือรุ่นพ่อแม่ ซึ่งใช้ชีวิตผูกพันกับป่ามาช้านาน กับเยาวชนคนรุ่นใหม่ ซึ่งเติบโตมาในวิถีชีวิตแบบเมืองนั้น การซาบซึ้งกับคุณค่าของป่ามีความแตกต่างกัน ชุมชนทุ่งยาวได้มีวิธีการสร้างจิตสำนึกในการเห็นคุณค่าและรักษาป่า โดยผ่านบ้าน ผ่านโรงเรียน และนำวิถีชีวิตแบบอยู่กับป่ามาใช้กับเยาวชนของตน

กิจกรรมเพื่อแก้ปัญหาเศรษฐกิจของชุมชน ปัญหาเศรษฐกิจจะเป็นปัญหาพื้นฐานของทุกชุมชนที่พบ กิจกรรมในด้านนี้จึงมีการจัดระบบที่ชัดเจนกว่ากิจกรรมทางด้านอื่น ๆ ปัญหาเศรษฐกิจเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับทุน หนี้สิน และรายได้ ชุมชนจึงได้แสวงหารูปแบบของกิจกรรม มาช่วยผ่อนคลายปัญหาดังกล่าว ที่สำคัญได้แก่

- **กลุ่มออมทรัพย์** ในชุมชนที่พบมักพัฒนารูปแบบมาจากกลุ่มสัจจะออมทรัพย์ ที่กรมพัฒนาชุมชนนำไปส่งเสริมและเผยแพร่ กลุ่มสัจจะออมทรัพย์ตั้งอยู่บนพื้นฐานแนวคิดของพุทธศาสนา สมาชิกใหม่ของกลุ่มสัจจะให้ปฏิญาณที่จะออมเงินจำนวนหนึ่งเป็นประจำทุกเดือน เงินสัจจะก็จะกลายเป็นกองทุนที่สมาชิกสามารถยืมไปใช้ได้เมื่อจำเป็น หรือเมื่อต้องการลงทุนทำกิจกรรมทางด้านอาชีพ ตั้งแต่เมื่อประเทศไทยยังประกอบด้วย 73 จังหวัดนั้น

กลุ่มออมทรัพย์ก็ได้ขยายไปครบทุกจังหวัดแล้ว (เสรี พงศ์พิศ , 2531 ข : 10-11) สำหรับกรณีของคีรีวงซึ่งกลุ่มออมทรัพย์ได้รับการยอมรับมากกว่าประสบผลสำเร็จนั้น ก็เริ่มต้นจากกลุ่มสัจจะออมทรัพย์ จนขยายไปเป็นสิ่งที่พรพิไล เลิศวิชา (2532 , 2536 ก.) เรียกว่า "ธนาคารหมู่บ้าน" หรือ "ธนาคารแห่งขุนเขา" ในหลายชุมชน ถ้าไรจากกลุ่มออมทรัพย์ได้ทำให้เกิดกิจกรรมสวัสดิการชุมชน บริการสาธารณะต่าง ๆ และกองทุนเพื่อพัฒนาหมู่บ้านขึ้นมาด้วย

ในชุมชนที่ศึกษา กลุ่มออมทรัพย์มิได้มีความหมายเพียงการออมเงินเท่านั้น แต่หมายถึงจัดสวัสดิการให้แก่ชาวบ้าน การช่วยเหลือกัน และในชุมชนคีรีวง กลุ่มออมทรัพย์ หมายถึงการพึ่งตนเองของชาวบ้านในเรื่องเงินทุน เพื่อลดอิทธิพลของนายทุนทั้งภายในและนอกหมู่บ้าน การปลดพันธะหนี้สินจากสถาบันการเงินของรัฐและเอกชน เนื่องจากชุมชนไม่มีความไว้วางใจ (พรพิไล เลิศวิชา , 2536 ก.) ดังนั้นกลุ่มออมทรัพย์สำหรับคีรีวงจึงบ่งบอกถึงความมั่นใจในศักยภาพของชุมชนที่จะพึ่งตนเองได้

- กองทุนหมู่บ้าน ในที่นี้ต้องการจะให้ความหมายที่แตกต่างจากกลุ่มออมทรัพย์ เพราะกลุ่มออมทรัพย์มักจะเป็นการออมเงิน ในขณะที่กองทุนหมู่บ้านสำหรับชุมชน อาจหมายรวมถึงการออมข้าวหรือสิ่งของอย่างอื่น เพื่อให้ชาวบ้านที่ขาดแคลนได้หยิบยืมไปใช้ก่อน หรืออาจจะนำข้าวหรือสิ่งของนั้นไปขาย เพื่อให้ได้เงินมาพัฒนาชุมชน ดังเช่นในกรณีของสระคูณ
- เกษตรกรรมผสมผสาน เป็นกิจกรรมที่ใช้กันอย่างแพร่หลายในชุมชนที่ศึกษาหลายแห่ง ได้แก่ชุมชนสระคูณ ชุมชนยกกระบัตร ชุมชนท่าเกวียน และชุมชนคีรีวง (พรพิไล เลิศวิชา 2536 ข. เรียกการทำเกษตรแบบคีรีวงว่า การปลูกพืชแบบเลียนแบบธรรมชาติ เพราะเป็นการปลูกผลไม้หลาย ๆ อย่างปนลงไปกับต้นไม้พื้นเมืองในป่า โดยปล่อยให้หญ้าและพืชอื่นปกคลุมทั่วไป การปลูกไม่กำหนดระยะแถว ระยะต้น แต่อย่างใด ไม่ใช่ปุ๋ยเคมีหรือใช้ปุ๋ยน้อยมาก และอาศัยน้ำฝนธรรมชาติ) เกษตรผสมผสานสำหรับชุมชน ไม่ได้หมายถึงการทำเกษตรคือ ปลูกพืช เลี้ยงสัตว์เท่านั้น ในคีรีวง เกษตรผสมผสานที่ปลูกผลไม้หลายชนิดจะร่วมกัน ทำให้ชาวบ้านไม่ต้องวิตกกังวลโรคพืชมากนัก เพราะถ้าพืชชนิดหนึ่งเป็นโรค ก็ยังมีพืชชนิดอื่นอีกหลายชนิดที่จะอาศัยขายได้ เกษตรผสมผสานสำหรับชุมชนอื่น ๆ ซึ่งมักปลูกพืชผักและเลี้ยงสัตว์ผสมกัน ก็ทำให้ชุมชนมีอาหารกินโดยไม่ต้องซื้อมากนัก จึงช่วยลดภาระรายจ่าย พอปลดหนี้ปลดสินได้ ทำให้ไม่ว่างงาน ปลอดภัยจากสารเคมี เพราะเกษตรผสมผสานมักไม่ใช้สารเคมี แต่อาศัยระบบนิเวศน์ให้พืช สัตว์ ธรรมชาติ ได้เกื้อกูลกันเองเป็นการใช้ประโยชน์จากสิ่งที่มีค่าน้อยหรือแทบไม่มีค่าแต่เดิม เช่น มูลสัตว์ ให้เป็นประโยชน์ และมีมูลค่าเพิ่มขึ้นมา โดยใช้เป็นอาหารปลา ฯลฯ ลดความเครียดจากหนี้สินและการเร่งผลิตในเกษตรกรรมแบบเดิม ลดการพึ่งพิงตลาด แหล่งทุน และปัจจัยในการผลิต จึงมีความเป็นอิสระขึ้น ในกรณีของยกกระบัตร เกษตรผสมผสานได้ทำให้เกิดความร่วมมือกันระหว่างชาวบ้าน ที่เคยมีช่องว่างทางสังคมระหว่างกัน และในชุมชนบ้านอด

เกษตรผสมผสานได้ช่วยให้บาทบาทหญิง-ชาย ในครอบครัวมีความเสมอภาคยิ่งขึ้น (วิฑูรย์ ปัญญากุล และ ตรีดา ศรีมรรคา , 2539)

- การทำอาชีพเสริม ชุมชนมีเป้าหมายในการทำอาชีพเสริมชัดเจน คือ เพื่อเพิ่มรายได้แก่ครอบครัว อาชีพเสริมที่มักทำกันได้แก่ การเลี้ยงวัว เลี้ยงสัตว์อย่างอื่น การทอดผ้า การทำน้ำผลไม้ หรือน้ำสมุนไพรปลอดสารพิษ ฯลฯ
- ธุรกิจชุมชน ธุรกิจชุมชนหมายถึง กิจกรรมที่แสวงหากำไรจากการผลิตและการค้าของชุมชน โดยชุมชน เพื่อชุมชน ด้วยอาศัยการมีส่วนร่วมของชาวบ้านให้มากที่สุด ทั้งในแง่ของกำลังแรงงาน การบริหารจัดการ และเงินทุน ซึ่งการผลิตที่เกิดขึ้นมักเป็นไปโดยอาศัยความได้เปรียบเชิงเปรียบเทียบของชุมชนนั้น ๆ เป็นหลัก (ใจมานัส พลอยดี , 2541 : 145)

ในกรณีที่ศึกษาการรวมตัวกันของชาวบ้านที่บ้านพุ ในการรวบรวมยางแผ่นเพื่อขายให้กับพ่อค้า เพื่อเพิ่มอำนาจในการต่อรอง จะได้ไม่ถูกเอารัดเอาเปรียบจากการถูกกดราคาขาย ทั้งนี้ชาวบ้านได้มีการจัดองค์กรทางเศรษฐกิจ มีการตรวจสอบคุณภาพสินค้า มีการหาตลาด และมีการจัดระบบการจัดการบริหารต่าง ๆ กันนับได้ว่าเป็นธุรกิจชุมชนที่อาศัยกลไกของทุนนิยม เพื่อต่อสู้กับทุนนิยมในรูปแบบหนึ่ง ธุรกิจชุมชนของบ้านพุทำเป็นกิจกรรมหลัก จึงสามารถขยายเครือข่ายไปสู่หลายตำบลในอำเภอหาดใหญ่ ในขณะที่การทำธุรกิจชุมชนในที่อื่น ๆ เช่น ในท่าเกวียนคือการผลิตน้ำผลไม้ หรือการผลิตหัตถกรรมในชุมชนบางชุมชน ถึงแม้จะมีลักษณะของธุรกิจชุมชน ก็เป็นการทำเพื่อเสริมรายได้เท่านั้น

กิจกรรมในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ

ชุมชนที่มีกิจกรรมในการอนุรักษ์

ทรัพยากรธรรมชาติอย่างชัดเจนในกรณีศึกษาที่ยกมา คือ บ้านทุ่งยาวกับบ้านแหลมไทร กิจกรรมที่ชุมชนทุ่งยาวใช้มีความแตกต่างจากบ้านแหลมไทรอยู่บ้าง คือ บ้านทุ่งยาวใช้การรวมตัวคัดค้าน ทั้งคัดค้านการเข้ามาแย่งชิงที่ดินของชาวบ้านอื่น จนทางจังหวัดต้องให้ชาวบ้านอื่นย้ายออกไป และคัดค้านทางราชการกรณีการประกาศเขตวนอุทยาน ส่วนวิถีการอนุรักษ์ในระยะยาวนั้น ชาวทุ่งยาวอาศัยการสร้างจิตสำนึกในการรักษาป่า ให้แก่เยาวชนในรูปแบบต่างๆ ที่กล่าวถึงไปแล้ว ในขณะที่บ้านแหลมไทรจะใช้วิธีการรณรงค์ประชาสัมพันธ์ และสร้างเครือข่ายความร่วมมือสนับสนุนจากภายนอก

กิจกรรมในการสร้างเครือข่ายสนับสนุน กรณีการจัดสัมมนา ประชุม เสวนา เพื่อแสวงหาความร่วมมือกับภายนอก ในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติของบ้านแหลมไทร ก็สามารถจัดอยู่ในกิจกรรมนี้ได้เช่นกัน และในกรณีของบ้านสระคูณ ซึ่งมีผู้นำเป็นผู้นำแบบทางการที่ได้ปรับใช้วิถีของข้าราชการ คือ การจัดเลี้ยงให้อิ่มหน้าและพึงพอใจ ก่อนที่จะมีการเจรจาต่อรองในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับผลประโยชน์ของชุมชน

กิจกรรมเพื่อแก้ปัญหาสังคม เนื่องจากชาวบ้านสระคูณมีปัญหาความเห็นแก่ตัว ศีลธรรมเสื่อม ชุมชนจึงได้สร้างกิจกรรมเพื่อให้คนในชุมชนมีความรู้สึก ว่า รายได้ของตนต้องแบ่งปันให้กับชุมชน

เพราะคนกับชุมชนมีความสัมพันธ์กัน เช่น กำหนดให้คนที่จับจองที่ปลูกหม่อนในที่สาธารณะของชุมชน ต้องจ่ายเงินเข้ากองทุนหมู่บ้านแปลงละ 40 บาทต่อปี กำหนดให้การจ่ายค่าสินสอด ส่วนหนึ่งต้องสมทบเข้ากองทุนหมู่บ้าน เพราะถือว่าชุมชนมีส่วนอุปถัมภ์ค้ำจุนฝ่ายหญิงด้วยเช่นกันกับพ่อแม่ ตลอดจนมีการออกกฎหมายของชุมชนที่ชาวบ้านร่วมกันกำหนดขึ้นมาเอง เพื่อสร้างสิ่งแวดล้อมที่ดีให้กับชุมชน เช่น ห้ามไถนาวันพระเพราะต้องเมตตาต่อสัตว์ ห้ามเผาถ่านในบ้านเพราะทำให้อากาศเสีย ห้ามฆ่าสัตว์สี่เท้าในบ้านเพราะสกปรกและเป็นภาพพารุณ ห้ามจับปลาในที่บ่อเลี้ยงปลารวมของหมู่บ้าน ห้ามยิงปืนในหมู่บ้าน ฯลฯ ใครฝ่าฝืนก็มีการกำหนดโทษเป็นค่าปรับ ซึ่งก็ได้รับการร่วมมือปฏิบัติตามอย่างดี

ดังนั้นในชุมชนสระคูณ ซึ่งปัญหาศีลธรรมเสื่อมโทรมเป็นปัญหาที่ชาวบ้านมองเห็นแต่แรกนั้น จึงได้รับความเอาใจใส่แก้ไขโดยอาศัยการสร้างจิตสำนึก ทำกิจกรรมเพื่อส่งเสริมจิตสำนึก และมีระเบียบปฏิบัติเพื่อกำกับการกระทำ

กิจกรรมเพื่อการเรียนรู้ กิจกรรมเพื่อการเรียนรู้ที่หลายๆชุมชนได้ใช้ปฏิบัติ ได้แก่ การศึกษาดูงาน แลกเปลี่ยนความรู้ทั้งภายในชุมชน โดยผ่านกิจกรรมในการแก้ปัญหาต่าง ๆ การพบปะเสวนาพูดคุยกับปราชญ์ชาวบ้าน นักวิชาการ นักพัฒนาจากหน่วยงานของรัฐ และองค์กรพัฒนาเอกชน ผลักดันให้เกิดกิจกรรมที่สอดคล้องกับปัญหาของชุมชนในโรงเรียน เช่น การสอนเกษตรผสมผสานทั้งภาคทฤษฎีและปฏิบัติ ในโรงเรียนชุมชนของท่าเกวียน (หรือสาคลี) การผลักดันให้ประวัติหมู่บ้านและคุณค่าของป่า ในโรงเรียนของบ้านทุ่งยาว จนเด็กนักเรียนทุกคนรู้จักประวัติของหมู่บ้านตนเองเป็นอย่างดี นอกจากนั้นในบ้านทุ่งยายังมีการสอนให้เยาวชนรู้จักคุณค่าของป่า โดยพ่อแม่แม่นำลูกไปเก็บเห็ด หน่อไม้ ไข่มดแดง ในป่าด้วย

กิจกรรมเพื่อฟื้นฟูวัฒนธรรมและภูมิปัญญาของชุมชน ได้แก่ การฟื้นฟูประเพณีเก่าขึ้นมาปฏิบัติใหม่ รวมถึงการฟื้นฟูระบบคุณค่าแบบดั้งเดิม ขึ้นมาใช้ในรูปแบบของกิจกรรมอย่างใหม่ในสระคูณ เช่น การแบ่งเงินจากสินสอดเข้ากองทุนหมู่บ้าน ซึ่งแสดงถึงการเสียสละเพื่อประโยชน์ส่วนรวม และการฟื้นฟูการแพทย์แผนไทยในชุมชนสาคลี (ในกระบวนการเรียนรู้เพื่อการปรับตัวชุมชนมารวิชัย (สาคลี) , ม.ป.ป.)

กิจกรรมที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ แม้ว่าจะมีการแยกประเภทตามวัตถุประสงค์ที่แตกต่างหลากหลายกันออกไป ก็เป็นเพียงการแยกเพื่อประโยชน์ในการวิเคราะห์เท่านั้น อันที่จริงแล้วชุมชนก็ได้มีกิจกรรมหลาย ๆ กิจกรรม เพื่อเสริมวัตถุประสงค์เดียวกัน หรือใช้เพื่อสนองหลาย ๆ วัตถุประสงค์ไปพร้อม ๆ กัน จึงไม่อาจแบ่งแยกกันได้อย่างเด็ดขาด ภาพของชุมชนที่ปรากฏจากการศึกษาที่ได้แสดงให้เห็นถึงการใช้กิจกรรมเหล่านี้เหมือน ๆ กัน

การขยายเครือข่าย เมื่อกลุ่มทำกิจกรรมใดกิจกรรมหนึ่ง หรืออาจจะหลายกิจกรรม ได้ประสบผลสำเร็จในระดับหนึ่งแล้ว จะมีการขยายแนวคิดขยายการร่วมกิจกรรมไปสู่กลุ่มอื่น ๆ เพื่อสร้างเครือข่ายต่อไป ซึ่งอาจจะเป็นเครือข่ายตามพื้นที่ ได้แก่ ขยายไปในหมู่บ้านใกล้เคียง เช่นกรณีที่ชุมชนแหลมไทรได้ขยายเครือข่ายไปยังชุมชนใกล้เคียง ให้ตั้งกลุ่มขายน้ำมันราคาถูก เพื่อสร้างอำนาจต่อรองกับแพปลา

และร้านค้าน้ำมัน หรือขยายเครือข่ายตามลักษณะของกิจกรรมที่เสริมกัน เช่น ชาวบ้านจากหมู่ 4-5 ที่เลี้ยงปลา และหมู่ 6-7 ซึ่งทำสวนมะพร้าว ต่างก็แลกเปลี่ยนความรู้ในการประกอบอาชีพกัน หนุนเสริมช่วยเหลือกัน นอกจากนี้ก็เป็นการขยายเครือข่ายไปสู่กลุ่มที่แตกต่างกันออกไป ดังตัวอย่างของชุมชนบ้านป่านอต กิ่งอำเภอแม่ออน จังหวัดเชียงใหม่ ที่สามารถพัฒนากลุ่มแม่หญิง (ผู้หญิง) ให้มีส่วนร่วมในการทำเกษตรผสมผสาน จนทำให้ผู้หญิงกลับมามีบทบาทสำคัญในการผลิตของครอบครัว และได้การยอมรับจากครอบครัวและชุมชนมากขึ้นว่า ผู้หญิงก็มีความทัดเทียมกับผู้ชาย (วิฑูรย์ ปัญญากุล และ ตรีศดา ตรีมรรคา , 2539) หรืออาจจะเป็นการขยายเครือข่ายไปสู่องค์กรภายนอกชุมชนทั้งจากภาครัฐ เอกชน นักวิชาการ และสื่อมวลชน เพื่อเกิดการเรียนรู้ร่วมกัน และได้รับแรงสนับสนุนในการทำกิจกรรมให้ประสบผลสำเร็จ เช่น ในกรณีของชุมชนแหลมไทร จนทำให้ชุมชนสามารถมีป่าชายเลน ชุมชนแห่งแรกของไทย

การขยายกิจกรรมไปสู่กิจกรรมใหม่ๆ หรือประเด็นใหม่ๆ โดยทั่วไปแล้วชุมชนจะไม่ทำกิจกรรมใดเพียงกิจกรรมเดียวตลอดไป เพราะระหว่างที่ทำกิจกรรมใดกิจกรรมหนึ่งอยู่นั้น ชุมชนก็จะมีกระบวนการเรียนรู้ภายในชุมชนเองและภายนอกชุมชน โดยการศึกษาดูงาน แลกเปลี่ยนประสบการณ์ซึ่งกันและกัน เรียนรู้จากการร่วมประชุมปรึกษาหารือ หรือสัมมนากับนักวิชาการ นักพัฒนาจากภาครัฐและเอกชน ซึ่งจะทำได้ความรู้ ความคิด ที่จะขยายกิจกรรมที่ทำอยู่ ไปสู่กิจกรรมใหม่ ๆ เช่น จากกลุ่มออมทรัพย์ขยายไปสู่การทำธุรกิจชุมชน หรือจากการทำเกษตรทางเลือก ไปสู่การทำตลาดทางเลือก เป็นต้น ส่วนการขยายประเด็นของกิจกรรมก็ได้แก่ การขยายการอนุรักษ์ป่าชายเลน ไปสู่การอนุรักษ์สัตว์น้ำต่าง ๆ เป็นต้น

หากจะพิจารณาจากกระบวนการปรับตัวของชุมชน (ผ่านข้อมูลและการให้ความหมายของผู้เขียนกรณีศึกษาแต่ละคน) รวมถึงพิจารณาถึงผลที่เกิดขึ้นจากกระบวนการปรับตัวของชุมชน (ผ่านผู้เขียนกรณีศึกษาเช่นกัน) ก็อาจจะให้ความหมายกับ "ความเข้มแข็งของชุมชน" ได้ดังต่อไปนี้

ความเข้มแข็งของชุมชนด้านเศรษฐกิจ น่าจะได้แก่ การกินดีอยู่ดี การมีอำนาจต่อรองกับนายทุน มีอิสรภาพในการจัดการทรัพยากรของชุมชน การไม่เป็นหนี้ การมีทุนสำรองสำหรับกิจการสาธารณะและสวัสดิการของชุมชน การที่ชุมชนมีทรัพยากรเพียงพอต่อการบริโภค การมีโอกาสเข้าถึงและใช้ทรัพยากรในชุมชนเพื่อประโยชน์ของคนในชุมชน ความสามารถในการสร้างมูลค่าเพิ่มให้กับสิ่งที่มีค่าน้อยหรือไม่มีค่าของชุมชน การปลอดจากการพึ่งพิงตลาดทุน และปัจจัยในการผลิตจากภายนอกเพื่อลดการพึ่งพิงให้เหลือน้อยที่สุด ขายผลผลิตได้ในราคาที่เป็นธรรม มีความสามารถในการจัดระบบธุรกิจของชุมชนได้อย่างมีประสิทธิภาพ ปลอดจากความเสี่ยงในการผลิตหรือมีความเสี่ยงน้อย

ความเข้มแข็งของชุมชนด้านการเมือง น่าจะได้แก่การมีอำนาจในการผลักดันรัฐ หรือกลุ่มผลประโยชน์ ให้ดำเนินการเพื่อประโยชน์ของชุมชนได้ การมีสิทธิเหนือชุมชน การไม่ตกอยู่ภายใต้อำนาจของภายนอกอย่างเด็ดขาด ไม่ว่าจะเป็นรัฐหรือกลุ่มอำนาจใด

ความเข้มแข็งของชุมชนด้านสังคมและวัฒนธรรม น่าจะได้แก่การมีความสามัคคี มีความไว้วางใจกันระหว่างคนในชุมชน สามารถร่วมมือร่วมใจกันแก้ปัญหาของชุมชน มีจิตสำนึกต่อกัน มีศีลธรรม มีความมั่นใจในศักยภาพของชุมชนในการแก้ปัญหาของชุมชน รู้จักช่วยเหลือแบ่งปันกัน เสียสละเพื่อประโยชน์ของส่วนรวม พึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันได้ในยามจำเป็น มีวิถีคิดที่จะพึ่งตนเอง มีกระบวนการเรียนรู้ที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตของชุมชน มีสิ่งแวดล้อมทางสังคมที่ดี มีความสามารถปรับใช้ วัฒนธรรมและภูมิปัญญาของชุมชนเพื่อประโยชน์ของชุมชน มีความปลอดภัยในชีวิต สุขภาพ และทรัพย์สิน

ความเข้มแข็งของชุมชนด้านสิ่งแวดล้อม น่าจะได้แก่การมีสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติที่ดี มีการจัดระบบการรักษาสิ่งแวดล้อมภายในชุมชนที่มีประสิทธิภาพ คนในชุมชนมีจิตสำนึกในการรักษาทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน มีวิถีชีวิตที่ไม่ทำลายสิ่งแวดล้อม

ความเข้มแข็งของชุมชนที่จำแนกออกมาเป็นด้านๆ เรื่องๆ นี้ ก็เพื่อให้เห็นภาพชัดเจน และสามารถนำไปเปรียบเทียบกับภาพที่มีผู้กล่าวถึงกันว่า เป็นศักยภาพ หรือวัฒนธรรมของชุมชนเท่านั้น เพราะจริง ๆ แล้วสิ่งที่เรียกกันว่า "ความเข้มแข็งของชุมชน" นั้น ก็เกิดขึ้นภายในกระบวนการปรับตัว และแก้ปัญหาของชุมชนนั่นเอง

ความลงท้าย

ภาพของชุมชนต่างๆ ที่ได้ยกตัวอย่างมาแต่ต้น และสังเคราะห์ให้เห็นภาพรวมนั้น ได้ทำหน้าที่เสนอสถานะของการศึกษาเรื่อง "ความเข้มแข็งของชุมชน" และในประเด็นที่ใกล้เคียงว่าได้อยู่ในความสนใจและการรับรู้ของแวดวงวิชาการไทยอย่างกว้างขวางพอสมควร หากแต่ว่าแนวโน้มของความสนใจ และการมองภาพของชุมชนชนบทไทย ในสายตาของนักวิชาการและนักพัฒนาจากองค์กรเอกชนต่าง ๆ นั้น ดูออกจะมาเป็นภาพชนิดเดียวกัน และซ้ำ ๆ กันอยู่ไม่น้อย

ภาพของชุมชนที่สะท้อนออกมาจากงานเขียนที่พบ ได้ทำให้เห็นว่าชุมชนแม้จะต้องเผชิญกับปัญหา และมีกระบวนการในการปรับตัวที่เหมือนกันบ้าง แตกต่างกันไปบ้างนั้น แต่ก็มีลักษณะร่วมกันที่สำคัญอยู่ประการหนึ่ง กล่าวคือ กระบวนการปรับตัวของชุมชนเหล่านี้ จะมีชุมชนเป็นผู้แสดงหลัก คือเป็นการรวมกลุ่มกันของคนในชุมชน สมาชิกของชุมชนร่วมกันคิด ร่วมกันวิเคราะห์ปัญหา ตัดสินใจ แสวงหากิจกรรม ดำเนินกิจกรรม และเกิดการเรียนรู้ด้วยตัวเองของชาวบ้านเอง ทั้งนี้มองผลประโยชน์ของชาวบ้านและชุมชนเป็นหลัก หากผลประโยชน์ของชุมชนขัดแย้งกับผลประโยชน์ของรัฐและนายทุน ผลประโยชน์ของชุมชนย่อมถูกต้องและสำคัญกว่า ในกระบวนการปรับตัวของชุมชนนี้ ชุมชนย่อมมีศักยภาพและภูมิปัญญาที่จะสามารถแก้ไขปัญหาลุล่วงไปได้ด้วยตัวเอง ดังนั้นหากจะมีความช่วยเหลือใด ๆ จากภายนอกชุมชน ไม่ว่าจะเป็นความช่วยเหลือจากนักวิชาการ องค์กรพัฒนาเอกชน หรือจากราชการ ก็จะเป็นความช่วยเหลือในรูปแบบของการสนับสนุน ส่งเสริม เท่านั้น บทบาทหลักในการแก้ปัญหายังคงเป็นของชาวบ้านและชุมชนอยู่นั่นเอง

ผลของการปรับตัวที่สามารถสังเคราะห์ได้จากตัวอย่าง ก็ได้แสดงให้เห็นภาพของสิ่งที่อุบัติขึ้นในชุมชนหลาย ๆ ประการ เช่น การใช้ภูมิปัญญาของชาวบ้าน (ซึ่งอาจไม่มีความเป็นวิทยาศาสตร์ หรือเหตุผลใด ๆ) ในการแก้ปัญหาของชุมชน การกลับไปมีวิถีการผลิตเพื่อการบริโภค การมีเศรษฐกิจแบบพอเพียง การปลูกพืชเลียนแบบธรรมชาติและอาศัยธรรมชาติ การรวมกลุ่มเพื่อต่อต้านและปฏิเสธอำนาจรัฐและนายทุน การอ้างสิทธิชุมชนเหนือผืนป่า ฯลฯ ซึ่งครั้งหนึ่งเคยถูกประทับตราว่า ล้าหลัง ป่าเถื่อน อ่อนแอ และเป็นปัญหา ก็กลับพลิกผันขึ้นมาเป็น "ความเข้มแข็งของชุมชน" ได้อย่างฉับพลัน

สภาพที่กล่าวมานี้ รวมถึงการที่มีหนังสือในแนววัฒนธรรมชุมชน และในแนวใกล้เคียงจำนวนมาก ในลักษณะที่แสดงถึง "ศักยภาพของชุมชน" "การพัฒนาความเข้มแข็งขององค์กรชาวบ้าน" "บทเรียนภาคปฏิบัติชุมชนเข้มแข็ง" "ภูมิปัญญาชาวบ้านกับการพัฒนาชนบท" "สิทธิชุมชน" ฯลฯ ได้รับการตีพิมพ์ออกมาในช่วงประมาณปี 2530 เป็นต้นมานั้น ได้ทำให้เกิดข้อสงสัยขึ้นมาอยู่ 2 ประการด้วยกัน ประการแรกที่เราเรียกกันว่า "ความเข้มแข็งของชุมชน" นั้น จริง ๆ แล้วคืออะไรกันแน่ ชุมชนเองรับรู้และให้ความหมายกับ "ความเข้มแข็ง" อย่างไร เหมือนหรือต่างจากงานศึกษานี้ได้สังเคราะห์มาหรือไม่ อย่างไร "ความเข้มแข็งของชุมชน" เป็นสิ่งที่อุบัติขึ้นมาจริง ๆ ในชุมชน หรือเป็นเพียงอุดมคติหรือทฤษฎีที่ติดตัวนักวิชาการ นักพัฒนา เมื่อลงไปศึกษาชุมชนจึงทำให้เห็นภาพของชุมชนที่เข้มแข็งเป็นไปตามทฤษฎีหรืออุดมคติของตน มากกว่าที่จะสะท้อนวิถีคิดของชาวบ้านอย่างแท้จริง ใช่หรือไม่

ประการที่สอง การพลิกผันของสิ่งที่เคยเรียกกันว่า ความล้าหลัง อ่อนแอ และเป็นปัญหา ขึ้นมาสู่ "ความเข้มแข็ง" นั้น ทำให้เกิดข้อสงสัยว่าที่เรียกว่า "ความอ่อนแอ" หรือ "ความเข้มแข็ง" นั้น แท้จริงแล้วคือการช่วงชิงการนำในการกำหนดความหมายให้กับสิ่งเหล่านี้ ระหว่างรัฐกับกลุ่มผู้สนับสนุน "ความเป็นชุมชน" หรือไม่ และในกระบวนการนี้ กลุ่มผู้สนับสนุน "ความเป็นชุมชน" ก็กำลังกระทำเช่นที่รัฐไทยได้เคยกระทำมาแล้ว คือ ประทับตราบาปให้กับชุมชนที่ถูกเรียกว่า "อ่อนแอ" และยกย่องชุมชนที่ได้รับการขนานนามว่าเป็น "ชุมชนที่เข้มแข็ง" หรือไม่

ข้อสงสัยทั้งสองประการข้างต้น แม้จะยังไม่สามารถตอบได้ในงานศึกษาลงฉบับนี้ เนื่องจากอยู่นอกขอบข่ายที่จะทำการศึกษาในครั้งนี้ แต่อย่างน้อยก็ได้สร้างการตระหนักรู้ขึ้นมาว่า ในกระบวนการแสวงหาคำความรู้เกี่ยวกับ "ความเข้มแข็งของชุมชน" ที่กำลังอยู่ในความสนใจของแวดวงวิชาการปัจจุบันนั้น การระมัดระวังมิให้ภาพของ "ชุมชนที่เข้มแข็ง" ชนิดที่ได้นำเสนอมาจากการสังเคราะห์กรณีศึกษาทั้งหมดนั้น กลายเป็นภาพที่ "แข็งตัว" "หยุดนิ่ง" และ "จำเป็นต้องเป็นเช่นนั้น" จะเป็นสิ่งสำคัญในอันดับต้นของความพยายาม ที่จะสะท้อนวิถีคิดของชาวบ้านอย่างแท้จริง และจะทำได้เพียงใด ด้วยวิธีการอย่างไรนั้น จะเป็นประเด็นที่ท้าทายเป็นอย่างยิ่ง

วิธีวิทยาในการศึกษาปรากฏการณ์ความเข้มแข็งของชุมชน

นภกรณ หะวานนท์ *

นำเรื่อง

ในช่วงเวลาไม่นานมานี้ ประเด็นเรื่องความเข้มแข็งของชุมชน ได้รับการหยิบยกขึ้นมากล่าวถึง ในฐานะที่เป็น “ทางเลือก” สำคัญของการพัฒนา ผู้นำเสนอแนวคิดในเรื่องนี้ มีทั้งผู้นำชุมชน ผู้ที่ทำงาน โครงการพัฒนาต่างๆทั้งจากภาคเอกชนและภาครัฐ นักวิชาการ นักธุรกิจ นักการเมือง ซึ่งความคิดของกลุ่มบุคคลเหล่านี้ เกิดจากทัศนะที่คล้ายคลึงกันคือ เป็นการตั้งคำถามกับแนวทางการพัฒนากระแสหลัก ที่มุ่งไปสู่การทำให้ประเทศปรับเปลี่ยนไปเป็นประเทศอุตสาหกรรม โดยเน้นการเจริญเติบโตของ เศรษฐกิจในภาพรวมของประเทศ และการกระตุ้นให้ครอบครัวเกษตรกร ซึ่งเป็นประชากรส่วนใหญ่ ของประเทศ มีการผลิตเพื่อการค้า และเพิ่มปริมาณผลผลิต เพื่อเพิ่มรายได้ โดยกระแสการพัฒนาในแนว นี้ได้ละเลยการให้ความสำคัญกับชุมชน ในฐานะเป็นองค์กรทางสังคมที่ครอบครัวเกษตรกรดำรงชีวิต อยู่ และเป็นหน่วยทางสังคมสำคัญ ที่จะสร้างความมั่นคงปลอดภัยทั้งทางด้านสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง ให้กับครอบครัวเกษตรกร ผลที่ติดตามจากกระบวนการพัฒนาที่เกิดขึ้น มาตั้งแต่เริ่มใช้ แผนพัฒนาเศรษฐกิจ ฉบับที่ 1 ก็คือ ชุมชนชนบทส่วนใหญ่ของประเทศกำลังอยู่ในภาวะที่อ่อนแอ ไม่สามารถให้หลักประกันในเรื่องความมั่นคงในด้านสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการเมือง แก่สมาชิก ของชุมชน ตัวอย่างภาวะการณ์ที่มีการกล่าวถึงกันมากได้แก่ การที่คนในชนบทจำนวนมากไม่ได้เป็น เจ้าของทรัพยากรในการผลิต ต้องกลายเป็นแรงงานรับจ้างราคาถูก การที่ทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน ถูกทำลาย การขาดอำนาจต่อรองในการขายสินค้าที่ผลิตได้ การที่คนบางส่วนมีหนี้สินเกินกว่าที่จะชด ใช้ได้ การที่คนจำนวนมาก ฝากความหวังไว้กับห่วยเถื่อน การดื่มเหล้า การใช้ยาเสพติด โดยเฉพาะ ยาบ้า เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ในขณะที่ชุมชนชนบทจำนวนมากได้ถูกกระแสของการพัฒนาพัดพาให้ต้อง เผชิญ กับปัญหาต่างๆ ชุมชนจำนวนหนึ่งสามารถปรับตัว และกำหนดทางเลือกในการพัฒนาของตนเอง แทนการปล่อยตัวเองไปตามแนวทางการพัฒนาที่กำหนดจากภายนอกชุมชน ชุมชนเหล่านี้ได้สร้าง เงื่อนไขและกระบวนการบางอย่างเพื่อตอบสนองต่อสถานการณ์ทางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และ วัฒนธรรมที่รุกรานเข้ามาจากภายนอกชุมชน ชุมชนหลายแห่งได้กลายเป็นชุมชนที่มีความเข้มแข็ง

* รองศาสตราจารย์ประจำบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

สมาชิกของชุมชนสามารถดำรงชีวิตอยู่ในชุมชนได้อย่างมั่นคง และมีชีวิตที่มีคุณภาพ (พิทยา ว่องกุล , 2539 ; ยศ สันตสมบัติ , 2539 ; สุรเชษฐ์ เชษฐพิทักษ์ , 2533)

ประเด็นคำถามที่สำคัญก็คือ อะไรคือเงื่อนไขที่ทำให้ชุมชนเหล่านี้ปรับตัวและสามารถหาทางออกให้กับภาวะวิกฤตที่เกิดขึ้นได้ และกระบวนการที่ชุมชนนำมาใช้เพื่อนำไปสู่การหาทางออกต่อปัญหาที่เกิดขึ้นมีขั้นตอนอย่างไร คำตอบต่อคำถามเหล่านี้มีความสำคัญยิ่ง ต่อการกำหนดยุทธศาสตร์ของการพัฒนาในอนาคต แน่นอนว่า ชุมชนเหล่านี้ล้วนแต่ได้เผชิญปัญหาที่แตกต่างกัน และได้อาศัยภูมิปัญญาเพื่อหาทางออกซึ่งล้วนมีความหลากหลาย คำตอบที่ได้จากคำถามข้างต้น จะนำไปสู่การเสนอทางเลือกในการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนอื่นๆ ที่ยังเผชิญกับปัญหาความไม่เข้มแข็งในมิติต่างๆ ที่จำเป็นสำหรับการดำรงชีวิตในชุมชน

ในสภาพการณ์ที่สังคมไทยกำลังเผชิญกับ ภาวะวิกฤตในการพัฒนาอุตสาหกรรม และประสบปัญหาในการระดมเงินลงทุนจากต่างประเทศ ความจำเป็นที่จะต้องระดมสรรพกำลังและสติปัญญา เพื่อจะหาทางออกและเสนอทางเลือกให้กับสังคมไทย จะต้องกระทำอย่างเป็นระบบ และตอบสนองต่อความต้องการชุมชนได้อย่างแท้จริง การพยายามหาคำตอบต่อคำถามในเรื่องความเข้มแข็งของชุมชน จึงต้องเริ่มต้นจากฐานคิดที่ว่า “คำตอบอยู่ที่ชุมชน” ชุมชนเป็นผู้ให้ความหมาย (meaning) ของนิยามความเข้มแข็ง เนื่องจากความ เข้มแข็งของชุมชนเป็นมโนทัศน์ที่มีความซับซ้อน และเกี่ยวข้องกับมิติต่างๆ หลายมิติ (multi-dimensional concept) ดังนั้นชุมชนต่างๆอาจให้นิยามของความเข้มแข็งที่แตกต่างกันไป การศึกษานี้มุ่งศึกษาความหลากหลายในมิติต่างๆ เหล่านี้ เพื่อหาข้อสรุปเชิงทฤษฎีว่า ภายใต้บริบททางด้านเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมที่แตกต่างกัน ความหมายของความเข้มแข็งของชุมชนครอบคลุมมิติในเรื่องใดบ้าง และในแต่ละมิติมีคุณสมบัติ (properties) แตกต่างกันอย่างไรร

นอกจากการศึกษาความหมายของความเข้มแข็งจากจุดยืนของชุมชนแล้ว การศึกษานี้ยังครอบคลุมถึงการหาคำอธิบายถึงเงื่อนไข และกระบวนการที่ชุมชนสามารถสร้างความเข้มแข็ง ตามความหมายที่ชุมชนต้องการ คำอธิบายเกี่ยวกับเงื่อนไข และกระบวนการเหล่านี้เป็นสิ่งที่จะต้องได้มาจากชุมชนเช่นเดียวกัน เพื่อว่ามโนทัศน์ต่างๆที่เกี่ยวข้องกับความเข้มแข็งของชุมชน และคำอธิบายของการเกิดขึ้นของภาวการณ์ ซึ่งได้มาจากประสบการณ์จริงของคนในชุมชนที่มีความหลากหลาย สามารถสะท้อนภาพความเข้มแข็งของชุมชน ตามความเป็นจริง และคนในชุมชนมองว่าเป็นสิ่งที่มีความหมายต่อชีวิตจริงของชุมชน มิใช่เป็นสิ่งที่ถูกกำหนดจากผู้ที่อยู่ภายนอกชุมชน

ผลจากการศึกษาคำอธิบายกระบวนการของการสร้างความเข้มแข็งในชุมชนจะเป็นประโยชน์ในการเสนอทางเลือกให้กับชุมชนอื่นๆ ที่ยังอยู่ในสภาพอ่อนแอ ให้ได้มีโอกาสเรียนรู้จากประสบการณ์ของชุมชนที่ได้พัฒนาความเข้มแข็งไประดับหนึ่งแล้ว โดยจุดเริ่มต้นของการเรียนรู้ ควรเริ่มจาก การ

ประเมินสถานการณ์ของชุมชนว่า มีสภาพการณ์ในเรื่องความอ่อนแอและความเข้มแข็งอย่างไร มีเงื่อนไข และปัจจัยใดบ้าง ที่สามารถนำมาใช้เพื่อสร้างกระบวนการที่จะนำไปสู่การทำให้ชุมชนมีความเข้มแข็งขึ้น แนวทางสำคัญอย่างหนึ่ง ที่จะเป็นโยบายต่อการประเมินชุมชน ได้แก่ การใช้ดัชนีความเข้มแข็งชุมชนเป็นเครื่องมือในการประเมินสถานการณ์ของชุมชน ทั้งนี้เพื่อให้ชุมชนสามารถเรียนรู้จุดอ่อนจุดแข็งของชุมชนได้ในเวลาอันเหมาะสม และสามารถกำหนดทางเลือกในการพัฒนาชุมชน โดยอาศัยข้อมูลพื้นฐานจากการประเมินอย่างเป็นระบบ

โครงการวิจัยนี้แบ่งการศึกษาออกเป็น 3 ระยะ โดยในระยะแรกซึ่งได้ดำเนินการเสร็จสิ้นไปแล้วเป็นการศึกษาความคิดเชิงอุดมการณ์ เกี่ยวกับความเข้มแข็งของชุมชน ทั้งนี้ได้นำผลการศึกษาในส่วนนี้ไปเป็นพื้นฐานและแนวทางในการศึกษาปรากฏการณ์จริงในชุมชน ระยะที่สอง เป็นการศึกษาเพื่อสร้างข้อสรุปเชิงทฤษฎีในเรื่องความเข้มแข็งของชุมชน โดยใช้วิธีวิทยาในการสร้างทฤษฎีฐานราก (grounded theory) ซึ่งเป็นวิธีวิทยาในการปรับเปลี่ยนสิ่งที่เป็ปรากฏการณ์จริง ไปสู่การสร้างข้อสรุปเชิงทฤษฎี และระยะที่สาม เป็นการนำมโนทัศน์และข้อสรุปเชิงทฤษฎีที่ได้จากระยะที่สอง ไปทดสอบ (verify) กับปรากฏการณ์จริง การศึกษาในส่วนนี้จะรวมถึงการพัฒนาดัชนีความเข้มแข็งของชุมชน และการนำเครื่องมือที่ได้ไปทดสอบกับปรากฏการณ์จริงในวงกว้างอีกครั้ง

รายงานการวิจัยที่นำมาเสนอในการสัมมนาครั้งนี้เป็นผลการศึกษาวิจัยในระยะที่ 2 ซึ่งเป็นการวิจัยโดยใช้วิธีวิทยาของการสร้างทฤษฎีฐานราก เพื่อสร้างข้อสรุปเชิงทฤษฎี (theoretical generalization) ในเรื่องความเข้มแข็งของชุมชน โดยศึกษาจากชุมชนชนบทที่ได้รับการนิยามว่ามีความเข้มแข็งรวม 9 แห่ง

วิธีวิทยาของการศึกษาปรากฏการณ์ความเข้มแข็งของชุมชน

ในการทำความเข้าใจกับปรากฏการณ์ความเข้มแข็งของชุมชนนี้ ได้ใช้วิธีวิทยาของ การสร้างทฤษฎีจากฐานราก ซึ่งเป็นวิธีวิทยาที่เริ่มใช้กันมากขึ้นในงานวิจัยทางด้านสังคมศาสตร์ โดยเหตุที่ในปัจจุบันมีคำถามและปัญหามากมายเกี่ยวกับพฤติกรรมมนุษย์และการอยู่ร่วมกันของมนุษย์ ในบริบททางสังคมที่แตกต่างกัน และได้รับผลกระทบจากกระบวนการพัฒนาในระดับและรูปแบบที่แตกต่างกัน จนทำให้คนเริ่มตั้งข้อสงสัยเกี่ยวกับทฤษฎีทางสังคมศาสตร์ที่มีอยู่ปัจจุบันว่าจะสามารถนำมาอธิบายปรากฏการณ์ทางสังคมได้อย่างเพียงพอ ถูกต้อง และเหมาะสม กับประเด็นปัญหาที่มีความซับซ้อนและมีความหลากหลายไปตามบริบททางสังคม วัฒนธรรม และระดับการพัฒนาหรือไม่ ความคิดพื้นฐานของการสร้างความรู้โดยการสร้างทฤษฎีจากฐานราก มาจากความเชื่อที่ว่า มนุษย์ได้สร้างความหมายต่างๆที่อยู่รอบๆตัวขึ้นมาจากความสัมพันธ์กับผู้อื่น ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของ ความเอื้ออาทร ความร่วมมือ การแข่งขัน การอยู่ร่วมกันอย่างเกื้อกูล หรือความเข้มแข็งของชุมชน ดังนั้นปรากฏการณ์ทางสังคม

หรือความจริงทางสังคม จึงถูกต้อง และให้ความหมายโดยคนที่อยู่ในบริบททางสังคมนั้น ดังนั้นการคิดไว้ล่วงหน้าว่าสิ่งต่างๆมีความหมายต่อคนอย่างไร จึงอาจทำให้ได้ข้อสรุปที่ผิดพลาดในการทำความเข้าใจปรากฏการณ์ทางสังคม

ทฤษฎีฐานรากคือทฤษฎีที่ได้จากการศึกษาปรากฏการณ์ทางสังคม โดยทฤษฎีจะถูกสร้าง (construct) และได้รับการตรวจสอบ (verify) โดยการเก็บข้อมูลและการวิเคราะห์ข้อมูล ที่เกี่ยวข้องกับปรากฏการณ์ทางสังคมอย่างเป็นระบบ การสร้างทฤษฎีฐานรากอาศัยกระบวนการเก็บข้อมูลด้วยวิธีการวิจัยทางด้านสังคมศาสตร์ เช่น การสัมภาษณ์ระดับลึก การสังเกตแบบมีส่วนร่วม การจัดกลุ่มสนทนา โดยข้อมูลที่นำมาวิเคราะห์ จะต้องเป็นข้อมูลที่ให้รายละเอียดเกี่ยวกับปรากฏการณ์ทางสังคมในเรื่องที่ศึกษาอย่างรอบด้าน การบันทึกข้อมูลในลักษณะนี้มักอาศัยการบรรยายเหตุการณ์ ประสบการณ์ของคน เรื่องเล่าสภาพสังคมอย่างละเอียด การบรรยายอย่างละเอียดนี้เป็นความพยายามที่จะเข้าใจถึงความหมาย ประสบการณ์ เหตุการณ์ต่างๆ เพื่อจะช่วยให้ผู้วิจัยตีความปรากฏการณ์นั้นๆ ได้ตรงตามความหมายของสิ่งที่เกิดขึ้น อันจะนำไปสู่ความเข้าใจปรากฏการณ์นั้นๆ

หลักการสำคัญของการสร้างทฤษฎีฐานรากคือ ผู้วิจัยจะต้องมีความไว (theoretical sensitivity) ต่อการคิดและศึกษาข้อมูลในลักษณะที่จะนำไปสู่การสร้างมโนทัศน์ และทฤษฎี ซึ่งความไวนี้จะต้องมีอยู่ในทุกขั้นตอนของการวิจัย ไม่ว่าจะเป็นการเลือกตัวอย่างเชิงทฤษฎี (theoretical sampling) การสร้างมโนทัศน์เชิงทฤษฎี (theoretical coding) และการหาข้อสรุปเชิงทฤษฎี (theoretical generating) โดยอาศัยกระบวนการนี้ ทฤษฎีฐานรากจึงเป็นทฤษฎีที่มีลักษณะเฉพาะ คือเป็นทฤษฎีที่ถูกสร้างขึ้นมาจากข้อมูลที่เป็นไปตามปรากฏการณ์จริงมากที่สุด (Glaser, 1978)

การสร้างมโนทัศน์เชิงทฤษฎี เป็นการสร้างความเชื่อมโยงระหว่างข้อมูลกับทฤษฎี อาจกล่าวได้ว่าเป็นขั้นตอนของการวิเคราะห์ข้อมูล ในการสร้างมโนทัศน์ ข้อมูลที่มีอยู่เป็นจำนวนมากจะถูกนำมาแยกส่วน หรือจัดหมวดหมู่ตามคุณสมบัติ (properties) โดยการวิเคราะห์ข้อมูลต้องอาศัยการตีความ (interpretation) ของผู้วิจัย ดังนั้นมโนทัศน์จึงมิใช่สิ่งที่ปรากฏเห็นอยู่ในปรากฏการณ์จริง แต่เป็นสิ่งที่ผู้วิจัยต้องสร้าง (construct) ขึ้นมาจากข้อมูล

ในกระบวนการสร้างทฤษฎีฐานราก ผู้วิจัยจะต้องทำงานใกล้ชิดกับการวิจัยทุกขั้นตอน เพราะในกระบวนการวิจัยจะไม่สามารถกำหนดล่วงหน้าได้ว่าจะเก็บข้อมูลจากใคร หรือต้องการจำนวนข้อมูลมากเท่าไร ขั้นตอนของการวิจัยเพื่อสร้างทฤษฎีจึงไม่อาจแยกขั้นตอนของการเก็บข้อมูล การสร้างมโนทัศน์ การเชื่อมโยงมโนทัศน์ และการหาข้อสรุปเชิงทฤษฎีเบื้องต้นได้อย่างเด็ดขาด ขั้นตอนต่างๆนี้จะต้องทำไปพร้อมๆกัน

การเลือกตัวอย่างเชิงทฤษฎี (theoretical sampling) เป็นกระบวนการเก็บข้อมูลเพื่อนำไปสู่การสร้างทฤษฎี โดยผู้วิจัยจะต้องเก็บข้อมูล สร้างมโนทัศน์ รวมทั้งวิเคราะห์ข้อมูลเบื้องต้น เพื่อจะตัดสินใจได้ว่า ยังต้องการข้อมูลใดอีก และจะเก็บได้จากใคร ที่ไหน เพื่อจะนำไปสู่การสร้างทฤษฎีที่สมบูรณ์ ดังนั้นกระบวนการเก็บข้อมูลจึงถูกกำหนด และควบคุมโดยข้อเสนอเชิงทฤษฎี (theoretical proposition) ที่เกิดขึ้นมาจากการเก็บข้อมูล โดยที่กระบวนการนี้จะต้องเริ่มทำตั้งแต่เริ่มต้นการเก็บข้อมูล ทั้งนี้เพราะการสร้างทฤษฎีฐานรากเน้นการเปรียบเทียบข้อมูล มโนทัศน์ที่สร้างขึ้นจากข้อมูล รวมทั้งความเกี่ยวข้องกันระหว่างมโนทัศน์เป็นหลักในการสร้างทฤษฎี ซึ่งเรียกว่า ข้อเสนอเชิงทฤษฎีชั่วคราว (temporary proposition) จากนั้นจึงตัดสินใจว่าจะนำข้อเสนอเชิงทฤษฎีที่ได้นี้ไปใช้ทดสอบ (verify) จากใคร หรือจากปรากฏการณ์ใด โดยทั่วไปผู้วิจัยจะต้องเลือกกรณีศึกษา หรือเหตุการณ์ หรือบุคคลเพื่อการเก็บข้อมูลต่อไป ที่เชื่อว่าจะเป็นข้อมูลที่ไม่สนับสนุนข้อเสนอเดิม หรือเป็นกรณีที่จะนำไปสู่การปฏิเสธข้อเสนอที่ได้สร้างขึ้นชั่วคราว (negative case) ทั้งนี้เพื่อหาความแตกต่างที่พบมาปรับเปลี่ยนข้อค้นพบเดิม โดยการวิจัยจะดำเนินไปเรื่อยๆจนผู้วิจัยแน่ใจว่า แม้จะวิเคราะห์ข้อมูลเพิ่มขึ้นก็ไม่ช่วยในการปรับเปลี่ยนมโนทัศน์ และข้อสรุปเชิงทฤษฎีที่มีอยู่ได้ เรียกว่า ทฤษฎีถึงจุดอิ่มตัว (theoretical saturation) กระบวนการวิจัยจึงยุติลง ดังนั้นจำนวนกรณีศึกษาหรือจำนวนข้อมูลจึงมีใช้ตัวกำหนดการเก็บข้อมูล ความสมบูรณ์ของมโนทัศน์และทฤษฎีที่ถูกสร้างขึ้นจากข้อมูลที่เป็นปรากฏการณ์ของสังคมที่ต้องการศึกษา คือหัวใจสำคัญของการเก็บข้อมูล

ในการศึกษาครั้งนี้ ความเข้มแข็งของชุมชนคือปรากฏการณ์ทางสังคม ที่ได้ศึกษาโดยอาศัยการทำความเข้าใจจากคนในชุมชน เกี่ยวกับความหมายของความเข้มแข็งของชุมชนในมิติต่างๆ อย่างกว้างขวาง จากนั้นจึงนำข้อมูลมาสร้างเป็นมโนทัศน์ โดยใช้หลักการที่เรียกว่า concept- indicator model ซึ่งถือเป็นขั้นตอนสำคัญของการสร้างทฤษฎีจากฐานราก (Strauss ,1990 : 25) โดยที่มโนทัศน์นี้สร้างขึ้นมาจากการเปรียบเทียบ “ตัวชี้” ที่ได้มาจากข้อมูลเชิงประจักษ์ (empirical indicators) มโนทัศน์หนึ่งๆ ประกอบด้วย “ตัวชี้” ชุดหนึ่ง ซึ่งอาจมีกี่ตัวก็ได้ ขึ้นอยู่กับข้อมูลเชิงประจักษ์ โดยการเปรียบเทียบความเหมือน ความแตกต่าง และระดับของความสอดคล้องต้องกันของคุณสมบัติของตัวชี้ ทำให้ได้มโนทัศน์ที่สามารถหลอมรวม ตัวชี้ต่างๆ เข้าไว้ด้วยกัน มโนทัศน์ที่ได้นี้จะมีความสอดคล้องกับข้อมูลเชิงประจักษ์ แต่ขณะเดียวกันก็มีความเป็นนามธรรมพอที่จะนำไปใช้สร้างทฤษฎีได้ ดังนั้น ทฤษฎีจะประกอบไปด้วยชุดของมโนทัศน์ ที่ถูกสร้างขึ้นมาจากปรากฏการณ์จริง โดยมโนทัศน์ต่างๆจะถูกนำมาเชื่อมโยงกันในรูปแบบของข้อเสนอ (proposition) ที่แสดงถึงความเกี่ยวพันในรูปแบบต่างๆ โดยจะมีมโนทัศน์ที่เป็นเงื่อนไข (causal condition) และมโนทัศน์ที่เป็นกระบวนการ โดยจะต้องมีคำอธิบายที่ชัดเจน

เจนว่า มโนทัศน์ดังกล่าวมีความเกี่ยวพันกันอย่างไรด้วย ดังนั้นทฤษฎีฐานรากจึงมีระดับของความเป็นนามธรรมสูงกว่าปรากฏการณ์จริงในสังคม

ถึงแม้ว่า การสร้างทฤษฎีฐานรากจะเน้นการศึกษาจากปรากฏการณ์จริง แต่วิธีวิทยาของการสร้างทฤษฎีฐานราก มิได้ละเลยการนำองค์ความรู้ที่ได้มีการสะสมกันมา ไม่ว่าจะเป็นแนวคิด ทฤษฎี หรือผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง มาเป็นพื้นฐานในการสร้างองค์ความรู้ใหม่ขึ้นมา ทั้งนี้เพราะปรากฏการณ์สังคมเป็นเรื่องซับซ้อน การจะอธิบายความเข้มแข็งของชุมชนจึงไม่สามารถใช้ตรรกะง่ายๆ ในการอธิบายได้ แต่ต้องอาศัยความรู้ที่ลึกซึ้งเกี่ยวกับมโนทัศน์ต่างๆ ที่เกี่ยวข้องอย่างกว้างขวาง ความรู้นี้จะช่วยให้ผู้วิจัยมีความไว (sensitive) ต่อการสร้างมโนทัศน์ขึ้นมาจากข้อมูล การศึกษาองค์ความรู้ที่เกี่ยวกับความเข้มแข็งของชุมชนจึงเป็นขั้นตอนที่สำคัญของการสร้างทฤษฎีจากฐานราก

องค์ความรู้ในเรื่องความเข้มแข็งของชุมชน

สถานภาพขององค์ความรู้ในเรื่องความเข้มแข็งของชุมชนในสังคมไทย นับว่ามีข้อจำกัดอยู่มาก ทั้งนี้ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจาก ความไม่แน่ชัดในนิยามของคำว่าชุมชนว่า หมายถึงอะไร ดังที่ได้มีการโต้แย้งกันมากพอสมควรว่า “ชุมชน” เป็นสิ่งที่มีอยู่จริงในสังคมไทยหรือไม่ หรือชุมชนเป็นเพียงนิยามที่นักวิชาการได้นำแนวคิดทฤษฎีของตะวันตก มาใช้เป็นกรอบในการวิเคราะห์การอยู่ร่วมกันของผู้คนในสังคมไทย ซึ่งผลแห่งความพยายามของนักวิชาการกลุ่มนี้ ส่วนใหญ่ได้สะท้อนออกมาในรูปของ การนำเสนอภาพของชุมชนไทย โดยมองผ่านหมู่บ้าน โดยในยุคแรกๆ ผลงานลักษณะนี้มักจะเป็นงานของนักมานุษยวิทยา กลุ่มที่ใช้แนวคิดในเรื่องโครงสร้างหน้าที่เป็นกรอบในการวิเคราะห์ โดยได้พยายามสะท้อนภาพของหมู่บ้านไทยในมิติต่างๆ โดยเฉพาะในมิติทางสังคม และวัฒนธรรม อันประกอบด้วย ประเพณี ความเชื่อ และวิถีการดำรงชีวิต ที่เป็นอิสระจากสังคมภายนอก โดยมองว่าความสัมพันธ์ของคนในหมู่บ้านอยู่บนพื้นฐานของความสัมพันธ์แบบเครือญาติ และความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์เป็นหลัก ภาพลักษณ์ของหมู่บ้านไทย ที่สะท้อนออกมาในงานเขียนของนักวิชาการในแนวนี้ สะท้อนให้เห็นถึงกรอบแนวคิดที่ใช้ในการศึกษาชุมชนตามแบบอุดมคติ (ideal-type) (ดูความหมายของคำว่าแบบอุดมคติในส่วนต่อไป) ของสังคมประเพณี (traditional society) กับสังคมสมัยใหม่ (modern society) โดยสังคมแบบหมู่บ้านจะมีภาพลักษณ์ของสังคมที่คนมีความสัมพันธ์กันแบบใกล้ชิด เป็นเครือญาติ ซึ่งจะต่างจากสังคมเมือง อันเป็นความสัมพันธ์ที่ซับซ้อน คนสัมพันธ์กันแบบเป็นทางการ การใช้กรอบแนวคิดของแบบในอุดมคติของสังคมแบบประเพณีกับแบบสมัยใหม่ ทำให้ผลงานวิชาการในแนวนี้ มุ่งแสวงหาความรู้เกี่ยวกับโครงสร้างทางสังคม วิถีชีวิต และวัฒนธรรมตามกรอบทฤษฎีในหมู่บ้านแต่ละแห่งที่ผู้วิจัยสนใจศึกษา มากกว่าการตั้งคำถามเกี่ยวกับความอ่อนแอ หรือความเข้มแข็งของหมู่บ้าน ซึ่ง

เป็นคำถามในเชิงเปรียบเทียบความแตกต่างของหมู่บ้านแต่ละแห่งในด้านต่างๆ เช่น ความเพียงพอของทรัพยากร หรือการจัดองค์กรทางสังคม ในอันที่จะตอบสนองความต้องการของคนในหมู่บ้าน นอกจากนี้การศึกษาในแนวนี้อย่างหลีกเลี่ยงการนำสังคมแบบประเพณี ไปศึกษาเปรียบเทียบกับสังคมสมัยใหม่ ด้วยเห็นว่าหมู่บ้านแต่ละแห่งย่อมมีเอกลักษณ์มีอิสระมีวิถีชีวิตและวัฒนธรรม ที่ช่วยให้หมู่บ้านมีความเพียงพอที่จะทำให้อันในหมู่บ้านดำรงชีวิตได้ โดยนัยนี้ประเด็นเรื่องความเข้มแข็งของชุมชนจึงมิได้รับความสนใจจากการศึกษาในแนวนี้อย่างยิ่ง

อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2535) ได้ตั้งข้อสังเกตว่า คำว่าชุมชนเป็นคำใหม่ในภาษาไทย เพราะไม่ปรากฏในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2493 ส่วนรัฐได้ใช้คำว่าชุมชนอย่างแพร่หลายหลังจากที่มีการตื่นตัวในเรื่องการพัฒนาหมู่บ้าน โดยในปี 2505 ได้ตั้งกรมพัฒนาชุมชนขึ้นมาทำหน้าที่พัฒนาชนบท ซึ่งแน่นอนว่า ความพยายามที่จะพัฒนาชนบทในรูปแบบของรัฐ (ดังจะได้กล่าวถึงต่อไป) มิได้มีแนวคิดในเรื่อง “ความเข้มแข็งของชุมชน” แต่อย่างใด หากแต่หมายถึงการกระตุ้นให้มีการพัฒนาการผลิตภาคเกษตร ให้มีส่วนเกินเพื่อส่งขายเป็นสินค้าออกตามความต้องการของตลาดโลก ซึ่งมีความต้องการสินค้าเกษตรค่อนข้างสูงในขณะนั้น ทั้งนี้เพื่อนำเงินเข้าประเทศ มาเพิ่มทุนในการพัฒนาภาคอุตสาหกรรม โดยนัยนี้ หมู่บ้าน ในสายตาของรัฐ จึงเป็นเพียง “ตัวประกอบ “ หรือเป็นเพียงจักรกลตัวเล็กๆ ตัวหนึ่งในฐานะผู้ผลิตส่วนเกิน ในรูปของสินค้าเกษตรกรรม ที่ช่วยทำรายได้ให้รัฐมากกว่าที่จะเป็นองค์กรทางสังคมจะสามารถดำรงอยู่อย่างมีอิสระ (autonomy) โดยไม่ต้องเข้าร่วมกับกระบวนการนำประเทศเข้าสู่การเป็นสังคมอุตสาหกรรม หรือสังคมทุนนิยมที่รัฐได้กำหนดไว้ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมโดยรวมของประเทศ

กระบวนการทำให้ประเทศเป็นอุตสาหกรรม ได้ส่งผลให้มีการ “ตีค่า” ของ สังคมทันสมัย กับสังคมแบบประเพณี สังคมสมัยใหม่ได้รับการเรียกขานว่าเป็นสังคมที่พัฒนาแล้วและเจริญก้าวหน้า ส่วนสังคมประเพณีเป็นสังคมที่ล้าหลัง ไม่เจริญ ผู้คนตกอยู่ในวัฏจักร ที่เรียกว่า ใ้ง่ จน เจ็บ และจำเป็นที่จะต้องได้รับการพัฒนา ซึ่งกลไกอย่างหนึ่งที่ถูกนำมาใช้เพื่อการนี้ คือ การศึกษาในระบบโรงเรียนที่จะช่วยให้คนฉลาด รู้เท่าทันคน สามารถดูแลตนเองและครอบครัวได้ และที่สำคัญก็จะเป็น ”ทรัพยากร” ที่มีความสำคัญต่อการพัฒนาอุตสาหกรรม กระบวนการของการทำให้หมู่บ้านหลุดพ้นจากความด้อยพัฒนา คือการสร้างกลไกต่างๆจากภายนอก โดยเฉพาะโดยผ่านองค์กรของภาครัฐ เพื่อให้หมู่บ้านเข้ามามี “ส่วนร่วม” ในการพัฒนาตามความหมายของรัฐ หรือ “คนนอก” ชุมชน มากกว่าจะเป็นการเริ่มต้นของคนภายในชุมชนเอง (Hirsch ,1990) ด้วยกระบวนการที่รัฐได้สร้างขึ้นมา เพื่อผนวกหมู่บ้านให้เข้าเป็นส่วนหนึ่งของระบบทุนนิยม โดยนัยนี้ การสร้างความเข้มแข็งของชุมชน ในฐานะเป็นองค์กร

ทางสังคมที่มีความเป็นอิสระที่จะกำหนดชะตากรรมในด้านเศรษฐกิจและสังคมของตนเอง จึงมิใช่ประเด็นที่มีความสำคัญ ของกลุ่มนักคิดที่สนใจในเรื่องกระบวนการนำประเทศไปสู่ความทันสมัย

การตอบโต้แนวทางกรมหมุ่มบ้าน ตามแนวทางของรัฐไทยในช่วงของการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย เกิดขึ้นอย่างเข้มข้นในกลุ่มของนักวิชาการกลุ่มแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน ซึ่งพยายามแสดงให้เห็นโดยผ่านการศึกษาวิจัยหมุ่มบ้านในภาคต่างๆ ของประเทศไทยอย่างเป็นระบบ และได้ข้อสรุปร่วมกันว่า สังคมหมุ่มบ้านมีทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์ มีประวัติความเป็นมาของการอยู่ร่วมกันอย่างเอื้อเฟื้อเกื้อกูล มีระบบเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเองได้โดยตั้งอยู่บนพื้นฐานทางศีลธรรม มีการจัดองค์กรทางสังคมที่เข้มแข็ง มีผู้นำที่มีคุณธรรม มีกระบวนการถ่ายทอดทางวัฒนธรรม โดยผ่านกระบวนการทางสังคมต่างๆ นอกจากนี้หมุ่มบ้านจำนวนมากยังสามารถฝึกกำลังกันต่อต้าน หรือต่อสู้กับอำนาจรัฐ ที่พยายามเข้ามาแทรกแซงโดยดึงเอาทรัพยากรและผลผลิตไปจากหมุ่มบ้าน ข้อสรุปเชิงทฤษฎีที่สำคัญของนักวิชาการกลุ่มนี้ นำเสนอได้แก่ การเข้ามาแทรกแซงของรัฐ ทำให้หมุ่มบ้านอ่อนแอและได้นำเสนอแนวคิดแบบอภิปรัชญา คือ ให้ลดอำนาจของรัฐที่มีต่อชุมชนลง เพื่อให้ชุมชนสามารถดำรงอยู่ได้โดยอิสระ เพราะชุมชนมีศักยภาพที่จะจัดการทางด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง ด้วยตนเอง วัฒนธรรมคือทุนที่หมุ่มบ้านไทยมีอยู่อย่างล้นเหลือ ดังนั้น หมุ่มบ้านจะเข้มแข็งได้จะต้องเป็นอิสระจากรัฐ

การใช้หมุ่มบ้านเป็น “สนาม” ของการศึกษากการอยู่ร่วมกันของคนในสังคมไทย โดยอาศัยกรอบความคิดในเรื่องชุมชน ตามแนวคิดทฤษฎีแบบตะวันตก ได้ก่อให้เกิดข้อโต้แย้งเกี่ยวกับสิ่งที่เรียกว่า “หมุ่มบ้าน” ว่าจะป็นหน่วยการวิเคราะห์ที่เหมาะสมในการศึกษา “ความเป็นชุมชน” หรือไม่ เพราะหมุ่มบ้านเป็นเพียงหน่วยการปกครองที่รัฐไทยเป็นผู้กำหนดขอบเขตขึ้นมา ในช่วงของการปฏิรูปการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 5 ทั้งนี้เพื่อการควบคุมปกครองเท่านั้น ดังที่ อาจารย์ไชยรัตน์ เจริญสิน โอบาร (2540 : 185) ได้ตั้งข้อสังเกตว่า การพยายามมองหมุ่มบ้านว่าคือ รากฐานแห่งชีวิตชนบทไทย ซึ่งมีแรงเกาะเกี่ยวเหนียวแน่นเป็นชุมชน และเป็นหน่วยพื้นฐานที่ทำให้คนไทยดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันได้เป็นเวลายาวนาน และมองว่าชุมชนเป็นปรากฏการณ์หลักให้ชาวบ้านในการติดต่อกับสังคมภายนอกนั้น อาจเป็นเพียงมายาคติ (myth) ที่นักวิชาการได้สร้างขึ้นมาก มากกว่าจะมีชุมชนดังกล่าวจริง

หากหมุ่มบ้านเป็นอาณาบริเวณที่ได้ถูกกำหนดขึ้นมากด้วยเหตุผลทางการเมืองการปกครอง โดยผู้ที่ถูกนิยามว่าเป็นสมาชิกของหมุ่มบ้านนั้นมิได้มีส่วนร่วมในการกำหนดอาณาบริเวณของความสัมพันธ์ของตนเองกับสมาชิกคนอื่นๆ การศึกษาความเป็นชุมชนโดยใช้หมุ่มบ้านเป็นสนามของการศึกษา จึงน่าจะมีข้อจำกัดอยู่มาก เพราะความสัมพันธ์ทางสังคมที่ก่อตัวขึ้นมาของบุคคลที่มาสัมพันธ์กัน อาจไม่มีขอบเขตแน่นอนในแง่ของพื้นที่ทางการเมืองการปกครองตามแบบพื้นที่ของหมุ่มบ้าน แต่อาจจะมีการก่อตัวไปตามเงื่อนไขต่างๆ ของสภาพแวดล้อมทางกายภาพและทางสังคม เช่น สภาพภูมิศาสตร์ ความเพียงพอ

และการเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติ หรืออาจเป็นไปตามความสัมพันธ์ของสายโลหิต เครือญาติ หรือชาติพันธุ์ หรือ เป็นไปตามความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ หรือความสัมพันธ์เชิงอำนาจ โดยนัยนี้ การศึกษาหมู่บ้านที่ผ่านมามีมุมมองข้ามหรือไม่ให้ความสำคัญกับความเป็นชุมชนที่สายใยของความสัมพันธ์แผ่กว้างออกไปจากอาณาบริเวณของหมู่บ้าน เช่น การศึกษาส่วนใหญ่จะใช้หมู่บ้านเป็นตัวตั้ง หรือเป็นหน่วยหลักของการวิเคราะห์ ส่วนรัฐหรือองค์กรทางสังคมอื่นๆ นอกหมู่บ้านจะไม่ถือเป็นส่วนหนึ่งของชุมชน แต่จะถูกมองว่าเป็นองค์กรที่มีอิทธิพลต่อความอ่อนแอ หรือความเข้มแข็งของหมู่บ้านหรือของชุมชนหมู่บ้าน

นอกจากนี้ การมองหมู่บ้านในฐานะเป็นองค์กรทางสังคมที่เป็นมีวัฒนธรรมเป็นเนื้อเดียวกัน มีความเอื้ออาทรช่วยเหลือเกื้อกูลกัน โดยต้องอาศัยการร่วมมือช่วยเหลือกันจึงจะทำให้สมาชิกของชุมชนดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างมั่นคง ปลอดภัย อาจทำให้มองข้าม การใช้อำนาจ ความขัดแย้ง การแย่งชิงทรัพยากร หรือ การเอาเปรียบ ของคนบางกลุ่ม หรือบางส่วน ในหมู่บ้าน อันเป็นลักษณะของความสัมพันธ์ ที่แตกต่างไปจากสังคมหมู่บ้านในอุดมคติ ตามแบบที่นักวิชาการกลุ่มนักวัฒนธรรมชุมชน ได้นำเสนอ

กล่าวในเชิงทฤษฎี การอธิบายความเข้มแข็งของชุมชนจะต้องประกอบไปด้วยนิยาม หรือความหมายของความเข้มแข็งของชุมชน ว่ามีความหมายครอบคลุมในเรื่องใดบ้าง อะไรคือเงื่อนไขที่ชุมชนสามารถสร้าง และดำรงความเข้มแข็งของชุมชนไว้ได้ และภายใต้เงื่อนไขต่างๆ ที่มีอยู่ ชุมชนสามารถพัฒนากระบวนการที่นำไปสู่ความเข้มแข็งของชุมชนได้อย่างไร หากใช้กรอบคำถามเหล่านี้ในการสำรวจความรู้ในเรื่องความเข้มแข็งของชุมชน เท่าที่มีอยู่ในสังคมไทย นับว่ามีข้อจำกัดมาก ทั้งนี้ เพราะ **ประการแรก** การศึกษาที่มีอยู่ส่วนใหญ่ใช้หมู่บ้าน เป็น “สนาม “ ของการศึกษา ดังนั้นหากการศึกษาเหล่านี้จะมีมิติของความเข้มแข็งของชุมชน ปรากฏอยู่ ก็จะจำกัดอยู่เฉพาะความเข้มแข็งของหมู่บ้าน ไม่ครอบคลุมไปถึงความเข้มแข็งของชุมชนในรูปแบบอื่น นอกเหนือจากหมู่บ้าน **ประการที่สอง** ไม่มีการศึกษาที่มุ่งทำความเข้าใจกับ นิยามของความเข้มแข็งของชุมชน จากมุมมองของคนในชุมชนโดยตรง ส่วนใหญ่แล้ว เป็นการศึกษามิติต่างๆตามความสนใจของผู้ศึกษา เช่น มิติทางด้านเศรษฐกิจ การเมือง ทรัพยากรธรรมชาติ หรือ วัฒนธรรม และผู้วิจัย เป็นผู้ตีความ และนำเสนอภาพลักษณ์ของแบบอุดมคติ (ideal-type) ที่ผู้วิจัยเห็นว่า เป็นสิ่งที่ดีงาม หรือเป็นสิ่งที่มีความคุณค่า หรือเป็นสิ่งที่ทำให้หมู่บ้านดำรงอยู่ได้ ภาพลักษณ์เหล่านี้ อาจนำมาตีความต่อได้ว่า เป็นความเข้มแข็งของหมู่บ้าน แต่ในความเป็นจริงอาจจะไม่ได้เป็นความหมายที่คนในหมู่บ้านเห็นพ้องด้วย เช่น การนำเสนอว่า เศรษฐกิจแบบพอมีพอกิน หรือการผลิตเพื่อบริโภค เป็นความเข้มแข็งของชุมชน อาจไม่ใช่สิ่งที่คนในชุมชนเห็นด้วยว่าเป็นความเข้มแข็งของชุมชนก็ได้ **ประการที่สาม** ยังไม่มีการวิจัยที่มุ่งศึกษา ความ

เข้มแข็งของหมู่บ้าน พร้อมๆ กันไปในหลายๆ มิติ ทำให้เกิดข้อคำถามเกี่ยวกับ ความขัดแย้ง หรือการประสานกันระหว่างมิติต่างๆ ของความเข้มแข็งของหมู่บ้าน เช่น หมู่บ้านที่มีความเข้มแข็งทางด้านเศรษฐกิจ มีแนวโน้มจะมีความเข้มแข็งทางด้านการเมืองด้วยหรือไม่ **ประการที่สี่** คำอธิบายเกี่ยวกับเงื่อนไข และกระบวนการที่นำไปสู่ความเข้มแข็งของหมู่บ้านยังไม่ชัดเจนว่ามีอะไรบ้าง และเงื่อนไขที่มีอยู่มีกระบวนการนำไปสู่ความเข้มแข็งของหมู่บ้านได้อย่างไร เช่น ประเด็นในเรื่องการมีทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ การมีความสัมพันธ์ทางสังคมแบบเอื้ออาทร จะเป็นประเด็นที่ได้รับการกล่าวถึงมากกว่า เป็นเงื่อนไขที่ทำให้หมู่บ้านสามารถดำรงอยู่ได้ แต่คำอธิบายถึงการปรับตัวหรือพลวัตของชุมชนที่มีทรัพยากรธรรมชาติที่มีความอุดมสมบูรณ์แตกต่างกันว่าจะสามารถพัฒนาไปสู่ความเข้มแข็งได้แตกต่างกันอย่างไร ยังมีอยู่อย่างจำกัดมาก ทำให้เป็นการยากที่จะได้ข้อสรุปเชิงทฤษฎีเกี่ยวกับเงื่อนไขที่นำไปสู่ ความเข้มแข็งของชุมชน

นิยามของชุมชน

ชุมชนมีความหมายมากกว่า การที่ปัจเจกบุคคลมาอยู่รวมกัน หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง ชุมชนมิใช่ผลรวมของปัจเจกบุคคลที่มาอยู่รวมกัน หากแต่การที่ปัจเจกบุคคลมาอยู่รวมกันนั้น ปัจเจกบุคคลได้สร้างสายสัมพันธ์ โดยได้วางหลักการ เงื่อนไข กติกา ซึ่งเรียกโดยรวมว่า ระเบียบบรรทัดฐาน (normative order) ของการอยู่ร่วมกัน รวมทั้งการสร้างระบบการจัดสรรอำนาจและเอกสิทธิ์ในการเข้าถึงทรัพยากรที่เป็นวัตถุ และ ที่ไม่ใช่วัตถุ ซึ่งเรียกโดยรวมว่า ระเบียบความแตกต่าง (differentiation order) ชุมชนจึงมีลักษณะเป็น “องค์กรทางสังคม” (social organization) ซึ่งมีการจัดระเบียบ (social order) ที่มีลักษณะเฉพาะ นักสังคมวิทยา (Olsen ,1968 : 91) ได้นิยามความหมายของชุมชนว่า หมายถึงองค์กรทางสังคม ซึ่งไม่เพียงแต่สามารถตอบสนองความต้องการในชีวิตประจำวันของสมาชิก แต่ยังสามารถช่วยให้สมาชิกสามารถจัดการกับปัญหาต่างๆ ที่มีอยู่ร่วมกันได้โดยทั่วไป ชุมชนจะประกอบไปด้วยครอบครัวหลายครอบครัวมารวมกัน ด้วยความจำเป็นที่จะต้องพึ่งพากันในด้านต่างๆ เช่น การทำมาหากิน การดูแลรักษาโรค สันติภาพ การพิทักษ์รักษา ความเชื่อ อย่างไรก็ตาม อาจมีชุมชนของชนเผ่าบางแห่ง ที่ประกอบไปด้วยสมาชิกที่มาจากรอบครัวขยาย หรือวงศ์วานเดียวกันเท่านั้น

ชุมชนจึงมีความหมายมากกว่า การมาอยู่ร่วมกันภายใต้การจัดระเบียบทางสังคม อันเป็นที่ยอมรับของสมาชิกของชุมชนเท่านั้น แต่ชุมชนยังเป็นเสมือน “เครื่องมือ” ที่ทำให้สมาชิกบรรลุเป้าหมายหลายๆ ประการ เช่น การมีอาหารสำหรับการบริโภค การมีงานทำ ความปลอดภัยในทรัพย์สินและความสงบสุข การได้รับสวัสดิการที่จำเป็นในชีวิต การได้พักผ่อนรื่นเริง ฯลฯ ชุมชนจึงต้องมีคุณลักษณะที่

สำคัญคือไวต่อการรับรู้ต่อความต้องการของสมาชิกในชุมชน และจะต้องมีประสิทธิภาพ คือสามารถใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ ของชุมชนตอบสนองต่อความต้องการของสมาชิกได้

ชุมชนอาจมีการจัดระเบียบของกิจกรรมต่างๆ ในลักษณะที่ดำรงอยู่ได้ด้วยตนเองเป็นหลัก (self-sufficient) โดยที่มีการพึ่งพาชุมชนอื่นๆ ค่อนข้างน้อย หรือชุมชนอาจต้องมีการพึ่งพาอาศัยการแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการกับชุมชนอื่นๆ หรือกับองค์กรทางสังคมภายนอกชุมชน เช่น รัฐ แต่ภายใต้ความสัมพันธดังกล่าว ชุมชนจะต้องสามารถดำรงรักษาหน้าที่สำคัญในการตอบสนองความต้องการในชีวิตประจำวัน และช่วยให้สมาชิกสามารถจัดการกับปัญหาต่างๆ ที่มีอยู่ร่วมกันได้ (self-contained)

ชุมชนในฐานะเป็นองค์กรทางสังคม จึงมิใช่เป็นเพียงพื้นที่ที่คนมาติดต่อสัมพันธ์กันเท่านั้น แท้จริงแล้วการที่ผู้คนมาติดต่อสัมพันธ์กัน สร้างอุดมการณ์ ความเชื่อ กฎ กติกา ในการอยู่ร่วมกันทำให้ความเป็นชุมชนเกิดขึ้น และดำรงอยู่ โดยที่ชุมชนมีประวัติศาสตร์ของการอยู่ร่วมกันของสมาชิกมาเป็นเวลานาน ปังเจกบุคคูล ซึ่งเป็นสมาชิกของชุมชนจึงเกิด และเติบโตมาในชุมชน ดังนั้นชุมชนจึงไม่เพียงแต่มีอิทธิพลต่อ อุดมการณ์ ความคิด ความเชื่อ และพฤติกรรมของสมาชิก แต่ชุมชนในฐานะเป็นองค์กรทางสังคม ยังมีผลอย่างสำคัญต่อ ความสามารถในการตอบสนองความต้องการในชีวิตประจำวัน และความสามารถในการจัดการกับปัญหาร่วมกันต่างๆ ของชุมชน ซึ่งจะถูกลำเลียดโดยผ่านกระบวนการเรียนรู้จากคนรุ่นหนึ่ง ไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่งด้วย

อานันท์ กาญจนพันธ์ (2535) ได้กล่าวถึงคำว่าชุมชนในความหมายของชาวล้านนาว่า น่าจะหมายถึง “บ้าน” ซึ่งเป็นนิยามที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของความสัมพันธ์ทางสังคม อย่างน้อย 5 ประการคือ (1) อุดมการณ์อำนาจเกี่ยวกับความคิดว่าด้วยการนับถือผี (2) พิธีกรรมในการสืบทอดอุดมการณ์ (3) อำนาจในการจัดการทรัพยากรร่วมกันบนพื้นฐานความคิดเรื่องหน้าหมู (4) ภูมิปัญญา (5) องค์กรและเครือข่ายความสัมพันธ์ โดยทั่วไปการรวมกลุ่มในระดับ”บ้าน” จะแสดงออกด้วยการนับถือผีเสื้อบ้านเดียวกัน โดยผีเสื้อบ้านจะมีอำนาจครอบคลุมพื้นที่ของ”บ้าน” และคุ้มครองสมาชิกของบ้าน ดังนั้นทุกตระกูลในบ้านจะนับถือผีเสื้อบ้าน โดยแต่ละ “บ้าน” จะมีพิธีกรรมต่างๆ เพื่อสืบทอดอุดมการณ์ โดยจะมีศูนย์กลางอยู่ที่วัด เช่น พิธีสงกรานต์ ปอยหลวง ทานก่วยสลาก ในการอยู่ร่วมกันของคนใน “บ้าน” จะมีการกำหนดสิทธิอำนาจตามประเพณีเกี่ยวกับการใช้สิ่งที่ถือว่าเป็นของส่วนรวม ซึ่งเรียกว่า “หน้าหมู” เช่น ป่าช้า โรงเรียน เหมืองฝาย หรือป่า เป็นต้น การใช้ของส่วนรวมนี้นี้จะเน้นหลักของประโยชน์ส่วนรวม และความเป็นธรรม โดยจะมีข้อห้ามต่างๆ ที่ห้ามปัจเจกบุคคลละเมิดส่วนรวม เรียกว่า “จิต” เช่น ห้ามถมบ่อน้ำ นอกจากนี้ ในแต่ละบ้าน จะมีการสะสม และสืบทอดความรู้ต่างๆ เช่น ตำรายา คาถาอาคม การก่อสร้าง อันเป็นภูมิปัญญา ที่มีการถ่ายทอดกันในบ้าน ความรู้เหล่านี้ถือเป็นศักดิ์ศรีของบ้าน ส่วนการรวมกลุ่มของคนในบ้านเพื่อทำกิจกรรมต่างๆ มีหลายรูปแบบ เช่น การช่วยเหลือกัน

เรื่องแรงงาน เรียกว่า วอน หรือขอแรง ซึ่งจะมีการทำงานรวมหมู่ โดยถือว่า แรงงานเป็นของชุมชน โดยนัยนี้ การศึกษา “ความเป็นชุมชน” ของชุมชนล้านนา จึงไม่อาจอ้างอิงพื้นที่ทางกายภาพได้ แต่จะต้องศึกษาผ่าน อุดมการณ์อำนาจ และความสัมพันธ์ทางสังคม ที่เชื่อมโยงให้สมาชิกของแต่ละชุมชน เข้ามาอยู่ร่วมกัน

ในผลการวิจัยเรื่อง วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา , 2537) มีการกล่าวถึง ชุมชนล้านนาเช่นกันว่า สำหรับชาวบ้านแล้วชุมชนล้านนาเกี่ยวข้องกับสิ่งแวดล้อม 2 อย่าง คือภูเขาและลำน้ำ ในการทำพิธีกรรมทางศาสนา ผู้ที่อาศัยใช้และกินน้ำจากแหล่งเดียวกัน เรียกว่า “หมู่กินน้ำแม่เดียวกัน” จะมาร่วมทำบุญที่วัดพระธาตุเดียวกัน ซึ่งผู้เขียนได้เสนอว่า “ชาวบ้านทั้งมีสำนึก ร่วมในการเป็นเจ้าของชุมชนหมู่บ้านของตน และยังมีสำนึกผูกพันระหว่างหมู่บ้านต่อหมู่บ้านตาม เส้นทางน้ำอีกด้วย โครงสร้างความสัมพันธ์ในชุมชน และระหว่างชุมชน มีน้ำเป็นปัจจัยพื้นฐานที่สำคัญ ด้วย” (แหล่งเดิม : 44) เป็นที่น่าสังเกตว่า การวิจัยนี้ศึกษาหมู่บ้าน ในฐานะเป็นชุมชน โดยตีความ ความสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านว่า เป็นความสัมพันธ์ระหว่างชุมชน ซึ่งหากการศึกษานี้มีได้ตีกรอบของ ความเป็นชุมชนโดยอาศัยเป็นหน่วยในการวิเคราะห์แล้ว ความหมายของชุมชนล้านนา ซึ่งสะท้อน ระบบความสัมพันธ์ของคนที่อยู่ตามลุ่มน้ำ คือ “หมู่กินน้ำแม่เดียวกัน” อาจมีความเด่นชัดกว่า ความสัมพันธ์ที่มีฐานคิดอยู่ที่ “หมู่บ้าน” ก็ได้

ความหมายของชุมชน ซึ่งมีขอบเขตกว้างกว่าหมู่บ้านในสังคมล้านนา สะท้อนให้เห็นจากระบบ เมืองฝาย ซึ่งเป็นระบบของการจัดการใช้น้ำที่มีประสิทธิภาพ เป็นการควบคุมการใช้น้ำในพื้นที่ส่งน้ำ ของระบบเมืองฝาย ผู้ที่ใช้น้ำของเมืองฝายเดียวกัน ไม่ว่าจะมีความสัมพันธ์ต่อกันที่หมู่บ้าน หรือที่ ตำบลถือว่าชาวนาผู้ใช้น้ำทั้งหมดเป็นพวกเดียวกัน เมืองฝายจึงเปรียบเสมือนชุมชนระดับเหนือกว่า หมู่บ้าน และมีขอบเขตของการบริหารน้ำและผลประโยชน์ของน้ำอย่างอิสระ (อุไรวรรณ ตันกิมหยง อ้างใน ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา , 2537 : 49)

นอกจากสังคมล้านนาแล้ว ในสังคมของภาคอื่นๆ ก็มีระบบความสัมพันธ์ของคนในมิติอื่นๆ เช่นกัน เช่น การสร้างความสัมพันธ์ในระหว่างชาวนาในภาคใต้ ที่มาแลกเปลี่ยนผลผลิต โดยไม่ใช้ เงินตราทั้งในหมู่บ้าน และระหว่างหมู่บ้าน หรือแม้แต่ระหว่างจังหวัด เรียกว่าเป็นสายแห่งการ “แลกเปลี่ยนตามสายญาติเดียวกัน” เป็นต้น ดังนั้น หากจะศึกษาความเป็น “ชุมชน” ของสังคมไทยอย่างรอบด้าน หน่วยการศึกษา จำเป็นจะต้อง ยึดมิติอื่นๆ เช่น ทางด้านนิเวศวิทยา สังคม และวัฒนธรรม นอกเหนือจาก “หมู่บ้าน” เพราะในงานศึกษาที่ผ่านมา แม้จะมีการกล่าวถึงความสัมพันธ์ทางสังคมใน มิติต่างๆที่ทำให้คนมารวมกัน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการใช้ น้ำ การนับถือผี การแลกเปลี่ยนสิ่งของ หรือ แรงงาน แต่ยังไม่ได้มีการศึกษา ความเป็นชุมชน โดยถือการรวมกลุ่ม หรือระบบความสัมพันธ์ในมิติ

ต่างๆ เหล่านี้เป็นศูนย์กลางของการศึกษา หากยังคงใช้หมู่บ้านเป็นหน่วยในการศึกษาเป็นหลัก ความหมายของชุมชนส่วนใหญ่ของไทย จึงยังซ้อนทับกับ ความเป็นหมู่บ้านอยู่มาก

ข้อพิจารณาเบื้องต้นเกี่ยวกับความเข้มแข็งของชุมชน

ความเข้มแข็งของชุมชน เป็นมโนทัศน์ที่ค่อนข้างใหม่ในแวดวงวิชาการของสังคมไทย หากย้อนกลับไปดูเอกสารต่างๆ ที่เกี่ยวกับการพัฒนาสังคม หรือการพัฒนาประเทศ หรือการพัฒนาชุมชน เมื่อประมาณก่อนทศวรรษปัจจุบันจะไม่พบศัพท์ “ความเข้มแข็งของชุมชน” โดยตรง แม้ว่า ในการนำเสนอแนวคิดเกี่ยวกับชุมชนหรือผลการวิจัยเกี่ยวกับชุมชน มักจะมีนัยเกี่ยวกับความเข้มแข็งของชุมชน ปรากฏอยู่บ้าง เช่น ความเป็นปึกแผ่นของชุมชน ความร่วมมือร่วมใจ ความสุข ความเอื้ออาทร ความเป็นอยู่แบบพหุมิติพอกิน การรักษาดูแลสิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติ เป็นต้น ประเด็นที่น่าสนใจก็คือ การสร้างคำว่า “ความเข้มแข็งของชุมชน” ขึ้นมา จะส่งผลต่อการกระบวนทัศน์ในการพัฒนาประเทศ การกำหนดความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งที่เรียกว่า “ชุมชน” กับ “สังคม” ที่ล้อมรอบชุมชนรวมทั้งผลต่อผู้ที่อยู่ในหมู่บ้าน หรือในชุมชนอื่นๆ ที่ไม่ใช่หมู่บ้านอย่างไรบ้าง มีความเป็นไปได้ที่ว่า การสร้างคำว่า “ความเข้มแข็งของชุมชน” จะนำไปสู่ การสร้างแบบอุดมคติแบบใหม่ของชุมชนขึ้นมา คือชุมชนถูกแบ่งขั้วออกเป็นชุมชนที่เข้มแข็ง และชุมชนที่อ่อนแอ ซึ่งอาจเป็นการประทับตรา หรือสร้างเอกลักษณ์ (identity) ของชุมชนให้แตกต่างกัน ตามนิยามที่นักวิชาการได้กำหนดขึ้น การประทับตรา และการสร้างเอกลักษณ์นี้ น่าจะไม่ต่างไปจากการที่สังคมไทย เคยสร้างพยายามสร้างเอกลักษณ์ของสังคมที่พัฒนาซึ่งหมายถึงสังคมเมือง กับสังคมที่ไม่พัฒนาซึ่งหมายถึงสังคมชนบท และด้วยเอกลักษณ์นี้เอง ที่ชี้นำ หรือกระตุ้นเร้าให้เกิดกระบวนการทำให้หมู่บ้านก้าวไปสู่ “ความทันสมัย” โดยผ่านสิ่งที่เรียกว่า “การพัฒนา” และ “การให้ชุมชนชนบทเข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนา”

แนวทางของนักวิเคราะห์วาทกรรม (discourse analysis) ได้ให้ความหมายของวาทกรรมว่า หมายถึง “ระบบ และกระบวนการ ในการสร้าง / ผลิต (constitute) เอกลักษณ์ (identity) และความหมาย (significance) ให้กับสิ่งต่างๆ ในสังคมที่ห่อหุ้มเราอยู่ ไม่ว่าจะเป็น ความรู้ ความจริง อำนาจ หรือตัวตน ของเราเอง นอกจากนี้วาทกรรมยังทำหน้าที่ตรึงสิ่งที่สร้างขึ้นให้ดำรงอยู่ และเป็นที่ยอมรับในสังคมวงกว้าง” (ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร , 2540 : 90) ความเข้มแข็งของชุมชนอาจถือเป็นวาทกรรมชุดใหม่ ที่ถูกสร้างขึ้นมา เพื่อช่วงชิงการนำในการสร้างกฎเกณฑ์ที่เป็นตัวกำหนด หรือสร้างความหมาย และการดำรงอยู่ของสิ่งที่เรียกว่า “การพัฒนา” ในรูปแบบเก่าซึ่งถือว่าเป็นวาทกรรมหลัก (dominant discourse) โดยแม้จะมีเจตนาดีเพียงใดก็ตาม สำหรับนักวิเคราะห์วาทกรรมแล้ว กระบวนการสร้างเอกลักษณ์และความหมายเป็นเรื่องของการใช้อำนาจ และความรุนแรงต่อสรรพสิ่ง

หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งเป็นการกระทำ หรือเป็นภาคปฏิบัติของวาทกรรมซึ่งได้สร้างเหตุการณ์ และ กฎเกณฑ์ มาบังคับหรือยึดเยี่ยค้ำกับความเป็นจริงหรือสรรพสิ่ง (แหล่งเดิม : 94-95) แนวคิดของ นักวิเคราะห์วาทกรรม มีคุณประโยชน์อย่างสูงในการช่วยเตือนให้มองเห็น อีกด้านหนึ่งของการสร้างความรู้ ว่าไม่ต่างอะไรจากการพยายามช่วงชิงอำนาจ หรือการใช้อำนาจ ซึ่งมองในแง่หนึ่งก็คือ การใช้ อำนาจต่อชุมชน วาทกรรมชุดใหม่นี้จะเปลี่ยนขั้วของการเปรียบเทียบสังคมเมืองหรือสังคมที่พัฒนาแล้ว กับสังคมชนบทหรือสังคมด้อยพัฒนา มาสู่การเปรียบเทียบชุมชนที่เข้มแข็งกับชุมชนที่อ่อนแอ ชุมชน จำนวนมากอาจถูกยึดเยี่ยค้ำกับเอกลักษณ์ของความเป็นชุมชนที่อ่อนแอ อาจถูกบังคับทางตรงหรือทางอ้อม หรือถูกกระตุ้นให้เข้าร่วมในกระบวนการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน ตามเอกลักษณ์และความหมายที่ถูกสร้างขึ้นมาในขณะนี้

แบบอุดมคติของชุมชนเข้มแข็ง

ความเข้มแข็งของชุมชนเป็นมโนทัศน์ที่มีความหมายในหลายมิติ ไม่ว่าจะเป็นมิติทางด้านสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการเมือง นิยามของความเข้มแข็งในแต่ละมิติก็มีการกำหนดไว้หลากหลาย ใน หลากๆกรณี นิยามของความเข้มแข็งของชุมชนมาจากความคิดเชิงอุดมการณ์ ว่าชุมชนที่เข้มแข็งน่าจะมี ลักษณะอย่างไรบ้าง เช่น มีระบบเศรษฐกิจแบบพออยู่พอกิน คนมีวิถีชีวิตที่ประหยัด อดออม ไม่ถูกลัทธิ บริโภคนิยมครอบงำ หรือการที่ชุมชนมีระบบการเกษตรแบบผสมผสาน คือมีการผลิตที่มีความ หลากหลาย เพื่อลดความเสี่ยงในเรื่องราคาสินค้าในตลาด และเพื่อเพิ่มความเข้มแข็งในการพึ่งตนเองใน ด้านการบริโภค เป็นต้น (ดูตัวอย่างใน อุทัย ดุลยเกษม และอรศรี งามวิทย์พงศ์, 2540 ; เสรี พงศ์พิศ และคณะ , 2538) แนวคิดในลักษณะนี้มีแนวโน้มจะเกิดขึ้นจาก การได้เห็นประจักษ์พยานของการที่ ชุมชน ต้องเผชิญกับภาวะวิกฤตในเรื่องต่างๆ อันเป็นผลมาจาก การปรับเปลี่ยนจากระบบเศรษฐกิจแบบ พึ่งตนเองในอดีต ไปสู่ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมที่เน้นการผลิตเพื่อการค้า อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ แนวคิดเชิงอุดมการณ์ ในเรื่องความเข้มแข็งที่กล่าวถึงนี้ จะมีส่วนถูกต้อง และมีข้อมูลเชิงประจักษ์ แสดงให้เห็นเป็นตัวอย่างอยู่มาก แต่เนื่องจากชุมชนต่างๆ ของสังคมไทย ได้ผ่านกระบวนการปรับตัวต่อ การขยายตัวของระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม มาเป็นระยะเวลานานกว่า 3 ทศวรรษ การปรับตัวที่เกิดขึ้น นี้ มีส่วนหล่อหลอม ให้คนในชุมชนมีโลกทัศน์ ค่านิยม และทักษะต่อการดำรงอยู่ของชุมชนที่แตกต่าง กัน ดังนั้น ในสภาพความเป็นจริง นิยามของความเข้มแข็งของชุมชน จึงมีความหลากหลายไปตาม บริบทที่ผ่านกระบวนการปรับตัวที่แตกต่างกัน

คำว่าแบบอุดมคติ (ideal-type) ที่นำมาใช้ในที่นี้ เป็นความหมายที่ แมกซ์ เว็บบอร์ (Max Weber) นักสังคมวิทยา เป็นผู้สร้างขึ้นเพื่อเป็น เครื่องมือในการกำหนดมโนทัศน์ (conceptual tools)

แบบอุดมคติถูกสร้างขึ้นมาจากทัศนะหรือการมองโลก โดยผ่านการสังเคราะห์สิ่งต่างๆ มากมาย ที่อาจจะกระจัดกระจาย หรืออาจปรากฏอยู่ หรือไม่ปรากฏอยู่ในปรากฏการณ์จริงทุกครั้งหรือทุกที่ โดยสิ่งเหล่านี้ ได้ถูกนำมาวิเคราะห์ และสร้างเป็นมโนทัศน์ ดังนั้น เราจะไม่พบปรากฏการณ์จริงที่เป็นเหมือนแบบอุดมคติอย่างสมบูรณ์แบบ แบบอุดมคติจึงมิใช่เป็นกระจกเงาที่ฉายภาพลักษณะของโลกแห่งความจริง แต่แบบอุดมคติจะมีประโยชน์ในการศึกษาปรากฏการณ์จริง โดยผู้ศึกษาสามารถนำปรากฏการณ์จริงมาเปรียบเทียบกับมโนทัศน์ ที่เป็นแบบในอุดมคติ นอกจากนี้มโนทัศน์ของแบบในอุดมคติสามารถช่วยในการอธิบาย และทำความเข้าใจปรากฏการณ์อย่างเป็นระบบ แม็กซ์ เวเบอร์ เน้นว่าแบบอุดมคติจะต้องถูกสร้างขึ้นมาจากปรากฏการณ์จริงด้วยวิธีการแบบอุปนัย (induction) โดยแม็กซ์ เวเบอร์ ได้ปฏิเสธการสร้างแบบอุดมคติจากทฤษฎีที่เป็นนามธรรมโดยใช้วิธีการแบบนิรนัย (deduction) (Ritzer ,1996 : 117-120)

ในแวดวงวิชาการไทยยังไม่มี การเสนอแบบอุดมคติของความเข้มแข็งของชุมชน ที่เป็นการศึกษาจากมุมมองของคนในชุมชนโดยตรง แบบในอุดมคติของความเข้มแข็งของชุมชน ในสังคมไทยซึ่งมีอยู่อย่างจำกัด เป็นการนำเสนอจากข้อสรุปเชิงทฤษฎีที่ได้จากการศึกษาในสังคมอื่นมาเป็นตัวแบบ และพยายามสืบค้นว่า ชุมชนไทยมีแบบแผน ลักษณะ หรือคุณสมบัติตามนั้นหรือไม่ การเปรียบเทียบนี้ได้อาศัยผลการศึกษาวิจัยที่ทำมาเกี่ยวกับหมู่บ้าน หรือชุมชนหมู่บ้าน โดยเฉพาะการศึกษาของกลุ่มวัฒนธรรมชุมชน ดังนั้น ภาพลักษณ์ของความเข้มแข็งของชุมชนไทย จึงมีแนวโน้มจะออกมาใกล้เคียงกับภาพลักษณ์ของชุมชน ตามแนวทางการนำเสนอของกลุ่มวัฒนธรรมชุมชน ที่ได้ต่อสู้จับกุมมาโดยตลอดเพื่อสร้างภาพลักษณ์ของหมู่บ้านไทยว่า มีวัฒนธรรมที่ดีงาม คนมีความเอื้ออาทร แบ่งปัน และอยู่ร่วมกับสิ่งแวดล้อมธรรมชาติอย่างสมดุล

ตัวอย่างเช่น มีการนำเสนอโมทัศน์ในเรื่อง “ทุนทางสังคม” ซึ่ง โรเบิร์ต พูทนาม (Putnam , 1984) ได้เสนอไว้ว่า เป็นเงื่อนไขสำคัญที่จะทำให้ชุมชนทางภาคเหนือของประเศอิตาลี มีลักษณะเป็นประชาสังคม ซึ่งเป็นสังคมที่มีการตีความว่าเป็นชุมชนที่มีความเข้มแข็ง ทั้งนี้ได้มีการนำเสนอภาพอุดมคติของ “ทุนทางสังคมบนรากฐานวัฒนธรรมไทย” โดยเสนอว่า เป็น “ทุนทางสังคม ที่สร้างความเข้มแข็งให้แก่ชุมชนท้องถิ่น” (จดหมายข่าวประชาสังคม , 2541 : 5) ได้แก่ (1) ระบบคุณค่าอุดมการณ์ ความเชื่อ ที่วางอยู่บนพื้นฐานของการเคารพอ่อนน้อมต่อธรรมชาติ ซึ่งทำให้ชุมชนดำรงรักษารัษฎธรรมชาติไว้ได้ รวมทั้งมีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อกัน (2) ภูมิปัญญาท้องถิ่นและการเรียนรู้ ที่ชุมชนสร้างสรรค์ และสั่งสมมาเพื่อการดำรงชีพ (3) ผู้นำทางปัญญาของชุมชน หรือปราชญ์ชาวบ้านที่มีภูมิปัญญาในการดำรงชีพด้านต่างๆ เช่น พระ ผู้อาวุโส หมอพื้นบ้าน บุคคลเหล่านี้จะมีบทบาทอย่างยิ่งในการเสริมสร้างความเข้มแข็งแก่ชุมชน (4) โครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมในแนวราบ ที่เอื้อให้เกิด

ความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน เช่น ระบบการเอาแรง (5) สถาบันชุมชน ได้แก่ กฎ จารีต ประเพณี จิตสำนึก ร่วม และองค์กรชุมชน ที่ควบคุมให้ชุมชนดำเนินไปตามระบบคุณค่า และระบบคิด (6) ความหลากหลายทางวัฒนธรรม ซึ่งมีอยู่ในชุมชนต่างๆ ล้วนเป็นที่มาของภูมิปัญญา และวิถีคิดที่แตกต่างกันไปตามระบบนิเวศ และเงื่อนไขทางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง (7) กลุ่มองค์กรที่ดำเนินกิจกรรมสาธารณะในภาคประชาสังคม เช่น องค์กรชาวบ้าน เครือข่ายประชาชน นักวิชาการ ที่ดำเนินการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนในประเด็นต่างๆ

นอกจากการนำเสนอ แบบอุดมคติ โดยอาศัยแนวคิดทฤษฎีที่ได้จากการศึกษาชุมชนในสังคมอื่นๆ ซึ่งมีลักษณะที่เรียกว่า เป็นชุมชนแบบประชาสังคมแล้ว ยังมีการสร้างแบบอุดมคติของชุมชนที่เข้มแข็งขึ้นมาจากแนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับชุมชนโดยทั่วไปด้วย โดยหากพิจารณาความหมายของชุมชนในเชิงทฤษฎีทั่วไปที่เกี่ยวกับชุมชน ความเข้มแข็งของชุมชนมีลักษณะเป็นมโนทัศน์ที่แสดงออกถึงลักษณะของความสัมพันธ์ของสมาชิกที่อยู่ในชุมชน ไม่ว่าชุมชนนั้นจะมีระบบเศรษฐกิจแบบพอเพียงหรือต้องพึ่งพาอาศัยชุมชนอื่นๆ ในด้านการผลิต และการบริโภค นัยของความสำคัญของความเข้มแข็งของชุมชน จึงอยู่ที่ว่าการจัดระเบียบทางสังคม (social organization) ของชุมชน สามารถตอบสนองต่อความต้องการในชีวิตประจำวัน ไม่ว่าจะเป็นในด้านเศรษฐกิจ การเมือง ศาสนา การศึกษา สันทนาการ หรือกิจกรรมอื่นๆ ที่ใกล้เคียงกันนี้ ได้อย่างเพียงพอ และเป็นที่พึงพอใจของคนในชุมชนเพียงใด รวมทั้งสมาชิกส่วนใหญ่ของชุมชน สามารถร่วมกันแก้ไขปัญหาที่เป็นปัญหาร่วมกันของชุมชนได้มากน้อยแค่ไหน ในสังคมสมัยใหม่ที่มีความซับซ้อน ชุมชนไม่สามารถอยู่ในสภาวะการณ์ของการมีความเพียงพอในตนเอง (self-sufficient) ได้เหมือนสังคมแบบประเพณี แต่ชุมชนก็ต้องมีลักษณะที่ดำรงอยู่ได้ด้วยตัวเอง (self-contained) คือ คนในชุมชนยังสามารถได้รับการตอบสนองความต้องการ และสวัสดิการที่จำเป็นจากชุมชน (Olsen ,1968 : 91)

หลักการสำคัญของการอธิบายความเข้มแข็งของชุมชน ตามนิยามของนักคิดเรื่องชุมชน จึงอยู่ การศึกษาว่า ในชุมชนซึ่งมีสภาวะการณ์ที่แตกต่างกันในด้านต่างๆเช่น พื้นฐานทรัพยากรธรรมชาติ ปัจจัยการผลิตความรู้ทักษะที่แตกต่างกัน จะมีความต้องการจำเป็นที่จะต้องตอบสนองในด้านเศรษฐกิจ การเมือง ศาสนา สันทนาการ การศึกษา หรือกิจกรรมอื่นๆ อย่างไร และชุมชนได้สร้างกระบวนการหรือการจัดระเบียบทางสังคมเพื่อตอบสนองความต้องการจำเป็นของคนในชุมชนอย่างไร อะไรคือเงื่อนไขและปัจจัยที่ทำให้กระบวนการที่ชุมชนสร้างขึ้น บรรลุเป้าหมายในการตอบสนองความต้องการของคนในชุมชน

อุทัย ดุลยเกษม และ อรศรี งามวิทยาพงศ์ (2540 : 8-10) ได้นำเสนอแบบอุดมคติของชุมชนเข้มแข็งในสังคมไทย โดยอาศัยกรอบแนวคิดในเรื่องความเป็นชุมชนดังกล่าวข้างต้น โดยมองว่า

“ลักษณะของชุมชนที่เข้มแข็งซึ่งเป็นที่คาดหวังและต้องการ” คือ (1) ชุมชนที่มีสภาพรวมกันเป็นปึกแผ่นแน่นแฟ้น ในทางกายภาพ วัฒนธรรม สมาชิกของชุมชนมีศักยภาพที่จะร่วมมือกันแก้ไขปัญหาของชุมชน รวมทั้งมีอุดมการณ์ ค่านิยม ร่วมกัน ทำให้สมาชิกรู้สึกตัวว่าเป็นส่วนหนึ่งของชุมชน มีความผูกพันกับชุมชน (2) ชุมชนมีศักยภาพที่พึ่งตนเองได้ในระดับสูง โดยมีทุน แรงงาน ทรัพยากร เพื่อยังชีพพื้นฐานของตนเอง หากมีการพึ่งพิงภายนอก ชุมชนก็จะต้องมีอำนาจในการจัดการ เลือกสรร และตัดสินใจ ในเรื่องต่างๆ ได้ (3) ชุมชนสามารถควบคุมและจัดการกับปัญหาที่เกิดขึ้นได้ด้วยตัวเองเป็นส่วนใหญ่ โดยอาศัยอำนาจ ความรู้ และองค์กรทางสังคมในชุมชน เป็นกลไกในการแก้ปัญหา (4) ชุมชนต้องสามารถพัฒนาศักยภาพของตนเองได้อย่างต่อเนื่อง โดยอาศัยกระบวนการเรียนรู้ และสร้างภูมิปัญญาของตนเองในด้านต่างๆ ข้อเสนอแบบอุดมคติ ทั้ง 4 ข้อ สะท้อนการคาดหวังว่าชุมชน จะต้องสามารถตอบสนองต่อความต้องการในชีวิตประจำวัน และสามารถช่วยให้สมาชิกของชุมชนเผชิญปัญหา และแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นได้ โดยการจัดองค์กรทางสังคมของชุมชนจะต้องเอื้อให้สมาชิกของชุมชนมีศักยภาพดังกล่าว เช่น มีความรักสามัคคี มีความสามารถที่สร้างสืบทอดภูมิปัญญา และสร้างสรรค์ภูมิปัญญา ซึ่งเป็นการประยุกต์แนวคิดในเรื่อง ความเป็นชุมชน มากำหนดเป็นแบบอุดมคติอย่างๆ กว้าง สำหรับชุมชนไทย

สืบค้นความเข้มแข็งของชุมชนจากแนวคิดการพัฒนาไปสู่ความทันสมัย

แนวคิดในเรื่องการพัฒนาเพิ่งเกิดขึ้นมาในช่วงศตวรรษที่ 19 ซึ่งเป็นความพยายามของนักวิชาการที่พยายามจะหาคำอธิบายให้กับการพัฒนาอุตสาหกรรม คำว่า การพัฒนา ถูกหยิบยืมมาจากศาสตร์ทางด้านชีววิทยา โดยนำมาใช้อธิบายการปรับเปลี่ยน (transform) สังคมมนุษย์ ซึ่งเปลี่ยนจากสังคมที่มีการจัดระเบียบที่มีความซับซ้อนน้อย ไปสู่สังคมที่มีการจัดระเบียบที่ความซับซ้อนมากขึ้นเรื่อยๆ แนวคิดเริ่มแรก ที่เกี่ยวข้องกับ “ชุมชน” ได้แก่การพยายามสร้างแบบอุดมคติของชุมชนออกเป็น 2 ขั้ว ขั้วหนึ่งคือสังคมที่ยังไม่พัฒนา และอีกขั้วหนึ่งคือสังคมที่พัฒนาแล้ว เช่น เฟอร์ดินานด์ ทอนนี นักสังคมวิทยาชาวเยอรมัน ได้พัฒนาแบบอุดมคติของสิ่งที่เรียกว่า Gemeinschaft หรือ “ชุมชน” (community) กับ Gesellschaft หรือ “สังคม” (society) โดยอธิบายว่า คนใน “ชุมชน” จะไม่แยกเรื่องของการทำงานออกจากชีวิตส่วนตัวอื่นๆ นอกจากนี้ ความสัมพันธ์ของคนใน “ชุมชน” จะเป็นแบบที่มีข้อผูกพันต่อกันในฐานะของการเป็นคนในชุมชนเดียวกัน โดยความสัมพันธ์จะถูกสร้างขึ้นมาจากความรักใคร่ชอบพอสื่อหนึ่งเป็นเครือญาติกัน เพราะทุกคนในชุมชนรู้จักมักคุ้นสนิทสนมกัน คนจึงมีความผูกพันกับชุมชนสูงมาก ส่วนใน “สังคม” ความสัมพันธ์ของคนจะเป็น ไปตามความสนใจของแต่ละคน อยู่บนพื้นฐานของความสมัครใจ ซึ่งเรียกว่าเป็นความสัมพันธ์แบบวิสาสะ (association) ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ตามข้อสัญญา (contract) (Broom, Selznick, and Darroch, 1981 : 132-133) การ

สร้างแบบอุดมคติโดยแบ่งสังคมออกเป็นสองขั้ว มีปรากฏในงานของ โรเบิร์ต เรดฟิลด์ (Redfield ,1965) ซึ่งเป็นนักมานุษยวิทยา ซึ่งได้กล่าวถึงวัฒนธรรมเมือง (urban culture) กับ วัฒนธรรมท้องถิ่น (folk culture) หรือ เลิร์นเนอร์ (Lerner ,1965) ซึ่งเป็นนักสังคมวิทยา กล่าวถึง สังคมแบบประเพณี (traditional society) และสังคมสมัยใหม่ (modern society) นักวิชาการที่มีการ กล่าวถึง สังคมด้อยพัฒนา (underdeveloped society) หรือสังคมสมัยใหม่ และสังคมที่พัฒนาแล้ว (developed society) หรือสังคมแบบประเพณี อย่างชัดเจนคือ โฮสลิตซ์ (Hoselitz,1960) ซึ่งได้นำ แบบอุดมคติของ ทาลคอตต์ พาร์สัน มากำหนดคุณลักษณะของสังคมที่เรียกว่าไม่พัฒนาว่าเป็นสังคมที่ สถานภาพของคนได้มาจากการสืบตระกูลหรือตกทอดมาตามสายเลือด บทบาทที่คนมาสัมพันธ์เป็น อย่างไม่เฉพาะเจาะจงเป็นเรื่องๆ คือสัมพันธ์กันทุกเรื่อง และมักมีจุดหมายของการมาติดต่อสัมพันธ์กัน ในเรื่องแค่ว่า ที่มีลักษณะเป็นเรื่องส่วนตัว ส่วนสังคมที่พัฒนาแล้วเป็นสังคมที่สถานภาพของคนได้มา จากความสามารถ การติดต่อสัมพันธ์กันของคนเป็นไปเฉพาะเรื่อง และคนมักมาสัมพันธ์กันด้วยเรื่องที่ไม่ใช่เรื่องส่วนตัว

การพยายามอธิบายการเปลี่ยนแปลงของสังคม โดยการสร้างแบบอุดมคติของของสังคม ออกเป็นสองขั้ว โดยเสนอว่า สังคมจะเปลี่ยนจากแบบหนึ่ง (แบบประเพณี) ไปสู่อีกแบบหนึ่ง (ทันสมัย) ได้กลายเป็นที่มาของการสร้างทฤษฎีการพัฒนาของกลุ่มนักทฤษฎีการพัฒนาประเทศไปสู่ ความทันสมัย โดยแนวคิดนี้เสนอว่า ภาวะดั้งเดิมและภาวะทันสมัยจะปรากฏอยู่ในทุกมิติของสังคม ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของเทคโนโลยี เกษตร กรรม อุตสาหกรรม นิเวศวิทยา และการติดต่อสัมพันธ์กัน ของคนในสังคม การที่สังคมจะปรับ เปลี่ยนจากภาวะดั้งเดิม ไปสู่ภาวะทันสมัยได้ จะต้องอาศัยสิ่งที่ เรียกว่า กระบวนการก้าวไปสู่ความทันสมัย (modernization) เช่น ในด้านเทคโนโลยี จะมีการ เปลี่ยนแปลงจากการใช้เทคโนโลยีแบบง่ายๆ ไปสู่การใช้เทคโนโลยีที่ต้องอาศัยความรู้ของศาสตร์ต่างๆ ในด้านการเกษตรกรรมจะมีการเปลี่ยนแปลงจากการผลิตแบบพอมือพอกินไปสู่การผลิตเพื่อการค้า มีการ แลกเปลี่ยนสินค้าเพื่อการบริโภคในระบบตลาด รวมทั้งมีการจ้างแรงงานในการทำเกษตรกรรม ในทาง อุตสาหกรรมจะมีการเปลี่ยนแปลงจากการผลิตที่ใช้กำลังคน และสัตว์ไปสู่การผลิตโดยใช้เครื่องจักร และมีการส่งสินค้าเพื่อแลกเปลี่ยนในระบบตลาด ในทางนิเวศวิทยาจะมีการเปลี่ยนแปลงจากการตั้ง ถิ่นฐานของคน โดยจะมีการย้ายถิ่นจากหมู่บ้านสู่เมือง

อย่างไรก็ตามการปรับเปลี่ยนสังคมไปสู่ สิ่งที่เรียกกันว่า “สังคมทันสมัย” ไม่ใช่สิ่งที่สามารถ เกิดขึ้นได้โดยอัตโนมัติ แต่ต้องอาศัยการเข้ามาจัดการ หรือแทรกแซงจากรัฐอย่างเข้มข้น โดยเฉพาะใน ด้านการกำหนดเป็นนโยบายการพัฒนาประเทศอย่างชัดเจน มีการบังคับทั้งทางตรงและทางอ้อมเพื่อ สร้างกระบวนการที่จะนำไปสู่เป้าหมายที่ตั้งไว้ คือ ความทันสมัย ซึ่งเน้นการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ

และการทำประเทศให้เป็นสังคมอุตสาหกรรม การเข้าแทรกแซงของรัฐโดยผ่านกลไกที่เรียกว่า “นโยบายการพัฒนา” ซึ่งเป็นการพยายามจัดระเบียบใหม่ของสังคม โดยมีการกำหนดกติกา กฎเกณฑ์ในเรื่องต่างๆ ใหม่ เช่น การจัดการทางด้านระบบนิเวศน์และสิ่งแวดล้อม จัดสรรทรัพยากร การปรับเปลี่ยนค่านิยม การสร้างความรู้ชุดใหม่ ซึ่งการกระทำเช่นนี้ไม่ต่างไปจากสิ่งที่นักวิเคราะห์ว่าทกรรม เรียกว่าเป็นเรื่องของการเข้าไปใช้อำนาจ และความรุนแรง กับสรรพสิ่ง ซึ่งหมายรวมถึงการเข้าไปจัดระเบียบใหม่ ภายใต้กฎเกณฑ์ และระเบียบชุดใหม่ ภายใต้ว่าทกรรมชุดใหม่ ที่เรียกว่า “การพัฒนา” ให้กับหมู่บ้าน หรือชุมชนหมู่บ้านของไทย นั่นเอง

การพยายามสืบค้นกระบวนการที่ทำให้เกิดความเข้มแข็ง หรือความอ่อนแอของชุมชนในการศึกษานี้ เริ่มต้นจากการตั้งคำถามว่า แนวคิดและทฤษฎีการพัฒนา ซึ่งได้มาจากการศึกษาการเปลี่ยนแปลงจากสังคมเกษตรกรรม ไปสู่สังคมอุตสาหกรรมในหลายๆประเทศในโลกตะวันตก ได้ถูกนำมาใช้ภายใต้ อุดมการณ์ของ “การพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย” อย่างไร โดยเฉพาะชุมชนหมู่บ้านไทย ได้ถูกดึงให้เข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการนี้อย่างไร และนำไปสู่สิ่งที่เรียกว่า ความเข้มแข็ง และความอ่อนแอของชุมชนอย่างไร

กระบวนการจัดระเบียบสังคมใหม่โดยรัฐไทยภายใต้อุดมการณ์การพัฒนา

แนวคิดสำคัญที่สามารถนำมาวิเคราะห์การจัดระเบียบสังคม ที่กำลังเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัย ได้แก่แนวคิดในเรื่องการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ และการจำแนกแจกแจงในโครงสร้างสังคม (structural differentiation) (Lewis ,1954 ; Fei and Ranis ,1966 ; Smelser , 1966 ,1968) ซึ่งมองการพัฒนาของประเทศต่างๆ ว่าจะมีทิศทางแบบเส้นตรง (linear evolutionism) คือเชื่อว่าหากประเทศได้มีการสร้างเงื่อนไขต่างๆที่จำเป็นต่อการนำประเทศไปสู่ความทันสมัยได้ครบถ้วนสมบูรณ์ ทุกประเทศจะสามารถพัฒนาตนเองไปสู่ภาวะทันสมัยได้ กลไกสำคัญที่จะทำให้ประเทศบรรลุเป้าหมายของการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ ได้แก่ การเพิ่มสมรรถนะการออมภายในประเทศเพื่อการลงทุนในระยะยาว องค์ประกอบที่สำคัญที่เกี่ยวข้องกับการเพิ่มเงินออมเพื่อการลงทุนได้แก่ จำนวนทุนที่จำเป็นสำหรับการสร้างการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ แหล่งที่มาของเงินออม และกระบวนการลงทุน ส่วนกลไกที่จะทำให้ประเทศมีความทันสมัยในด้านสังคมคือ การปรับเปลี่ยนการจัดระเบียบสังคมจากจากโครงสร้างสังคมที่มีการจำแนกแจกแจงน้อย ไปสู่โครงสร้างที่มีการจำแนกแจกแจงที่ซับซ้อน ซึ่งหมายถึงกระบวนการซึ่งหน่วยสังคมซึ่งเดิมเคยทำหน้าที่ต่างๆ หลายหน้าที่ (multifunctional role structure) ได้แยกตัวออกเป็นหน่วยสังคมหลายๆหน่วย และแต่ละหน่วยจะมีหน้าที่เฉพาะอย่างมากขึ้น (several more specialized structure) การจำแนกแจกแจงโครงสร้างดังกล่าวจะมีผลทำให้หน่วยต่างๆของสังคมทำงานมีประสิทธิภาพดีขึ้น โดยที่สังคมจะต้องมีกลไกที่จะทำให้ หน่วยทางสังคมใหม่

แยกตัวออกไปนี้ สามารถประสานงานกันและทำหน้าที่ (function) ได้เหมือนกับหน่วยเดิม และมีประสิทธิภาพสูงกว่า การเปลี่ยนแปลงจากสังคมประเพณีไปสู่สังคมสมัยใหม่นั้น เป็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในทุกๆมิติของชีวิตสังคม ได้แก่ กิจกรรมทางเศรษฐกิจ ครอบครัว ระบบค่านิยม และการจัดช่วงชั้นทางสังคม

1. การจำแนกแจกแจงกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ในสังคมแบบดั้งเดิม (traditional society) กิจกรรมการผลิตจะอยู่ในแวดวงของครอบครัวและเครือญาติ โดยฐานการผลิตจะอยู่ในหมู่บ้าน ตำแหน่งของงานอาชีพจะถูกกำหนดโดยเครือญาติ การแลกเปลี่ยนและการบริโภคจะจำกัดอยู่ในครอบครัวและหมู่บ้าน การแลกเปลี่ยนภายนอกหมู่บ้านมีน้อยมาก ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าทั้งการผลิตและการบริโภคดำรงอยู่ในบริบททางสังคมเดียวกัน เงินตราไม่มีอิทธิพลน้อยมากในสังคมเหล่านี้ เมื่อมีการพัฒนาเศรษฐกิจเกิดขึ้น กิจกรรมทางเศรษฐกิจหลายอย่างถูกเคลื่อนย้ายออกจากครอบครัวและหมู่บ้านในการทำเกษตรกรรม การปลูกพืชเพื่อขาย (cash crops) ก่อให้เกิดการแยกการผลิตออกจากการบริโภค และมีแนวโน้มจะแยกการบริโภคออกจากชุมชน เพราะ การผลิตเพื่อตลาดทำให้ผู้ผลิตไม่ทราบและผู้บริโภคของตนคือใคร แต่ผู้ผลิตจะขายสินค้าให้กับพ่อค้าคนกลาง การผลิตแบบอุตสาหกรรม ก่อให้เกิดการแยกคนทำงานออกจากทุน รวมทั้งแยกคนทำงานออกจากครอบครัวด้วย ในส่วนของการแลกเปลี่ยนก็เช่นเดียวกัน การแลกเปลี่ยนซึ่งเคยกระทำบนพื้นฐานของเครือญาติและชุมชน ได้เคลื่อนไปสู่การแลกเปลี่ยนในระบบตลาดมากขึ้น เงินตรากลายเป็นสิ่งที่มีความสำคัญต่อการเคลื่อนไหวของสินค้าและบริการ โดยนัยนี้จึงอาจแยกแยะความทันสมัยของระบบเศรษฐกิจโดยพิจารณาจากระดับของการจำแนกแจกแจงโครงสร้างทางเศรษฐกิจ โดยกิจกรรมทางเศรษฐกิจจะแยกย่อยออกไปมาก เช่น เนื้อสัตว์ที่คนบริโภค อาจผ่านกระบวนการต่างๆที่กระทำโดยหน่วยย่อยๆทางสังคม ตั้งแต่ ผู้ผลิตอาหารสัตว์ ผู้เพาะพันธุ์ ผู้เลี้ยง โรงงานฆ่าสัตว์ โรงงานบรรจุกล่องหรือหีบห่อ ผู้ขายส่ง ผู้ขายปลีก เป็นต้น ในส่วนของคนงาน ก็จะถูกกำหนดให้ทำงานที่มีลักษณะเฉพาะเจาะจงมากขึ้น ก็จะไม่ทำงานทั้งชิ้น แต่จะทำงานเพียงบางส่วนของงานทั้งหมดเท่านั้น เช่น การผลิตเสื้อผ้าในสังคมดั้งเดิมอาจเป็นงานของคนๆเดียวที่เริ่มทำตั้งแต่ การปลูกฝ้าย เก็บฝ้ายนำมาปั่นเป็นเส้นด้าย นำด้ายมาย้อมสี ทอด้ายให้เป็นผืนผ้า และตัดเย็บเสื้อผ้า แต่ในสังคมสมัยใหม่ งานแต่ละอย่างจะถูกจัดแบ่งไปตามโรงงาน หรือหน่วยงานต่างๆกว่าฝ้ายจะกลายเป็นเสื้อผ้า อาจผ่านมือต่างๆมากมาย เป็นต้น การจำแนกแจกแจงทางโครงสร้างในกิจกรรมทางเศรษฐกิจเกิดขึ้นจากความเชื่อที่ว่า จะมีผลทำให้ประสิทธิภาพในการผลิตสูงขึ้น

เป้าหมายของการสร้างภาวะทันสมัยทางเศรษฐกิจคือ การสร้างความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ แนวคิดนี้ได้รับอิทธิพลมาจากตัวแบบความเจริญเติบโตของประเทศอุตสาหกรรม ซึ่งมีเป้าหมายอยู่ที่การสร้างความสำเร็จทางเศรษฐกิจ อันได้แก่การเพิ่มผลผลิตต่อหัวของประชาชนให้สูงขึ้น โดย

การจะบรรลุเป้าหมายนี้ได้ประเทศจะต้องวางแผนการพัฒนาโดยเน้นการสร้างโครงสร้างทางเศรษฐกิจที่ทันสมัย โดยการสร้างโครงสร้างขั้นพื้นฐานทางการผลิตแบบอุตสาหกรรมและการสร้างชุมชนเมืองให้เกิดขึ้น แนวทางนี้มุ่งทำให้ภาคอุตสาหกรรมเจริญเติบโต ในขณะที่ภาคเกษตรกรรมจะค่อยๆมีขนาดลดลง ซึ่งนัยของการพัฒนาในลักษณะนี้ก็คือการวางแผนให้ประเทศพัฒนาไปเป็นประเทศอุตสาหกรรม

2. การจำแนกแจกแจงกิจกรรมของครอบครัว การแยกกิจกรรมทางเศรษฐกิจออกจากครอบครัว มีผลทำให้ครอบครัวสูญเสียหน้าที่ (function) ที่สำคัญไป ในสังคมแบบประเพณี ครอบครัวจะทำหน้าที่ทุกอย่างตั้งแต่ การผลิตอาหาร เสื้อผ้า การอบรมสมาชิกใหม่ของสังคมให้รู้จักการประกอบอาชีพ การจัดการเรื่องการบริโภค ในสังคมสมัยใหม่ครอบครัวกลายเป็นหน่วยทางสังคมที่ทำหน้าที่เฉพาะการผลิตสมาชิกใหม่ การดูแลสมาชิกใหม่ที่ช่วยตัวเองไม่ได้ รวมทั้งการให้ความรัก ความอบอุ่นและกำลังใจแก่สมาชิกในครอบครัวเท่านั้น หน้าที่ที่ครอบครัวสูญเสียไปได้แก่ การถ่ายทอดและฝึกอาชีพให้กับสมาชิกในครอบครัว ซึ่งมีส่วนทำให้อำนาจการควบคุมของผู้สูงอายุต่อสมาชิกรุ่นหนุ่มสาวเริ่มลดน้อยลง คนหนุ่มสาวมีอิสระที่จะกำหนดชีวิตของตนเองในด้านต่างๆ เช่น การเลือกคู่ การแต่งงาน การเลือกที่อยู่อาศัย การเลือกอาชีพ ได้มากขึ้น

3. การจำแนกแจกแจงระบบค่านิยม ระบบค่านิยมมีความเกี่ยวพันใกล้ชิดกับการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจมาก สมเมลเซอร์ ชี้ให้เห็นว่าในขณะที่ระบบเศรษฐกิจเปลี่ยนแปลงไปสู่ระบบทุนนิยม ได้เกิดการแยกเรื่องของศาสนาออกจากเรื่องของฆราวาส (secularization) ซึ่งในที่นี้เน้นไปที่ประเด็นของการที่คนคนค่อยๆลดการใช้ความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งเหนือธรรมชาติ มาเป็นหลักในการตัดสินใจหรือดำเนินกิจกรรมต่างๆในชีวิต คนจะตัดสินใจโดยคิดคำนวณถึงผลที่จะติดตามมาอย่างมีเหตุผล (economic rationality) นอกจากนี้สถาบันหลักๆในสังคม ไม่ว่าจะเป็นสถาบันทางการเมือง เทคโนโลยี เศรษฐกิจ ก็ล้วนเคลื่อนไปสู่การใช้หลักเหตุผลเป็นพื้นฐานในการดำเนินการและการตัดสินใจ แทนการใช้ความเชื่อในสิ่งที่ถือเป็นเรื่องของชะตาจิต หรือโชคเคราะห์

4. การจำแนกแจกแจงระบบการจัดช่วงชั้นทางสังคม การเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจและการพัฒนาระบบทุนนิยม มีผลทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในระบบการจัดช่วงชั้นทางสังคม กล่าวคือ สังคมจะเริ่มเปลี่ยนจากระบบของการใช้สถานภาพที่ติดตัวมาเช่น วงศ์วาน ตระกูล เชื้อชาติ มาเป็นตัวกำหนดการเข้าสู่ตำแหน่งต่างๆทางสังคม ไปสู่การใช้การศึกษาและความสามารถของบุคคลเป็นตัวกำหนดแทน ซึ่งมีผลทำให้เกิดความยืดหยุ่นในการที่ปัจเจกบุคคลจะเลื่อนชั้นทางสังคม แทนที่จะต้องผูกติดตัวอยู่กับชาติตระกูลและชนชั้นที่ถือกำเนิดมา

อุดมการณ์ของการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัยมีอิทธิพลอย่างสำคัญต่อแนวทางการพัฒนาเศรษฐกิจของไทย นับตั้งแต่ไทยได้เริ่มใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ 1 ในปี 2504 เป็น

ดังนั้น แนวคิดพื้นฐานของกระบวนการนี้ได้แก่ การพยายามพัฒนาภาคอุตสาหกรรมให้เจริญเติบโต ด้วยการดึงเอาส่วนเกินของภาคเกษตรมาใช้ในการพัฒนาภาคอุตสาหกรรม ซึ่งรวมถึงการสร้างโครงสร้างพื้นฐาน (เช่น ถนน ท่าเรือ โรงงานผลิตไฟฟ้า) การสร้างความรู้และเทคโนโลยี การปรับเปลี่ยนระบบเศรษฐกิจ สังคม การเมือง เพื่อเอื้อและรองรับการเจริญเติบโตของภาคอุตสาหกรรม รวมทั้งการจัดระบบการศึกษา เพื่อคัดสรรคนจำนวนหนึ่งเท่าที่จำเป็นเข้าสู่ระบบอุตสาหกรรม ส่วนคนทั่วไปซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่และดำรงชีวิตอยู่ในภาคเกษตรในชุมชนชนบท ถูกมองว่าเป็นเพียง “แรงงาน” ที่เมื่อถึงเวลาที่ภาคอุตสาหกรรมเจริญเติบโต และมีความต้องการแรงงานมากขึ้น ก็จะสามารถ “ดูดซับ” แรงงานจากภาคเกษตร เข้าสู่ภาคอุตสาหกรรม หรือจากชุมชนชนบทเข้าสู่เมือง ซึ่งในช่วงแรกของการพัฒนาอุตสาหกรรม ชุมชนชนบทจะถูกทำให้ตกอยู่ในภาวะชะงักงัน (stagnation) และมีผลให้รายได้ประชาชนในภาคเกษตรกรรม ต่ำกว่าผู้ที่อยู่ในภาคอุตสาหกรรมมาก ช่องว่างของรายได้ของประชาชนทั้งสองภาคนี้จะห่างออกไปเรื่อยๆ อยู่ช่วงระยะเวลาหนึ่ง จนเมื่อ การเจริญเติบโตของภาคอุตสาหกรรมเริ่มเข้าสู่ภาวะของการเจริญเติบโตอย่างเต็มที่ ซึ่งจะมีผลทำให้ภาคอุตสาหกรรมหรือภาคเมืองขยายตัว แรงงานในภาคอุตสาหกรรมจะขาดแคลน ค่าแรงงานมีแนวโน้มปรับตัวสูงขึ้น และเป็นพลังดึงดูดทำให้แรงงานในภาคชนบท เคลื่อนย้ายเข้าสู่ภาคอุตสาหกรรม ซึ่งจะมีผลทำให้ชุมชนชนบทจะเล็กลงเรื่อยๆ เมื่อการเจริญเติบโตของภาคอุตสาหกรรมดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง จะมีผลทำให้ค่าแรงงานเพิ่มสูงขึ้น ซึ่งจะส่งผลให้ช่องว่างระหว่างรายได้ของคนในชาติจะเริ่มแคบลง (trickle down effect) กระบวนการเหล่านี้เมื่อดำเนินไปอย่างดี ประเทศก็จะกลายเป็นประเทศอุตสาหกรรม อันเป็นวิถีทางเดียวกับที่เกิดขึ้นแล้วในหลายๆ ประเทศ ในโลกตะวันตก (Ahluwalia ,1974 ; Fei and Ranis ,1966 ; Lewis, 1954)

โดยฐานคิดดังกล่าวข้างต้น ความอ่อนแอของชุมชนชนบทไทยจึงเป็น “สภาพการณ์ปกติ” ที่นักทฤษฎีกลุ่มที่เน้นการเจริญเติบโตของภาคอุตสาหกรรมคาดไว้แล้วว่าจะต้องเกิดขึ้น หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง สภาพการณ์นี้ ถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการนำประเทศไปสู่ความทันสมัย มิฉะนั้น ประเทศก็จะไม่สามารถปรับเปลี่ยนไปสู่การเป็นอุตสาหกรรมได้ อย่างไรก็ตามจุดวิกฤตของแนวทางการพัฒนาที่เน้นภาคอุตสาหกรรม เกิดขึ้น เมื่อภาคอุตสาหกรรมของไทยมิได้เจริญเติบโตไปในทิศทางเดียวกับประเทศที่พัฒนาไปเป็นประเทศอุตสาหกรรมแล้ว ความจำเป็นที่ไทยต้องพึ่งพิงประเทศอุตสาหกรรมในเรื่องทุน เทคโนโลยี ผู้เชี่ยวชาญ รวมทั้งความเสียเปรียบในการแข่งขันในระบบตลาด เป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้การพัฒนาอุตสาหกรรมของไทยมีปัญหาหลายประการ และสิ่งที่ส่งผลโดยตรงกับชุมชนชนบทก็คือ ภาคอุตสาหกรรมไม่สามารถดูดซับแรงงานจากภาคเกษตรหรือภาคชนบท ในสัดส่วนที่จะทำให้ประเทศปรับเปลี่ยนโครงสร้างไปเป็นประเทศอุตสาหกรรมอย่างที่คาดกันไว้ ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในสังคมชนบทก็คือ ประชาชนส่วนใหญ่ในชนบทไม่อาจดำรงชีวิตอยู่ได้ด้วยการผลิตในภาคเกษตรเพียง

อย่างเดียวกัน ขณะเดียวกันภาคอุตสาหกรรมก็ไม่มีศักยภาพที่จะรับชาวชนบทเข้าสู่อาชีพอุตสาหกรรมได้อย่างสมบูรณ์ ซึ่งมีผลทำให้ชาวชนบทส่วนใหญ่ของไทยต้องดำรงชีวิตอยู่ในระบบเศรษฐกิจ 2 ระบบ คือครอบครัวชนบทส่วนใหญ่จะดำรงอาชีพเกษตรกรรมในชุมชนชนบทไว้ ขณะเดียวกัน ก็จะส่งสมาชิกบางคน ไปทำงานเป็นแรงงานรับจ้างในเมืองซึ่งรวมถึงการ ทำงานรับจ้างในโรงงาน อุตสาหกรรม งานก่อสร้าง หรืองานภาคบริการต่างๆ โดยนัยนี้การปรับเปลี่ยนโครงสร้างจากการเป็น ประเทศเกษตรกรรมไปสู่อุตสาหกรรมจึงไม่เกิดขึ้น อย่างที่นักวิชาการและผู้วางนโยบาย ได้คาดการณ์ไว้ (Krongkaew ,1975 ; Havanon ,1986)

ผลของการใช้แนวคิดการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัยต่อหมู่บ้านไทย

ความพยายามจัดระเบียบสังคมใหม่ภายใต้อุดมการณ์การพัฒนาของประเทศไทย ได้กระทำโดยใช้ กระบวนการครอบงำทางความคิด ที่อยู่บนฐานของอำนาจที่เป็นที่ยอมรับทางศีลธรรม (Hirsch ,1993) กล่าวคือรัฐไทยได้สร้างกระบวนการหลายอย่าง ที่ไม่เพียงแต่จะทำให้ยุทธศาสตร์การพัฒนาประเทศให้เป็นอุตสาหกรรม และยุทธศาสตร์การพัฒนาชนบท ให้กลายเป็นที่ยอมรับ ทั้งฝ่ายรัฐ และฝ่ายประชาชน นอกเหนือจากการทุ่มเทเงินรายได้ของประเทศไปในการพัฒนาอุตสาหกรรม การปล่อยปละละเลยให้ ภาคเกษตรกรรมตกอยู่ในภาวะชะงักงัน แล้วรัฐยังใช้กลไกอื่นๆเพื่อสร้างความชอบธรรม หรือตอกย้ำ อุดมการณ์การพัฒนาให้เข้มข้นและสมจริงสมจังขึ้น เช่น การให้ความสำคัญกับจัดการศึกษาในระบบ โรงเรียนที่เน้นความรู้ที่เหมาะสมกับสังคมเมืองหรือสังคมอุตสาหกรรม โดยปฏิเสธความรู้ที่ดำรงอยู่ใน ชุมชนมาแต่เดิม การสร้างกลไกขยายตลาดสินค้าทั้งที่เป็นสินค้าเพื่อการผลิต สินค้าอุปโภค และบริโภค เข้าไปในหมู่บ้าน การใช้สื่อโฆษณา ต่างๆ เผยแพร่อุดมการณ์ของการพัฒนา และค่านิยมการบริโภค เข้า ไปสู่ประชาชนด้วยกลไกต่างๆ ทั้งหมดที่รัฐได้ทำขึ้น หมู่บ้านไทยจึงถูกดึงเข้ามาอยู่ภายใต้กระบวนการ ของ “การพัฒนา” ตามแบบของรัฐ อย่างแยกไม่ออก การพิจารณาผลอันเกิดจากกระบวนการจัดระเบียบ ทางสังคมใหม่ของรัฐภายใต้อุดมการณ์การพัฒนาที่มีต่อหมู่บ้าน อาจทำได้โดยอาศัยผลการวิจัยที่ได้ ศึกษาหมู่บ้านในช่วงเวลาที่เกิดปรากฏการณ์นี้ขึ้น

เมื่อไทยเริ่มใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ 1 ในปี 2504 นั้น หมู่บ้านส่วนใหญ่ของ ไทยยังมีลักษณะการผลิตเพื่อยังชีพ ซึ่งเป็นการผลิตโดยมีเป้าหมายหลักเพื่อไว้กินไว้ใช้ในครัวเรือน มิใช่ เพื่อการแลกเปลี่ยน ผลผลิตที่สำคัญคือข้าว ซึ่งปลูกไว้เพื่อการบริโภคเป็นหลัก รวมทั้งจะมีการเก็บหา ของป่าตามธรรมชาติ จับปลา ล่าสัตว์ มาเพื่อเป็นอาหาร นอกจากนี้สิ่งของเครื่องใช้ในชีวิตประจำวันก็ เป็นการผลิตขึ้นใช้เอง เช่น การทอผ้า หรือการสร้างเครื่องมือในการผลิต เช่น เกวียน คันไถ การสาน กระบุง ตะกร้า ตัวอย่างเช่น การวิจัยเรื่องวัฒนธรรมหมู่บ้านไทย (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา , 2537 : 68-70) ได้กล่าวถึงระบบเศรษฐกิจของหมู่บ้านในสังคมล้ากันว่า ชีวิตเศรษฐกิจของ

หมู่บ้านยังคงเป็นระบบพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจ จนถึง พ.ศ. 2500 หรือในบางหมู่บ้าน อาจช้ากว่านั้นถึง 10 ปี ในช่วงนั้นชาวนา จะปลูกข้าวเหนียวเป็นพืชหลักไว้กินเอง ปลูกผัก เลี้ยงสัตว์ หาของป่ามาเป็นอาหาร เกี่ยวคามาใช้เอง ทอผ้าใช้เอง หมู่บ้านอาจมีความจำเป็นต้องแลกเปลี่ยนของบางอย่างที่ผลิตเองไม่ได้ ก็อาจมีการหาของที่ผลิตได้ เช่น ปลา ร้า ยาสูบ มีด หม้อ น้ำตาล เกลือ และพริก ไปตะเวนแลกขายตามหมู่บ้านอื่นๆ การที่หมู่บ้านมีการปลูกพืชบางอย่างที่แตกต่างกัน หรือมีการผลิตของบางอย่างที่มีลักษณะเฉพาะ เช่น มีด ภาชนะดินเผา มีใช้เป็นผลของการพยายามแบ่งงานกันทำในระหว่างหมู่บ้าน หากแต่เป็นไปตามลักษณะทางภูมิศาสตร์ หรือนิเวศ วิทยาของแต่ละหมู่บ้าน ส่วนความชำนาญเฉพาะทาง อาจเกิดจากการมีผู้รู้ในเรื่องนั้นในหมู่บ้าน และได้มีการสืบทอดความรู้ต่อกัน หมู่บ้านบางแห่ง จึงได้ชื่อว่า หมู่บ้านช่างปั้นหม้อ ช่างตีมีด เป็นต้น

ภาพของหมู่บ้านจากการศึกษาของคนอื่นๆ ในช่วงก่อนการถูกผนวกเข้าสู่กระบวนการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย ก็มีลักษณะคล้ายคลึงกัน เช่น การศึกษาหมู่บ้านโปโล ซึ่งเป็นหมู่บ้านหนึ่งในอำเภออำนาจเจริญ ในภาคอีสาน ได้กล่าวถึงวิถีชีวิตของชาวโปโลว่า นอกจากการปลูกข้าวเหนียวไว้บริโภคแล้ว ชาวโปโลยังปลูกฝ้าย คราม หม่อน ปอ พริก ข้าวโพด ถั่วแดง ซึ่งล้วนเป็นของที่ใช้บริโภคในครัวเรือน หรือนำมาผลิตเป็นสิ่งของเครื่องใช้ในครัวเรือนทั้งสิ้น นอกจากข้าวเหนียวที่ปลูกเป็นอาหารหลัก ชีวิตของคนในหมู่บ้านจะอาศัยการจับปลา กบ เขียดในท้องนา หรือการจับสัตว์อื่น เช่น ไก่ป่า กระรอก กระแต ตัวตุ่น เต่า เป็นต้น การดำรงชีวิตเกือบจะไม่ต้องมีการใช้จ่ายเงินเลย (จุฬาราช วัฒนารัตน์ , 2527 : 10)

การผลิตแบบยังชีพ มีส่วนสำคัญในการกำหนดความสัมพันธ์ทางสังคมด้านอื่นๆ ด้วย (Smelser , 1973) เพราะในวิถีการผลิตแบบนี้ ครอบครัวจะทำหน้าที่ทั้งทางด้านการผลิต และการบริโภค โดยในการผลิต แต่ละครอบครัวรู้ว่า จะต้องผลิตข้าวเท่าไรจึงจะเพียงพอต่อการบริโภคในครัวเรือน รู้ว่าต้องเตรียมปัจจัยการผลิต เช่น ที่ดิน แรงงาน เมล็ดพันธุ์ เครื่องมือ อย่างไรจึงจะผลิตได้ตามต้องการ รวมทั้งจะต้องมีความรู้ถึงความเพียงพอของทรัพยากรธรรมชาติที่จะเป็นแหล่งอาหารของครอบครัว ในการผลิตแบบยังชีพ ครอบครัวไม่จำเป็นต้องมีความรู้อย่างลึกซึ้งในเรื่องการตลาด ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของต้นทุนในการผลิต ปริมาณการผลิต ความต้องการของตลาด ราคาของผลผลิต ทั้งนี้เพราะการผลิตและการบริโภค รวมอยู่ในที่เดียวกันคือครอบครัว และการแลกเปลี่ยนก็มักจำกัดอยู่ในหมู่บ้าน การแลกเปลี่ยนภายนอกหมู่บ้านมีอยู่อย่างจำกัด หรืออาจกล่าวได้ว่าทั้งการผลิตและการบริโภค ดำรงอยู่ในบริบททางสังคมเดียวกัน ในวิถีการผลิตแบบนี้ ครอบครัวซึ่งโดยทั่วไปก็คือพ่อแม่จะทำหน้าที่เป็นผู้ถ่ายทอดความรู้ ในการดำรงชีวิตหรือในการทำมาหากินให้กับลูกๆ ซึ่งเป็นสมาชิกในรุ่นต่อๆ มา

อย่างไรก็ตาม มิได้หมายความว่าในการดำรงชีวิตภายใต้ระบบของการผลิตเพื่อบริโภคของหมู่บ้านไทย มิใช่เป็นแบบต่างคนต่างอยู่ เพราะในกระบวนการผลิต ครัวเรือนแต่ละแห่งไม่สามารถกระทำสำเร็จได้เพียงลำพัง หากแต่ต้องอาศัยความร่วมมือช่วยเหลือซึ่งกันและกันระหว่างครัวเรือนทั้งในด้านแรงงานและเครื่องมือการทำงาน (เช่น ระบบการแลกเปลี่ยนแรงงานที่มีชื่อเรียกต่างกันในแต่ละภาค) รวมทั้งการจัดแบ่งสรรพทรัพยากร หรือการเข้าถึงทรัพยากร (เช่น ระบบเหมืองฝายเพื่อจัดแบ่งการใช้น้ำเพื่อการเพาะปลูกอย่างเป็นธรรม) หรือการจัดระบบการควบคุมการใช้พื้นที่สาธารณะ (เช่น หน้าหมู่บ้าน ในสังคมล้านนา) หรือระบบการปกครองเพื่อรักษาความปลอดภัยและสงบเรียบร้อยในหมู่บ้าน เช่น ระบบคุ้มบ้านในภาคอีสาน ผู้อาวุโสจะเป็นผู้นำที่คนเคารพนับถือ ผู้อาวุโสที่สุดจะเป็นเจ้าโคตร เมื่อมีปัญหาทะเลาะวิวาท ผู้อาวุโสจะมาเป็นผู้ไกล่เกลี่ย (ดูรายละเอียดใน ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา , 2537) โดยนัยนี้อาจกล่าวได้ว่า สายใยเกาะเกี่ยวระหว่างครัวเรือนในชุมชนที่มีวิถีการผลิตเพื่อยังชีพ มีรากฐานที่มั่นคง เพราะหากขาดความร่วมมือร่วมใจกันทำกิจกรรมต่างๆ ในชุมชนแล้ว ครัวเรือนแต่ละแห่งก็ไม่อาจดำรงอยู่ได้ ลักษณะเช่นนี้คือ ภาวะที่ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2540 : 68) เรียกว่า "ความเพียงพอในระดับหมู่บ้าน" ซึ่งมีความหมายว่า ความเพียงพอ (self-sufficient) หรือภาวะที่เรียกว่า "พออยู่พอกิน" เกิดขึ้นและดำรงอยู่ในระดับหมู่บ้าน ไม่ใช่ในระดับครัวเรือน

การที่หมู่บ้านถูกผนวกเข้าสู่กระบวนการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย ได้ส่งผลต่อวิถีการดำรงชีวิต และการจัดระเบียบสังคมของชุมชนอย่างรุนแรงและต่อเนื่อง การศึกษาวิจัยหมู่บ้านในช่วงเวลานี้ได้บรรยายการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น ในลักษณะที่คล้ายคลึงกันว่า ในช่วงหลังจากปี 2500 เริ่มมีพ่อค้าออกมารับซื้อข้าว และผลผลิต มีการตั้งโรงสีขึ้นใกล้ๆ หมู่บ้าน มีพ่อค้าและเจ้าหน้าที่ของรัฐ เข้ามาแนะนำการใช้เมล็ดพันธุ์ พืชใหม่ๆ การใช้ปุ๋ย และยาฆ่าแมลง ในหลายๆ หมู่บ้าน เริ่มได้รับคำแนะนำจากรัฐให้มีการปลูกอื่นๆ ที่ไม่ใช่เพื่อการบริโภค หรือใช้กันในหมู่บ้าน หรือครัวเรือน แต่เพื่อการขายโดยเฉพาะ เช่น ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ฝ้าย ปอ มันสำปะหลัง ซึ่งส่งผลให้การเพาะปลูกต้องมีการใช้ทุนสูง และการจัดการกับผลผลิต ก็จะต้องมีส่วนสัมพันธ์กับตลาดภายนอกชุมชนอย่างแยกไม่ออก ดังเช่นบันทึกการบอกเล่าของชาวหมู่บ้านโปโล ที่กล่าวว่า ในปี 2501 มีเจ้าหน้าที่ส่งเสริมเกษตรมาแนะนำการใช้ปุ๋ยเคมี และข้าวพันธุ์ (ข้าวเจ้า) ซึ่งชาวโปโลคนแรกที่ทดลองปลูกคือ กำนัน นอกจากนี้ในปี 2503 กำนันก็ได้รับแจกเมล็ดปอ ในการประชุมประจำเดือน และนำมาแจกจ่ายกับชาวบ้าน ซึ่งมีผลทำให้ชาวบ้านมีรายได้เป็นตัวเงิน เพิ่มจากผลิตข้าวเพียงอย่างเดียวเป็นครั้งแรก ซึ่งทำให้ชาวโปโลมีรายได้เพิ่มสูงขึ้น และเริ่มมีการซื้อสินค้าอื่นๆ เช่น วิทยุทรานซิสเตอร์ รถจักรยาน รวมทั้งมีบริการอื่นๆ เกิดขึ้น เช่น ร้านตัดเย็บเสื้อผ้า และแม้จะยังคงมีการทอผ้าอยู่บ้าง แต่ก็จะเป็นการซื้อเส้นด้าย ที่ผลิตโดยโรงงาน จากร้านค้าแล้วนำมาทอผ้า หลังจากปี 2516 ซึ่งมีการปลูกพืชอื่นๆ นอกจากปอ ได้แก่ มันสำปะหลัง หมู่บ้าน

โปโลก็เริ่มมีการทาสีบ้านสไต มีมอเตอร์ไซค์ และมีรถยนต์ประจำหมู่บ้าน สำหรับการเดินทางระหว่างหมู่บ้านกับอำเภอ

การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในหมู่บ้านโปโล เป็นตัวอย่างหนึ่งในหมู่บ้านอีกมากมาย ที่ได้ดึงเข้าสู่กระบวนการพัฒนาประเทศ แม้การมองโดยผิวเผินอาจเห็นเป็น “การพัฒนา” หรือ “ความทันสมัย” โดยเฉพาะการเปลี่ยนแปลงทางการผลิตที่มีประสิทธิภาพมากขึ้น มีกระบวนการแลกเปลี่ยนที่ทำให้คนในชุมชนสามารถเป็นเจ้าของสิ่งอำนวยความสะดวกได้มากขึ้น แต่สิ่งที่จำเป็นจะต้องตั้งเป็นข้อกังขาในกระบวนการนี้ก็คือ กระบวนการจัดระเบียบใหม่ของชุมชนอันเป็นผลจากนำชุมชนเข้าสู่ระบบการผลิตเพื่อตลาด มีทิศทางที่จะทำให้เกิดความสัมพันธ์ที่เท่าเทียมกันระหว่างชุมชน กับองค์กร หรือบุคคลที่เข้ามาติดต่อกับชุมชนเพียงใด ดังที่ สเมลเซอร์ (Smelser ,1966) ได้กล่าวไว้อย่างชัดเจนว่า การจำแนกแจกแจงทางโครงสร้างเพียงอย่างเดียวไม่เพียงพอที่จะนำไปสู่ความทันสมัย การที่สังคมสมัยใหม่มีการจำแนกแจกแจงทางโครงสร้างสูง สังคมจำเป็นจะต้องมีกลไกเพื่อทำหน้าที่ประสานงานหรือบูรณาการ (integration) ให้อย่างน้อยๆทางสังคมทำงานได้ผลและบรรลุเป้าหมาย เช่น ในสังคมแบบประเพณี ครอบครัวเป็นทั้งหน่วยผลิตและหน่วยบริโภค การบูรณาการกิจกรรมหรืออีกนัยหนึ่ง กลไกที่ทำให้ครอบครัว เครือญาติหรือชุมชน ประสานงานร่วมมือเพื่อให้เป้าหมายของการผลิตและบริโภคได้ผลคือ การมีอาหารและผลผลิตเพียงพอต่อการบริโภคจึงเป็นเรื่องไม่ซับซ้อน เช่น ศาสนา และขนบธรรมเนียมประเพณี อาจทำหน้าที่เหล่านี้ แต่ในระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ กลไกการประสานงานหรือการบูรณาการหน้าที่ต่างๆจะมีความสลับซับซ้อนขึ้น เช่น เมื่อครอบครัวไม่ใช่หน่วยผลิตและให้อาชีพกับสมาชิกของครอบครัว บัณฑิตบุคคลจะได้รับข่าวสารข้อมูลในเรื่องการทำงานได้อย่างไร หรือเมื่อคนงานไม่ได้เป็นเจ้าของปัจจัยในการผลิต การแบ่งปันผลประโยชน์ระหว่างแรงงานกับเจ้าของทุนจะทำให้เกิดความสมดุล ได้อย่างไร เป็นต้น กลไกที่จะมาทำหน้าที่นี้อาจได้แก่ระบบตลาด กฎหมาย สภาพแรงงาน สหกรณ์ ธนาคาร ฯลฯ การประสานงานหรือการบูรณาการโครงสร้างทางสังคมที่หน้าที่ต่างๆได้ถูกแยกออกไปทำหน้าที่เฉพาะ นับเป็นเรื่องสำคัญมากในสังคมสมัยใหม่ ความล้มเหลวหรือความบกพร่องของการประสานงานจะทำให้สังคมเกิดปัญหาต่างๆ ติดตามมาได้

การศึกษาในหมู่บ้านต่างๆได้ข้อสรุปที่คล้ายคลึงกันว่า การเข้าร่วมกับระบบตลาดเป็นเหตุสำคัญที่ทำให้ชีวิตของคนในหมู่บ้านลำบากกว่าเดิม เพราะต้องผลิตเพื่อขายในตลาดที่คนในหมู่บ้านไม่มีอำนาจต่อรอง ต้นทุนการผลิตที่สูงขึ้น ทำให้ต้องไปกู้เงินจากแหล่งเงินกู้ที่ดอกเบี้ยสูง ส่วนสินค้าที่ผลิตก็ขายได้ราคาไม่คุ้มทุน ทำให้ต้องกลายเป็นหนี้สิน การศึกษาวิจัยที่หมู่บ้านท่าเกวียน ได้สะท้อนภาพของการที่ชุมชนชาวนาในจังหวัดอยุธยา ได้ถูกผนวกเข้าไปในกระบวนการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัยว่า “ชาวบ้านตื่นตะลึงกับการใช้เครื่องยนต์แทนควาย ใช้น้ำมันแทนหญ้า ใช้น้ำ

วิทยาศาสตร์แทนปุ๋ยคอก ใช้ยาปราบศัตรูพืชแทนการปลูกพืชหมุนเวียนตามธรรมชาติ เมื่อถึงฤดูเก็บเกี่ยว ชาวบ้านเห็นว่าได้ข้าวถึงไร่ละ 80 ถัง ซึ่งแต่เดิมทำนาได้ข้าวอย่างสูงไร่ละ 35 ถัง ชาวบ้านตื่นตื่นมากที่ได้ข้าวสูงอย่างนี้เลยพากันทำตาม ขยายขยาย ขยายเครื่องมือการผลิตแบบเดิม แล้วซื้ออุปกรณ์การผลิตแบบใหม่เพื่อทำนาปีละ 2 ครั้ง การทำนาก็ทำเพื่อขาย เหลือจากขายแล้วถึงไว้กิน” (ยศ สันตสมบัติ , 2539 : 79)

กระบวนการที่หมู่บ้านถูกดึงเข้าสู่ความสัมพันธ์ทางการผลิตเพื่อการค้า เป็นกระบวนการที่หมู่บ้านไทยถูกทำให้เป็นฝ่ายเสียเปรียบ และแบกรับความเสี่ยงต่างๆ ตัวอย่างเช่น ในกระบวนการผลิตที่มีการใช้ที่ดินอย่างต่อเนื่อง อย่างการปลูกข้าว 2 ครั้ง โดยไม่มีการพักฟื้นดิน เพื่อให้ผืนนาคืนสู่สภาพความสมบูรณ์ โดยการปลูกพืชหมุนเวียนบำรุงดิน ทำให้ดินมีความอุดมสมบูรณ์ ทำให้สภาพดินเสื่อมสลาย นอกจากนี้ การใช้สารเคมีอย่างต่อเนื่อง ก็เป็นการทำลายดิน ทำให้ระบบนิเวศน์เสียสมดุล การเพาะปลูกไม่ได้ผลและยังทำให้ต้องมีการใช้ปุ๋ยมากขึ้น การปลูกพืชเชิงเดี่ยว โดยอาศัยพันธุ์พืชที่ปรับปรุงใหม่ นำไปปลูกแทนที่พันธุ์พื้นบ้าน และพันธุ์ในธรรมชาติ ยังมีผลทำให้ความหลากหลายของพันธุ์พืชลดลงและพันธุ์พื้นบ้านเริ่มสูญหายไป ชาวบ้านต้องพึ่งพาเมล็ดพันธุ์ซึ่งผลิตจากห้องทดลองแทนการใช้เมล็ดพันธุ์ที่เก็บได้ตามธรรมชาติ (วิฑูรย์ ปัญญากุล , 2540)

การเข้าสู่ความสัมพันธ์ทางการผลิตที่ต้องมีการลงทุนสูงของหมู่บ้าน เป็นไปโดยขาดองค์กรที่จะทำให้การให้สินเชื่อแก่ชาวบ้านเป็นไปในทางที่เสนอทางเลือก หรือการให้โอกาสที่จะเลือกการทำมาหากินตามความเหมาะสมกับวิถีชีวิตของตนเอง องค์กรที่รัฐได้จัดตั้งขึ้นเพื่อทำหน้าที่นี้ได้แก่ ธนาคารเกษตรเพื่อการสหกรณ์ (ธกส.) ซึ่งมีวัตถุประสงค์เพื่อปล่อยสินเชื่อเพื่อการพัฒนาชนบท ซึ่งถือว่าเป็นมาตรการด้านสวัสดิการเพื่อลดภาระดอกเบี้ยที่แพงเกินควรที่ชาวนารายย่อยประสบอยู่ แต่การศึกษาหมู่บ้านในจังหวัดอุทัยธานี (Hirsch, 1990; ฟิลิป เฮอร์ช, 2533) พบว่า การดึงหมู่บ้านเข้าสู่การผลิตเพื่อการค้าทำให้ชาวนาชาวไร่รายย่อยสูญเสียอำนาจการตัดสินใจในการผลิต โดยเฉพาะในกรณีการปล่อยสินเชื่อของ ธกส. มักมีการกำหนดเงื่อนไขเกี่ยวกับปริมาณ และชนิดของปัจจัยการผลิตที่ใช้ สินเชื่อมักให้ในรูปของวัสดุ ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นก็คือสินเชื่อจาก ธกส. มักลำเอียงให้การสนับสนุนการเกษตรเพื่อการค้าเป็นอย่างมาก สำหรับผู้ที่ต้องการปลูกพืชไม่ใช่เพื่อการค้า นอกจากจะถูกทะเลyed ไม่ได้รับการสนับสนุนแล้ว ในหลายๆ กรณียังได้รับผลกระทบจากการที่ ธกส. ได้เข้าไปสนับสนุนธุรกิจการเกษตร (เช่น บริษัทเจริญโภคภัณฑ์) ที่ทำสัญญาให้เกษตรกรรายย่อยผูกพันทำการเกษตรแบบสูตรสำเร็จ ยิ่งทำให้ชาวนาชาวไร่ยิ่งขาดอำนาจต่อรอง และยิ่งเป็นการอำนวยความสะดวกให้กับระบบตลาด และองค์กรอื่นๆ ที่เข้ามามีความสัมพันธ์กับชุมชน งานของ เฮอร์ช ให้ภาพที่เป็นด้านตรงข้ามของการสร้างกลไกการบูรณาการของรัฐ ซึ่งแทนที่จะทำให้หมู่บ้านสามารถเข้าถึงข้อมูล ข่าวสาร สินเชื่อ ตลอดจน

อำนาจการตัดสินใจในกระบวนการผลิตแบบสมัยใหม่ ตามแนวคิดของ สเมลเซอร์ กลับกลายเป็น การบูรณาการหมู่บ้านเข้าสู่กระบวนการผลิตสมัยใหม่ ภายใต้ความสัมพันธ์ที่เสียเปรียบ

ในส่วน of ความสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านนั้น นักวิชาการที่ให้อธิบายที่น่าสนใจเกี่ยวกับ การ จัดระเบียบของสังคมของชุมชนหมู่บ้านไทยอันเป็นมาจากการถูกผนวกเข้าสู่กระบวนการทันสมัย ได้แก่ แอนดรู เทอร์ตัน (2533) ซึ่งพยายามชี้ให้เห็นว่า หมู่บ้านไทยก่อน “การพัฒนา” มิได้อยู่อย่าง เป็นเอกเทศ หรือโดดเดี่ยว แต่มีการติดต่อสัมพันธ์กันในลักษณะของการพึ่งพากันแบบเท่าเทียม (reciprocal relation) โดยมีการแลกเปลี่ยนซึ่งอยู่บนพื้นฐานของการกระจายทรัพยากรในหลายรูปแบบ เช่น การแลกเปลี่ยนแรงงาน การทำเหมืองฝาย การป้องกันตนเอง การจัดงานฉลอง หรืองานบุญต่างๆ ซึ่งมีลักษณะ of ความสัมพันธ์แนวราบหรือแบบวิสาสะ (association) และลักษณะความสัมพันธ์แบบ นี้ค่อยกลายเป็นความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ อันเป็นความสัมพันธ์แนวตั้งมากขึ้นเมื่อ เกิดการแตกตัวทาง ชนชั้นในสังคมหมู่บ้าน ภายหลังจากหมู่บ้านได้เข้าสู่กระบวนการทันสมัย โดยเฉพาะเมื่อมีผู้นำชุมชน อย่างเป็นทางการ และการตั้งสภาตำบลขึ้นมาใน พ.ศ. 2518 แอนดรู เทอร์ตัน (2533 : 63) ชี้ให้เห็นว่า สภาตำบลประกอบด้วย กำนัน เลขาการ (มักเป็นครูใหญ่) ผู้ใหญ่บ้าน ผู้ทรงคุณวุฒิจากแต่ละหมู่บ้าน และเจ้าหน้าที่ระดับอำเภอจำนวนหนึ่ง ซึ่งเป็นกรรมการโดยตำแหน่ง ในทางปฏิบัติกำนันมักมีอำนาจ มากสามารถควบคุมการแต่งตั้งสมาชิกสภาตำบลได้และสามารถกำหนดการใช้งบประมาณพัฒนาให้ สอดคล้องกับกลุ่มอภิสิทธิ์ หรือสอดคล้องกับเป้าหมาย of ทางราชการ

แนวคิดการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย ซึ่งได้นำไปสู่การจัดระเบียบสังคมในรูปแบบ ใหม่ในหมู่บ้าน รวมทั้งได้ดึงหมู่บ้านเข้ามาสู่ระบบความสัมพันธ์ระหว่างรัฐ และองค์กรทางสังคมอื่นๆ ได้ส่งผลให้หมู่บ้านจำนวนมาก ตกอยู่ในสภาพที่เรียกว่า “บ้านแตกสาแหรกขาด” (fragmentation) สภาพการณ์เหล่านี้ นักวิชาการอธิบายว่าเป็น “ความอ่อนแอของชุมชน” ซึ่งเป็นสภาพการณ์ที่ สมาชิก of หมู่บ้านมีวิถีแบบต่างคนต่างอยู่ ไม่สนใจปัญหาที่ชุมชนมีร่วมกัน ต่างคนต่างพยายามเผชิญปัญหา และเอาชนะปัญหาด้วยตนเอง โดยอาจใช้วิธีออกไปเผชิญโชคนอกชุมชน เช่น ไปเป็นแรงงานรับจ้าง ไปเป็นแรงงานในต่างประเทศ บรรทัดฐานของการช่วยเหลือพึ่งพาสายกันแบบเท่าเทียม ถูกแทนที่ด้วย บรรทัดฐานของการที่ต่างคนต่างอยู่ หรือรอให้รัฐ หรือคนภายนอกชุมชนมาแก้ไข คำบรรยายถึงสภาพ of หมู่บ้านท่าเกวียน (ยศ สันตสมบัติ , 2539) ภายหลังจากมีการเปลี่ยนแปลงในหมู่บ้านในช่วง of การพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย สะท้อนสิ่งที่เรียกว่าความอ่อนแอของชุมชนได้ดี

“การเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิต ยังทำให้ความสัมพันธ์ภายในชุมชนเริ่มห่างเหินกันอย่างไม่เคย เป็นมาก่อน เนื่องจากช่วงเวลาในการทำงานปีละ 2 ครั้ง ทำให้ชาวบ้านมีเวลาว่างน้อยกว่าการทำงานครั้ง เดียว ประเพณีลงแขกและการละเล่นต่างๆ เริ่มหายไปจากชุมชน การใช้เครื่องจักรและการว่าจ้าง

แรงงานเป็นเงินสดแทนการลงแขก ทำให้การพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน และความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้นเริ่มคลอนแคลนลง การทำนาค้างทำให้เกิดปัญหาการแย่งแรงงานกัน เพราะต่างทำพร้อมกัน จึงขึ้นราคาค่าแรงเพื่อแย่งแรงงานกันอยู่บ่อยๆ และเกิดความแตกสามัคคีภายในชุมชน ความแตกแยกและความขุนช่องหมองใจเกิดขึ้นอย่างไม่เคยเป็นมาก่อน ชาวบ้านหลายรายเริ่มมีหนี้สินพอกพูน ฐานะเริ่มยากจนลง ชีวิตลำบากขึ้น ผู้ได้ประโยชน์จากการเปลี่ยนแปลงคือ ธกส. พ่อค้ารับซื้อข้าว เซลล์แมนขายเครื่องไฟฟ้า และเจ้าแก๊วใหญ่ในหมู่บ้าน ซึ่งมักใจดี ให้อภัยมาแฉ่ง และข้าวของเครื่องใช้ต่างๆ ไปก่อน แล้วค่อยหักหนี้ใช้คืนพร้อมดอกเบี้ยเมื่อทำการเก็บเกี่ยวพืช ผลเสร็จ”

ภาพของความอ่อนแอของชุมชน ซึ่งได้มาจากการศึกษาหมู่บ้านในที่ต่างๆ มิใช่ภาพที่เป็นตัวแทนของหมู่บ้านทั้งหมดในประเทศไทย แต่ก็มีอาจกล่าวได้ว่าเป็นเพียงแค่ “ตัวอย่าง” ของหมู่บ้านเพียงไม่กี่หมู่บ้านในจำนวนหมู่บ้านอีกหลายหมื่นแห่งในสังคมไทย ภาพของหมู่บ้านเหล่านี้จะถือเป็นภาพตัวแทนของปรากฏการณ์ทางสังคม (social phenomena) ที่ได้อุบัติขึ้นในสังคมไทยภายใต้กระบวนการนำประเทศไปสู่ความทันสมัย ซึ่งรัฐได้ใช้อุดมการณ์และวาทกรรมของการพัฒนา เข้าไปจัดระเบียบสังคมใหม่ให้กับหมู่บ้าน ไม่ว่าจะเป็นการกำหนดนโยบายการพัฒนาประเทศในภาพรวม กระบวนการทางด้านภาษี การจัดสรรงบประมาณ การจัดองค์กรปกครองและองค์กรอื่นๆ ลงไปในชุมชนหมู่บ้าน การอำนวยความสะดวกให้ตลาดแทรกซึมเข้าไปถึงหมู่บ้าน การจัดองค์กรทางการศึกษา เข้าไปในชุมชน การจัดให้มีสถาบันสินเชื่อ ฯลฯ เป็นเงื่อนไขที่เกิดขึ้นในภาพรวม การศึกษาในระดับหมู่บ้าน จึงให้ถึงกระบวนการที่สิ่งเหล่านี้ ถูกนำไปปฏิบัติและจัดกระทำต่อหมู่บ้าน ความรู้ที่ได้นี้แม้จะยังไม่ครอบคลุม แต่ก็สะท้อนให้เห็นด้านที่ไม่เป็นธรรมชาติของ “การพัฒนา” ได้เป็นอย่างดี

แนวคิดการพลิกฟื้นความเข้มแข็งของชุมชน

ถึงแม้ว่า กระบวนทัศน์ของการนำประเทศไปสู่ความทันสมัย จะสามารถช่วงชิงการนำในการพัฒนา จนกลายเป็น “การพัฒนากระแสหลัก” ของสังคมไทยได้เป็นระยะเวลายาวนานหลายทศวรรษ แต่ก็มิได้หมายความว่า ความเป็นกระแสหลักของแนวทางการพัฒนานี้ จะไม่ถูกท้าทายจากแนวคิดอื่นๆ เพราะแม้ว่า ภายใต้กระบวนทัศน์ของการนำประเทศไปสู่ความทันสมัย โดยยึดถือแนวทางการพัฒนาเศรษฐกิจแบบทุนนิยม จะก่อให้เกิดวิถีการดำรงชีวิต และค่านิยมแบบใหม่ ที่คนจำนวนมากเห็นว่าเป็นความสะดวกสบาย เช่น การที่คนมีสิ่งอำนวยความสะดวกมากขึ้น มีความปลอดภัยจากโรคภัยไข้เจ็บที่เคยคุกคามชีวิต แต่สิ่งเหล่านี้มิได้เกิดขึ้นโดยไม่มีต้นทุนอย่างอื่น ซึ่งก่อให้เกิดกระแสของการกระตุ้นให้มองว่า การพัฒนาทางด้านวัตถุในด้านต่างๆ รวมทั้งระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคมแบบใหม่ ได้ทำลายสายสัมพันธ์ทางสังคม และวัฒนธรรมแบบเดิม ซึ่งเป็นรากฐาน ของความสุข ความมั่นคง และความเข้มแข็งของชุมชน กระแสของความคิดนี้ เกิดจากกลุ่มที่เรียกร้องให้รัฐยุติการเข้าครอบงำชุมชนในด้าน

ต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นทางด้านอุดมการณ์ การจัดการ การควบคุมทรัพยากร รวมทั้งยุติการละเมิดสิทธิต่างๆ ที่เคยเป็นของชุมชน นอกจากนี้ ยังมีการปลุกกระแสเรียกร้องให้ชุมชนพยายามตัดตัวเอง หรือจำกัดขอบเขตของความสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียมกันกับองค์กรทางสังคมอื่นๆ นอกชุมชน เช่น ระบบตลาด ระบบระบบสินเชื่อระบบการผลิต หรือแม้แต่ระบบการศึกษา การสร้างความรู้ของนักวิชาการกลุ่มนี้จึงมุ่งความสนใจไปที่ การสืบหาคำอธิบายเกี่ยวกับความเข้มแข็งของชุมชนในอดีต เพื่อนำกลับมาเป็นพื้นฐานในการพลิกฟื้นความเข้มแข็งของชุมชนที่ถูกผนวกเข้าไปอยู่ในกระบวนการนำประเทศไปสู่ความทันสมัย หรือทุนนิยม แนวคิดการฟื้นฟูความเข้มแข็งของชุมชนในแนวนี้นี้ คล้ายคลึงกับข้อเสนอของนักวิชาการกลุ่มนักทฤษฎีพึ่งพิง (dependency theory) ที่ปฏิเสธแนวคิดการพัฒนาเชิงเส้นตรงของทฤษฎีความทันสมัย โดยเชื่อว่า ปรากฏการณ์ของการพัฒนาและการด้อยพัฒนาเป็นเสมือนสองด้านของเหรียญอันเดียวกัน คือ ส่วนที่ของสังคมที่พัฒนาดำรงอยู่ได้ หรือได้มีโอกาสพัฒนาไปได้ เพราะได้อาศัยการดูดซับส่วนเกินของส่วนที่ด้อยพัฒนา ดังนั้นการที่ส่วนที่ด้อยพัฒนาไม่ว่าจะเป็นชุมชน ประเทศ หรือภูมิภาค ยังมีความสัมพันธ์ผูกติดอยู่กับส่วนที่พัฒนา ก็จะไม่ต่างก้าวเข้าสู่ขั้นของการพัฒนาได้เลย และแม้ว่าแนวคิดของนักทฤษฎีกลุ่มนี้ในช่วงหลัง จะได้ศึกษาการพัฒนาในหลาย ๆ สังคม และสรุปว่า สังคมที่ด้อยพัฒนา อาจมีโอกาสดำรงอยู่ได้ หากมีองค์ประกอบหลายๆ อย่างพร้อม แต่ระดับของการพัฒนา ก็ยังคงถูกกำหนดโดยสังคมที่พัฒนาแล้ว หรือโดยประเทศศูนย์กลางอันเป็นลักษณะที่เรียกว่า การพัฒนาแบบพึ่งพิง (dependent development) (ดู Evans , 1979)

การนำเสนอแนวคิดของ “การพึ่งตนเอง” ซึ่งโดยภาพรวมเป็นการเสนอทางออกแบบ “หนามยอก เอาหนามบ่ง” คือเมื่อการติดต่อสัมพันธ์กันเป็นแบบไม่เท่าเทียม และเอาเปรียบ และเป็นที่มาของภาวะด้อยพัฒนา ก็ควรยุติความสัมพันธ์นั้น ตัวอย่างของนักคิดที่มีอิทธิพลมากในเรื่องนี้ ได้แก่ โจอัน กัลตุง ซึ่งเสนอว่า เศรษฐกิจในปัจจุบันนี้ มีลักษณะของการเน้นความชำนาญเฉพาะอย่างมากเกินไป ทำให้เกิดการแตกแยกเป็นส่วนๆ มีสภาพการของการที่ฝ่ายหนึ่งต้องพึ่งพิงอีกฝ่ายหนึ่งอย่างไม่เสมอภาค ทั้งนี้เพราะเศรษฐกิจแบบนี้อยู่บนพื้นฐานของการใช้หลักเหตุผลทางเศรษฐกิจ (economic rationality) แทนการวางอยู่บนพื้นฐานของหลักศีลธรรม การขาดความรัก ความเอื้ออาทร และความผูกพัน อาจทำให้คนได้รับผลตอบแทนในระยะสั้น แต่ในระยะยาว จะก่อให้เกิดความวิบัติ ดังนั้นทางออกของชุมชนคือ การพยายามผลิตสิ่งที่ตนเองต้องการบริโภคหรือใช้สอย โดยอาศัยทรัพยากรที่มีอยู่ให้มากที่สุด ไม่ควรเน้นการผลิตเพื่อการค้า การแลกเปลี่ยนเน้นอยู่ในภาค (sector) เดียวกัน เช่น ภาคเกษตรกรรม มากกว่าระหว่างภาค (intersector) เช่น ระหว่างภาคอุตสาหกรรม กับเกษตรกรรม ซึ่งเป็นการสร้างเครือข่ายสัมพันธ์แบบแนวนอน มากกว่าแนวตั้ง การค้าหรือการแลกเปลี่ยนต้องมุ่งเน้นของที่เป็นพื้นฐาน หากจะซื้อสินค้าฟุ่มเฟือย จะต้องทำเมื่อมีส่วนเกิน (surplus) ของผลผลิตแล้ว พื้นฐาน

ของแนวคิดนี้เห็นว่า ชุมชน ติดต่อกันสัมพันธ์กัน บนพื้นฐานของสิ่งที่เรียกว่าบรรทัดฐานตามประเพณีของสังคม (normative) ไม่ใช่พันธะของความสัมพันธ์แบบสัญญา (contract) ดังนั้นคนในสังคมประเพณีมิได้นึกถึงเฉพาะเรื่องของ กำไรขาดทุน หากแต่นึกถึงเรื่อง สวัสดิการของผู้อื่นด้วย

นอกจากแนวคิดที่พยายามย้อนกลับไปสืบค้นหาคำอธิบาย เกี่ยวกับความเข้มแข็งของชุมชน ในช่วงที่หมู่บ้านยังมีเศรษฐกิจแบบพหุมีพอกิน ภายใต้ระบบความสัมพันธ์ และวัฒนธรรมของท้องถิ่นแต่ละแห่งแล้ว ยังมีความพยายามนำแนวคิดที่ได้มาจากการศึกษาความเข้มแข็งของชุมชน ในสังคมที่มีเศรษฐกิจแบบการค้า และมีการจัดระเบียบทางสังคมแบบในแบบที่เรียกว่า ประชาสังคม อันเป็นลักษณะของสังคมที่ได้ผ่าน ยุคสมัยของการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัย อันเป็นความสัมพันธ์ที่คนมีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ มีความรับผิดชอบต่อส่วนรวม ภายใต้พื้นฐานของความสัมพันธ์ที่ไม่ใช่ความสัมพันธ์แบบเครือญาติ หรือระบบอุปถัมภ์ ซึ่งยังไม่แน่ชัดว่า ลักษณะความสัมพันธ์แบบนี้ จะมีปรากฏในหมู่บ้านไทย ในช่วงที่ยังมีการผลิตแบบพหุมีพอกินหรือไม่

ในส่วนนี้ของบทความ จะเป็นการนำแนวคิดของความเข้มแข็งของชุมชน ที่ได้มีการศึกษาอย่างเป็นระบบในสังคมที่ผ่านกระบวนการปรับเปลี่ยนไปสู่ความทันสมัย และมีชุมชนที่เรียกว่า ชุมชนแบบประชาสังคม (civic community) เกิดขึ้น โดยนำมาเป็นพื้นฐานในการวิเคราะห์เปรียบเทียบกับองค์ความรู้ที่ได้มาจากการศึกษาหมู่บ้านไทย ทั้งนี้มิใช่เพื่อเป็นการทดสอบทฤษฎีของชุมชนประชาสังคมกับสังคมไทย แต่จุดประสงค์หลักเพื่อให้ทราบสถานภาพองค์ความรู้ในเรื่องความเข้มแข็งของชุมชน ในช่วงที่หมู่บ้านได้ถูกดึงเข้าสู่ กระบวนการนำประเทศไปสู่ความทันสมัยแล้ว

งานวิจัยของ โรเบิร์ต พูทนาม (Putnam , 1993) ซึ่งได้ใช้เวลาประมาณ 2 ทศวรรษ คือตั้งแต่ปี 2513 ถึง 2533 ติดตามศึกษาการเปลี่ยนแปลงในชุมชนของประเทศสังคมอิตาลี ได้เสนอภาพของชุมชนซึ่งมีการจัดระเบียบสังคมที่เอื้อให้คนมีความสุข และความพึงพอใจในชีวิต ว่าเป็นชุมชนที่สมาชิกได้ร่วมกันสร้างบรรทัดฐาน และแบบแผนของการพึ่งพาอาศัยกันอย่างเท่าเทียม โดยการพึ่งพานี้จะอยู่บนพื้นฐานของความไว้วางใจต่อกัน (social trust) ซึ่งถือว่าเป็น ทุนทางสังคม (social capital) ที่จะช่วยให้สังคมสามารถพัฒนาการจัดการต่างๆ เพื่อเอาชนะปัญหาที่ชุมชนต้องเผชิญ โดยเมื่อชุมชนมีปัญหาเกิดขึ้น ชุมชนจะพยายามรวมกลุ่มเพื่อระดมทรัพยากรที่แต่ละฝ่ายมาใช้ร่วมกัน เพื่อแก้ปัญหของแต่ละคน ชุมชนที่มีคุณลักษณะเช่นนี้ พูทนาม เรียกว่า เป็นชุมชนแบบประชาสังคม (civic community)

โดยทั่วไปคนในชุมชนประชาสังคมรู้สึกว่าคุณค่าตนเองมีพลัง ที่จะเข้าไปร่วมกำหนดทางเลือกสาธารณะ หรือชะตากรรมของสังคมส่วนรวม คนจะมาสัมพันธ์กันด้วยความสนใจร่วมกันในประเด็นสาธารณะ มิใช่ด้วยเรื่องส่วนตัว หรือด้วยความจำเป็นในลักษณะของความสัมพันธ์ของระบบอุปถัมภ์ คนในชุมชนไว้วางใจผู้อื่น และปฏิบัติตามกติกา ผู้นำในสังคมมีความซื่อสัตย์ คนเชื่อในรัฐบาลที่มาจาก

ประชาชน และสามารถที่จะออมชอมกับการเมืองฝ่ายตรงข้ามได้ บุคคลทั่วไปกับผู้นำมีความสัมพันธ์แบบเสมอภาค ความสัมพันธ์เป็นแบบแนวราบ ไม่ใช่แบบลำดับชั้น ชุมชนให้คุณค่ากับความสมานฉันท์ การทำงานเพื่อส่วนรวม การร่วมมือ (cooperation) และความซื่อสัตย์ ซึ่งตรงข้ามกับสังคมที่มีความเป็นประชาธิปไตยต่ำ ที่คนคิดว่าประเด็นสาธารณะเป็นเรื่องของคนอื่นโดยเฉพาะเป็นของนักการเมือง ไม่ใช่เรื่องของตนเอง และคนไม่คิดว่าตนเองจะไปกำหนด หรือมีอิทธิพลในเรื่องสาธารณะได้ หรือไม่มีโอกาสที่จะทำเช่นนั้น การเข้ามามีส่วนร่วมทางการเมือง เป็นกิเลสส่วนตัว หรือเพื่อการพึ่งพิง การคอร์รัปชันมีอยู่อย่างกว้างขวาง คนไม่มีสัมพันธ์กันในรูปของการคบหาสมาคมแบบวิสาสะ ทุกคนรู้ดีกว่าตนเองไร้อำนาจ ถูกเอาเปรียบ และไม่มีความสุข

ข้อเสนอของพุทน์มแตกต่างจากแนวคิดของ การมองภาพของความเข้มแข็งของชุมชนว่า จะต้องเกิดในสังคมแบบประเพณี อันเป็นชุมชนที่คนติดต่อกันเป็นส่วนตัว คนไว้วางใจเพราะความเป็นเครือญาติกัน หรือเพราะมีการติดต่อสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด จึงทำให้คนรักใคร่ปรองดองกัน และเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อกัน ความสัมพันธ์ในชุมชนแบบประชาธิปไตยคนเข้ามาติดต่อสัมพันธ์เพราะมีความสนใจในเรื่องหนึ่งเรื่องใดคล้ายคลึงกัน โดยมีใช่เป็นความสนใจในประเด็นปัญหาส่วนตัว หรือมีที่มาจากความชอบพอเป็นการส่วนตัวของผู้ที่มาติดต่อสัมพันธ์กัน ประเด็นที่ดึงดูดให้คนเข้ามามีสัมพันธ์กันจึงมีแนวโน้มจะเป็นประเด็นสาธารณะ หรือประเด็นปัญหาที่คนมีอยู่ร่วมกัน อันเป็นลักษณะของความสัมพันธ์แบบวิสาสะ (association relationship) ซึ่งถูกสร้างขึ้นมาเพื่อตอบสนองต่อวัตถุประสงค์ร่วมกันของบุคคลที่เข้ามาสัมพันธ์กัน ความสัมพันธ์แบบนี้มีรูปแบบต่างๆ กันมากมาย รวมทั้งเทคนิควิธีการของการเข้ามาติดต่อสัมพันธ์กันก็มีหลากหลายด้วยวัตถุประสงค์ต่างกัน ทั้งนี้อาจเป็นเหตุผลที่เฉพาะเจาะจง หรือเหตุผลกว้างๆ ลักษณะของความสัมพันธ์แบบนี้ มีโอกาสจะนำไปสู่เครือข่ายของการติดต่อสัมพันธ์ที่กว้างขวางออกไปเรื่อยๆ โดยไม่จำเป็นต้องอาศัยความเป็นเครือญาติ หรือความคุ้นเคยกันแบบส่วนตัว เป็นพื้นฐานของการติดต่อสัมพันธ์กันอีกต่อไป ซึ่งแตกต่างจากชุมชนที่มีแบบแผนการสร้างความสัมพันธ์กันโดยใช้พื้นฐานของความเป็นเครือญาติ ที่มีแนวโน้ม จะนำไปสู่การสกัดกั้น หรือกีดกันคนที่อยู่นอกวงของเครือญาติออกไป ทำให้แวดวงของความสัมพันธ์มีข้อจำกัด

กลไกการจัดระเบียบใหม่ของชุมชนประชาธิปไตยได้แก่การสร้างบรรทัดฐานของความไว้วางใจซึ่งกันและกัน (social trust) ขึ้นมาในการติดต่อสัมพันธ์กัน ทั้งนี้เพราะความไว้วางใจจะเป็นเสมือนน้ำหล่อเลี้ยงความร่วมมือของคนในชุมชน ยิ่งคนในชุมชนมีความไว้วางใจกันมากเท่าไร ชุมชนยังมีแนวโน้มจะร่วมมือกันสูงขึ้นเท่านั้น อย่างไรก็ตามความไว้วางใจซึ่งต้องการความร่วมมือกันอย่างต่อเนื่อง และยาวนานมิใช่สิ่งที่จะเกิดขึ้นโดยไร้เหตุผล ความไว้วางใจ จะต้องอาศัยความสามารถในการคาดทนายพฤติกรรมของผู้เกี่ยวข้องแต่ละคน ความไว้วางใจมิได้มาจากการที่บุคคล สัญญาว่าจะทำ

เช่นนั้น หากเกิดจากการที่บุคคลที่มีสัญญาต่อกัน รู้จักฐานะ ความสามารถและท่าทีของกันและกัน รู้ว่าบุคคลมีทางเลือกอะไรบ้าง และทางเลือกนั้นจะให้อะไรกับผู้อื่นได้บ้าง ซึ่งทั้งหมดนี้ทำให้เชื่อได้ว่าบุคคลจะทำตามที่ได้พูดไว้ ในชุมชนเล็กๆ ซึ่งคนอยู่ร่วมกันแบบเครือญาติ การคาดทํานายนี้จะอยู่บนพื้นฐานของความคุ้นเคย ชอบพอ เป็นส่วนตัวกับปัจเจกบุคคล แต่ในสังคมที่ซับซ้อนความไว้วางใจที่ไม่เกี่ยวข้องกับตัวบุคคลนั้นว่ามีความสำคัญมาก สังคมจะต้องมีกลไกที่จะทำให้ ความไว้วางใจส่วนตัว (personal trust) เปลี่ยนไปเป็นความไว้วางใจทางสังคม (social trust) การสร้างความไว้วางใจทางสังคมขึ้นในชุมชน สามารถทำได้โดยการสร้างบรรทัดฐานแบบใหม่ที่เรียกว่า บรรทัดฐานของการพึ่งพากันแบบพึ่งพาอาศัยกัน (norms of reciprocal) และสร้างเครือข่ายที่ทำให้บุคคลมาสัมพันธ์กันในเรื่องเกี่ยวกับชุมชน (networks of civic engagement)

การสร้างบรรทัดฐานของการพึ่งพาอาศัยกัน การพึ่งพากันแบบพึ่งพาอาศัยกัน อาจเป็นความสัมพันธ์ที่มีการแลกเปลี่ยนแบบเท่าเทียมกัน คือ มีการแลกเปลี่ยนสิ่งของ หรือการกระทำที่มีคุณค่าเท่ากัน หรืออาจเป็นการพึ่งพาอาศัยกันแบบทั่วไป (general reciprocity) ซึ่งหมายถึงการแลกเปลี่ยน ณ เวลาใดเวลาหนึ่งเป็นไปอย่างไม่เท่าเทียม หรือไม่สมดุล แต่ต่างฝ่ายต่างมีความคาดหวังรวมกันว่า การได้ในวันนี้ จะได้รับการตอบแทนในอนาคต หรืออีกนัยหนึ่ง บุคคลอาจช่วยเหลือผู้อื่นในวันนี้ ด้วยหวังว่าคนอื่นจะกลับมาช่วยตนเองเช่นกันในอนาคต การพึ่งพาอาศัยกันเกิดขึ้นจากความต่อเนื่องของการกระทำที่ยอมสละอะไรบางอย่างเพื่อให้เกิดผลดีบางอย่างต่อบางคนในช่วงขณะหนึ่ง แต่จากการกระทำเหล่านั้นโดยรวมทั้งหมดจะส่งผลดีต่อสมาชิกทุกคนโดยรวม การทำให้ข้อกำหนดหรือกติกากลายเป็นบรรทัดฐาน เป็นการส่งผ่านสิทธิที่บุคคลจะเข้าไปควบคุมคนอื่นๆ ทั้งนี้เพราะการกระทำนั้นมีลักษณะที่เกี่ยวข้องกับสังคมโดยรวม (externalities) คือส่งผลทางบวกหรือทางลบต่อผู้อื่น บรรทัดฐานจะถูกทำให้มั่นคงและยั่งยืน โดยผ่านกระบวนการขัดเกลาทางสังคม กระบวนการเรียนรู้ในชุมชน (civic education) และ โดยการบังคับทางสังคม (social sanction)

บรรทัดฐานของการพึ่งพาแบบทั่วไป เป็นองค์ประกอบของทุนทางสังคมที่มีประสิทธิภาพมาก ชุมชนซึ่งมีบรรทัดฐานแบบนี้ จะสามารถสกัดกั้น “การฉวยโอกาส” และสามารถเอาชนะอุปสรรคของการทำอะไรร่วมกันเป็นหมู่เป็นพวกได้ บรรทัดฐานของการพึ่งพาแบบทั่วไป จะเป็นตัวเชื่อมระหว่างผลประโยชน์ส่วนตัว กับความเป็นปึกแผ่นของสังคม

ชีวิตส่วนรวมหรือชีวิตชุมชนแบบประชาสังคมมีความราบรื่นเพราะ คนคาดหวังว่าคนอื่นๆ จะปฏิบัติตามกติกา การรู้ว่าคนอื่นๆ จะปฏิบัติตามกติกา บุคคลย่อมมีแนวโน้มจะทำตามกติกา เพื่อให้เป็นไปตามความคาดหวังของคนอื่นๆ เช่นกัน ในสังคมที่ไม่มีชีวิตแบบประชาสังคม คนคาดว่า ทุกคนจะไม่ปฏิบัติตามกติกา ดังนั้นบุคคลจึงไม่ปฏิบัติตามกติกา เช่น บุคคลโกง เพราะคาดว่าคนอื่นจะโกง

เช่นเดียวกัน ในชุมชนแบบนี้ คนจะได้รับประโยชน์/ผลได้จากชุมชน และสามารถที่จะรู้สึกเป็นอิสระจากข้อผูกมัดต่างๆ โดยไม่รู้สึกรู้ว่าถูกบังคับโดยกฎหมาย (คือคนเต็มใจทำตามกฎ) ดังนั้นคนในชุมชนจึงมีความสุขมากกว่า ชุมชนที่มีความเป็นประชาสังคมน้อยกว่า

บรรทัดฐานของการพึ่งพาแบบทั่วไป มีความเชื่อมโยงอย่างใกล้ชิดกับความหนาแน่นของเครือข่ายของการแลกเปลี่ยนทางสังคม ในชุมชนซึ่งคนมีความมั่นใจว่า ความไว้วางใจจะไม่ถูกยกเลิกหรือถูกเอาเปรียบ คนก็มักจะยินดีที่จะแลกเปลี่ยน ในทำนองเดียวกัน การแลกเปลี่ยนที่ติดต่อกันเป็นเวลายาวนาน ก็มีแนวโน้มที่จะทำให้บรรทัดฐานของการพึ่งพาแบบทั่วไป ได้รับการพัฒนาขึ้นมา นอกจากนี้ เครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมบางอย่างสามารถช่วยหาทางออก ให้กับปัญหาของการทำกิจกรรมร่วมกัน

การสร้างเครือข่ายให้บุคคลมาสัมพันธ์กันในเรื่องเกี่ยวกับชุมชน ความสัมพันธ์แบบวิสาสะมีผลทำให้ผู้ที่เข้ามาติดต่อสัมพันธ์กันได้สร้าง นิสัยของความร่วมมือกันสามารถนึกกำลังทำกิจกรรมต่างๆ ได้ ก่อให้เกิดจิตสำนึกสาธารณะในหมู่สมาชิก ทั้งนี้เพราะความสัมพันธ์ในลักษณะนี้ อยู่บนพื้นฐานของการพึ่งพาอาศัยกันอย่างเท่าเทียม ทำให้คนสามารถพัฒนาทักษะที่จะร่วมมือกับผู้อื่น สร้างความรับผิดชอบร่วมกันในเรื่องต่างๆ ที่ต้องทำร่วมกันเป็นหมู่คณะ ทำให้เกิดความไว้วางใจซึ่งกันและกัน นอกจากนี้ การที่คนมีโอกาสร่วมความสัมพันธ์แบบวิสาสะ ในหลายๆ กลุ่ม จะทำให้คนได้แลกเปลี่ยนประสบการณ์ และความคิด รวมทั้งรับรู้ความต้องการ ความวิตกกังวล ของแต่ละกลุ่มวิสาสะที่บุคคลเข้าไปติดต่อด้วย จะมีส่วนทำให้บุคคล เปิดใจกว้าง ยอมรับความคิดที่แตกต่าง และเคารพในความหลากหลายที่ดำรงอยู่ในสังคมไม่มีความคิดแบบสุดโต่งในเรื่องหนึ่งเรื่องใด ปฏิสัมพันธ์ระหว่างบุคคลก่อให้เกิดการส่งผ่านข่าวสารเกี่ยวกับคุณค่าของความไว้วางใจบุคคลอื่นๆ ว่าเป็นสิ่งที่ต้นทุนต่ำ และเชื่อถือได้ ดังนั้นสมาชิกของชุมชนประชาสังคมจึงไม่เพียงแต่มีความกระตือรือร้น มีน้ำใจ และมีจิตสำนึกต่อประเด็นปัญหาสาธารณะเท่านั้น แต่สมาชิกของชุมชน จะทำตัวให้เป็นประโยชน์ ให้ความช่วยเหลือ เคารพ ยอมรับ และไว้วางใจสมาชิกคนอื่นๆ แม้ว่าคนเหล่านั้นจะมีความแตกต่างกับตนเองในหลายๆ ประการ ชุมชนประชาสังคมไม่ใช่ชุมชนที่ปราศจากความขัดแย้ง บุคคลอาจมีทัศนคติรุนแรงต่อประเด็นสาธารณะ แต่บุคคลก็จะต้องมีขันติต่อฝ่ายที่ไม่เห็นด้วย ซึ่งอาจกล่าวได้ว่า เป็นความสัมพันธ์แบบมิตรภาพ

ในทุกสังคม ไม่ว่าจะเป็นสังคมสมัยใหม่หรือสังคมประเพณี สังคมอำนาจนิยมหรือสังคมประชาธิปไตย สังคมศักดินา หรือทุนนิยม จะมีเครือข่ายของการติดต่อสัมพันธ์กันระหว่างบุคคล ความสัมพันธ์ดังกล่าวมีทั้งที่เป็นแบบทางการ และแบบไม่เป็นทางการ บางเครือข่ายมีลักษณะของความสัมพันธ์แบบแนวราบ คือ เป็นการนำคนที่มิสสถานภาพ และอำนาจใกล้เคียงกันมาสัมพันธ์กัน บาง

เครือข่ายมีลักษณะของความสัมพันธ์เป็นแบบแนวดิ่ง ซึ่งเป็นการเชื่อมโยงบุคคลเข้ามาแบบมีลำดับชั้น และเป็นการพึ่งพิง (dependent) ไม่ใช่พึ่งพาแบบเท่าเทียม (reciprocity) กลุ่มที่มีลักษณะหน้าที่คล้ายกัน อาจมีแบบแผนของเครือข่ายต่าง กันก็ได้

อย่างไรก็ตามพุดนัม ย้ำให้เห็นว่า เครือข่ายแนวดิ่ง ไม่ว่าจะมีความหนาแน่นสักเพียงใดหรือมีความสำคัญต่อสมาชิกเพียงใด ไม่สามารถจะสร้างความยั่งยืนในเรื่องความไว้วางใจทางสังคม และความร่วมมือกัน ข้อมูลที่ไหลเวียนในแนวดิ่งมักจะเชื่อถือได้น้อยกว่าข้อมูลที่ไหลเวียนในแนวนอน เพราะผู้ที่เป็ฝ่ายเสียเปรียบอาจใช้ข้อมูลข่าวสารเพื่อป้องกันการถูกเอาเปรียบ นอกจากนี้การบังคับทางสังคมซึ่งจะช่วยสนับสนุนบรรทัดฐานของการพึ่งพาแบบเท่าเทียมเพื่อต่อต้านการฉวยโอกาส ก็ยากที่จะใช้จากคนระดับล่างไปสู่คนในระดับสูง

ในความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์คนมีการติดต่อสัมพันธ์กันเป็นส่วนตัว แต่เป็นความสัมพันธ์ในแนวดิ่ง และพันธะที่มีต่อกันเป็นแบบไม่เท่าเทียม ซึ่งมีส่วนทำให้ความสัมพันธ์ในแนวราบไม่เกิดขึ้น เพราะผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ของผู้อุปถัมภ์คนเดียวกัน ไม่มีโอกาสติดต่อสัมพันธ์ หรือสร้างพันธะสัญญาต่อกัน คนเหล่านี้ไม่รู้สึกรว่าจะมีส่วนได้ส่วนเสียกับการที่ต่างฝ่ายต่างไม่พึ่งพาอาศัยกัน หรือต่างคนต่างอยู่ คนเหล่านี้ไม่มีโอกาสพัฒนาบรรทัดฐานของการพึ่งพาแบบทั่วไป และไม่มีประวัติศาสตร์ของการร่วมมือกันที่จะใช้เป็นแบบอย่าง ในความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ในแนวดิ่ง ซึ่งมีลักษณะของความสัมพันธ์แบบพึ่งพิง มากกว่าแบบพึ่งพาอาศัยกัน การฉวยโอกาสอาจเกิดขึ้นทั้งในฝ่ายของผู้อุปถัมภ์ และผู้รับการอุปถัมภ์

ความผูกพันแบบเครือญาติมีบทบาทสำคัญต่อการแก้ไขปัญหาของการการรวมกลุ่ม ในแง่หนึ่งความผูกพันทางสายเลือดมีลักษณะเป็นความสัมพันธ์แนวราบ แต่ความสัมพันธ์แบบนี้มีความสำคัญน้อยมากต่อความเป็นปึกแผ่นของชุมชน เครือข่ายสัมพันธ์เพื่อประโยชน์สาธารณะมักจะเป็นความสัมพันธ์ในแวดวงที่กว้างในระดับชุมชน โดยเฉพาะเมื่อมีเครือข่ายที่ครอบคลุมกลุ่มต่างๆ ของสังคมหลายกลุ่มอย่างกว้างขวาง มากกว่าจะจำกัดอยู่ในแวดวงที่จำกัด เพราะเครือข่ายที่กว้างจะช่วยกระตุ้นให้มีการร่วมมือกันมากขึ้นด้วย

ชุมชนที่มีบรรทัดฐานของการพึ่งพาอาศัยกัน และมีเครือข่ายของการทำให้สังคมได้เข้ามาติดต่อสัมพันธ์กันในเรื่องที่เกี่ยวกับชุมชน จะทำให้คนในชุมชนมีความกระตือรือร้น มีน้ำใจและมีจิตสำนึกสาธารณะ (public-spirit citizenary) ความสัมพันธ์ของคนในสังคมเป็นไปอย่างเสมอภาค สายใย หรือเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคม ถูกถักทอด้วยความไว้วางใจซึ่งกันและกัน ชุมชนที่มีลักษณะเช่นนี้จะสามารถตอบสนองความต้องการของคนในชุมชนได้ดีกว่าชุมชนที่มีลักษณะตรงกันข้ามคือ

ความสัมพันธ์ทางการเมืองเป็นไปในแนวดิ่ง ชีวิตสังคมดำเนินไปแบบต่างคนต่างอยู่ และคนอยู่ร่วมกัน โดยปราศจากความไว้วางใจต่อกัน

สมาชิกของชุมชนที่มีลักษณะเป็นประชาสังคม จะมีความกระตือรือร้นที่จะมีส่วนร่วมในกิจกรรมสาธารณะ ความสนใจในประเด็นปัญหาสังคม และสาเหตุของปัญหาสาธารณะเป็นหัวใจหลักของ คุณธรรมของความเป็นพลเมือง การให้ความสำคัญ กับประเด็นปัญหาสาธารณะ และหาทางออก เพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อส่วนรวม แม้ว่าจะด้วยการสละผลประโยชน์ส่วนตัว ถือว่าเป็นลักษณะสำคัญของคุณธรรมของความเป็นพลเมือง แม้จะคำว่าผลประโยชน์ส่วนตัว (self-interest) กับผลประโยชน์ส่วนรวม (altruism) จะเป็นคำที่มีความหมายคนละขั้ว แต่มิได้หมายความว่า สมาชิกของชุมชนประชาสังคม จะต้องมีลักษณะแบบส่วนรวมนิยม ความหมายของประโยชน์ส่วนตัวที่แท้จริง ได้แก่การที่คนให้ความสำคัญของผลประโยชน์ส่วนตัวในขอบเขตที่กว้างครอบคลุมไปถึงการให้ความสำคัญกับประโยชน์ของผู้อื่นด้วย ดังนั้นสมาชิกของชุมชนประชาสังคมจะไม่ให้ความสำคัญสูงสุดกับวัตถุ และเห็นแก่ผลได้ของครอบครัวตนเอง แต่สมาชิกจะมีจิตสำนึกที่รับผิดชอบต่อส่วนรวม และมีลักษณะของการแบ่งปันผลประโยชน์ร่วมกันกับผู้อื่น แม้ว่า สมาชิกของชุมชนประชาสังคม จะไม่ได้มีลักษณะที่เรียกว่า “ปราศจากความเห็นแก่ตัวโดยสิ้นเชิง” แต่บุคคลเหล่านี้จะให้ความสำคัญกับความหมายของ “พื้นที่สาธารณะ” (public domain) มากกว่า การใช้เป็นเพียงเวทีเพื่อให้ตนเองบรรลุผลประโยชน์ส่วนตัว

สมาชิกของชุมชนประชาสังคม มีสิทธิและพันธะที่ต้องกระทำเท่าเทียมกัน ดังนั้นความสัมพันธ์ในชุมชน จึงเป็นความสัมพันธ์ในแนวนอน ที่ต่างฝ่ายต่างต้องพึ่งพาอาศัยซึ่งกัน (reciprocal relationship) และร่วมมือกัน ซึ่งต่างจากความสัมพันธ์ในแนวดิ่งที่อยู่บนพื้นฐานของสิทธิอำนาจ และการพึ่งพิง (dependent relationship) คนในชุมชนมีความสัมพันธ์แบบเท่าเทียม ไม่ใช่แบบอุปถัมภ์ หรือผู้รับบริการ หรือผู้รับใช้ (petitioners) แต่มิได้หมายความว่า ชุมชนแบบนี้จะไม่มีการแบ่งงานกันทำ หรือไม่สามารมีผู้นำทางการเมืองได้ แต่ผู้นำในชุมชนประชาสังคมจะต้องเป็นผู้นำที่รับผิดชอบต่อสมาชิกของชุมชน การมีอำนาจเด็ดขาดของผู้นำ อาจนำไปสู่การฉ้อโกง เอาเปรียบ และขาดความรับผิดชอบ ดังนั้นยังความสัมพันธ์ทางการเมืองในชุมชนมีทิศทางไปสู่ความเท่าเทียมกัน ทางอำนาจของสมาชิก โดยอาศัยบรรทัดฐานของการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน และการปกครองดูแลตนเอง ความเป็นชุมชนประชาสังคมยังมีความโดดเด่นขึ้น

สมาชิกของชุมชนประชาสังคมจะคบหาสมาคมกับผู้อื่นอย่างเป็นธรรมและคาดหวังว่าผู้อื่นจะปฏิบัติต่อตนเองเช่นเดียวกัน คนในชุมชนจะตั้งมาตรฐานค่อนข้างสูงต่อรัฐ หรือผู้ปกครอง เต็มใจที่จะทำตามกติกา และกฎเกณฑ์ คนเหล่านี้จะไม่คาดหวังว่าจะได้อะไรมาง่ายๆ หรือตามลำพังใจตนเอง

เพราะมีความเข้าใจดีว่าเสรีภาพที่ตนเองได้รับ เป็นผลที่ติดตามมาจากการที่ตนเองมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ หรือจากการกระทำร่วมกับคนอื่นๆ คนในสังคมที่มีความเป็นประชาธิปไตยต่ำ จะรู้สึกว่ามีชีวิตมีความเสี่ยง และมักจะต่อต้าน หลักเลียง หรือปฏิเสธที่จะทำตามกติกากฎที่คนในระดับสูงเป็นผู้สร้างขึ้น

นักทฤษฎีจำนวนมาก เชื่อมโยงความเป็นชุมชนประชาสังคมกับชุมชนประเพณีที่คนมีความสัมพันธ์ใกล้ชิด คนมีความสมานสามัคคีเป็นปึกแผ่น ซึ่งเป็นสังคมที่นักสังคมวิทยาอย่าง Tonnies เรียกว่า Gemeinschaft ซึ่งตรงกันข้ามกับสังคมแบบ สมัยใหม่ หรือ Gesellschaft ซึ่งเป็นสังคมที่คนยึดหลักเหตุผลและความไม่คำนึงถึงตัวบุคคล ซึ่งอยู่บนพื้นฐานของผลประโยชน์ส่วนตัว ในการติดต่อสัมพันธ์กัน ทศนะนี้ มองว่า ชุมชนแบบประชาสังคมได้สูญสลายไปพร้อมกับสังคมสมัยใหม่ที่มีขนาดใหญ่ มีการใช้เทคโนโลยีที่ก้าวหน้า ไม่มีความเป็นมนุษย์ ซึ่งทำให้คนมีความเป็นพลเมืองแบบไม่กระตือรือร้นในเรื่องสาธารณะและมีแนวโน้มจะกลายเป็นพวกปัจเจกชนนิยม ความทันสมัยจึงเป็นปฏิปักษ์กับความเป็นประชาสังคม งานของพุทนะมแสดงให้เห็นว่า ชุมชนที่มีความเป็นประชาสังคมน้อยที่สุดคือชุมชนที่มีลักษณะเป็นสังคมประเพณีมากที่สุด แนวคิดนี้ของพุทนะม นำช่วยให้มีการเปิดประเด็นถกเถียง และแสวงหาความรู้กันต่อไปว่า ระบบความสัมพันธ์ในสังคมแบบประเพณีของไทย มีลักษณะของการเป็นชุมชนแบบประชาสังคมหรือไม่

ในสังคมไทย ยังไม่มีการวิจัยเพื่อหาคำอธิบายเกี่ยวกับความเข้มแข็งของชุมชน ที่ถูกผนวกเข้าสู่กระบวนการทันสมัย อย่างกว้างขวางลึกซึ้งและครอบคลุมมิติต่างๆ จนสามารถหาข้อสรุปเชิงทฤษฎีเหมือนในกรณีงานศึกษาของพุทนะม ซึ่งได้ศึกษาสังคมอิตาลีอย่างต่อเนื่องเป็นเวลาถึง 20 ปี จนได้ค้นพบทศน์ และทฤษฎีของชุมชนที่มีลักษณะเป็นประชาสังคม การศึกษาที่พอจะมีอยู่บ้าง มักเป็นกรณีศึกษาการฟื้นฟูความเข้มแข็งของชุมชน หรือกรณีศึกษาชุมชนที่สามารถฝ่าอุปสรรคของการเข้าสู่เศรษฐกิจแบบการค้า ซึ่งส่วนใหญ่จะออกมาในรูปของความสามารถในการจัดองค์กรทางสังคมขึ้นมาทำกิจกรรมบางอย่าง เช่น การออมทรัพย์ การอนุรักษ์ธรรมชาติ การทำการเกษตรแบบผสมผสาน การฟื้นฟูภูมิปัญญาชาวบ้าน แต่การศึกษาชุมชนที่ยังดำรงความเข้มแข็งไว้ได้ภายใต้กระบวนการ “พัฒนา” หรือชุมชนที่สามารถฟื้นฟูความความเข้มแข็งขึ้นมาขึ้นมาได้ ยังมีอยู่จำกัดมาก

การวิจัยในหมู่บ้านคีรีวง (พรพิไล เลิศวิชา , 2532) เป็นตัวอย่างของชุมชนที่มีการกล่าวถึงซ้ำแล้วซ้ำเล่าในความสำเร็จของการสร้างกลุ่มออมทรัพย์ของชุมชนขึ้นมาอย่างสำเร็จงดงาม อะไรคือเงื่อนไขของความสำเร็จนี้ ผู้วิจัยได้ตั้งข้อสังเกตไว้อย่างน่าสนใจเกี่ยวกับความอยู่รอดปลอดภัยในกระแสนิยม และกระแสการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย และแม้แต่การฟื้นฟูเอาชนะอุปสรรคอันเกิดจากอุทกภัยครั้งใหญ่ ใน พ.ศ. 2531 ว่า คีรีวงเป็นหมู่บ้านที่มีได้ถูกดึงเข้ามาร่วมในกระบวนการทุนนิยมอย่างเต็มที่ ด้วยสภาพภูมิศาสตร์ที่ยากแก่การเข้าถึง คือแม้คีรีวงจะอยู่ห่างจากตัวเมือง

นครศรีธรรมราชเพียง 27 กิโลเมตร แต่การเดินทางจากหมู่บ้านออกไปยังตัวเมืองต้องใช้เวลา ประมาณ 1 ชั่วโมง ชาวบ้านจึงเข้าเมืองเมื่อมีความจำเป็น และภายนอกก็เข้ามาติดต่อกี๊รีวงน้อยมาก ทำให้หมู่บ้านยังไม่เปิดการติดต่อสัมพันธ์กับโลกภายนอกอย่างเต็มที่ ลักษณะความสัมพันธ์ของคนในกี๊รีวงเป็นความสัมพันธ์แบบเครือญาติ คนมีความผูกพันกันสูงมาก ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากสภาพภูมิศาสตร์ที่เป็นหมู่บ้านปิด ทำให้คนรู้สึกผูกพันกันเหมือนเครือญาติ แม้ชาวบ้านจะมีฐานะต่างกัน แต่ไม่มีระบบชนชั้นที่ซับซ้อน แต่ละครอบครัวถือครองที่ดินขนาดเล็ก อาชีพดั้งเดิมของกี๊รีวงคือการปลูกผลไม้ โดยแต่เดิมจะเป็นการปลูก หมาก พลู ทุเรียน สะตอ ลูกเนียง มังคุด ลงไปในพื้นที่ป่า ต่อมาจึงมีการนำผลไม้พันธุ์ใหม่ที่เป็นที่นิยม มาปลูกแทน นอกจากนี้ ก็มีการนำยางพาราเข้ามาปลูก โดยค่อยๆ ปลูกแทนที่ผลไม้เดิม ซึ่งเป็นทำแบบค่อยเป็นค่อยไป แตกต่างจากบางหมู่บ้านที่มีการโค่นป่าลงจนราบ และปลูกยางพาราแทน ผู้วิจัยได้สรุปว่าชาวกี๊รีวงมีวิธีการทำการเกษตรที่สอดคล้องกับการรักษาสภาพป่าเขา และระบบนิเวศวิทยา โดยไม่มีแนวคิดที่จะสร้างหนี้สินเพื่อเปลี่ยนแปลงวิถีเกษตรของตนเข้าสู่แบบสมัยใหม่

เป็นที่น่าเสียดายว่าการวิจัยนี้มิได้ให้อธิบายว่านอกเหนือจากการที่กี๊รีวงมีสภาพภูมิศาสตร์ ที่ยากแก่การติดต่อกับโลกภายนอกแล้ว อะไรคือป्राการสำคัญที่ทำให้กี๊รีวงสามารถปฏิเสธการแพร่ขยายของกระบวนการพัฒนา ที่มีกลยุทธ์ในการปลูกเร้าให้คนเข้าร่วมในกระบวนการ และประสบความสำเร็จในหลายๆ หมู่บ้าน เพราะหากพิจารณาจากการจัดระเบียบสังคมของหมู่บ้านกี๊รีวง ก็ไม่มีอะไรแตกต่างจากผลการศึกษามุ่บ้านอื่นๆ อีกมากมายหลายแห่งที่มีลักษณะการดำรงชีวิตแบบที่เรียกว่า หายู่หากิน หรือผลิตเพื่อบริโภค และมีการจัดระบบความสัมพันธ์ที่ต้องพึ่งพาอาศัยกัน ลักษณะการปรับเปลี่ยนของกี๊รีวง มีลักษณะแบบค่อยเป็นค่อยไป การตั้งกลุ่มออมทรัพย์อาจถือเป็นกระบวนการที่กี๊รีวงพยายามบูรณาการตัวเองเข้ากับระบบเศรษฐกิจภายนอกชุมชนอย่างชาญฉลาด เพราะแทนที่จะพึ่งระบบธนาคาร ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ที่เสียเปรียบ ชาวกี๊รีวงกลับสร้างระบบสินเชื่อของตนเองขึ้นมา ซึ่งระบบนี้อยู่บนพื้นฐานของสิ่งที่ โรเบิร์ต พูทน์ม เรียกว่า ความไว้วางใจทางสังคม ผู้วิจัยกล่าวว่าคนมีความไว้วางใจในระบบนี้มากกว่าไว้วางใจธนาคาร แต่ประเด็นที่น่าตั้งข้อสงสัยต่อมาก็คือนอกเหนือจากความไว้วางใจในตัวผู้นำชุมชน ซึ่งเป็นตัวตั้งตัวต้งกลุ่มออมทรัพย์แล้ว กระบวนการที่คนเข้าร่วมในกลุ่มออมทรัพย์ได้นำไปสู่การที่คนมีความไว้วางใจกันในเรื่องอื่นๆ ที่ต้องทำร่วมกันในชุมชนอย่างไรหรือไม่ นอกจากนี้ชาวกี๊รีวงก็ยังมีปัญหาอื่นๆ ที่แก้ไขไม่ได้ เช่น การเข้าสู่ระบบค้าแบบไม่เสมอภาค คือขายผลไม้ได้ราคาต่ำกว่าที่ควร โดยชาวกี๊รีวงก็พยายามหาทางออก ด้วยการพยายามหาตลาดที่จะไปขายผลไม้แห่งใหม่ แต่ไม่สามารถแก้ไขปัญหาก็ได้ แม้ว่ากระบวนการร่วมมือกันแก้ปัญหาในเรื่องการมีความสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียมในการค้าของชาวกี๊รีวงยังไม่ปรากฏชัดเจนในการศึกษานี้ แต่การศึกษานี้ก็ช่วยให้แสดงให้เห็นว่า ในแต่ละชุมชน น่าจะมีพัฒนาไปสู่ความเข้มแข็งของชุมชนในมิติ

ต่างๆ ไม่เท่ากัน หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง ชุมชนอาจสามารถพัฒนาความเข้มแข็งได้เพียงบางมิติเท่านั้น นอกจากนี้เงื่อนไขและกระบวนการนำไปสู่ความเข้มแข็งในแต่ละมิติ ก็น่าจะมีความแตกต่างกันด้วยการวิจัยที่หมู่บ้านคีรีวง เป็นการบุกเบิกการศึกษาชุมชนโดยพยายามหาคำอธิบายถึงการดำรงอยู่ของชุมชนท่ามกลางกระแสการพัฒนา แต่ยังมีใช้เป็นการศึกษาเพื่อสะท้อนการให้ความหมายของความเข้มแข็งของชุมชนจากมุมมองของชาวบ้านโดยรวม ส่วนใหญ่แล้วยังเน้นการศึกษาทัศนะของตัวผู้นำชุมชน หรือผู้นำในกิจกรรมที่ทำให้เกิดการรวมกลุ่ม ซึ่งแม้จะสะท้อนถึงศักยภาพและคุณสมบัติพิเศษของบุคคลเหล่านี้ได้อย่างชัดเจนมาก แต่ก็ยังไม่อาจให้ภาพของการจัดระเบียบสังคมโดยรวมของชาวคีรีวง หลังจากที่ได้มีกระบวนการสร้างกลุ่มออมทรัพย์ ที่เป็นภาพที่แตกต่างไปจากสังคมที่คนเคยพึ่งพาอาศัยกันแบบเครือญาติ ซึ่งเป็นความสัมพันธ์แบบประเพณีอย่างไรหรือไม่

กรณีของชุมชนท่าเกวียน (ยศ สันตสมบัติ , 2539) นับว่าแตกต่างจากกรณีของหมู่บ้านคีรีวง เพราะชุมชนท่าเกวียนได้ถูกผนวกเข้าสู่ระบบทุนนิยม และกระบวนการทันสมัยอย่างเต็มที่ ไม่เพียงแต่คนในชุมชนได้เปลี่ยนจากการการผลิตเพื่อบริโภค ไปสู่การปลูกพืชการค้าเพื่อขายเท่านั้น ท่าเกวียนยังถูกรุกรานจากการมีโรงงานต่างๆ เข้ามาตั้งใกล้หมู่บ้าน ในปี พ.ศ.2531 มีโรงงานผลิตรองเท้าเข้ามาตั้งเป็นแห่งแรก และในอีกไม่กี่ปีต่อมาก็มีโรงงานอุตสาหกรรมผลิตเครื่องมือแพทย์และโรงงานผลิตอุปกรณ์ไฟฟ้าเข้ามาตั้งอีก ซึ่งมีผลทำให้คนรุ่นหนุ่มสาวจำนวนมากละทิ้งถิ่นไปทำงานในโรงงานอุตสาหกรรม การมีโรงงานอุตสาหกรรมเข้ามาตั้ง ทำให้วิถีชีวิตต่างๆของคนในชุมชนเปลี่ยนไปด้วย เช่น คนในหมู่บ้านท่าเกวียนบางคนจึงหันไปประกอบอาชีพอื่นๆ เช่น เปิดร้านขายอาหาร ขายของชำ ขายของหาบเร่แผงลอยต่างๆ ให้กับคนงานในโรงงาน ในหมู่บ้านมีคนแปลกหน้ามากมาย เริ่มมีการเล่นการพนัน มีหนังล่อมผ้า และดนตรีมาแสดงเป็นประจำ เด็กวัยรุ่นดื่มกาว ดิฉันนอกจากนี้ที่ดินในหมู่บ้านท่าเกวียนก็มีราคาสูงขึ้น ประกอบกับการทำปลูกพืชผล ต้องลงทุนสูง ขายได้ราคาต่ำ คนจำนวนมากขาดทุน ต้องเป็นหนี้สิน จึงทำให้มีการขายที่ดินกันมาก ผู้วิจัยสรุปว่า “สังคมชวานากำลังล่มสลาย เศรษฐกิจชุมชนกำลังล่มสลาย วัฒนธรรมชวานาซึ่งเป็นชีวิตของชาบ้านกำลังสูญสลาย”

ชาวท่าเกวียนได้พยายามหาทางต่อสู้ฟื้นฟูชุมชน ตั้งแต่ช่วงที่ประสบปัญหาผลิตล่มสลาย หนี้สินพอกพูน มาตั้งแต่ปี 2524 โดยมีการนำของครูในโรงเรียน ชวานาจำนวนหนึ่งเริ่มหันไปทำไร่นาสวนผสม นอกจากนี้โรงเรียนในชุมชนก็เริ่มมีการรวมกลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มเลี้ยงวัว กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มเยาวชน เพื่อช่วยกันแก้ไขปัญหาต่างๆ กลุ่มครูและชาวบ้านได้ร่วมกันเจรจากับโรงงานเพื่อแก้ไขปัญหาต่างๆ เช่น ให้โรงงานรับซื้อผลผลิตจากชาวบ้านไปทำอาหารเลี้ยงคนงาน ซึ่งเมื่อดูโดยรวมแล้ว อาจกล่าวว่า ชุมชนท่าเกวียนสามารถฟื้นฟูความเข้มแข็งกลับคืนมาได้ ผู้วิจัยสรุปว่าความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกของชุมชน และความรู้สึกรักผูกพันต่อชุมชนได้รับการเสริมสร้างและผลิตขึ้นใหม่ โดยผู้วิจัยใช้คำ

ว่า “กระบวนการผลิตใหม่ของความเป็นชุมชน” อย่างไรก็ตาม การวิจัยเรื่องนี้มิได้วิเคราะห์เลยไปถึงว่า ระบบความสัมพันธ์ของชุมชนอันเป็นผลของกระบวนการผลิตใหม่ของความเป็นชุมชนคืออะไร นอกจากจะแสดงให้เห็นเฉพาะสิ่งที่เป็นรูปธรรมบางอย่าง เช่น คนสามารถลดภาวะหนี้สิน พึ่งตนเองได้ อันเป็นผลจากการปลูกพืชเกษตรผสมผสาน เป็นการยากที่จะทราบจากการวิจัยนี้ว่า ลักษณะความสัมพันธ์ของคนในชุมชนกลับไปสู่รูปแบบเดิมก่อนที่ชุมชนจะถูกผนวกเข้าไปในระบบทุนนิยม หรือชุมชนได้อาศัย จุดแข็งและวัฒนธรรมดั้งเดิมที่เคยมีมาเป็น “ทุน” สำหรับการพัฒนาระบบความสัมพันธ์แบบใหม่ที่มีความสอดคล้องกับวิถีชีวิตแบบใหม่ในชุมชน

ผลการวิจัยกรณีของท่าหมูบ้านศิรีวงและท่าหมูบ้านท่าเกวียน เป็นตัวอย่างของการศึกษาความเข้มแข็งของชุมชน โดยใช้ท่าหมูบ้านเป็นหน่วยของการศึกษา งานทั้งสองชิ้นนี้ได้ให้ภาพรวมของการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในกระบวนการต่อสู้เพื่อให้ชุมชนสามารถดำรงอยู่ได้ภายใต้สังคมที่ได้ปรับเปลี่ยนไปสู่สังคมแบบทันสมัย มีการจัดตั้งองค์กรทางสังคมเพื่อให้คนในชุมชนได้ใช้เป็น “เวที” ของการพึ่งพาอาศัยกัน ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ในลักษณะที่คล้ายคลึงกับสิ่งที่ โรเบิร์ต พูทน์ม เรียกว่า การสร้างความสัมพันธ์แบบวิสาสะ (association) ความสำเร็จของการจัดองค์กรต่างๆ สามารถเห็นเป็นรูปธรรมชัดเจน เช่น การที่กลุ่มออมทรัพย์มีสมาชิกจำนวนมาก สามารถขยายเครือข่ายไปได้กว้าง และจำนวนเงินของกลุ่มออมทรัพย์ก็เพิ่มขึ้นเรื่อยๆ อย่างน่าประทับใจ คำถามที่น่าจะได้ถามต่อไปก็คือ นอกจากกลุ่มออมทรัพย์จะสามารถบริหารงานจนทำให้คนเกิดความไว้วางใจในกลุ่มออมทรัพย์ (ซึ่งอาจจะไม่ต่างไปจากการไว้วางใจในระบบธนาคาร แต่กลุ่มออมทรัพย์สามารถนำผลได้ของกลุ่มหมุนเวียนกลับมาให้สมาชิกได้มากกว่าธนาคารที่จัดการโดยคนภายนอก) การมีองค์กรทางสังคมในรูปแบบต่างๆ ที่เป็นอยู่นี้ ส่งผลถึงการอยู่ร่วมกันของคนในชุมชนโดยรวมอย่างไร ความสัมพันธ์ของคนในชุมชนแตกต่างจากสมัยที่ยังไม่มีกระบวนการเหล่านี้หรือไม่

การเลือกชุมชนเพื่อเป็นตัวแทนปรากฏการณ์ความเข้มแข็ง

ผลที่ติดตามมาจากกระบวนการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย และนโยบายของรัฐในการนำส่วนเกิน และทรัพยากรจากภาคเกษตรไปพัฒนาภาคอุตสาหกรรม ได้แก่ความอ่อนแอของชุมชนในด้านต่างๆ โดยที่ในระยะเวลาดังกล่าว ชุมชนจำนวนหนึ่งได้ปรับตัวจนสามารถสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนได้ในระดับหนึ่ง ความรู้ที่ได้จากการพรรณานี้ และผลการวิจัย พอนำมาสรุปเป็นกรอบความคิดเพื่อเลือกชุมชนในการศึกษาครั้งนี้ได้ดังนี้

มิติทางด้านเศรษฐกิจ ในช่วงของการสร้างกระบวนการปรับเปลี่ยนไปสู่สังคมอุตสาหกรรม ชาวชนบทจำนวนมาก ได้พยายามหาวิธีปรับปรุงการผลิตของตนเอง ตามความรู้ความสามารถเท่าที่มีอยู่

เพื่อเพิ่มผลผลิต ดังนั้น เมื่อตลาดโลกมีความต้องการสินค้าเกษตรมากขึ้น และประเทศไทยเองก็ต้องการรายได้จากภาคเกษตรมาเกื้อหนุนการพัฒนาภาคอุตสาหกรรม ชุมชนชนบทจำนวนมากได้รับการจูงใจให้มีการใช้ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง เมล็ดพันธุ์พืชใหม่ๆ ที่ให้ผลผลิตสูง รวมทั้งการใช้อุปกรณ์การผลิต และเครื่องจักรแทนแรงคนและแรงสัตว์ ซึ่งล้วนมีผลทำให้ต้นทุนในการผลิตสูงขึ้น ความต้องการเงินทุนมากขึ้น และขณะเดียวกันก็ต้องพึ่งพาตลาดภายนอกชุมชนเพื่อขายผลผลิต แต่เนื่องจากการเปลี่ยนวิธีการผลิตจากการผลิตเพื่อบริโภคไปสู่การผลิตเพื่อขาย เป็นการเปลี่ยนแปลงที่จำกัดขอบเขตอยู่ในส่วนของการผลิตเป็นหลัก เทคโนโลยี ในส่วนอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น การตลาด การขนส่งสินค้า แหล่งสินเชื่อ การแปรรูปวัตถุดิบ การบรรจุหีบห่อ ฯลฯ มิได้รับการปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องกับวิธีการผลิตเพื่อขาย ผลที่ติดตามมาก็คือ ชาวชนบทในฐานะเป็นผู้ผลิต ไม่มีอำนาจต่อรองในระบบที่ตนเองเข้าไปติดต่อสัมพันธ์ด้วย ไม่ว่าจะเป็นในด้านระบบตลาด ระบบราคา ระบบสินเชื่อ หรือระบบการแปรรูปสินค้า เป็นต้น ในที่สุดชาวชนบทจำนวนมากได้กลายเป็นผู้อ่อนแอในระบบเศรษฐกิจแบบใหม่ เช่น กลายเป็นผู้หนี้สิน หรือสูญเสียที่ดินอันเป็นปัจจัยการผลิตสำคัญ หรือกลายเป็นแรงงานรับจ้าง หรือมีรายได้ไม่เพียงพอแก่การดำรงชีวิตอย่างมีคุณภาพ

ดังนั้น ความเข้มแข็งในทางเศรษฐกิจของชุมชน จึงน่าจะพิจารณาจาก ศักยภาพของชุมชนในการจัดระบบเศรษฐกิจ ที่เอื้อให้สมาชิกในชุมชนสามารถปรับตัวให้เข้ากับการผลิตเพื่อการค้า คือมีกลไกในการระดมเงินทุนของชุมชน เพื่อเป็นสินเชื่อให้กับสมาชิกในชุมชน มีการจัดระบบการผลิตที่สามารถลดต้นทุนการผลิต ทั้งในด้านการใช้เครื่องมือเครื่องทุ่นแรงในการผลิต ความสามารถในการจัดหาเมล็ดพันธุ์ที่มีคุณภาพ และราคาถูก ความสามารถในการสร้างมูลค่าเพิ่มให้กับสินค้า การเพิ่มแหล่งรายได้ให้มีความหลากหลาย เช่น การพัฒนาธุรกิจชุมชน รวมทั้งการจัดการเรื่องการตลาด

ภาพสะท้อนความอ่อนแอของชุมชนได้แก่ การที่ชุมชนต้องพึ่งแหล่งสินเชื่อจากนายทุน หรือธนาคาร การที่ต้องขายสินค้าให้กับคนกลาง และไม่มีอำนาจต่อรองในเรื่องราคา การผลิตเฉพาะสินค้าขึ้นปฐม หรือสินค้าที่เป็นวัตถุดิบ โดยไม่มีการแปรรูปสินค้าเพื่อเพิ่มมูลค่า หรือเพื่อให้สามารถเก็บรักษาสินค้าไว้ให้ได้นาน การผูกติดอยู่กับการผลิตเพียงอย่างเดียว และมุ่งหารายได้จากการเป็นแรงงานรับจ้างราคาถูก โดยนัยนี้จึงอาจกล่าวได้ว่า การจัดระเบียบทางสังคมของชุมชน ไม่เอื้อให้ชุมชนสามารถตอบสนองความต้องการจำเป็นทางด้านเศรษฐกิจแก่สมาชิกของชุมชนได้ ทำให้ชุมชนมีความอ่อนแอทางด้านเศรษฐกิจ

ส่วนชุมชนที่ปรับตัวได้ มีแนวโน้มจะเป็นชุมชนที่สามารถพัฒนากิจกรรมทางเศรษฐกิจที่อาศัยปัจจัยการผลิตในชุมชน มีการพึ่งพาเงินทุน และเทคโนโลยีจากภายนอกชุมชนน้อย และสามารถนำผลผลิตที่ได้กลับมาบริโภคในชุมชนได้ ทั้งนี้เพื่อลดการพึ่งพิงตลาดภายนอก ตัวอย่างกิจกรรมทาง

เศรษฐกิจที่ได้รับการพัฒนาขึ้นมาในชุมชนต่างๆ หลายแห่ง และช่วยเพิ่มความเข้มแข็งให้กับชุมชน ได้แก่ การทำไร่นาสวนผสม การทำธุรกิจของชุมชน การเปลี่ยนที่ดินจากนาข้าวไปเป็นสวนผลไม้ การทำเกษตรกรรมแบบธรรมชาติ (เศรษฐสยาม, 2540 ; นิธิ เอียวศรีวงศ์ , 2536) นอกจากนี้การปรับตัวของชุมชนหลายๆ แห่งยังรวมถึงการจัดระบบเงินออมขึ้นในชุมชน ซึ่งอาจจัดในรูปของกลุ่มออมทรัพย์ ทำให้คนในชุมชนมีแหล่งสำหรับการกู้ยืมเงิน และมีผลกำไรไว้สำหรับเป็นสวัสดิการให้กับสมาชิกในยามเจ็บป่วยด้วย (พิทยา ว่องกุล , 2539)

มิติทางด้านทรัพยากรทรัพยากรธรรมชาติ ระบบเศรษฐกิจที่เป็นการผลิตเพื่อการค้า ซึ่งเป็นระบบที่ต้องการการลงทุนสูง และการขายผลผลิตต้องพึ่งพาตลาดภายนอกชุมชน ทำให้ชาวชนบทตกอยู่ในภาวะของการไม่มีความปลอดภัยทางด้านเศรษฐกิจ มีความเสี่ยงต่อการเป็นหนี้สิน อันเนื่องมาจากดินฟ้าอากาศ โรคพืช และความผันผวนของราคาสินค้า ภาวะนี้มีผลทำให้ชาวชนบทจำนวนมากต้องสูญเสียที่ดิน เนื่องจากประสบการขาดทุนในระบบตลาดติดต่อกัน และตกอยู่ในฐานะการเป็นชาวนาไร้ที่ดิน และกลายเป็นแรงงานรับจ้างราคาถูก (ยศ สันตสมบัติ , 2539) นอกจากนี้ระบบการผลิตพืชเชิงเดี่ยวเพื่อการค้า ยังมีผลทำให้ระบบนิเวศของชุมชนถูกทำลายลง การปลูกพืชเชิงเดี่ยวที่มีการใช้ปุ๋ยเคมี และยาฆ่าแมลง ทำให้ดินขาดความอุดมสมบูรณ์ตามธรรมชาติ แหล่งน้ำเน่าเสีย นอกจากนี้การถากถางป่าเพื่อปลูกพืชเศรษฐกิจ ก็มีส่วนทำให้ความชุ่มชื้นและปริมาณน้ำลดลง ชาวชนบทซึ่งเคยมีชีวิตอยู่ด้วยการพึ่งพาธรรมชาติ หาดของป่า หรือจับปลา ปู หอย เป็นอาหาร ต้องหันไปพึ่งการใช้เงินซื้ออาหารเพื่อการบริโภค ทั้งนี้เพราะทรัพยากรที่เคยมีอยู่ตามธรรมชาติหมดไป

การเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากร ก็มีผลสำคัญที่ทำให้เกิดข้อจำกัดในการเข้าถึงทรัพยากร ในอดีต คนในชุมชนสามารถเพิ่มพื้นที่ทำกิน ได้โดยการบุกเบิกพื้นที่ โดยปริมาณของพื้นที่ที่บุกเบิกกำหนดโดยแรงงานที่ครอบครัวมีอยู่ และโดยความต้องการในการบริโภค โอกาสการเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นที่ดินของคนในชุมชนจึงไม่แตกต่างกันนัก เมื่อมีการปลูกพืชเพื่อขาย และจำนวนพื้นที่ที่คนสามารถบุกเบิกได้มีน้อยลง หรือไม่มีเลย ที่ดินกลายเป็นทรัพยากรที่เข้าถึงได้ยาก และได้กลายเป็นทรัพยากรที่ถูกตีราคาเป็นเงิน มีการซื้อขาย จำนอง กันได้ ในชุมชนชนบทบางแห่ง สมาชิกในชุมชนเกือบทั้งหมดไม่ได้เป็นเจ้าของที่ดิน หากแต่ต้องเช่าที่ดินทำกิน หรือเป็นแรงงานรับจ้างในที่ดินของผู้อื่น หรือต้องย้ายถิ่นไปทำงานในที่ไกลๆ

นอกจากทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นที่ดินแล้ว แหล่งน้ำก็เป็นแหล่งทรัพยากรธรรมชาติที่คนในชุมชนถือว่า เป็นสิ่งที่ทุกคนเป็นเจ้าของร่วมกัน ชุมชนบางแห่งมีการจัดระบบการใช้น้ำที่ทุกคนมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ และวางกติกาการแบ่งปันน้ำร่วมกัน แต่ในพื้นที่หลายๆ แห่ง เมื่อรัฐเข้าไปจัดการในเรื่องระบบการชลประทาน เช่น มีการสร้างคลองส่งน้ำ ซึ่งในหลายๆ กรณี น้ำขาดแคลน และ

ต้องมีการแบ่งปันการใช้น้ำ โดยเจ้าหน้าที่ของรัฐจะเป็นผู้กำหนด เวลา และจำนวนน้ำที่ปล่อยมาให้เกษตรกรใช้ โดยขณะนี้ ชุมชนจึงไม่มีส่วนร่วมในการตัดสินใจ และกำหนดกติกาการจกระบบการใช้น้ำ ซึ่งเป็นทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญใน การผลิต

การขยายตัวของอุตสาหกรรมในส่วนภูมิภาค ก็มีผลต่อทรัพยากรน้ำเพื่อการเกษตรเช่นกัน การปล่อยน้ำเสียจากโรงงานอุตสาหกรรม ทำลายคุณภาพของน้ำจนไม่สามารถนำไปใช้ในการเกษตรได้ หรือในที่บางแห่ง น้ำเสียจากโรงงานอุตสาหกรรม ทำให้เกิดวัชพืชในนาของชาวบ้านอย่างรุนแรง จนไม่สามารถปราบได้ และชาวบ้านต้องขายที่นาไปเพราะทำนาไม่คุ้มค่าปราบวัชพืช (นิธิ เอียวศรีวงศ์ , 2536 : 11) หรือในชุมชนที่ดำรงชีวิตโดยอาศัยทรัพยากรธรรมชาติไปขายเลนก็เช่นกัน การทำนากุ้งกุลาดำของนายทุน ก็มีผลทำให้ ชาวบ้านซึ่งเคยพึ่งพาอาศัยการจับสัตว์น้ำ เช่น หอย ปู ปลา ต้องสูญเสียแหล่งทรัพยากรทางด้านเศรษฐกิจ และกลายเป็นแรงงานรับจ้างไปในที่สุด

ความเข้มแข็งของชุมชน อาจพิจารณาได้จาก ความสามารถของชุมชนในการจัดระบบการดูแล และแบ่งสรรทรัพยากรธรรมชาติ ให้เกิดประโยชน์และเป็นธรรมแก่สมาชิกของชุมชน ทำให้ชุมชนสามารถสร้างระบบการจัดการทรัพยากรให้เกิดประโยชน์สูงสุดแก่ชุมชนได้ (ประเวศ วะสี , 2536) สำหรับชุมชนที่อ่อนแอ ในหลายๆ กรณี ทรัพยากรธรรมชาติไม่ว่าจะเป็นที่ดินหรือน้ำ ไม่ได้เป็นของชุมชน หากแต่เป็นของนายทุนภายนอกชุมชน หรือรัฐได้มอบให้เจ้าหน้าที่ของรัฐเข้ามาดูแล หรือให้สัมปทานแก่พ่อค้า การขาดสิทธิในการเป็นเจ้าของทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน นอกจากจะทำให้ชุมชนไม่อาจใช้ทรัพยากรให้เกิดประโยชน์กับชุมชนแล้ว ยังทำให้ชุมชนไม่อาจดูแล หรืออนุรักษ์ให้ทรัพยากรธรรมชาติดำรงอยู่อย่างยั่งยืน เพื่อเป็นการสร้างระบบนิเวศที่ดีให้กับชุมชนด้วย

มิติทางด้านสังคม ความเข้มแข็งของมิติทางด้านสังคมของชุมชน สามารถพิจารณาได้ ความสามารถของชุมชนที่จะจัดระเบียบทางสังคมของชุมชน ให้เอื้อต่อการที่สมาชิกของชุมชน จะอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข สามัคคี เอื้อเฟื้อ และช่วยเหลือเกื้อกูลกัน (ประเวศ วะสี , 2536) ทั้งนี้เพราะถึงแม้ว่า สถาบันครอบครัวจะถูกคาดหวังให้ทำหน้าที่ดังกล่าว แก่สมาชิกของครอบครัว แต่ในหลายๆ กรณีครอบครัวเองอาจประสบปัญหา ไม่สามารถแก้ไขภาวะวิกฤตของครอบครัวได้โดยลำพัง หรือในเวลาที่ชุมชนประสบภาวะวิกฤต เช่น ฝนแล้ง พืชผลเสียหาย หรือผลผลิตราคาตกต่ำ ชุมชนจะต้องมีกลไก หรือการจัดระเบียบที่จะจัดสวัสดิการให้กับครอบครัวที่เดือดร้อน รวมทั้งความสามารถของชุมชนที่จะจัดการกับภาวะวิกฤตของชุมชน หรือจัดการกับสิ่งที่เข้ามาคุกคามสันติสุขของชุมชน เช่น การมีโจรผู้ร้าย การเข้ามาของสิ่งเสพติด หรือการพนัน ความสามารถของชุมชน ที่จะจัดระเบียบทางสังคมของชุมชน ให้สามารถร่วมกันแก้ไขปัญหที่เกิดขึ้นในชุมชน ไม่ว่าปัญหานั้นจะเกิดจากสมาชิกของชุมชน หรือเกิดจากคนภายนอกชุมชน เป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงแรงเกาะเกี่ยวที่คนในชุมชนมีต่อ

กัน และสะท้อนให้เห็นถึงศักยภาพของชุมชนในการสร้างกลไกให้สังคมดำรงอยู่ได้อย่างมั่นคง มีสันติสุข และมีความสามัคคี ซึ่งเป็นรากฐานของความเข้มแข็งของชุมชน

ความเข้มแข็งทางด้านสังคมของชุมชน จึงน่าจะพิจารณาจากการที่ชุมชนสามารถสร้างกลไกที่จะทำให้คน มีจิตสำนึกต่อส่วนรวม มีความผูกพันกับสมาชิกอื่นๆ ในชุมชน โดยเฉพาะการดำรงรักษาการจัดระเบียบความสัมพันธ์แบบเดิม ที่คนสามารถรวมกลุ่มกันอย่างไม่เป็นทางการเพื่อช่วยเหลือกันในด้านแรงงาน (เช่น การลงแขกในภาคกลาง หรือการเอามือในภาคอีสาน) รวมไปถึงความสามารถในการจัดระเบียบทางสังคมที่จะจัดปัญหาความขัดแย้ง ความรุนแรง หรือภาวะวิกฤตที่อาจเกิดขึ้นในชีวิตประจำวันของคนในชุมชนได้ นอกจากนี้ยังอาจดูได้จากความสามารถของชุมชนที่จะจัดระบบสวัสดิการ และเพื่อตอบสนองต่อความต้องการจำเป็นที่อาจเกิดขึ้นในชุมชน ความอ่อนแอของชุมชนในมิติทางด้านสังคมอาจดูได้จาก ทักษะของคนในชุมชนที่มองว่า ทางออกของปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชน ไม่ได้อยู่ที่คนในชุมชนจะร่วมมือแก้ไขปัญหากัน หากอยู่ที่การเรียกร้องให้รัฐ หรือข้าราชการ หรือผู้มีอิทธิพล จะเข้ามาจัดการแก้ไขปัญหาให้ เพราะวิธีคิดเช่นนี้ มีส่วนผลักดันในชุมชนชนบทมีความอ่อนแอมากขึ้น เพราะต้องรอคอยการเข้ามาช่วยเหลือจากรัฐหรือจากองค์กรทางสังคมอื่นๆ แทนที่ชุมชนจะเป็นผู้กำหนดทางเลือก หรือแนวทางในการแก้ไขปัญหาของตนเอง โดยมีรัฐ และองค์กรทางสังคมอื่นๆ เป็นผู้ร่วมทำงาน (partnership) เพื่อให้เป้าหมายที่ชุมชนตั้งไว้บรรลุผล

มิติทางด้านวัฒนธรรม วัฒนธรรมเป็นสิ่งที่ถูกสร้างขึ้นมาจากกระบวนการความสัมพันธ์ และการจัดระเบียบการอยู่ร่วมกันของคนในชุมชน วัฒนธรรมเป็นความเชื่อ เป็นอุดมการณ์ เป็นคุณค่า เป็นมาตรฐาน ที่คนในชุมชนมีร่วมกัน คนในชุมชนจะมีความยึดโยง เกาะเกี่ยว และสามารถดำเนินชีวิตชุมชนไปได้อย่างราบรื่น เพราะสมาชิกของชุมชน มีวัฒนธรรมร่วมกัน วัฒนธรรมเป็นสิ่งที่ถูกถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่ง ไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง กระบวนการนี้เป็นกลไกที่ทำให้สังคมมีเอกลักษณ์ และเอกภาพ (ประเวศ วะสี , 2536 ; Olsen , 1968 : 54-60) การมีชีวิตอยู่ร่วมกันในชุมชนมาเป็นเวลานาน ทำให้คนในชุมชนสามารถสร้างสมวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับมิติต่างๆ ของชีวิตชุมชน เช่น การผลิต การบริโภค การรักษาโรค การสันถนาการ การแก้ไขปัญหาความขัดแย้ง การจัดสวัสดิการให้คนในชุมชน สิ่งเหล่านี้อาจกล่าวได้ว่าเป็นภูมิปัญญาที่คนในชุมชนได้สะสมและถ่ายทอดสืบทอดกันมา โดยผ่านกระบวนการเรียนรู้ที่ไม่เป็นทางการ เช่น โดยการฝึกปฏิบัติ โดยผ่านกระบวนการเรียนรู้ หรือโดยผ่านกระบวนการอบรมสั่งสอน ซึ่งมีผลทำให้สมาชิกของชุมชนได้เรียนรู้ที่จะดำรงชีวิตอยู่ในชุมชน และเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้ชุมชนดำรงอยู่ได้อย่างเข้มแข็ง

การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในชุมชนชนบทของไทย ได้ส่งผลกระทบที่สำคัญต่อการสืบทอดภูมิปัญญาของชุมชน อย่างน้อย 2 ประการคือ ประการแรก แนวทางการพัฒนาของไทยที่ผ่านมา ทำให้คน

ชนบทมีแนวโน้มจะมองการดำรงชีวิตอยู่ในภาคเกษตรกรรม ในแง่ลบ เพราะเป็นอาชีพที่มีความเสี่ยง ต่อดินฟ้าอากาศ หรือ การขายผลผลิตทางการเกษตรได้ในราคาต่ำ และยังมองว่าการดำรงชีวิตอยู่ในภาค เกษตรเป็นทางเลือกที่เสียเปรียบ สำหรับคนในปัจจุบัน คนชนบทจำนวนมากจึงปฏิเสธที่จะให้คนรุ่น ลูกดำเนินชีวิตตามแบบอย่างที่พ่อ

แม่เคยเป็น และพยายามใช้ระบบการศึกษาที่รัฐจัดให้ เป็นเครื่องมือในการทำให้คนรุ่นใหม่ ได้งาน อาชีพนอกภาคเกษตรกรรม ซึ่งถูกมองว่าเป็นอาชีพที่มีความมั่นคงและมีเกียรติ ดังนั้นการถ่ายทอด วัฒนธรรมที่เป็นภูมิปัญญาของชุมชน จากรุ่นพ่อแม่ไปสู่รุ่นลูก จึงกระทำอย่างมีข้อจำกัด และมีส่วน สำคัญที่ทำให้คนรุ่นใหม่จำนวนมาก มองไม่เห็นความสำคัญของการดำรงชีวิตอยู่ในชุมชน ประการที่ สอง แนวทางการพัฒนาที่ไม่ให้ความสำคัญกับการพัฒนาภูมิปัญญาท้องถิ่น ให้สอดคล้องกับ สภาพการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป เช่น เทคโนโลยีในการผลิต การจัดระบบสินเชื่อ ระบบการแลกเปลี่ยน แรงงาน ระบบตลาด ระบบการดูแลสุขภาพทรัพยากรธรรมชาติหากแต่ใช้การนำเข้า เครื่องมือ อุปกรณ์ ความรู้ และทักษะ จากภายนอกชุมชน เข้ามาสู่ชุมชน มีส่วนสำคัญที่ทำให้ คนในชุมชนละเลยการ ปรับเปลี่ยนภูมิปัญญาที่เคยมีมาแต่เดิมให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น หากแต่รับเอาสิ่งใหม่ จากภายนอกเข้ามาสู่ชุมชน ทำให้ภูมิปัญญาชุมชนซึ่งเคยเป็นสายใยเชื่อมโยงคนในชุมชนให้ดำรงชีวิต อยู่ร่วมกัน หมดความสำคัญลง ทำให้ชุมชนมีความอ่อนแอ เพราะคนมีแนวโน้มจะมีชีวิตแบบต่างคน ต่างอยู่ และดำรงชีวิตโดยพึ่งพิงระบบภายนอกสูง

นอกจากแนวทางการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของไทย จะมีผลทำให้กระบวนการเรียนรู้ของ ชุมชนจำกัด มีจุดเน้นอยู่ที่การศึกษาในระบบ ละเลยการถ่ายทอดและปรับเปลี่ยนภูมิปัญญาของชุมชน ให้สอดคล้องกับสภาพการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปแล้ว การพัฒนาที่เน้นการเจริญเติบโตทางด้านอุตสาหกรรม ได้ พยายามขยายตลาดบริโภคภายในประเทศให้มากขึ้น การกระตุ้นให้มีการบริโภคสินค้าต่างๆ ที่ไม่เคย เป็นที่ต้องการมาก่อน ได้กระทำในรูปแบบต่างๆ ไม่ว่าจะเป็น การขยายตลาดให้เข้าถึงมือประชาชนได้ ง่ายขึ้น หรือการโฆษณาสินค้าผ่านสื่อต่างๆ หรือการใช้วาทกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของคน ที่ ทันสมัย คนในเมือง หรือคนที่เจริญแล้ว มีส่วนสำคัญที่ทำให้เกิดภาวะที่เรียกว่า “บริโภคนิยม” ขึ้นใน สังคมไทยโดยทั่วไป ซึ่งรวมถึงคนชนบทด้วย สิ่งเหล่านี้มีผลทำให้ชุมชนไทยจำนวนมากมีความ ต้องการสินค้าที่ผลิตจากภาคอุตสาหกรรมมากขึ้น ต้องการเงินมากขึ้น ซึ่งมีส่วนกระตุ้นให้คนพยายาม เพิ่มผลผลิตด้วยการลงทุนให้มากขึ้น นำไปสู่ภาวะที่ต้องพึ่งพิงเงินทุน เทคโนโลยี และตลาดจากระบบ ซึ่งชาวชนบทมีอำนาจต่อรอง ในระดับที่ต่ำลงทุกที ชุมชนในที่นี่ อาจหมายรวมถึงหมู่บ้านมากกว่า 1 หมู่ โดยหมู่บ้านเหล่านี้ จะดำเนินกิจกรรมทางสังคมร่วมกัน อาจไปวัด หรือใช้แหล่งน้ำร่วมกัน

ความเข้มแข็งในทางวัฒนธรรมของชุมชน อาจดูได้จาก ความสามารถของชุมชนในการแก้ไขปัญหาด้วยสติปัญญา มีการแลกเปลี่ยนความรู้กันอย่างกว้างขวางและต่อเนื่อง มีการสืบสานภูมิปัญญาความรู้ ชุมชนมีความเชื่อมั่นในศักยภาพ ภูมิปัญญา และมีความภาคภูมิใจในชุมชน การศึกษานี้ได้เลือกศึกษาชุมชนที่สามารถปรับตัว จนสามารถสร้างความเข้มแข็งขึ้นมาได้ในลักษณะต่างๆกัน ความหลากหลายของชุมชนที่เลือกมานี้จะช่วยให้ทฤษฎีที่สร้างขึ้นมามีอำนาจในการอธิบายสูง ชุมชนที่มีเศรษฐกิจแบบพึ่งพา คือมีการผลิตที่มีการพึ่งพิงอาศัยในการผลิตและตลาดภายนอกน้อย (เช่น ชุมชนที่มีการเกษตรแบบผสมผสาน)

โครงการวิจัยนี้ ได้เลือกชุมชนที่เคยผ่านประสบการณ์ของการเผชิญกับการแผ่ขยาย ของสิ่งที่เรียกว่าเป็นการพัฒนา หรือ ความทันสมัย ไม่ว่าจะเป็นในด้านเทคโนโลยีการผลิต การแผ่ขยายของตลาดสินค้าต่างๆเข้าไปในชุมชน การเข้ามาของถนน ไฟฟ้า ระบบชลประทาน รวมทั้งระบบการบริการของรัฐทางด้านการศึกษา สาธารณสุข ซึ่งล้วนมีผลกระทบต่อวิถีการดำรงชีวิตของชุมชนอย่างรุนแรง ทำให้ชุมชนต้องเผชิญกับปัญหาต่างๆมากมาย แต่ชุมชนก็ได้พยายามปรับตัวพลิกฟื้นความเข้มแข็งของชุมชนด้วยวิธีการต่างๆ จนสามารถจัดการกับปัญหาต่างๆได้ ในระดับที่คนในชุมชนมีความรู้สึกมั่นคงปลอดภัยในการดำรงชีวิตอยู่ภายในชุมชนของตนเอง และมองว่าชุมชนเป็นที่ที่สามารถตอบสนองต่อความต้องการจำเป็นในชีวิตได้ การศึกษานี้ได้กำหนดเกณฑ์ในการเลือกชุมชนดังต่อไปนี้

- ชุมชนที่มีการปลูกพืชเศรษฐกิจหรือปลูกพืชเชิงเดี่ยว โดยมีการสร้างกลไกการจัดการในเรื่องแหล่งทุน การผลิต การขาย ที่มีอำนาจต่อรองสูง ทำให้ชุมชนสามารถดำรงชีวิตอยู่ในระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ได้อย่างเข้มแข็ง ชุมชนที่เลือกศึกษา ได้แก่ ชุมชนบ้านโรงสี ในอำเภอกุดชุม จัหวัดยโสธร ซึ่งคนส่วนใหญ่ปลูกข้าวเป็นหลัก และชุมชนมีโรงสีเป็นของตนเอง โดยตั้งในรูปแบบของสหกรณ์โรงสี คนในชุมชนสามารถเป็นสมาชิกโดยการซื้อหุ้นของสหกรณ์

- ชุมชนที่มีการ diversify กิจกรรมทางเศรษฐกิจ เพื่อให้มีแหล่งที่มาของรายได้ทั้งจาก ภาคเกษตร กรรม งานหัตถกรรม งานที่เป็นธุรกิจของชุมชน โดยสมาชิกของชุมชนไม่ต้องย้ายถิ่นออกจากชุมชน ชุมชนที่เลือกศึกษา ได้แก่ ชุมชนบ้านวัดขวาน ซึ่งประกอบไปด้วยหมู่บ้านต่างๆ ในเขตตำบลวัดขวาน อำเภอโพทะเล จังหวัดพิจิตร ซึ่งเป็นตำบลที่มีการทำเกษตรกรรมที่หลากหลาย ได้แก่ การเลี้ยงปลา การปลูกไม้ผล การเลี้ยงเป็ดไก่ การผลิตต่างๆ เหล่านี้ กระจายอยู่ตามหมู่บ้านต่างๆ โดยผู้ที่ทำอาชีพแบบเดียวกัน จะมีการรวมกลุ่มหรือร่วมมือกันอย่างไม่เป็นทางการ หรือพึ่งพาอาศัยกัน โดยมีได้มีขอบเขตของหมู่บ้านเป็นตัวกำหนดการทำกิจกรรมร่วมกัน ความหมายของชุมชนในที่นี้ จึงหมายถึงรวมถึงหมู่บ้านทั้งหมดในเขตตำบลวัดขวาน

- ชุมชนที่มีวิธีการผลิตที่ต้องอาศัยทรัพยากรธรรมชาติ และสามารถสร้างกลไกเพื่อรักษา ระบบนิเวศ ได้อย่างมีประสิทธิภาพ ทำให้คนในชุมชนดำรงชีวิตอยู่ในชุมชนได้อย่างเข้มแข็ง (เช่น ชุมชนที่ดำรงชีวิตอยู่ ด้วยการพึ่งพาอาศัยป่าชายเลน) ชุมชนที่เลือกศึกษา ได้แก่ ชุมชนทางเลน อำเภอ สิงหนคร จังหวัดสงขลา ซึ่งเป็นชุมชนของชาวประมงขนาดเล็ก ประชาชนนับถือศาสนาอิสลาม คนได้ ร่วมมือกันต่อต้านการประมงที่ใช้ “อวนรุน” ซึ่งเป็นเครื่องมือการจับปลาที่ทำลายระบบนิเวศ และ สร้างความเดือดร้อนให้ชาวประมงขนาดเล็กที่ใช้ “ไซตุ้” เป็นเครื่องมือ การต่อสู้ได้ดำเนินการอย่าง ต่อเนื่องเป็นเวลากว่า 10 ปี และสามารถยุติการทำอวนรุนได้

- ชุมชนที่มีการจัดการในเรื่องเงินออมและแหล่งทุนสำหรับสมาชิกของชุมชน ที่เข้มแข็ง ไม่ ต้องพึ่งพาระบบธนาคาร หรือการกู้ยืมเงินในระบบอุปถัมภ์ ชุมชนที่เลือกศึกษา ได้แก่ ชุมชนบ้านไสล ทัศน์ อำเภอสารภี จังหวัดเชียงใหม่

- ชุมชนที่มีการสร้างกลไกให้คนมีจิตสำนึกต่อส่วนรวม สมาชิกจะอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข มี ความสามัคคี เอื้อเฟื้อ และช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ชุมชนที่เลือกศึกษา ได้แก่ ชุมชนเนินมะกอก อำเภอสารภี จังหวัดเชียงใหม่

- ชุมชนที่เคยมีปัญหาทางด้านเศรษฐกิจ แต่มีโครงการพัฒนาบางอย่างเข้าไป และก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้น คือ ชุมชนมีความเข้มแข็งขึ้น พึ่งตนเองทางเศรษฐกิจได้มากขึ้น ชุมชนที่เลือกศึกษา ได้แก่ ชุมชนบ้านดงผึ้ง ที่อยู่ในอำเภอมหาชนะชัย จังหวัดยโสธร ซึ่งคนส่วนใหญ่ปลูกข้าว โดยในอดีตต้องนำข้าวไปขายที่โรงสีนอกชุมชน ต่อมาชุมชนสามารถทำสหกรณ์ร้านค้า ได้เงินสะสม จำนวนหนึ่ง ได้พยายามขอให้ภาครัฐให้เงินทุนมาตั้งสหกรณ์โรงสีของหมู่บ้าน โดยร่วมเงินสมทบกัน ระหว่างเงินของสหกรณ์ร้านค้า และเงินช่วยเหลือจากรัฐ เพื่อก่อตั้งโรงสี โดยในการก่อตั้งโรงสี ได้รับ คำแนะนำบางอย่างจากสหกรณ์โรงสีที่กุดชุม ทำให้สามารถดำเนินการรับซื้อข้าวและขายข้าว จน สมาชิกมีเงินปันผล และสหกรณ์โรงสีมี เงินสะสม

- ชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากการขยายตัวของอุตสาหกรรม และสามารถปรับตัวเองให้ได้รับ ผลประโยชน์จากการดำรงชีวิตอยู่ในเศรษฐกิจ 2 ระบบได้อย่างเข้มแข็ง รวมทั้งสามารถสร้างอำนาจ ต่อรองในเรื่องของระบบนิเวศกับโรงงานอุตสาหกรรมได้ ชุมชนที่เลือกศึกษา ได้แก่ ชุมชนบาง โหนด อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา เป็นชุมชนรอบๆทะเลสาบสงขลาตอนใต้ ซึ่งได้รับผลกระทบทั้ง จากโรงงานอุตสาหกรรมในเขตอำเภอหาดใหญ่ การปล่อยน้ำเสียจากตัวเมืองหาดใหญ่ และการสร้าง เขื่อนทางตอนเหนือของทะเลสาบ ทำให้น้ำในทะเลสาบเน่าเสีย สัตว์น้ำจำนวนมากสูญพันธุ์และมี จำนวนลดน้อยลง คนได้รับความเดือดร้อน จึงได้มีผู้นำที่เริ่มดำเนินการ ต่อรอง ต่อสู้ กับโรงงาน อุตสาหกรรมและเจ้าหน้าที่ของรัฐ กระบวนการต่อสู้นี้ได้เริ่มมาเป็นระยะเวลานานกว่า 10 ปี และ

ดำเนินการอย่างต่อเนื่อง ถือเป็นกระบวนการต่อรองและต่อสู้ที่ช่วยให้ชาวบ้านได้รับข่าวสารข้อมูล และสามารถติดตามการดำเนินการของรัฐ และโรงงานอุตสาหกรรมได้ระดับหนึ่ง แม้ว่าพลังของชุมชน จะไม่สามารถได้ชัยชนะในกระบวนการต่อสู้ก็ตาม

- ชุมชนที่มีความเข้มแข็งทางการเมือง คือ สมาชิกของชุมชนมีส่วนร่วมในการบริหารส่วนท้องถิ่นอย่างจริงจัง สามารถผลักดันให้องค์กรบริหารส่วนท้องถิ่นดำเนินการเพื่อตอบสนองต่อความต้องการชุมชนได้อย่างแท้จริง ชุมชนที่เลือกศึกษา ได้แก่ ชุมชนวัดขวาน อำเภอโพทะเล จังหวัดพิจิตร ซึ่งเป็นชุมชนที่มีกำนันที่เข้มแข็ง ทำประโยชน์เพื่อส่วนรวม เป็นที่ยอมรับของผู้ใหญ่บ้าน และคนในหมู่บ้านต่างๆ สามารถดึงให้คนเข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรมสาธารณะได้อย่างต่อเนื่อง

เข้าสู่ชุมชนเพื่อศึกษาปรากฏการณ์ความเข้มแข็งของชุมชน

ชุมชนทั้ง 9 แห่งที่เลือกศึกษาเป็นชุมชนหมู่บ้านซึ่งตั้งอยู่ในภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคใต้ และภาคกลางของประเทศไทย นิยามของชุมชนในที่นี้มีได้ถือเอาการแบ่งเขตของทางราชการ เช่น หมู่บ้าน ตำบล เป็นเกณฑ์ในการแบ่ง แต่ได้อาศัยเครือข่ายของความสัมพันธ์ในกิจกรรม ที่สะท้อนปรากฏการณ์ที่ต้อง การศึกษาเป็นหลัก เช่น การศึกษาปรากฏการณ์ชุมชนที่มีความเข้มแข็งทางการเมือง ในระดับท้องถิ่น ชุมชนที่เลือกศึกษาเป็นชุมชนของหมู่บ้านในตำบลวัดขวาน ซึ่งครอบคลุมหมู่บ้านทั้งหมดในตำบลนี้ หรือการศึกษาปรากฏการณ์ชุมชน ที่มีความเข้มแข็งในการผลิตข้าวเพื่อการค้า ได้เลือกชุมชนที่เป็นที่ตั้งของโรงสีตำบลปากเรือ โดยได้มุ่งความสนใจไปที่หมู่บ้านดงผึ้ง ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่เป็นตัวตั้งตัวตีในการก่อตั้งสหกรณ์โรงสี แม้ว่าเมื่อได้ตั้งโรงมาแล้ว จะมีหมู่บ้านอื่นๆ มาร่วมเป็นสมาชิกของโรงสี แต่จุดรวมความสนใจของการศึกษาจะอยู่ที่ หมู่บ้านดงผึ้ง มากกว่าหมู่บ้านอื่นๆ เพราะหมู่บ้านดงผึ้ง เป็นที่ซึ่งสะท้อนปรากฏการณ์ของเรื่องที่ศึกษาได้ดีที่สุด เป็นต้น

ในการเลือกชุมชนที่ศึกษาทั้ง 9 แห่ง ผู้วิจัยได้พยายามศึกษาข้อมูลจากเอกสารต่างๆ เกี่ยวกับชุมชนเท่าที่มีอยู่ และได้พูดคุยปรึกษากับผู้รู้ในเรื่องชุมชน จากนั้นจึงได้เดินทางไปยังชุมชนต่างๆ หลายแห่งเพื่อเป็นการศึกษาในเบื้องต้นว่า ชุมชนใดบ้างที่สะท้อนปรากฏการณ์ที่ต้องการศึกษาได้ดีที่สุด โดยในการศึกษาเบื้องต้นนี้ได้ใช้วิธีการหลายอย่างตามความเหมาะสม เช่น การขอพูดคุยปรึกษากับผู้ที่ทำงานในระดับจังหวัด อำเภอ และตำบล การเข้าไปในหมู่บ้านเพื่อพูดคุยกับผู้ใหญ่บ้าน ผู้นำชุมชน พระสงฆ์ ชาวบ้าน ทั้งนี้เพื่อให้ได้ภาพกว้างๆ ของชุมชนที่อยู่ในข่ายที่จะศึกษา จากนั้นจึงได้เลือกชุมชนที่เหมาะสมสำหรับการศึกษารวม 9 แห่ง

ในการเข้าไปศึกษาปรากฏการณ์ของชุมชน 6 แห่ง ในภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคใต้ ผู้วิจัยซึ่งประกอบด้วยนักวิจัยหลัก 3 คน และนักวิจัยซึ่งเป็นนิสิตระดับปริญญาเอกสาขาพัฒน

ศึกษาศาสตร์ 8-11 คน เป็นผู้เข้าศึกษาปรากฏการณ์ในชุมชน ส่วนชุมชนอีก 2 แห่งในภาคเหนือ มีนักวิจัยซึ่งจบการศึกษาระดับปริญญาเอกสาขาพัฒนศึกษาศาสตร์ เป็นหัวหน้าทีมเก็บข้อมูลโดยมีศึกษานิเทศน์และอาจารย์สังกัดสำนักงานการประถมศึกษาจังหวัดเชียงใหม่ 6 คน ซึ่งมีประสบการณ์ในการศึกษาชุมชนเป็นอย่างดี เป็นผู้ร่วมในการวิจัย และในชุมชน 1 แห่งในหมู่บ้านภาคกลาง คณะผู้วิจัยหลัก 3 คน นิติระดับปริญญาเอกสาขาพัฒนศึกษาศาสตร์ 5 คน นิติระดับปริญญาเอกที่กำลังเรียนวิชาวิจัยเชิงคุณภาพ 12 คน เป็นนักวิจัย

การศึกษาปรากฏการณ์ของแต่ละชุมชน นักวิจัยหลักจะเข้าไปยังชุมชนที่ศึกษาเพื่อพบผู้นำชุมชน และผู้ให้ข้อมูลหลักที่อยู่ในชุมชนเป็นการล่วงหน้าก่อนทุกครั้งเพื่อแนะนำตนเอง อธิบายถึงความเป็นมาของโครงการวิจัย และขอความร่วมมือในการเข้ามาศึกษาในชุมชน รวมทั้งศึกษาข้อมูลเบื้องต้นเพื่อนำมากำหนดแนวทางในการศึกษา แนวทางการเลือกผู้ให้ข้อมูลหลัก และแนวทางการสัมภาษณ์ จากนั้นจึงได้มีการประชุมนักวิจัยเพื่อทำความเข้าใจร่วมกันเกี่ยวกับแนวทางการเข้าไปศึกษาปรากฏการณ์ในชุมชน จากนั้นคณะวิจัยจึงเข้าไปในชุมชน กระบวนการวิจัยนี้ได้ทำเหมือนกันในการเข้าไปศึกษาชุมชนทั้ง 9 แห่ง การศึกษานี้ได้ใช้วิธีการสัมภาษณ์ระดับลึก เป็นวิธีการหลักในการเก็บข้อมูล โดยส่วนใหญ่เป็นการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลหลักแต่ละคน เฉพาะในบางกรณีจะเป็นการสัมภาษณ์สมาชิกของชุมชนเป็นกลุ่ม การสัมภาษณ์จะมีแนวทางการสัมภาษณ์เป็นแนวทางสำหรับการพูดคุย (ดูแนวทางการสัมภาษณ์ในภาคผนวก) แนวทางการสัมภาษณ์นี้มีลักษณะเป็นหัวข้อการสนทนากว้างๆ และหากเป็นคำถาม จะเป็นคำถามปลายเปิด เพื่อให้ให้นักวิจัยได้พูดคุยกับผู้ให้ข้อมูลหลักอย่างไม่เป็นทางการ มีการเปิดประเด็นการสนทนาที่ไม่เตรียมการไว้ล่วงหน้าได้ ทั้งนี้เพื่อให้การเข้าถึงปรากฏการณ์เป็นไปอย่างเปิดกว้าง ไม่ยึดติดอยู่กับแนวคิดที่ผู้วิจัยมีไว้ล่วงหน้า การสัมภาษณ์แต่ละครั้งมีช่วงเวลาไม่เท่ากัน แต่โดยทั่วไป จะใช้เวลาประมาณ 60-90 นาที มีในบางกรณีที่ใช้เวลายาวมาถึง 6 ชั่วโมง หรือในบางกรณี มีการขอพูดคุยหลายๆ ครั้ง ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับประสบการณ์ที่ผู้ให้ข้อมูลหลักต้องการถ่ายทอดให้กับผู้วิจัย ในการสัมภาษณ์ทุกครั้ง จะมีการบันทึกเทปการสัมภาษณ์และหลังจากนั้นจะนำเทปทั้งหมดมาถอดความแบบคำต่อคำ จากนั้นจึงพิมพ์บทสัมภาษณ์ทั้งหมด บทสัมภาษณ์เหล่านี้คือข้อมูลที่ได้นำมาวิเคราะห์และตีความอย่างละเอียดในภายหลัง

ในการศึกษาปรากฏการณ์ของชุมชน คณะผู้วิจัยจะกำหนดผู้ให้ข้อมูลหลักที่มีประสบการณ์ในเรื่องต่างๆในชุมชนไว้ล่วงหน้าก่อนวันสัมภาษณ์แต่ละวัน ทุกวันหลังจากการสัมภาษณ์ คณะผู้วิจัยจะมีการประชุมเพื่อหาข้อสรุปชั่วคราวเกี่ยวกับประเด็นที่ศึกษา จากนั้นจึงกำหนดผู้ให้สัมภาษณ์หลักคนต่อไป รวมทั้งจะมีการปรับเปลี่ยนประเด็นการสัมภาษณ์ ทั้งนี้เพื่อให้แน่ใจว่า ได้ศึกษาครอบคลุมปรากฏการณ์ต่างๆของชุมชนอย่างครบถ้วน ช่วงเวลาของการเก็บข้อมูลทั้ง 9 ชุมชน อยู่ระหว่างเดือน

เมษายน 2541 ถึง ตุลาคม 2542 ผลการศึกษาชุมชนทั้ง 9 แห่งได้นำเสนอในรายงานวิจัยเป็นกรณีศึกษา
ในบทต่อไป

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

ไชยรัตน์ เจริญสิน โอฟาร. 2540.

รัฐศาสตร์การบริหารรัฐกิจ ทฤษฎี: หนึ่งศตวรรษรัฐศาสตร์แนววิพากษ์,
กรุงเทพมหานคร: ศูนย์วิจัยและผลิตตำรา มหาวิทยาลัยเกริก.

จุฬาร โชติช่วงนิรันดร์. 2527.

ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน: บ้านโปโล, กรุงเทพมหานคร: สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัย
ขอนแก่น.

ฉัตรทิพย์ นาถสภา. 2533.

เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์.

ฉัตรทิพย์ นาถสภา และพรพิไล เลิศวิชา. 2537.

วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. 2536.

ปัญหาท้าทายของสังคมไทย : ใครจะได้อะไร? อย่างไร? รายงานประกอบการประชุมบน
หนทางสู่อนาคต, จัดโดย คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ณ โรงแรมสยามแอมบาส
เดอร์ จอมเทียน, 10-11 ธันวาคม.

นภาพร หะวานนท์. 2539.

“ทฤษฎีฐานราก: ทางเลือกในการสร้างองค์ความรู้” ใน นภาพร หะวานนท์ (บรรณาธิการ)
พัฒนศึกษาศาสตร์: ศาสตร์แห่งการเรียนรู้และถ่ายทอดการพัฒนา, กรุงเทพมหานคร:
สำนักพิมพ์แปลนโมทีฟ, หน้า 97-108.

ประเวศ วะสี. 2536.

แนวคิดและยุทธศาสตร์ สังคมสมานภาพและวิชา, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มูลนิธิ
โกมลคีมทอง.

ยศ สันตสมบัติ. 2539.

ท่าเกวียน, กรุงเทพมหานคร: โครงการจัดพิมพ์คลับไฟ.

พรพิไล เลิศวิชา. 2532

คีรีวง จากไพร่หนีนายถึงธนาคารแห่งขุนเขา, กรุงเทพมหานคร:สำนักพิมพ์หมู่บ้าน.

พิทยา ว่องกุล. 2539.

เศรษฐธรรมและอริปไตยชุมชนไทย, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์อมรินทร์วิชาการ.

ฟิลิป เฮิร์ช. 2533.

“หมู่บ้านสู่รัฐ-รัฐสู่หมู่บ้าน” ใน รัฐกับหมู่บ้านในไทยศึกษา บรรณาธิการโดย อนุญา
ภูษงค์กุล, กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ประชาสังคม. 2541.

“ทุนทางสังคมบนรากฐานวัฒนธรรมไทย” จดหมายข่าวประชาสังคม, 5:5.

วิฑูรย์ ปัญญากุล. 2540.

ภูมิปัญญาพื้นบ้านกับความหลากหลายทางชีวภาพ, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เคล็ดไทย.

เศรษฐสยาม, 2540.

ลัทธิบริโภคนิยมกับชุมชน, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สมาพันธ์จำกัด.

สุรเชษฐ เวชชพิทักษ์. 2533.

รากฐานแห่งชีวิต วัฒนธรรมชนบทกับการพัฒนา, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์หมู่บ้าน.

เสรี พงศ์พิศ และคณะ. 2538.

ปฏิรูปการศึกษาเพื่อปวงชน แล้วเราจะเข้าสู่ศตวรรษที่ 21 ได้อย่างไร, กรุงเทพมหานคร:
สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

อุทัย ดุลยเกษม และอรศรี งามวิทย์พงศ์. 2540.

ระบบการศึกษากับชุมชน กรอบความคิด และข้อเสนอเพื่อการวิจัย, กรุงเทพมหานคร:
สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

อนันท์ กาญจนพันธุ์. 2535.

“ความเป็นชุมชน” เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง ทิศทางการวิจัยและการพัฒนาทาง
วัฒนธรรมในภาคเหนือ ณ จังหวัดเชียงใหม่ 28-29 สิงหาคม.

แอนดรู เทอร์ตัน. 2533.

“บรรดาอำนาจท้องถิ่นกับการแยกตัวทางสังคมในชนบท” ใน รัฐกับหมู่บ้านในไทยศึกษา
บรรณาธิการโดย อนุญา ภูษงค์กุล, กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ภาษาอังกฤษ

Ahluwalia, Montek. 1974.

“Income Inequality: Some Dimensions of the Problems” in Hollis Chinery et al. (editors),

Redistribution with Growth, London: Oxford University Press.

Broom, L.; Selznick, P. and Darroch, D. 1995.

Sociology: A Text with Adapted Readings, London: Harper and Row.

Evans, Peter. 1979.

Dependent Development:: The Alliance of Multinational, State, and Local Capital in Brazil, Princeton: Princeton University.

Fei, John and Ranis, Gustav. 1966.

“Agrarianism, Dualism and Economic Development” in Irma Adelman and Erik Thorbecke (editors), **The Theory and Design of Economic Development**, Baltimore: The John Hopkins Press.

Glaser, Barney. 1978.

Theoretical Sensitivity. California: The Sociology Press.

Havanon, Napaporn. 1986.

Economic Development as Determinant of Rural-Urban Inequality and Urban Growth, The Case of Thailand, M.A. Thesis, Brown University.

Hirsch, Philip. 1990.

Development Dilemmas in Rural Thailand, Singapore: Oxford University.

Krongkael, Methi. 1975.

The Income Redistributive Effects of Taxes and Public Expenditures in Thailand: An Intertemporal Study, Ph.D. Dissertation, Michigan State University.

Lewis, Arthur. 1954.

“**Economic Development with Unlimited Supplies of Labor**”, The Manchester School, 22 (May): 139-191.

Olsen, Marvin. 1968.

The Process of Social Organization, New Delhi: Oxford & IBH Publishing.

Putnam, Robert. 1993.

Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy, Princeton: Princeton University.

Ritzer, George. 1996.

Sociological Theory, New York: The McGraw-Hill Companies.

Smelser, Neil. 1973.

“Toward a Theory of Modernization in the Modern Society” in Amitai Etzioni and Eva Etzioni (eds), **Social Change: Sources, Patterns, and Consequences**, (2nd ed), New York: Basic Books.

Strauss, Anselm. 1990.

Qualitative Analysis for Social Scientists. New York: Cambridge University Press.

ความนำ

นับจากประเทศไทยได้เริ่มนโยบายการปรับเปลี่ยนประเทศไปสู่ความทันสมัยตามแบบสังคมอุตสาหกรรมตะวันตกโดยได้ประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติเป็นครั้งแรกในปี 2504 อันเป็นแผนที่มุ่งเน้นให้ประเทศสามารถเพิ่มขีดความสามารถในการผลิตทางด้านการเกษตรเพื่อการส่งออกให้มากขึ้น มีการกระตุ้นให้เกษตรกรใช้เทคโนโลยีทางการเกษตรที่สามารถเพิ่มผลผลิตต่อไร่ได้สูงขึ้น รวมทั้งความพยายามของรัฐที่จะพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน เช่น การจัดระบบการชลประทาน การสร้างถนน เพื่อเอื้ออำนวยให้เกษตรกรสามารถเพิ่มผลผลิต และสามารถขนส่งผลผลิตได้สะดวกขึ้น และในเวลาเดียวกันนี้เอง ที่ประชาชนทั่วไปเริ่มได้รับการกระตุ้นให้มีการบริโภคสินค้าอุปโภคและบริโภคที่มาจากในเมือง ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการมีการคมนาคมขนส่งสะดวกขึ้น และการที่คนมีรายได้ที่เป็นตัวเงินเพื่อการซื้อสินค้าในท้องตลาดมากขึ้น ปฏิสัมพันธ์ของการขยายตลาดรับซื้อผลผลิตทางการเกษตร การเข้ามาของเทคโนโลยีสมัยใหม่ และการขยายตัวของตลาดสินค้าเพื่อการบริโภค ได้ทำให้ชุมชนหมู่บ้านของไทยเริ่มมีการปรับเปลี่ยนจากระบบการทำมาหากินแบบยังชีพ ซึ่งมีการเพาะปลูก หรือเก็บหาของที่มีอยู่ตามธรรมชาติเพื่อการบริโภค ไปสู่การผลิตที่ต้องใช้เงิน เพื่อการลงทุนมากขึ้น คนมีความต้องการเงินเพื่อซื้อสินค้าต่างๆ ที่มีอยู่ในท้องตลาดเพื่อการบริโภคมากขึ้น นอกจากนี้ สิ่งที่เกิดขึ้นพร้อมๆ ไปด้วย กระบวนการปรับเปลี่ยนทางด้านการทำมาหากินและการบริโภค ได้แก่ การปรับเปลี่ยนในระบบความสัมพันธ์ด้านอื่นๆ ของคนในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นระบบการใช้แรงงาน ระบบการพึ่งพาอาศัยกันชุมชน ระบบความเชื่อ ระบบการศึกษา ระบบการดูแลตนเอง และระบบการรักษาพยาบาลเมื่อเจ็บป่วย

ตลอดช่วงระยะเวลา 40 ปีของการดำเนินการพัฒนาประเทศโดยมีเป้าหมายเพื่อการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ และการพัฒนาอุตสาหกรรม ข้อคำถามตอนนโยบายดังกล่าวได้เกิดขึ้นเป็นระยะๆ นับตั้งแต่ ข้อคำถามเกี่ยวกับการขาดทุนาย ศักยภาพของภาคอุตสาหกรรมที่จะขยายตัว รองรับแรงงานจากหมู่บ้านในขนาดที่จะก่อให้เกิดภาวะที่ ความต้องการแรงงานในโรงงานอุตสาหกรรมมีสูงมากจนทำให้เกิดการขาดแคลนแรงงาน ทำให้ค่าแรงต้องปรับตัวสูงขึ้นตามกลไกของอุปสงค์และอุปทานของแรงงาน อันจะมีผลทำให้การกระจายรายได้โดยรวมของประเทศดีขึ้น หรือข้อคำถามเกี่ยวกับการนำแรงงานราคาถูกจากประเทศเพื่อนบ้านเข้ามาทดแทนแรงงานที่มีค่าแรงสูงกว่าของไทยซึ่งเป็นการปิดกั้นโอกาสของแรงงานไทยที่จะได้ค่าแรงสูงขึ้น หรือข้อคำถามเกี่ยวกับการเข้ามาลงทุนของบรรษัทข้ามชาติ ที่จะส่งผลในทางลบหรือทางบวกต่อการพัฒนาประเทศในระยะยาว ข้อคำถามเหล่านี้ได้นำไปสู่ การแสวงหาทางเลือกใหม่ของการพัฒนา ที่เริ่มมองเห็นความสำคัญของการให้ชุมชนหมู่บ้านเป็นฐานที่สำคัญของการพัฒนา โดยทางเลือกใหม่ของการพัฒนาในแนวนั้น ได้พยายามศึกษาความเป็นไปได้ของหมู่บ้านที่จะพัฒนาเศรษฐกิจ ให้อยู่ในฐานะที่พึ่งตนเองได้ โดยคนไม่ต้องออกจากหมู่บ้านเพื่อมาเป็นแรงงานรับจ้างในเมืองอีกต่อไป

ภายใต้ข้อสงสัย และข้อทักท้วง ของผู้วางนโยบาย ผู้วางแผน นักพัฒนา หรือนักวิชาการ เกี่ยวกับนโยบายและแนวทางการพัฒนาของไทย ที่ผ่านมา ชุมชนหมู่บ้านไทยในท้องถิ่นต่างๆ ต่างต้องกำลังเผชิญกับภาวะการณ์ของการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ที่เข้ามากระทบชุมชนด้วยความเร็วและความแรงที่แตกต่างกัน รวมทั้งต้องประสบกับปัญหา และความยากลำบากที่ไม่เหมือนกัน และด้วยประสบการณ์ และพื้นฐานทางทรัพยากรที่แตกต่างกัน ชุมชนหมู่บ้านต่างๆ จึงสามารถปรับตัวเผชิญกับภาวะการณ์ ที่เกิดขึ้น ไม่เหมือนกัน ชุมชนจำนวนมาก สามารถปรับเปลี่ยนวิถีทางทำมาหากิน รวมทั้งปรับเปลี่ยนระบบความสัมพันธ์ และวิถีชีวิต จนสามารถดำรงอยู่ภายใต้ระบบเศรษฐกิจแบบสมัยใหม่ อันเป็นระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้าได้อย่างปลอดภัย บางชุมชนพยายามดำรงรักษาวิถีชีวิตแบบเดิม โดยเฉพาะการทำมาหากินแบบพออยู่พอกิน ไว้ได้ต่อไป โดยพยายามหลีกเลี่ยงการไหลบ่าของระบบการผลิตเพื่อการค้าและบริโภคนิยม เท่าที่สามารถจะทำได้ บางชุมชนสามารถดำรงตนอยู่ในเศรษฐกิจสองระบบคือการผลิตเพื่อกินเพื่ออยู่ และการออกไปทำงานรับจ้างเพื่อหารายได้เสริมได้อย่างเหมาะสม อย่างไรก็ตามมีชุมชนจำนวนมากที่ยังอยู่ในระยะของการปรับตัว และยังหาทางออกที่เหมาะสมให้กับตนเองไม่ได้ ภาพของชุมชนหมู่บ้านไทยในสถานการณ์ปัจจุบัน จึงยังมีความหลากหลาย ทั้งในแนวทางของการดำรงชีวิตของคนในชุมชน และในระดับของความอยู่ดีกินดี ความสุข ความเพียงพอซึ่งในปัจจุบันได้ มีการมองปรากฏการณ์นี้ว่า เป็นความเข้มแข็งของชุมชน

รายงานการวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ที่จะนำเสนอ ความสามารถในการสร้างความเข้มแข็งของชุมชนหมู่บ้านในระดับตำบล ซึ่งได้รับผลกระทบจากกระบวนการปรับเปลี่ยนวิถีการผลิตจากการผลิตเพื่อยังชีพ ไปสู่การผลิตเพื่อการค้า ไม่ต่างจากชุมชนหมู่บ้านอื่นๆ ในสังคมไทย ที่ต้องประสบกับความยากลำบากในการสร้างความมั่นคงปลอดภัย ให้กับระบบการผลิตเพื่อการค้าที่รุกคืบเข้ามาในชุมชน แต่ชุมชนหมู่บ้านในตำบลนี้สามารถสร้างกลไกให้กับระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ จนประสบความสำเร็จในระดับหนึ่ง คนในชุมชนมีทางเลือกของอาชีพหลายอย่าง ได้แก่ การทำนา การเลี้ยงปลาตก การเลี้ยงเป็ด การทำสวนผลไม้ การทำเครื่องจักสาน คนที่ทำงานในแต่ละอาชีพสามารถรวมกลุ่มกัน เพื่อสะสมทุน แลกเปลี่ยนความรู้ และสร้างกลไกการต่อรองกับระบบตลาดภายนอกชุมชนได้ โดยเฉพาะกลุ่มเลี้ยงปลาตกนับว่าเป็นกลุ่มอาชีพที่มีลักษณะการจัดระบบเศรษฐกิจแบบสมัยใหม่ คือมีการแบ่งแยกกันทำงานเฉพาะอย่างค่อนข้างสูง ผู้ผลิตต้องใช้เงินทุนเพื่อการผลิตทุกขั้นตอน การผลิตต้องอาศัยเทคโนโลยีเฉพาะ และการขายสินค้าต้องการการจัดการให้สามารถส่งผลผลิตถึงมือ ผู้ขายส่ง ผู้ขายปลีก และผู้บริโภค ตรงต่อเวลาเป็นประจำทุกวัน โดยผู้ทำอาชีพนี้ในชุมชนได้สร้างกลไกการบริหาร การจัดการ และการรวมกลุ่ม จนสามารถบรรลุเป้าหมายและความต้องการของระบบเศรษฐกิจแบบนี้ได้ อย่างไรก็ตาม กลุ่มผู้เลี้ยงปลาตก เป็นเพียงกลุ่มอาชีพหนึ่งในหลายๆ กลุ่มอาชีพในชุมชนหมู่บ้านนี้ กลุ่มอาชีพอื่นๆ แม้จะสามารถรวมตัวกันจัดระบบการผลิต และการตลาดได้ในระดับที่ทำให้สมาชิกในกลุ่มอาชีพมีรายได้ และมีความมั่นคงได้ในระดับหนึ่ง แต่ก็ไม่ประสบความสำเร็จเท่ากับกลุ่มอาชีพปลาตก นอกจากนี้ในกลุ่มอาชีพการเลี้ยงปลาตกก็ยังไม่สามารถรวมตัวกันได้ทั้งหมด ยังมีกลุ่มย่อยๆ

ของผู้เลี้ยงปลาตกที่ยังไม่อาจรวมตัวกับกลุ่มอาชีพปลาตกที่ประสบความสำเร็จได้ และยังคงมีความเสี่ยงกับการทำอาชีพนี้อยู่พอสมควร ดังนั้นปรากฏการณ์ของการสร้างความเข้มแข็งบนฐานของระบบการผลิตที่มีความหลากหลาย ของชุมชนหมู่บ้านนี้จึงนำไปสู่ประเด็นคำถามการวิจัยที่น่าสนใจหลายประการ **ประการแรก** อะไรคือเงื่อนไขสำคัญ ที่ทำให้ชุมชนหมู่บ้านเหล่านี้เลือกที่จะปรับตัวโดยการสร้างความเข้มแข็งบนฐานการผลิตเพื่อการค้า **ประการที่สอง** กลุ่มอาชีพต่างๆ มีกระบวนการสร้างความเข้มแข็งให้กับกลุ่มอาชีพของตนเองอย่างไร และเพราะเหตุใด กลุ่มอาชีพแต่ละกลุ่มจึงประสบความสำเร็จแตกต่างกัน **ประการที่สาม** ชุมชนมีทรัพยากร และพลังสร้างสรรค์ (creative power) ในด้านใดบ้างที่เอื้ออำนวยให้สมาชิกประสบความสำเร็จในการพลิกฟื้นความเข้มแข็งให้กับชุมชน และ**ประการที่สี่** ความสามารถในการปรับตัวทางด้านเศรษฐกิจเพื่อการค้าของกลุ่มอาชีพต่างๆ มีส่วนสำคัญในการสร้างความเข้มแข็งในด้านต่างๆ ให้กับชุมชนอย่างไรบ้าง

ในการตอบคำถามการวิจัยข้างต้น การศึกษานี้ได้ใช้วิธีวิทยาของการสร้างทฤษฎีฐานราก (ดูรายละเอียดของวิธีวิทยาที่ใช้ในการศึกษาได้ในรายงานการวิจัยหมายเลข 1) โดยมีฐานคิดว่า การจะทำความเข้าใจกับประเด็นความเข้มแข็งและจุดอ่อนของชุมชน จะต้องเริ่มจากการทำความเข้าใจมิติทางประวัติศาสตร์ที่สะท้อนให้เห็นวิถีการดำรงชีวิตของคนในชุมชน และเงื่อนไขที่ทำให้ชุมชนดำรงอยู่ได้โดยมีการติดต่อกับสังคมภายนอกอย่างจำกัด รวมทั้งศึกษาถึงพลังสร้างสรรค์ของชุมชนในอดีตที่ได้สะสมมา กระบวนการปรับตัวเพื่อเอาชนะธรรมชาติ และการอยู่ร่วมกันของคนในชุมชน ปัญหาและข้อจำกัดของชุมชน การทำความเข้าใจปรากฏการณ์ในอดีตจะช่วยให้สามารถเข้าใจสิ่งที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันได้แจ่มชัดขึ้น

วิธีการศึกษา

การศึกษานี้ใช้วิธีการเข้าถึงปรากฏการณ์ทางสังคมในมิติต่างๆ ผ่านการสะท้อนประสบการณ์ของคนในชุมชน โดยใช้การสัมภาษณ์ระดับลึกซึ่งมีลักษณะของการพูดคุยกับผู้ให้สัมภาษณ์ในประเด็นต่างๆ ที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับประสบการณ์ของผู้ให้สัมภาษณ์ ทั้งนี้แม้ในการสัมภาษณ์ผู้วิจัยจะมีแนวคำถามกว้างๆ ที่เตรียมไว้ล่วงหน้า แต่การสัมภาษณ์จะดำเนินไปในลักษณะของการสนทนา ที่มีผู้วิจัยเป็นผู้เปิดประเด็นพูดคุย ชักถาม ทำให้หัวข้อ และสาระของการสนทนา ดำเนินไปอย่างเป็นกันเอง ความยาวของการสนทนาจะขึ้นอยู่กับประสบการณ์ของผู้ให้สัมภาษณ์ในประเด็นที่กำลังสนทนา การสนทนาแต่ละครั้งมีช่วงเวลาตั้งแต่ประมาณหนึ่งชั่วโมง จนถึงตลอดช่วงเช้าบ่าย หรือประมาณ 6 ชั่วโมง แต่โดยทั่วไปแล้วจะใช้เวลาประมาณ 2-3 ชั่วโมง นอกจากนี้ ในระหว่างการสนทนา หรือหลังจากการสนทนา ผู้วิจัยจะขอให้ผู้ให้สัมภาษณ์ พาไปดูสถานที่ เหตุการณ์ หรือปรากฏการณ์จริงในเรื่องนั้นประกอบด้วย เช่น บ่อเลี้ยงปลาตก การให้อาหารปลาตก การจับปลา และการขายปลาตก การทำสวนผลไม้ หรือการเลี้ยงเป็ด นอกจากนี้ผู้วิจัยยังได้ไปศึกษา

ปรากฏการณ์ ในด้านอื่นๆ นอกเหนือจากเรื่องการทำมาหากิน เช่น การศึกษาในโรงเรียน การประชุม อบต. ร้านค้าชุมชน วัด โดยมีรายละเอียดของผู้ให้สัมภาษณ์รวมทั้งหมด 38 คน ดังนี้

1. นายล้ำ / ชาวนา,แรงงานรับจ้าง (ชาย)
2. นายบุญเชิด / ชาวบ้าน (ชาย)
3. นายกิตติ / กรรมการออมทรัพย์ (ชาย)
4. นายสำเร็จ / ผู้ใหญ่บ้าน หมู่ 6 (ชาย)
5. นายสมควร / ผู้ใหญ่บ้านหมู่ 7 (ชาย)
6. นายสมยศ / ผู้ใหญ่บ้านหมู่ 1 (ชาย)
7. นายฉลวย / ผู้ใหญ่บ้านหมู่ 5 (ชาย)
8. นายวิเชียร / ผู้ใหญ่บ้าน (ชาย)
9. นายสะอาด / ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน (ชาย)
10. นายสุทิน / สมาชิกกลุ่มผลไม้ (ชาย)
11. อาจารย์ใหญ่โรงเรียนหมู่ 5 (ชาย)
12. อาจารย์ใหญ่โรงเรียนหมู่ 4 (ชาย)
13. อาจารย์ใหญ่โรงเรียนหมู่ 7 (ชาย)
14. อาจารย์ใหญ่โรงเรียนหมู่ 3 (ชาย)
15. นายชำนาญ / กรรมการโรงเรียน (ชาย)
16. นางสมร / กรรมการศึกษา (หญิง)
17. นายสัมฤทธิ์ / ประธาน อสม. (ชาย)
18. นายฉลวย / ประธานกลุ่มปลาตุก (ชาย)
19. เจ้าอาวาสวัดบ้านพร้าว (ชาย)
20. นายอำนาจ / ผู้จัดการเรื่องตลาดผลไม้ (ชาย)
21. รองประธานไม้ผล จัดการด้านการตลาด (ชาย)
22. นายไพรัช / สมาชิกกลุ่มไม้ผลหมู่ 7 (ชาย)
23. นายสุรินทร์ / อสม.หมู่ 4 (ชาย)
24. นายพระไม้ / หมอพื้นบ้านรักษากระดูกด้วยน้ำมัน (ชาย)
25. นายสำรวย / หมอสมุนไพร (ชาย)
26. นายสมชาย / สมาชิก อบต. หมู่ 3 (ชาย)
27. นางกัญธิมานี / หัวหน้าสถานีอนามัย (หญิง)
28. นายสุรินทร์ / หมอพื้นบ้าน (ชาย)

29. นายเหว่า / ราษฎรบ้าน (ชาย)
30. นางเพียร / ชาวบ้านกลุ่มถักตะกร้า (หญิง)
31. นายธีรพล / เกษตรกรไม้ผลไม่เข้ากลุ่ม (ชาย)
32. นายมานพ / เกษตรกรไม้ผล (ชาย)
33. ชาวบ้านทำปลาดุกนอกกลุ่ม (หญิง)
34. นายดิเรก / กำนัน (ชาย)
35. นางประนอม / ชาวบ้าน (หญิง)
36. นายกรน / ชาวบ้านหมู่ 1 (ชาย)
37. นายสละ / ชาวบ้าน (ชาย)
38. นายสร้อย / ชาวบ้านอาชีพเลี้ยงเป็ด(ชาย)

บริบทของชุมชนหมู่บ้านในตำบลที่ศึกษา

ชุมชนหมู่บ้านวัดขวาน มีพื้นที่รวมทั้งสิ้น 17,525 ไร่ เป็นพื้นที่การเกษตร 15,620 ไร่ ลักษณะพื้นที่ส่วนใหญ่ เป็นที่ราบลุ่ม ดินเป็นดินร่วน เดิมประชากรส่วนใหญ่จะตั้งบ้านเรือนอยู่ชายแม่น้ำ คือริมแม่น้ำสายพิจิตรเก่า ต่อมาเมื่อมีคลองชลประทาน ประชาชนจึงได้ย้ายออกมาตั้งบ้านเรือนกระจายอยู่ทั่วไป พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่นา มีพื้นที่ไร่เพียงเล็กน้อย อาชีพส่วนใหญ่ของประชาชนได้แก่ การเกษตรกรรมที่มีการดำเนินการผลิตที่หลากหลาย มีการพึ่งพา รวมกลุ่มและร่วมมือกัน ระหว่างการดำเนินการผลิตต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นการ ทำนา การเลี้ยงปลาดุก การปลูกผลไม้ การเลี้ยงเป็ดไข่ ทำไร่ และรับจ้าง โดยมีขอบเขตของตำบลเป็นตัวกำหนดการทำกิจกรรมร่วมกัน ประชากรในตำบลแห่งนี้มีทั้งสิ้น 4,522 คน 1,048 ครัวเรือน โดยแบ่งเขตการปกครองออกเป็น 7 หมู่บ้าน คือ

หมู่ที่ 1	มี 108 ครัวเรือน	ชาย 242 คน	หญิง 256 คน	รวม 498 คน
หมู่ที่ 2	มี 197 ครัวเรือน	ชาย 377 คน	หญิง 418 คน	รวม 795 คน
หมู่ที่ 3	มี 148 ครัวเรือน	ชาย 297 คน	หญิง 350 คน	รวม 647 คน
หมู่ที่ 4	มี 203 ครัวเรือน	ชาย 437 คน	หญิง 512 คน	รวม 949 คน
หมู่ที่ 5	มี 128 ครัวเรือน	ชาย 302 คน	หญิง 318 คน	รวม 620 คน
หมู่ที่ 6	มี 155 ครัวเรือน	ชาย 287 คน	หญิง 305 คน	รวม 592 คน
หมู่ที่ 7	มี 109 ครัวเรือน	ชาย 201 คน	หญิง 220 คน	รวม 421 คน

การคมนาคมระหว่างตำบลวัดขวาน กับที่ว่าการอำเภอ อาศัยถนนลาดยาง ซึ่งมีระยะทางประมาณ 19 กิโลเมตร ส่วนการคมนาคมภายในตำบลวัดขวานมีถนนเชื่อมระหว่างหมู่บ้าน ซึ่งมีทั้งถนนลูกรัง ถนนคอนกรีต และถนนลาดยาง

แหล่งน้ำสำคัญในพื้นที่ชุมชนแห่งนี้ นอกจากแหล่งน้ำธรรมชาติซึ่งได้แก่ แม่น้ำพิจิตร และหนองบึงแล้ว ได้เริ่มมีการขุดเจาะบ่อบาดาลใน ปี 2508 โดยบ่อบาดาลที่ขุดเจาะนี้เป็นไปเพื่อการอุปโภค และเพื่อการเกษตรเป็นสำคัญ โดยปัจจุบันมีบ่อบาดาลทั้งสิ้น จำนวน 1,431 บ่อ และในปี 2527 ได้มีคลองชลประทานเข้ามาในตำบล ซึ่งได้อาศัยเป็นแหล่งน้ำสำคัญ โดยคลองชลประทานนี้ประกอบด้วย โครงการส่งน้ำและบำรุงรักษาท่าบัว และโครงการส่งน้ำและบำรุงรักษาพนมยอ นอกจากนั้นยังมีระบบประปา จำนวน 10 แห่งในตำบลแห่งนี้

การบริการสาธารณะในตำบลวัดขวาน นับว่ามีความพร้อมค่อนข้างมากกล่าวคือ ด้านการศึกษา มีโรงเรียน 4 แห่ง ซึ่งจัดการศึกษาในระดับประถมศึกษา จนถึงระดับชั้นมัธยมศึกษา ได้แก่ โรงเรียนหมู่ 3 ซึ่งเป็นโรงเรียนประจำตำบล ตั้งขึ้นตั้งแต่ปี 2488 จัดการศึกษาในระดับประถมศึกษา โรงเรียนหมู่ 5 ตั้งขึ้นในปี 2525 เปิดสอนระดับประถมศึกษา โรงเรียนหมู่ 7 ตั้งขึ้นในปี 2502 โรงเรียนหมู่ 4 เปิดสอนชั้นอนุบาลถึง ชั้น ม.3 เป็นโรงเรียนขยายโอกาส นอกจากนั้นยังมีศูนย์พัฒนาเด็กเล็ก ที่อ่านหนังสือพิมพ์ กระจายอยู่ทั่วไป ส่วนด้านสาธารณสุขมีสถานอนามัย และ ศูนย์สาธารณสุขมูลฐาน ด้านการศาสนา มีวัดที่ใช้ประกอบศาสนกิจถึง 3 แห่งด้วยกัน ส่วนด้านการพัฒนาและการดูแลความปลอดภัยในพื้นที่มี ศูนย์พัฒนาตำบล บ่อบำบัดน้ำเสีย ศูนย์ส่งเสริมสหกรณ์ประจำหมู่บ้าน หอกระจายข่าว 14 แห่ง โทรศัพท์สาธารณะ 6 แห่ง และในปี 2530 ได้มีไฟฟ้าเข้ามาถึงในหมู่บ้านต่างๆ ในตำบลนี้

การดำรงอยู่ของชุมชนหมู่บ้าน ก่อนเข้าสู่ยุคเศรษฐกิจเพื่อการค้า

ชุมชนหมู่บ้านวัดขวาน ได้ก่อตั้งมานานนับร้อยปี โดยผู้คนได้ มาตั้งบ้านเรือนอยู่ชายแม่น้ำ คือริมแม่น้ำสายพิจิตรเก่า ในช่วงเมื่อ 100 ปีที่ผ่านมา คนยังสามารถจับจองที่ดินได้ตามกำลังแรงงานของตนซึ่งเป็นการถางพื้นที่ในส่วนที่เป็นป่าไผ่ให้เตียน เพื่อใช้เพาะปลูก เรียกกันว่า การหวดป่า ถือเป็นการจับจองที่ดิน คือพื้นที่ที่ถางที่เสร็จ ที่ดินส่วนนั้นก็จะเป็นผู้ถางมีการปักหลักเขต เพื่อแสดงการเป็นเจ้าของ การถางถางพื้นที่เพื่อการเพาะปลูกในช่วงนี้ จะถางเฉพาะส่วนที่เป็นป่าไผ่ เพราะถางได้ง่าย ส่วนพื้นที่ที่เป็นป่าไม้อุดมสมบูรณ์ มีไม้ขนาดใหญ่ที่เป็นไม้เนื้อแข็ง ได้แก่ เต็ง รัง ประดู่ ยาง มีการตัดไม้มาปลูกสร้างเรือนกันบ้าง โดยการตัดไม้ต้องใช้การจ้างคนจากภาคอีสานซึ่งเข้ามารับจ้างเลื่อยไม้เนื้อแข็ง โดยใช้เลื่อยที่ชาวบ้านเรียกว่า เลื่อยลาว มีลักษณะเป็นเลื่อยที่ใช้คนสองคนจับเลื่อยคนละข้าง เพื่อเลื่อยไม้ออกตามขนาดที่ต้องการ ไม้นี้นอกจากการนำมาสร้างบ้านแล้ว ยังนำมาทำเครื่องมือทำนา เช่น คันไถ แกว้ว แยกควาย ฯลฯ และคนยังอาศัยเข้าไปจับสัตว์ เกือบของป่ามาใช้ในการดำรงชีวิต ในช่วงแรกนี้ ไม่มีการถางป่าตัดไม้ใหญ่เพื่อการทำไร่ นา ป่าไม้จึงไม่ถูกทำลาย การถางถางพื้นที่ทำเฉพาะในส่วนของพื้นที่ที่เป็นป่าไผ่ เพื่อใช้ปลูกข้าว โดยในช่วงนี้ยังคงเป็นการปลูกข้าวไร่ และการทำข้าวนาหว่านอาศัยแรงคนเป็นหลัก การปลูกข้าวไร่ จะปลูกในที่ดอน โดยใช้ ไม้จิ้มลงไปในพื้นดินให้เป็นหลุมเล็กๆ และนำข้าวมาหยอด การปลูกข้าวไร่อาศัยน้ำฝนเป็นหลัก ข้าวที่ได้จะใช้เพื่อการบริโภคเป็นส่วนใหญ่ หากพอมีเหลือก็นำไปขายแลกของที่จำเป็นบางอย่าง เช่นเกลือ ในพื้นที่ที่เป็นที่

ลุ่มจะมีการทำนาหว่านซึ่งเรียกว่า หว่านตม โดยใช้แรงงานคนในการบังคับไถ และใช้ควายหรือวัวลากแอกไถนา ในช่วงเดือนพฤษภาคม เมื่อฝนเริ่มตก ดินจะเริ่มนิ่มและยุ่ย คนจะเตรียมไถพื้นที่ ทำเทือกนา เพื่อใช้หว่านข้าว พอถึงเดือนมิถุนายน ฝนจะทิ้งระยะ จึงเริ่มหว่านข้าว ในเดือนกรกฎาคม เมื่อฝนตก ข้าวจะงอก จากนั้นจะรอไปจนข้าวออกรวง และเก็บเกี่ยวได้ในเดือนมกราคม จึงนำข้าวมาทำฟ่อนเรียง เรียกว่าการพะข้าว จากนั้นจึงนำข้าวไปนวด และตากให้แห้ง ก่อนนำเมล็ดข้าวเปลือกเก็บใส่ยุ้ง

หลังจากปี 2500 เริ่มมีคนทำนาคำ โดยได้ไปเห็นตัวอย่างการตกกล้าเพื่อมาดำนา และเห็นว่าการทำนาคำจะได้นาข้าวที่มีต้นข้าวเรียงเป็นแถว สวยงาม ได้เมล็ดข้าวมากกว่าการทำนาหว่าน พื้นที่ที่ใช้ทำนาคำ ได้แก่ พื้นที่ดินซึ่งเป็นที่ราบลุ่ม ส่วนในที่ดอน ไม่สามารถทำนาได้ จะมีการปลูกพืชอย่างอื่นเพื่อไว้บริโภคหรืออาจขายบ้าง เช่น ถั่ว งา ข้าวโพด สับปะรด ปอ การนำเสนอภาพของการดำรงอยู่ของชุมชนหมู่บ้านในช่วงก่อนเข้าสู่ยุคของการผลิตเพื่อการค้า จะจำกัดขอบเขตอยู่ในช่วงตั้งแต่ ปี 2500 ซึ่งคนในชุมชนหมู่บ้านนี้ได้เริ่มปรับเปลี่ยนจากการปลูกข้าวไร่ มาปลูกพืชไร่มากขึ้น และเปลี่ยนจากการทำนาหว่าน มาเป็นการทำนาคำ ซึ่งลักษณะการดำรงชีวิตของคนก็ยังคงมีลักษณะของการผลิตเพื่อบริโภคอยู่

ในช่วงที่เริ่มมีการทำนา ครอบครัวในชุมชนหมู่บ้านนี้ มีที่ดินเพื่อการทำกินไม่มากนัก คืออยู่ในช่วง 5 ไร่ ถึง 20 ไร่ มีผู้ที่มียี่สิบไร่ขนาดเล็กคือ 3 ไร่อยู่บ้าง ผู้ที่มีที่ดินทำกินขนาด 20 ไร่ ถือว่าเป็นผู้มียี่สิบไร่ที่ดินมาก การจับจองที่ดินไม่อาจทำเพิ่มเติมได้แล้ว ครอบครัวใดจะมีที่ดินทำกินมากน้อยเท่าไรขึ้นอยู่กับมรดกที่ได้รับมาจากรุ่นพ่อแม่ พื้นที่ดินทำกิน จะประกอบด้วยหนองน้ำจำนวนมากซึ่งใช้เป็นแหล่งน้ำสำหรับการเพาะปลูกพืชผัก และการจับปลา ปู หอย ส่วนการทำนาจะอาศัยน้ำฝนเป็นหลัก การนำน้ำจากหนองน้ำมาใช้ ทำกันอย่างง่ายๆ โดยใช้ ป้อน้ำมันขนาด 20 ลิตร มาผ่าครึ่ง และใช้คันไม้ยาวๆ รัดกับปากปี๊บ หรืออาจใช้ไม้ไผ่มาสาน เรียกว่า จังโหลง ใช้วิดน้ำจากหนองน้ำไปใช้ในพื้นที่เพาะปลูก หนองน้ำเหล่านี้จะใช้เป็นที่เก็บน้ำ สำหรับการปลูกพืช และสำหรับดักเก็บปลาตามธรรมชาติ คนจะมาจับปลาในหนองน้ำเพื่อนำไปบริโภค

ครอบครัว และเครือข่ายของครอบครัว เป็นศูนย์รวมของการทำมาหากิน และการดำรงชีวิตในทุกๆ ด้านของ คน นอกจากการทำมาหากิน ซึ่งหมายรวมทั้งการเพาะปลูกข้าวซึ่งเป็นอาหารหลัก การเก็บหาของกินของใช้จากแหล่งทรัพยากรธรรมชาติ เช่น จากป่าไม้ จากแม่น้ำ ห้วย หนอง หรือจากท้องทุ่งนาแล้ว คนยังคงมีการปลูกพืชไร่บางอย่างในที่ดอน หรือที่เนิน เหมือนเมื่อครั้งอดีต การบริโภคส่วนใหญ่ จะบริโภคสิ่งที่ผลิตได้ในครัวเรือน หรือที่หาได้ตามธรรมชาติ การแลกเปลี่ยนผลผลิต หรือการซื้อขายสินค้ามีอยู่อย่างจำกัด ครอบครัวจึงเป็นทั้งหน่วยผลิต และหน่วยบริโภค ครอบครัวมีอำนาจอิสระในการตัดสินใจเกี่ยวกับการทำมาหากิน ไม่ว่าจะเป็นการเลือกเมล็ดพันธุ์พืช ชนิดของพืชที่ปลูก ปริมาณที่ปลูก ถูกกำหนดโดยความต้องการในการบริโภคของสมาชิกในครัวเรือนมากกว่าความต้องการของตลาด และการแลกเปลี่ยนเป็นเงินเพื่อเป็นการสะสมทุนมีน้อยมาก คุณภาพของการผลิตและการบริโภคของครอบครัวจึงมีสูง ครอบครัวรู้ว่าจะต้องผลิตสิ่งใด เป็นจำนวนเท่าไร จึงจะทำให้สมาชิกของครอบครัวมีหลักประกันในการบริโภค ความเสี่ยงของการมีอาหาร

เพียงพอต่อการบริโภค มีที่มาจากความผันผวนของสภาพดินฟ้าอากาศ เช่น ฝนแล้ง เป็นสำคัญ ปริมาณความต้องการผลิตของตลาดหรือราคาสินค้าในท้องตลาด ไม่มีความสำคัญต่อชีวิตของคน ในช่วงนี้

การผลิตข้าวให้พอเพียงกับการบริโภคของสมาชิกในครัวเรือนตลอดปี ถือว่าเป็นเป้าหมายที่สำคัญที่สุดของแต่ละครอบครัว เมื่อมีข้าวเหลือ จึงนำข้าวไปขาย เพื่อนำเงินไปซื้อสิ่งที่จำเป็นอื่นๆ โดยเฉพาะเกลือ ซึ่งถือว่าต้องมีเก็บไว้ในบ้านไม่ต่างจากการมีข้าวในยุ้ง การแลกข้าวกับเกลือ โดยตรงก็มีการทำอยู่บ้าง ในช่วงนี้ ส่วนพืชไร่ จะไม่ใช้การแลกเปลี่ยน แต่จะเป็นการขาย เพื่อนำเงินมาซื้อของอื่นๆ นอกจากเกลือแล้ว คนจะเก็บเงินไว้ซื้อยารักษาโรค และเครื่องมือทำมาหากิน เช่น วัว ควาย มีด ขวาน จอบ เสียม เชือก มีการซื้อฝ้าย สำหรับนำมาทอผ้าใช้เอง การซื้อเสื้อผ้าจากตลาด ซึ่งเรียกกันว่า “เสื้อแจ็ก” ถือว่า เป็นของที่ได้มายาก คนที่มีส่วนเกินของผลผลิตมากกว่านั้นจึงจะไปหาซื้อไว้ใช้ได้

ถึงแม้ว่า ครอบครัวจะเป็นหน่วยหลักในการผลิต และการบริโภค แต่ความอยู่รอดของครอบครัว มิได้เกิดขึ้นได้โดยอิสระ ในการทำมาหากิน ครอบครัวในชุมชนต้องอาศัยพึ่งพาแรงงานซึ่งกันและกัน เช่น ร่วมเอาแรงกันเพื่อเก็บเกี่ยวข้าวให้ทันเวลา ในการเก็บหาของป่าก็มักจะใช้การแบ่งปันของที่เก็บหาได้ เช่น เนื้อสัตว์ ป่า เพื่อให้มีอาหารหมุนเวียนแบ่งปันกันในระหว่างครอบครัว นอกจากการผลิต และการบริโภคแล้ว ครอบครัวยังมีการพึ่งพาอาศัยกันในเรื่องการสร้างบ้าน การผลิตเครื่องมือทำมาหากิน การสร้างพาหนะ เช่น เกวียน คันไถ นอกจากนี้ คนยังต้องพึ่งพากันในด้านการรักษาโรค การประกอบพิธีกรรม ความจำเป็นที่คนในชุมชนจะต้องร่วมมือกันในเรื่องต่างๆ เหล่านี้ เป็นผลมาจาก การที่การระดมแรงงานกันสามารถช่วยให้ กิจกรรมหลายอย่างได้รับผลสำเร็จสูงกว่า การทำโดยอาศัยแรงงานเฉพาะภายในครอบครัว และลักษณะของการทำกิจกรรมบางอย่าง ต้องอาศัยผู้รู้ หรือผู้เชี่ยวชาญเฉพาะเรื่องซึ่งจะมีผู้รู้ผู้น้อยไม่มากนักในหมู่บ้านเดียวกัน หรือในหมู่บ้านใกล้เคียง ทำให้ต้องมีกรอาศัยพึ่งพาซึ่งกันและกัน นอกจากนี้กิจกรรมหลายๆ อย่าง เช่น พิธีกรรมต่างๆ การสร้างความสนุกสนานรื่นเริงในเทศกาลสำคัญ การทำบุญ ต้องอาศัยพลังของกลุ่ม ที่จะสร้างศรัทธาขวัญ และกำลังใจ ซึ่งกันและกันได้ ดังนั้น การทำความเข้าใจกับการดำรงอยู่ของหมู่บ้านในช่วงนี้ จึงต้องอาศัยการศึกษาผ่านกิจกรรมหลักๆ ที่ครอบครัวต้องทำเพื่อความอยู่รอดของครอบครัว และผ่านกิจกรรมที่เป็นปฏิสัมพันธ์ระหว่างครอบครัวในรูปแบบต่างๆ ซึ่งจะทำให้มองเห็นภาพเครือข่าย และแรงเกาเกี่ยวของครอบครัวที่มาอยู่ร่วมกันเป็นชุมชนหมู่บ้าน

การทำมาหากิน

วิถีชีวิตของคนในชุมชนหมู่บ้านแห่งนี้ มีความคล้ายคลึงกัน คนใช้เวลาส่วนใหญ่ไปในการทำมาหากิน งานหลักที่สำคัญได้แก่การทำงานซึ่งเรียกว่า นาปีซึ่งต้องอาศัยน้ำฝน สิ่งที่ทำควบคู่ไปกับการทำนาคือการทำไร่ นอกจากนี้ ก็มีการเก็บหาของป่า จับสัตว์น้ำ การปลูกพืชผัก ไว้เพื่อบริโภค

- **การทำนาปี** หลังจากที่คนเริ่มเรียนรู้การปลูกข้าวนาดำ แทนการทำนาหว่าน คนในชุมชนหมู่บ้านจึงค่อยๆ หันมาทำนาดำกันมากขึ้นเรื่อยๆ เพราะได้ผลผลิตดีกว่า จนในที่สุด ไม่มีผู้ทำนาหว่านตามอีกต่อไป การทำนาดำต้องอาศัยน้ำฝนเป็นหลัก การปลูกข้าวนาดำมีช่วงระยะเวลาปลูกยาวเกือบตลอดปี จึงเรียกว่าข้าวนาปี คือในหนึ่งปีจะทำนาได้เพียงครั้งเดียว ในการทำนา คนมีกิจกรรมหลายอย่างเข้ามาเกี่ยวข้อง นับตั้งแต่ การเตรียมเครื่องมือสำหรับการทำนา การเลือกพันธุ์ข้าวที่จะปลูก การไถเพื่อเตรียมผืนดินเพื่อการดำนา เรียกว่าการทำ *เทือก* การเตรียมตกกกล้า การดำนา การดูแลรักษาข้าวที่ค่อยๆ เติบโต การดูแลไม่ให้นามีวัชวัช เพื่อให้ น้ำขังอยู่ในนาข้าวในระดับที่เพียงพอจะทำให้ข้าวออกรวงอย่างสมบูรณ์ การดูแลถอนวัชพืชในนา การนำปุ๋ยคอกไปใส่ในนาข้าว การเก็บเกี่ยว การนวดข้าว การผัดข้าว การทำนาในช่วงนี้ ใช้แรงงานคนและสัตว์เป็นหลัก สัตว์ที่ใช้ไถนามีใช้ควายเป็นส่วนใหญ่ มีการใช้วัวบ้าง ในช่วงหน้าแล้งหลังการเก็บเกี่ยวและการผัดข้าว เพื่อนำเมล็ดข้าวไปเก็บใส่ยุ้ง คือในราวเดือน เมษายน คนจะใช้เวลาในช่วงนี้เตรียมเครื่องมือสำหรับการทำนา เช่น หาไม้มาทำคันไถ หรือหากไม่มีไม้ที่ดีก็อาจไปหาซื้อไม้ที่มีผู้นำมาขายสำหรับนำมาประกอบเป็นคันไถเรียกว่า *ไกรน* มีการนำฝ้ายมาปั่นสำหรับทำเป็นเชือกใช้โยงรัดจากคอคควายมาผูกกับคันไถ การเตรียมเชือกหนังสำหรับบังคับวัวควาย ซึ่งเครื่องมือเหล่านี้จะทำการกันเองเป็นส่วนใหญ่ เฉพาะวัสดุบางอย่างเท่านั้น ที่อาจมีการหาซื้อกันบ้างเป็นครั้งคราว

แต่ละขั้นตอนของการทำนา ชาวนาจะค่อยๆ เรียนรู้ที่จะปรับเปลี่ยนวิธีการต่างๆ เพื่อให้ได้ผลที่ดีที่สุด เมื่อมีปัญหาเกิดขึ้น จะค่อยๆ หาทางแก้ไข เช่น ในการเลือกพันธุ์ข้าว ชาวนาจะต้องเลือกว่าข้าวพันธุ์ใด เหมาะกับที่ลุ่ม ข้าวพันธุ์ใดเหมาะกับที่ดอน พื้นที่สำหรับปลูกข้าว แบ่งได้เป็น 3 ระดับ ระดับที่หนึ่งเป็นที่ลุ่มจัด เป็นที่ที่อยู่ตามชายห้วย ข้าวที่ปลูกในพื้นที่นี้ เป็นข้าวหนัก ต้องเก็บเกี่ยวหลังข้าวอื่นๆ ระดับที่สอง เป็นพื้นที่ระดับกลางซึ่งในชุมชนหมู่บ้านนี้จะมีสภาพพื้นที่แบบนี้มากที่สุด จะปลูกข้าวเบาซึ่งใช้เวลาในการปลูกน้อยกว่าข้าวประเภทแรก และระดับที่สาม เป็นที่ดอน จะต้องใช้ข้าวที่เกี่ยวเร็ว เพราะนาข้าวจะมีน้ำขังอยู่ในช่วงระยะเวลาสั้นกว่านาในที่ลุ่ม หากข้าวขาดน้ำในช่วงที่กำลังเจริญเติบโต จะได้รวงข้าวที่ไม่สมบูรณ์ นอกจากนี้ การเลือกพันธุ์ข้าวที่จะปลูกยังขึ้นอยู่กับ ความพึงพอใจในรสชาติของข้าว เช่น ความนุ่ม ความหอม รวมทั้งวัตถุประสงค์ในการนำข้าวไปใช้ทำอาหารอย่างอื่น เช่น แป้ง ขนมจีน พันธุ์ข้าวของชาวนาที่เรียกว่า พันธุ์ข้าวพื้นเมืองจึงมีหลายชนิด เช่น มะลิอ่อน มะลิซ้อน ข้าวเหลืองจำปา ฯลฯ การแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าวซึ่งกันและกันมีอยู่เสมอ และไม่มี การปิด หรือ หวงแหนพันธุ์ข้าว ชาวนาอาจใช้วิธีนำพันธุ์ข้าวที่มีอยู่ของตนเองไปแลกพันธุ์ข้าวที่ต้องการ หรืออาจใช้วิธีขอยืมพันธุ์ข้าวมาปลูก และใช้คืนเมื่อได้ผลผลิตข้าว ความรู้เกี่ยวกับพันธุ์ข้าวจึงแพร่กระจายไปง่าย และชาวนาสามารถเลือกปลูกข้าวตามความเหมาะสมของธรรมชาติ ประโยชน์ใช้สอย และความพึงพอใจ ของแต่ละครอบครัว ความรู้ในเรื่องพันธุ์ข้าวจะได้รับการถ่ายทอดไปยังคนรุ่นต่อไป เมื่อเด็กติดตามพ่อแม่ออกไปนาข้าว พ่อแม่จะคอยบอกให้เด็กฟังว่า ที่นาส่วนใด

ควรใช้ข้าวพันธุ์ใด เพราะอะไร ซึ่งเป็นการถ่ายทอดความรู้เพื่อให้เด็กสามารถเติบโตเป็นผู้ใหญ่ที่สามารถพึ่งตนเองในการทำมาหากินเลี้ยงครอบครัวของตนเองได้

ระบบความรู้เกี่ยวกับการทำนา มีอยู่ในทุกขั้นตอนของการทำนา จนยากที่ผู้ที่ไม่ได้ใช้ชีวิตคุ้นเคยอยู่กับการทำนาจะทำได้ ชาวนาทำนาจนมีความรู้สะสมเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิต เช่น ชาวนาจะรู้ว่าจากพื้นที่นาที่ตนเองมีอยู่ จะต้องมีการเตรียมกล้าข้าวเป็นจำนวนเท่าใด จึงจะพอดีกับการเพาะปลูกในแต่ละปี และแม้แต่การนำกล้าจากแปลงเพาะกล้าไปปลูก ก็ต้องอาศัยการเรียนรู้จากประสบการณ์ ชาวนาจะหอบกล้าไปวางตามหัวคันนา เพื่อเตรียมดำนา จำนวนกล้าที่วางไว้ตามหัวคันนาจะพอดีกับพื้นที่แต่ละช่วง จากนั้นจึงเริ่มการดำนา การดำนาเป็นงานที่ต้องอาศัยความรู้ความชำนาญเช่นเดียวกัน ว่าจะต้องกดรากข้าวลงไปในดินด้วยน้ำหนักของนิ้วหัวแม่มือแค่นั้น และกดลึกแค่ไหน ข้าวจึงจะเติบโตได้ดี ต้นไม่หักงอ เมื่อดำนาแล้วการดูแลให้ข้าวมีน้ำหล่อเลี้ยงในนาข้าวในระดับที่พอดีนับว่ามีความสำคัญมากต่อการเจริญเติบโตของข้าวเกือบทุกวัน ชาวนาจะต้องเดินดูตามนาข้าวว่า น้ำลดลงจากระดับปกติหรือไม่ โดยสังเกตจากต้นข้าวว่ามีร่อนน้ำลดลงหรือไม่ หากน้ำลดลง จะต้องหารอยรั่วของคันนา ซึ่งมักมีสาเหตุมาจากสัตว์พวกปู มาเจาะหรือขุดรูทำให้น้ำไหลออกจากรนา ชาวนาจะต้องใช้ดินอุดปิดรอยรั่ว ดังนั้นกว่าข้าวจะเติบโต ได้เวลาเก็บเกี่ยว จนชาวนามีข้าวเก็บไว้ในยุ้งฉาง จึงต้องอาศัยประสบการณ์ของการลองผิดลองถูก ปรับเปลี่ยน จนกลายเป็นระบบความรู้ที่มีความสัมพันธ์กันระหว่างผืนดิน สภาพความสูงต่ำของพื้นที่ คุณภาพของดิน ดินฟ้าอากาศ พันธุ์พืช และวิถีชีวิตของสัตว์อื่นๆ เพื่อให้สามารถผลิตอาหารหลักสำหรับสมาชิกในครอบครัว ความรู้เกี่ยวกับการทำนาจึงเป็นประสบการณ์เฉพาะสำหรับชาวนา ชาวนาทุกคนมีความมั่นใจในความสามารถของตนเองที่จะทำนาให้ได้ผลตามที่มุ่งหวัง เว้นไว้เฉพาะกรณีที่ไม่ฝนไม่ตกตามฤดูกาล ที่ทำให้การทำนาไม่ได้ผล ซึ่งจะไม่ใช่เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นบ่อยๆ โดยเหตุนี้ ชาวนาจึง มีอำนาจในการจัดการให้สามารถดำรงชีวิตอยู่ภายใต้สภาวะแวดล้อมทางธรรมชาติที่อยู่รอบๆ ตัว รวมทั้งสามารถวางแผนการทำมาหากินเพื่อความอยู่รอดของสมาชิกในครอบครัวได้ ชาวนาสามารถใช้พลังสร้างสรรค์ในตนเองได้อย่างเต็มที่เพื่อปรับเปลี่ยนวิธีการทำมาหากินของตนเองให้ได้ประโยชน์สูงสุด โดยนัยนี้ การทำนาในยุคนี้จึงเป็นวิถีชีวิตที่ทำให้คนตระหนักในความสามารถและพลังอำนาจสร้างสรรค์ของตนเอง ทำให้คนดำรงชีวิตอยู่อย่างมีศักดิ์ศรี มีความเคารพในตนเอง รวมทั้งมีความมั่นคงในการทำมาหากินเพื่อการดำรงชีวิตของครอบครัว

- **การทำไร่ และทำสวน** สภาพภูมิศาสตร์ของชุมชนหมู่บ้านนี้ มิได้เหมาะกับการทำนาปีทั้งหมด บางพื้นที่ มีลักษณะเป็นที่ดอน หรือที่เนิน ทำนาไม่ได้ คนจะหันมาปลูกพืชไร่แทน พืชไร่ที่เริ่มปลูกกันในช่วงแรกคือ ปอและข้าวโพด ถั่ว ในบางหมู่บ้าน พื้นที่เป็นที่เนินเป็นส่วนใหญ่ คนจะพยายามทำนาให้ได้มากที่สุด พื้นที่ที่ไม่สามารถใช้ทำนาได้ จึงใช้ปลูกพืชไร่ และมีการปลูกพืชอื่น ๆ ร่วมไปด้วย ได้แก่ มะนาว ขนุน มะม่วง กล้วย มะไฟ มะพร้าว พืชที่ปลูกทั้งหมดเป็นพันธุ์พื้นเมือง เมื่อเริ่มปลูก อาจมีการซื้อเมล็ดพืชจากตลาดบ้าง แต่หลังจากนั้นก็สามารเก็บผลผลิตที่ได้ มาทำเป็นเมล็ดพันธุ์ต่อไปโดยไม่ต้องซื้อ การทำไร่ในช่วง

นี้ยังคงใช้ปุ๋ยคอก หรือปุ๋ยจากพืช เช่น ถั่ว การใช้เงินเพื่อซื้อปัจจัยการผลิตจึงมีอยู่น้อยมาก เช่นเดียวกับการทำนา

พืชไร่ที่สามารถทำรายได้ให้คนในช่วงแรกได้แก่ปอ ซึ่งคนจะปลูกกันที่ป่าไผ่ โดยรอให้ฝนลงในช่วงเดือนพฤษภาคม แล้วจึงเริ่มปลูกปอ จากนั้นต้องรอไปจนถึงเดือนพฤศจิกายนซึ่งเป็นช่วงที่มีน้ำเต็มบึง เต็มคลอง จึงตัดปอไปแช่น้ำและลอกเอาเปลือกปอ และมัดเป็นพ่อนซึ่งขายเป็นกิโลกรัม โดยจะมีพ่อค้าล่องเรือเข้ามาซื้อปอถึงหมู่บ้าน แต่การปลูกปอ เมื่อปลูกไปนานๆ จะไม่ได้ผล คนจึงเริ่มนำพื้นที่ที่ปลูกปอ ไปปลูกงาแทน ส่วนข้าวโพดจะเริ่มปลูกประมาณเดือนพฤษภาคมถึงเดือนมิถุนายน และจะเก็บฝักประมาณเดือนพฤศจิกายน เมื่อเก็บฝักแล้ว จะต้องนำมาแกะเมล็ด จึงจะขายได้ การแกะเมล็ดข้าวโพดยังไม่มีเครื่องจักรสีข้าวโพด ต้องใช้แรงงานคนแกะเมล็ดข้าวโพดออกจากฝัก โดยเมื่อเก็บฝักข้าวโพดมาแล้ว จะนำข้าวโพดมาใส่ภาชนะสานด้วยไม้ไผ่เป็นรูปกรวย โดยจะนำข้าวโพดใส่กรวยที่ละฝัก ใช้ไม้ตำข้าวโพดให้เมล็ดข้าวโพดหลุดลงไปข้างล่าง ซึ่งข้าวโพดจะติดอยู่ในกรวย หลังจากนั้นจึงรวมเมล็ดข้าวโพดเก็บไว้ขายพ่อค้าที่มาเก็บเรือ

- **การปลูกพืชผัก การเลี้ยงสัตว์ และการเก็บหาของธรรมชาติ** นอกจากการทำนา ทำไร่ และทำสวนแล้ว ชีวิตของคนในช่วงนี้ยังดำรงอยู่ได้ด้วยการปลูกพืชผักไว้รอบๆ บ้านเพื่อการบริโภค นอกจากนี้ อาจมีการเลี้ยงไก่ ไก่บ่าง เพื่อเก็บไข่ หรือฆ่าเป็นอาหารในโอกาสพิเศษ เช่น มีคนมาเยี่ยมเยียน โดยเฉพาะคนของรัฐ ซึ่งชาวบ้านใช้คำว่า เมื่อมีจ้าวนายมาเยี่ยม หรือใช้เลี้ยงเพื่อนฝูงที่สนิทสนมชอบพอกัน แหล่งอาหารที่สำคัญของคนในชุมชนหมู่บ้าน ได้แก่ แหล่งอาหารธรรมชาติ นับตั้งแต่การเก็บพืชผักที่ขึ้นอยู่ในป่า ตามลำห้วย หรือริมแม่น้ำ เช่น เห็ดต่างๆ ผักหลากหลายชนิด หน่อไม้ ฯลฯ การจับปลา ปู กบ ตามลำห้วย หนอง แม่น้ำ และในนา ผู้อาวุโสซึ่งเคยดำรงชีวิตอยู่ในช่วงนี้ เล่าถึงความอุดมสมบูรณ์ของปลาวัวมีอยู่อย่างเหลือเฟือทั้งในแม่น้ำ และหนองน้ำ คนจะเลือกจับแต่ปลาวัวใหญ่มาบริโภค หากจับปลาวัวเล็กๆ ได้ จะปล่อยไป นอกจากนี้ คนยังสามารถจับสัตว์ป่า เช่น กระรอก กระแต ไก่ป่า กระต่าย มาเป็นอาหารด้วย

- **การสร้างความมั่นคงปลอดภัยในการทำมาหากิน** หลักประกันที่สำคัญของการอยู่รอดในครัวเรือน ได้แก่การมีข้าวเก็บสะสมไว้ในยุ้ง เพียงพอต่อการบริโภคของสมาชิกในครัวเรือนตลอดปี และหากมีเหลือเก็บสะสมไว้ข้ามปี เพื่อเป็นหลักประกันในกรณีที่เกิดฝนแล้งในปีถัดไป ยิ่งนับเป็นการสร้างหลักประกันที่มั่นคงขึ้น ดังนั้นชาวนาจะยังไม่ขายข้าวที่เก็บเกี่ยวได้ในทันที คือแม้ชาวนาจะนวดข้าวและผัดข้าวเก็บใส่ยุ้งเสร็จในเดือนมีนาคม แต่การขายข้าวจะทำในราวประมาณเดือนพฤศจิกายน อันเป็นช่วงที่พอจะทราบแล้วว่า มีฝนตกต้องตามฤดูกาลหรือไม่ และจะได้ข้าวในนาเพียงพอกับการบริโภค และใช้ทำพันธุ์หรือไม่ จึงจะขายข้าวในยุ้ง การขายข้าวก็จะขายตามความจำเป็นที่ต้องการเงินมาซื้อวัตถุดิบของบางอย่างเท่านั้น ดังนั้นทุกบ้านจึงต้องมียุ้งสำหรับเก็บข้าว ผู้มีที่นามาก ปลูกข้าวได้ผลผลิตมาก มียุ้งเก็บข้าวขนาดใหญ่ จึงถือว่าเป็นผู้มีอันจะกิน

การที่ชาวนาจะสร้างความมั่นคงปลอดภัยในการบริโภคของครัวเรือนของตนเองได้นั้น ชาวนาจะเริ่มตั้งแต่การคิดคำนวณ นับตั้งแต่ได้เมล็ดข้าวเปลือกจากรวงข้าวว่า จะต้องเก็บเมล็ดข้าวเพื่อไว้เป็นเมล็ดพันธุ์ในปีต่อไปเป็นจำนวนเท่าไร เมล็ดข้าวส่วนนี้จะเก็บไว้ในภาชนะสานด้วยไม้ไผ่เรียกว่า กะพ้อง โดยจะแยกเก็บไว้เป็นแต่ละพันธุ์ในแต่ละกะพ้อง ไม่ปะปนกัน โดยเฉลี่ยครัวเรือนหนึ่งจะเก็บข้าวใส่กะพ้องไว้ทำพันธุ์ข้าวอย่างน้อย 50 ถัง จึงจะเพียงพอต่อการเพาะปลูกในปีต่อไป จากนั้นจึงกะปริมาณสำหรับการบริโภค และการทำบุญ ส่วนที่เหลือจากนี้จึงจะขายได้

การสร้างความมั่นคงปลอดภัยในการบริโภคยังขึ้นอยู่กับความพร้อมความพร้อมเพื่อการเพาะปลูก โดยเฉพาะการทำนา ก่อนจะเริ่มการทำนา ชาวนาจะต้องเตรียมเครื่องมือทุกอย่างที่ต้องใช้ในการทำนาให้พร้อมที่จะใช้ เมื่อเริ่มทำนา อาจมีการซ่อมแซมเครื่องมือ หรืออาจต้องเตรียมทำของใหม่ในกรณีเครื่องมืออยู่ในสภาพที่ซ่อมไม่ได้ รวมทั้งต้องเตรียมควาย วัว ที่จะใช้ไถนา ซึ่งหากมีไม่เพียงพอก็จำเป็นต้องขอยืมญาติพี่น้องใกล้เคียง

นอกจากข้าวแล้ว หลักประกันในการบริโภค ยังอยู่ที่แหล่งอาหารตามธรรมชาติ ซึ่งคนในชุมชนถือว่าเป็นสิทธิร่วมกันของทุกคน ดังนั้น การเก็บหาอาหารจากป่า หรือแม่น้ำลำห้วย เมื่อได้มาจึงมักนำมาแบ่งปันกันในระหว่างครัวเรือนซึ่งการแบ่งปันกันนี้ จะเป็นการแบ่งปันในกลุ่มเครือญาติ แต่โดยเหตุที่อาหารที่มีอยู่ตามธรรมชาติมีอยู่อย่างเหลือเฟือ และยังไม่มีการเปลี่ยนแปลงที่จะทำให้คนนำอาหารที่หาได้ตามธรรมชาติมาแลกเปลี่ยนเป็นเงินเพื่อสะสมได้ ดังนั้น คนจึงไม่ต้องกังวลว่า จะมีผู้พยายามเก็บสะสมอาหารที่ได้จากแหล่งอาหารธรรมชาติ จนทำให้เกิดความขาดแคลน ทุกคนรู้สึกถึงความมั่นคงปลอดภัยของแหล่งอาหารตามธรรมชาติว่า สามารถจะออกไปหาปลา หากบ หรือเก็บเห็ด ผักต่างๆ ฯลฯ ตามความจำเป็นในการบริโภคของครัวเรือน ส่วนของที่จำเป็นในการบริโภค ที่ไม่สามารถหาได้ตามธรรมชาติ หรือผลิตเองได้ก็จะต้องมีการเตรียมการที่จะแลกเปลี่ยน หรือนำของที่มีอยู่ไปขาย เพื่อนำเงินมาซื้อของที่ต้องการ โดยเฉพาะเกลือ และยารักษาโรค ในช่วงนี้แม้จะมีการใช้เงินกันบ้างแต่คนก็มีเงินกันน้อยมาก คนที่มีเงินติดบ้าน 1,000 บาท ถือว่ารวยมาก บางบ้านอาจไม่มีเงินอยู่ในบ้านเลยเป็นเดือนๆ ได้

- **ความสัมพันธ์ทางสังคม** ความสัมพันธ์ทางสังคมของสมาชิกในชุมชนหมู่บ้านเกิดขึ้นในหลายๆ รูปแบบ ทั้งนี้เกิดจากการที่คนอยู่ใกล้ชิดกัน ไปมาหาสู่กัน พึ่งพาอาศัยกัน โดยเหตุที่ลักษณะการอยู่ร่วมกันในสังคมของคนในยุคนี้ มิได้มีลักษณะของการแบ่งงานตามความชำนาญเฉพาะอย่าง (specialization) อย่างชัดเจน ครอบครัวในชุมชนจะมีการทำมาหากินคล้ายๆ กัน ผู้มีความรู้เฉพาะทางในชุมชนมีอยู่ไม่มากนัก เช่น หมอพื้นบ้าน ช่างสร้างบ้าน หมอควาย (มีความรู้ในการทำหมันควายตัวผู้) การติดต่อสัมพันธ์กันของคนจึงมีแนวโน้มจะอยู่บนพื้นฐานของความใกล้ชิด และความพึงพอใจ มากกว่าจะเป็นความสัมพันธ์ในเชิงหน้าที่ของสังคมสมัยใหม่ ที่ต่างฝ่ายถูกกำหนดโดยสถานภาพทางสังคมให้ทำหน้าที่ต่างๆ

กัน และการพึ่งพากันในสังคมสมัยใหม่ สามารถเกิดขึ้นโดยแต่ละฝ่ายอาจไม่จำเป็นต้องรู้จักคุ้นเคยกัน เช่น ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ขับรถประจำทางกับผู้โดยสาร หรือความสัมพันธ์ระหว่างหมอกับคนไข้ เป็นต้น

ในชุมชนหมู่บ้าน คนสร้างความสัมพันธ์ผ่านกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการทำมาหากิน และการดำรงชีวิตในบางเรื่องที่สำคัญ ได้แก่ การสร้างความสัมพันธ์ผ่านกระบวนการแลกเปลี่ยนแรงงาน การสร้างความสัมพันธ์ผ่านกระบวนการแลกเปลี่ยนอาหาร การสร้างความสัมพันธ์โดยผ่านกระบวนการการซื้อขาย และการสร้างความสัมพันธ์โดยผ่านกระบวนการการทำกิจกรรมในชุมชนร่วมกัน

- **การสร้างความสัมพันธ์ผ่านกระบวนการแลกเปลี่ยนแรงงาน** การแลกเปลี่ยนแรงงานในการทำกิจกรรมต่างๆ เป็นสิ่งที่ดำรงอยู่ในชุมชนหมู่บ้านมาเป็นระยะเวลานาน โดยเฉพาะในช่วงเกี่ยวข้าว ซึ่งต้องการคนจำนวนมากมาช่วยกันเกี่ยวให้ทันเวลา บางรายมีคนมาช่วยเกี่ยวมากเป็นจำนวนถึงร้อยกว่าคน สามารถเกี่ยวข้าว 40-50 ไร่เสร็จในวันเดียวการมาช่วยกันนี้ หากมีคนที่ยังไม่คุ้นเคยหรือกลัวว่าจะเอาแรงเกี่ยวข้าว เจ้าของนาไม่จำเป็นต้องไปบอกด้วยตนเอง คนที่เคยรู้จักกันก็จะมาช่วยลงแรงเกี่ยวข้าว เจ้าของที่นาจะหุงข้าวและทำอาหารตามที่หาได้มาเลี้ยงกัน รวมทั้งจะมีการทำน้ำตาลเอามาต้มดื่มเพื่อความสุขสนทนาล้างจากงานเสร็จ การเลี้ยงอาหาร เจ้าของนาสามารถทำได้โดยไม่ต้องใช้เงินซื้ออาหาร เจ้าของนาจะจดจำไว้ว่า มีใครมาช่วยเอาแรงบ้าง เมื่อผู้นั้นต้องการแรงก็จะไปช่วย โดยไม่ต้องมีการมาบอกกล่าวหรือทวงถามเช่นกัน ดังนั้น การไปช่วยแรง จึงเป็นกิจกรรมที่จำเป็นสำหรับคนในชุมชนหมู่บ้าน โดยไม่จำเป็นต้องช่วยเฉพาะกับคนในหมู่บ้านเดียวกันเท่านั้น ไม่ว่าใครจะอยู่หมู่บ้านไหน หากพอรู้จักกันก็จะไปช่วยเหลือกัน เพราะการไปช่วยแรงผู้อื่นก็เป็นหลักประกันว่า เมื่อตนเองต้องการแรงงานก็จะมีคนมาช่วยเหลือเช่นกัน นอกจากการเกี่ยวข้าวแล้ว การปลูกเรือน ก็มีการขอแรงกันได้เช่นกัน ดังนั้นการช่วยเหลือกันในเรื่องแรงงานจึงเป็นวิถีชีวิตของคนในชุมชนหมู่บ้าน คนจะไม่มีมีการตีราคาค่าแรงเป็นเงิน แต่แรงงานเป็นสิ่งที่คนมีไว้ช่วยเหลือกัน โดยที่การแลกเปลี่ยนแรงงานก็ได้มีกฎตายตัวว่า จะต้องคำนวณออกมาอย่างเท่าเทียมกัน หากแต่เป็นลักษณะของความสัมพันธ์แบบถ้อยทีถ้อยอาศัย และช่วยเหลือกัน การแลกเปลี่ยนแรงงานจึงมีส่วนทำให้สายสัมพันธ์ของคนมีความใกล้ชิดสนิทสนมกันมากขึ้น สร้างความผูกพันทางใจ และพันธะแห่งการพึ่งพาอาศัยกัน เป็นการสร้างความมั่นคงปลอดภัยในการดำรงชีวิต

- **การสร้างความสัมพันธ์ผ่านกระบวนการแลกเปลี่ยนอาหาร** วิถีการดำรงชีวิตที่อยู่กับการหาอาหารจากธรรมชาติ และการผลิตข้าวซึ่งเป็นอาหารหลักได้เอง เป็นชีวิตที่ไม่มีการใช้เงินเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยนในระหว่างคนที่อยู่ในหมู่บ้านเดียวกัน หรือที่รู้จักกันคุ้นเคยเป็นเครือญาติกัน การใช้เงินเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยนจะเกิดขึ้นระหว่างพ่อค้าแม่ค้าในตลาดหรือพ่อค้าที่มารับซื้อผลผลิตในหมู่บ้านเท่านั้น ดังได้นำเสนอในตอนต้นว่า คนมองสิ่งที่มีอยู่ตามธรรมชาติว่าเป็นของสาธารณะ ดังนั้นเมื่อเก็บหาสิ่งใดได้ก็จะนำมาแบ่งปันในหมู่เครือญาติ และคนคุ้นเคย หรือในกรณีที่บางบ้านมีผลผลิตบางอย่างที่บ้านอื่นไม่มี เช่น มะพร้าว หรือผักบางชนิดก็สามารถจะขอแบ่งปันจากเพื่อนบ้านได้ การใช้เงินเพื่อการบริโภคใน

ชีวิตประจำวันจึงมีน้อยมาก หรือเกือบไม่มีเลย นอกจากนี้ หากบ้านใดมีผลผลิตมาก เช่น มีกล้วย หนูนมะพร้าวมาก อาจนำผลผลิตเหล่านี้ใส่เกวียน นำไปแลกกับผลผลิตอื่น เช่น ถ่านหุงข้าว เหลือ กับคนรู้จักในต่างหมู่บ้านได้ โดยในการแลกเปลี่ยนในลักษณะนี้จะแตกต่างจากการซื้อขาย คือมิได้มุ่งหากำไรสูงสุดจากการแลกเปลี่ยน แต่จะอยู่บนพื้นฐานของการรู้จักมักคุ้น และความเข้าใจในความจำเป็นของอีกฝ่ายหนึ่ง โดยที่แต่ละฝ่าย พอจะกะประมาณได้ว่า ปริมาณของสิ่งที่นำมาแลกควรจะเป็นเท่าไร เช่น การนำกล้วยไปแลกกับถ่านหุงข้าว จะต้องใช้ปริมาณกล้วยจำนวนมาก จึงจะได้ถ่านมาจำนวนที่ไม่มากนัก การแลกเปลี่ยนในลักษณะนี้ทำให้เกิดเครือข่ายของการพึ่งพาอาศัย และช่วยเหลือซึ่งกันและกัน เช่น ในกรณีที่บางหมู่บ้านเกิดฝนแล้ง และบางครอบครัวปลูกข้าวได้ไม่พอกิน ก็จะมีการนำกล้วย หรือผลผลิตอย่างอื่นใส่เกวียน เดินทางไปต่างหมู่บ้าน เพื่อไปขอแลกข้าวกับคนรู้จักมักคุ้นที่พอจะมีข้าวมากพอในปีนั้นซึ่งถือเป็นการแลกเปลี่ยนที่อยู่บนพื้นฐานของความเห็นใจ และหวังการพึ่งพาอาศัยกันในอนาคต การสร้างความสัมพันธ์ในลักษณะนี้ถือเป็นวิถีชีวิตของคนในชุมชนหมู่บ้าน ที่ทำให้ชุมชนหมู่บ้านรอดพ้นจากภาวะวิกฤตได้

- **การสร้างความสัมพันธ์โดยผ่านกระบวนการซื้อขาย** การซื้อขายในชุมชนหมู่บ้านจะทำการเป็นสองแบบ แบบแรกเป็นการนำผลผลิตหรือของที่เก็บหาได้ไปขายที่ตลาดและอาจซื้อของบางอย่างกลับมาจากตลาด และแบบที่สอง เป็นแบบที่มีพ่อค้าเข้ามาซื้อผลผลิตถึงหมู่บ้าน หรือนำของมาขายถึงหมู่บ้าน ตลาดของชุมชนหมู่บ้านนี้เป็นตลาดที่ตั้งอยู่ที่อำเภอโพทะเล และอำเภอตะพานหิน เป็นตลาดระดับอำเภอ มีขนาดใหญ่ มีสินค้ามาก การนำของไปขายจะใช้วิธีเดินโดยหาบของไป การเดินทางลำบากมาก ไม่มีถนน คนจะไปตลาดต้องออกจากบ้านตั้งแต่ตีสี่ กว่าจะกลับถึงบ้านก็ประมาณสามทุ่ม การไปขายของแต่ละครั้งจึงใช้เวลาเป็นวัน ถ้าหากเป็นฤดูน้ำ คนจะไปตลาดโพทะเล จะต้องเดินไปประมาณกว่า 3 กิโลเมตร เพื่อไปลงเรือ จะมีเรือวันละ 2 เที่ยว คือตอนเช้า 1 เที่ยว ถ้าเดินไปเช้า จะต้องรอเที่ยวบ่ายเมื่อขายของได้เงินแล้วผู้ขายจึงมักซื้อของที่จำเป็นกลับมาด้วย อาหารพิเศษที่มีการซื้อกลับมาจากตลาด ได้แก่ หมูซึ่งเมื่อซื้อมา คนจะนำมาดองกับหน่อไม้ดองเก็บไว้กินได้เป็นเดือน ส่วนการขายผลผลิตที่มีพ่อค้ามารับซื้อถึงบ้าน ส่วนใหญ่ชาวบ้านจะรู้เวลาที่พ่อค้าจะเข้ามา เช่น ในช่วงเดือนพฤศจิกายน จะมีพ่อค้านำเรือล่องมาตามลำน้ำพิจิตรเก่าเพื่อมาซื้อข้าว ชาวบ้านจะเตรียมนำข้าวมาขาย โดยจะขายกันไม่มาก คือประมาณบ้านละ 1-2 เกวียน ชาวบ้านใช้คำว่า เหลือกิน ก็เอามาขาย ราคาข้าวในขณะนั้นเกวียนละ 22 บาท (เมื่อเปรียบเทียบกับราคาซื้อโกธนา มาทำคันไถราคาอันละ 60-70 บาท หรือราคาทองบาทละ 20 บาท) นอกจากนี้ผู้ที่ปลูกปอ ซึ่งได้เตรียมลอกเปลือกปอและมัดไว้แล้ว มาขาย โดยปอราคากิโลกรัมละ 4 สตางค์ ส่วนข้าวโพดก็ขายเป็นเมล็ดเช่นเดียวกัน การนำสินค้ามาขายถึงบ้านก็มีการทำกันอยู่บ้าง โดยจะมีพ่อค้าที่นำสินค้าบางอย่างใส่เกวียนมาขาย เช่น ใถ่น้ำ ใถ่ หน่อ ความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นจากการซื้อขายจึงเป็นความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านกับพ่อค้า และมีเงินเป็นสื่อกลาง นับเป็นความสัมพันธ์ที่แตกต่างจากความสัมพันธ์ในแบบอื่นๆ ที่นำเสนอข้างต้น

คือจะเป็นความสัมพันธ์ที่พ่อค้าเป็นผู้กำหนดราคาซื้อและราคาขาย ชาวบ้านจะไม่ทราบข้อมูลว่า ราคาที่พ่อค้าตั้งไว้เหมาะสมหรือไม่ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง ชาวบ้านไม่มีอำนาจต่อรองในเรื่องราคากับพ่อค้า

นอกจากนี้ การที่ชาวบ้านนำผลผลิตมาขายกับพ่อค้าโดยตรงแล้ว ในชุมชนหมู่บ้านยังมีผู้นำชุมชนคือกำนันซึ่งเป็นผู้รวบรวมผลผลิตจากชาวบ้านมารวมไว้โดยเฉพาะผลผลิตที่เป็นพืชไร่ เช่น ปอ ข้าวโพด เมื่อมีพ่อค้านำเรือมาซื้อก็จะนำมาขายรวมกัน โดยกำนันจะจ่ายเงินให้เจ้าของผลผลิตเมื่อขายของให้พ่อค้าได้แล้วเท่านั้น ดังนั้นการนำผลผลิตมาฝากรวมไว้ที่กำนันจึงเป็นการทำเพื่อความสะดวกในการขาย คือให้กำนันเป็นตัวแทนขายให้เท่านั้น

- **การสร้างความสัมพันธ์โดยผ่านกระบวนการทำกิจกรรมในชุมชนร่วมกัน** การอยู่ร่วมกันในชุมชน คนมิได้สัมพันธ์กันเฉพาะในการทำมาหากินเท่านั้น แต่คนยังมีกิจกรรมอื่นๆ ที่สำคัญ เช่น การบวช การแต่งงาน งานรื่นเริง การจัดมหรสพต่างๆ มีการเล่นเพลงพื้นบ้าน รำตัด เพลงแหล่ ซึ่งคนจะได้มาสนุกสนานรื่นเริงร่วมกัน มีการจุดตะเกียงเจ้าพายุ ฆ่าไก่มาทำอาหารเลี้ยงกัน ประเพณี และการเฉลิมฉลอง เหล่านี้ทำให้คนมีความสนิทสนมคุ้นเคย รู้สึกเป็นคนพวกเดียวกัน นอกจากนี้หนุ่มสาวจะเจอกันในงานบวช งานแต่งงาน หรืองานประเพณีต่างๆ ทำให้การแต่งงานเกิดขึ้นกับหนุ่มสาวที่อยู่ต่างหมู่บ้าน หรือในหลายๆ กรณีอยู่ต่างตำบลกัน นอกจากนี้การไปทำบุญร่วมกันที่วัดก็เป็นช่วงเวลาที่คนจะได้พูดคุยทำความรู้จักกัน คนในชุมชนหมู่บ้าน ซึ่งมาทำบุญที่วัดด้วยกัน จึงมีโอกาสได้รู้จักคุ้นเคยกัน

- **การศึกษา** ความรู้ในอดีตเป็นสิ่งที่ได้รับการสร้างขึ้นมาจากกระบวนการที่คนมีปฏิสัมพันธ์กับธรรมชาติ และกับคนอื่น ๆ ที่อยู่ร่วมกัน ความรู้เป็นสิ่งที่มีความค่า เพราะทำให้มนุษย์สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ สามารถผลิตอาหารให้พอกับการบริโภค สามารถดูแลรักษาทรัพยากรธรรมชาติให้เป็นแหล่งอาหารและวัตถุดิบเพื่อการดำรงชีวิต สามารถสร้างระเบียบสังคมให้คนสามารถพึ่งพาอาศัยกัน ไม่เบียดเบียนเอารัดเอาเปรียบ และแข่งขันกันจนเกิดความขัดแย้งอย่างรุนแรง แต่โดยเหตุที่ความรู้เหล่านี้เป็นความรู้ที่ได้รับการสร้างสรรค์มาจากประสบการณ์ การอยู่ร่วมกันของมนุษย์ ความรู้จึงเป็นของทุกคน การเข้าถึงความรู้เป็นไปอย่างไม่เป็นทางการ เป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิต กระบวนการเรียนรู้ดำเนินผ่านการทำกิจกรรมต่างๆ ร่วมกับสมาชิกในครอบครัว หรือระหว่างสมาชิกในชุมชน การแบ่งงานตามความรู้ที่บุคคลมีอยู่ในลักษณะของความชำนาญเฉพาะอย่างมีน้อยมาก เช่น ผู้ที่เป็นช่างไม้ หมอพื้นบ้าน หมอตำแย โดยผู้มีความรู้เฉพาะด้านเหล่านี้ ไม่ถือเอาความรู้ที่มีอยู่มาเป็นข้ออ้างสำหรับการเรียกค่าตอบแทนหรือค่าบริการที่สูง ความรู้จึงเป็นสิ่งที่มีความค่าในการดำรงชีวิต แต่ไม่มีมูลค่าในการแลกเปลี่ยน การศึกษาในลักษณะนี้จึงไม่นำไปสู่การแบ่งแยกคนในสังคมออกเป็นช่วงชั้น หรือนำไปสู่การสร้างโอกาสในชีวิตที่แตกต่างกัน หากแต่เป็นกระบวนการเรียนรู้ที่มีการปรับเปลี่ยนไปตามการเปลี่ยนแปลงของสภาพแวดล้อม และสภาพปัญหาที่เกิดขึ้น ความรู้เป็นส่วนหนึ่งของวิถีการดำรงชีวิต เป็นความรู้ที่มีได้บันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร จนคนจำนวนมาก และแม้ผู้ที่เป็นเจ้าของความรู้ อาจมิได้ตระหนักถึงคุณค่าแห่งความรู้ที่ได้รับการสร้างสมมา

- **การดูแลรักษาสุขภาพและความเจ็บป่วย** การดูแลรักษาสุขภาพเริ่มต้นภายในครอบครัว โดยมีพ่อแม่ ทำหน้าที่เป็นผู้รักษาผู้ป่วยสมาชิกในครอบครัว รูปแบบการรักษาอาศัยประสบการณ์ที่ได้ปฏิบัติสืบต่อเนื่องกันมาภายในครัวเรือน ซึ่งเป็นลักษณะการรักษาตนเองโดยเฉพาะ วิธีการรักษาดังกล่าวได้รับการยอมรับและแพร่หลายกลายเป็นระบบรักษาโรคของชุมชน มีการส่งสมสืบทอดกันต่อ ๆ มาระหว่างบุคคลในครอบครัว ระหว่างครูกับศิษย์ ครอบครัวจึงเป็นจุดเริ่มต้นของการแพทย์ เพราะนอกจากเป็นผู้ป่วยแล้วยังเป็นผู้รักษา และผู้สืบทอดอีกด้วย เราเรียกผู้ทำหน้าที่ในการรักษาพยาบาลว่า หมอพื้นบ้าน ในการรักษาผู้ป่วย หมอไม่สามารถจะเรียกเก็บค่ารักษาตามที่ตนต้องการได้ มีแต่เพียงค่าบูชาครู หรือเรียกว่า ค่ายกครู ซึ่งคิดเป็นเงิน 6 บาท เงินส่วนนี้หมอเอาไปทำบุญ เพื่ออุทิศส่วนกุศลให้กับครูอาจารย์ ดังนั้นอาชีพหมอแผนโบราณ จึงไม่สามารถเลี้ยงครอบครัวได้ หมอส่วนใหญ่จึงมีอาชีพหลักคือทำนา การเรียนหมอจึงมีวัตถุประสงค์ เพื่อดูแลรักษาสุขภาพของตนเองและครอบครัวโดยสงเคราะห์ผู้อื่นตามความต้องการ

- **การถ่ายทอดความรู้** เป็นการศึกษากันภายในตระกูล จากบรรพบุรุษที่เป็นหมอพื้นบ้าน ให้แก่ลูกหลาน รวมทั้งการถ่ายทอดนอกสายตระกูลให้กับศิษย์ที่คัดเลือกแล้วว่าเหมาะสมที่จะเป็นผู้สืบทอดวิชา ก่อนเริ่มเรียนจะต้องทำพิธีไหว้ครู และมอบตัวเป็นศิษย์กับครูตามประเพณี ซึ่งเป็นขั้นตอนที่มีความสำคัญมาก เรียกว่า ทำพิธีครอบครู การถ่ายทอดความรู้จะต้องผ่านขั้นตอนการเรียนรู้อย่างหลายขั้นตอนดังต่อไปนี้

1. การเรียนรู้ต้นยาสมุนไพร จะต้องเรียนรู้เกี่ยวกับพันธุ์ไม้ที่เป็นยา ชนิดของต้นยา คุณสมบัติของยานั้น ๆ ตลอดจนการเก็บรักษา อัตราส่วนการปรุงยาแต่ละชนิด และเชื่อว่าการเก็บสมุนไพรจะเก็บได้เฉพาะวันหรือเวลาที่จัดว่าเป็นฤกษ์ดีเท่านั้น ในประเด็นนี้ศิษย์จะต้องอาศัยการสังเกตและจดจำเอง

2. ศึกษาจากคัมภีร์แพทย์หรือตำราที่ครูได้จดบันทึกไว้ คัมภีร์จะบอกลักษณะและอาการของโรคที่จะเป็นไป และจะต้องศึกษาตำราคัมภีร์สรรพคุณที่บอกรสยาด้วย

3. การฝึกปฏิบัติ เป็นการฝึกการวินิจฉัยและการรักษาโรค โดยตามครูไปเยี่ยมผู้ป่วย ทำหน้าที่เป็นลูกมือถือล่อลมยาให้ครู จนมีความชำนาญสามารถรักษาเองได้ จึงถือว่าเรียนจบหลักสูตรและเป็นหมอมือครู

ด้วยวิธีการเรียนรู้แบบตัวต่อตัว ทำให้ลูกศิษย์มีความใกล้ชิดกับครูมาก ประกอบกับเป็นวิชาชีพที่ต้องเสียสละเพื่อผู้อื่น ทำให้ครูต้องเคร่งครัดในเรื่องคุณสมบัติของศิษย์เป็นอย่างยิ่ง นอกจากขั้นตอนดังกล่าวแล้ว ผู้เรียนต้องศึกษาวิชาการรักษาโรคภัยไข้เจ็บด้วยคาถาอีกด้วย ดังนั้นหมอแผนโบราณสมัยก่อนจึงมีความรู้รักษาโรคภัยไข้เจ็บด้วยวิธีการดังกล่าวอยู่มาก

การรักษา ในการรักษาพยาบาลผู้ป่วยของหมอพื้นบ้าน ส่วนมากใช้สมุนไพร ซึ่งมีทั้งยากิน ใช้การนวด การประคบ หรือการจัดกระดูก และมักใช้ควบคู่ไปกับคาถาอาคม หรือพิธีกรรมบางอย่าง

โดยให้เหตุผลว่า เพื่อความศักดิ์สิทธิ์ และเพื่อเพิ่มประสิทธิภาพของการรักษา ซึ่งแท้จริงแล้วเป็นเพียงส่วนประกอบเพื่อเพิ่มความมั่นใจในหมอและคนไข้เท่านั้น

การดองของแสง หมอพื้นบ้านให้ความสำคัญกับเรื่องอาหารมาก จึงเน้นเรื่องอาหารแสงมากที่สุด เพราะถือว่าการกินของแสงโรคจะทำให้กำเริบจนถึงขั้นทำให้การรักษาโรคไม่ได้ผล หรือร้ายแรง จนเป็นอันตรายถึงชีวิต และจำเป็นต้องบอกอาหารแสงโรคให้ผู้ป่วยทราบทุกครั้ง

การติดตามผล หลังจากให้การรักษาผู้ป่วยไปแล้ว จะให้ผู้ป่วยกลับมาพบหมออีกครั้งเพื่อดูผลการรักษาว่าเป็นที่พอใจหรือไม่ เพื่อปรับเปลี่ยนยาใหม่ให้ถูกต้อง กรณีที่ผู้ป่วยมาพบหมอไม่ได้ หมอจะออกไปเยี่ยมดูอาการผู้ป่วยถึงบ้านถ้าสามารถทำได้

- **หมอพื้นบ้านกับผู้รับบริการ** ความเจ็บป่วยในวิถีชีวิตของชาวบ้านไม่ใช่เรื่องของปัจเจกบุคคล แต่เป็นเรื่องของสังคม ที่ครอบครัวและชุมชนจะต้องเข้ามามีบทบาทในการดูแลช่วยเหลือ แนะนำ และแสวงหาแหล่งบริการ ซึ่งแหล่งบริการที่สามารถเข้าถึงได้ง่ายที่สุด คือ หมอพื้นบ้าน ที่มีอยู่ในชุมชนนั่นเอง และด้วยเหตุที่หมอและผู้ป่วยมีวิถีการดำเนินชีวิตสอดคล้องกัน มีความคุ้นเคยกับวิธีการดูแลสุขภาพสุขภาพแบบเดียวกัน ด้วยเหตุนี้การรักษาของหมอพื้นบ้านจึงเป็นเรื่องของการเกื้อกูลและช่วยเหลือซึ่งกันและกัน โดยมีได้หวังค่าตอบแทนในรูปของสิ่งของ หรือเงินตรา ประกอบกับคุณสมบัติและจรรยาบรรณของหมอพื้นบ้าน ที่เป็นธรรมเนียมถือปฏิบัติว่าจะต้องไม่เรียกร้องสินจ้างรางวัล ต้องมีความยินดีและเห็นใจที่จะช่วยรักษาผู้ป่วยให้หายจากความเจ็บป่วย ทำให้ผู้ป่วยมีความเคารพ ศรัทธา และสำนึกในบุญคุณของหมอ ซึ่งความรู้สึกนี้ได้นำไปสู่ความสัมพันธ์ที่ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน

- **หมอพื้นบ้าน : คุณค่าทางสังคมและวัฒนธรรมไทย** นอกเหนือจากคุณค่าทางด้านการแพทย์และสาธารณสุข หมอพื้นบ้านยังสืบทอดคุณค่าเชิงสังคมและวัฒนธรรมไทยอย่างสำคัญไว้อีกด้วย ทั้งนี้เนื่องจากกระบวนการรักษาโรคภัยไข้เจ็บของหมอพื้นบ้าน มิได้มุ่งเพียงการบำบัดรักษาที่เกิดกับร่างกายเท่านั้น หากแต่ยังคำนึงถึงคุณค่าของความสันติสุขของสังคมด้วย ซึ่งพิจารณาได้จากความสัมพันธ์ระหว่างหมอผู้รักษาโรค และผู้ป่วยที่เป็นไปอย่างเกื้อกูลกัน เนื่องจากยึดหลักคุณธรรมเป็นสิ่งสำคัญ หมอพื้นบ้านถือว่าวิชาทั้งหลายล้วนเป็นคุณและเป็นโทษ จึงต้องหวงแหนไว้และถ่ายทอดให้เฉพาะบุตรหลาน ญาติสนิท หรือบุคคลที่แน่ใจว่าเป็นคนที่มีคุณธรรมเท่านั้น จึงต้องมีกระบวนการคัดกรองบุคคลที่จะสืบทอดวิชาด้วย นอกจากนั้นหมอพื้นบ้านจะต้องยึดมั่นในจรรยาแพทย์และต้องเคร่งครัดกับความประพฤติของตนเองเพื่อรักษาวิชาไว้ไม่ให้เสื่อมสูญ และเพื่อรักษาความศรัทธาที่สมาชิกในชุมชนมีต่อตนอย่างยั่งยืน

หมอพื้นบ้านได้รับใช้ชุมชนวัดชานมาอย่างต่อเนื่องเป็นระยะเวลานาน จนถึงปี 2517 มีหมอเสนารักษ์เกิดขึ้นในหมู่บ้าน ซึ่งมีความสามารถรักษาได้ทุกโรค พร้อมทั้งฉีดยาได้ด้วย วิธีการเลือกจะไปรักษากับหมอพื้นบ้าน หรือหมอเสนารักษ์ โดยพิจารณาจากความแม่นยำในการรักษาจากคำบอกเล่าต่อกันมา แล้วจึงตัดสินใจว่าจะไปรักษากับผู้ใด

หลังจากมีหมอเสนารักษ์ ประมาณ 10 ปี คือ ปี 2527 รัฐบาลก็ได้ก่อสร้างสถานื่อนามัย ตำบลวัดขาน บนที่ดินบริจาคของโรงเรียนวัดขาน แต่ใช้งบประมาณของรัฐบาล ซึ่งเป็นสถานื่อนามัยขนาดเล็ก ในระยะเริ่มแรก ประชาชนยังไม่นิยมรักษาที่สถานื่อนามัย เพราะไม่ทราบ เจ้าหน้าที่สถานื่อนามัยได้ดำเนินการชักจูงโดยการให้ความรู้เกี่ยวกับการป้องกันและรักษาโรคต่าง ๆ มีการให้การรักษาตามบ้าน เช่น ติดตามเยี่ยมอาการผู้ป่วยที่บ้าน ดูแลหญิงตั้งครรภ์ ชักชวนหญิงตั้งครรภ์ให้ไปฝากท้อง แนะนำให้เด็กไปฉีดวัคซีน ต่อมาเมื่อมีอาการไม่สบายก็จะมารับบริการที่สถานื่อนามัย

ผู้ป่วยที่มาใช้บริการจากสถานื่อนามัย กับที่ไปรับบริการจากหมอเสนารักษ์ในช่วงแรก ๆ ประเภทของผู้ป่วยจะไม่แตกต่างกัน ขณะเดียวกันความนิยมในการไปรับการรักษาจากหมอพื้นบ้านก็ลดลง เนื่องจากความไม่สะดวกในการใช้ยาไทย ซึ่งมีขั้นตอนในการเตรียมยาและการกินที่ยุ่งยาก ซึ่งแตกต่างจากยาฝรั่งซึ่งสะดวกในการกินและการพกพา ส่งผลให้คนใช้ยาพื้นบ้านน้อยลง พลอยทำให้ผู้ป่วยเสียค่าใช้จ่ายจากหมอพื้นบ้านลดลงไปด้วย ประกอบกับมีการสั่งห้ามหมอพื้นบ้านที่ยังไม่สอบขึ้นทะเบียนทำการรักษาผู้ป่วย มิฉะนั้นจะมีความผิด ประชาชนจึงหันมานิยมรับการรักษาพยาบาลจากสถานื่อนามัย

ปี 2540 โดยนโยบายของกระทรวงสาธารณสุข จึงได้สร้างสถานื่อนามัยวัดขานขึ้นมาใหม่ คือหลังปัจจุบัน ซึ่งเป็นสถานื่อนามัยขนาดใหญ่กว่าเดิม โดยให้บริการตลอด 24 ชั่วโมง

การปรับทิศทางการทำมาหากินและการแทรกแซงของรัฐภายใต้นโยบายการนำประเทศไปสู่ความทันสมัย

ความพยายามที่จะปรับเปลี่ยนวิธีการทำมาหากินให้สามารถใช้ประโยชน์จากพื้นที่ดิน และสิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติ ถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของวิถีการดำรงชีวิตของคนในชุมชนหมู่บ้าน ข้อจำกัดในการเพิ่มพื้นที่การผลิตด้วยการถางป่า การลดลงของทรัพยากรธรรมชาติโดยเฉพาะป่าไม้ การเพิ่มขึ้นของสมาชิกในครัวเรือน และการไม่สามารถใช้ประโยชน์จากพื้นที่ดินที่มีอยู่ได้อย่างเต็มที่ ล้วนเป็นสิ่งที่ทำให้คนในชุมชนหมู่บ้านพยายามหาทางปรับเปลี่ยนวิธีการผลิตให้ได้ผลผลิตเพิ่มขึ้น ดังจะเห็นได้จากการที่คนได้มีการเปลี่ยนจากการทำนาหว่านมาเป็นนาดำ การพยายามปรับเปลี่ยนชนิดของพืชไร่ที่ให้ผลน้อยกว่าที่เคยได้ เช่น ปอ ไปเป็นการปลูกยาง ล้วนแสดงให้เห็นถึงความพยายามของคนในชุมชนที่จะสร้างความปลอดภัยในการบริโภคให้กับสมาชิกในครอบครัว

ในช่วงที่วิถีชีวิตของคนในชุมชนหมู่บ้านมีการทำมาหากินเพื่อตอบสนองต่อการบริโภคในครัวเรือน มีการพึ่งพิงทรัพยากรธรรมชาติ ทั้งที่เป็นแหล่งอาหาร และการพึ่งพาน้ำฝนเพื่อการเพาะปลูก ปัญหาสำคัญเกี่ยวกับการทำมาหากินที่คนในชุมชนประสบได้แก่ ความจำกัดของพื้นที่ดินในที่ลุ่ม ซึ่งเหมาะสำหรับการทำนาข้าว ความพยายามที่จะนำที่ดินในที่ดอนมาปลูกข้าว สามารถทำได้โดยการหาพันธุ์ข้าวเบา ซึ่งไม่ต้องการน้ำมากนักมาปลูก แต่ข้าวก็ไม่ได้ผลมากนัก ดังนั้นคนจึงได้นำพืชไร่ เช่น ปอ ข้าวโพด ถั่ว มาปลูกแทน แต่การปลูกพืชไร่ มักจะได้ผลดีในช่วงแรกๆ และหลังจากนั้นผลผลิตจะน้อยลง นอกจากนี้ การปลูกพืชไร่ยังไม่

สามารถให้หลักประกันในด้านการบริโภคเหมือนกับการปลูกข้าว ซึ่งสามารถเก็บไว้บริโภคเป็นอาหารหลัก และยังสามารถนำออกขายหรือแลกเปลี่ยนกับของอื่นเมื่อมีความจำเป็นได้โดยสะดวก ดังนั้น ความต้องการที่จะปรับเปลี่ยนทิศทางการผลิตให้สามารถใช้พื้นที่ดินที่มีอยู่ ปลูกข้าวให้ได้ผลผลิตมากกว่าเดิมจึงดำรงอยู่ในวิธีการผลิตเพื่อบริโภคของชุมชนหมู่บ้าน และอาจกล่าวได้ว่าเป็นพลังผลักดันสำคัญที่ทำให้คนยอมรับและพลอยยินดีกับเทคโนโลยีที่เกี่ยวข้องกับการผลิต ซึ่งหลังไหลเข้าสู่ชุมชนหมู่บ้าน ในยุคที่แนวนโยบายของประเทศมุ่งทิศทางไปสู่การพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย

- **การเข้ามาของรถแทรกเตอร์เพื่อขยายที่ทำกิน** ความพยายามที่จะเพิ่มที่ดินทำกินของคนในชุมชนหมู่บ้านวัดขวานมีมากขึ้น ดังนั้นจึงมีความพยายามจะขยายพื้นที่เพาะปลูกจากเดิมที่ได้มาจากการถางป่าไผ่ ซึ่งเรียกว่า *การหวดป่า* ไปสู่พื้นที่ป่าที่เป็นไม้เนื้อแข็ง และเป็นไม้ใหญ่ ซึ่งคนไม่อาจใช้กำลังแรงงานของตนถางป่าได้ ซึ่งในช่วงนี้มีบางคนได้รู้ว่า ในบางพื้นที่ในจังหวัดอื่นๆ มีรถแทรกเตอร์ซึ่งเมื่อใช้รื้อป่า โดยไม่ต้องใช้แรงคนหวดป่าเหมือนแต่ก่อน จึงได้มีการพยายามส่งคนไปติดต่อถามหาคนที่มียรถแทรกเตอร์ ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า *ไ้เตอร์* โดยมีชาวบ้านเป็นนายหน้าไปเป็นคนติดต่อจ้างรถ หลังจากการติดต่อ ชาวบ้านต้องรอเป็นเวลา 2-3 ปี กวารถแทรกเตอร์จะเข้ามารับจ้าง *รื้อป่า* ในชุมชนหมู่บ้านวัดขวาน ค่าจ้างรื้อป่าคิดเป็นชั่วโมงๆ ละ 300 บาท โดยผู้ไปติดต่อจะได้ค่านายหน้าจากชาวบ้านที่จ้างรถแทรกเตอร์รื้อป่าด้วย พื้นที่ที่ถูกไถด้วยรถแทรกเตอร์แล้ว จะเป็นของผู้ที่จ้างรื้อ ซึ่งใครจะจ้างได้มากได้น้อยขึ้นอยู่กับจำนวนเงินที่มีจ่ายเป็นค่าจ้าง พื้นที่ดินที่ถูกแทรกเตอร์รื้อแล้ว ยังมีตอไม้เหลืออยู่ เจ้าของที่ทำนาทำไร่ จะต้องค่อยๆ ขุดตอไม้เหล่านี้ออกไปเรื่อยๆ การไถนา หากไถไปโดนตอไม้เหล่านี้ คันไถจะหัก ดังนั้นแม้จะมีการใช้เครื่องจักรมาช่วยในการถางป่า แต่การใช้แรงงานคนและสัตว์ในกระบวนการผลิตยังดำรงอยู่ในชุมชนหมู่บ้าน

การจ้างรถแทรกเตอร์เข้ามาไถต้นไม้ในป่า ได้ช่วยให้คนที่ไม่มีเงินจ้างมีที่ดินเพื่อการเพาะปลูกเพิ่มขึ้น แต่ในขณะเดียวกัน ก็เท่ากับเป็นการลดพื้นที่สาธารณะที่เป็นแหล่งอาหารของคนทั่วไปในชุมชน การแข่งขันเข้าไปมีสิทธิเหนือทรัพยากรธรรมชาติ และการลดลงของแหล่งอาหารตามธรรมชาติ ทำให้คนในชุมชนมีความต้องการเงินเพื่อเพิ่มพื้นที่ในการเพาะปลูก และเพื่อซื้อสิ่งของต่างๆ มากขึ้น

- **การขุดเจาะบ่อบาดาล: จุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงการผลิต** ในช่วงเวลาหลังจากที่รัฐไทยได้ประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ 1 ได้ไม่นาน ชาวบ้านคนหนึ่งจากหมู่ 1 ซึ่งเป็นหมู่บ้านหนึ่งของชุมชนหมู่บ้านวัดขวาน ได้มีโอกาสเห็นตัวอย่างของการใช้เครื่องมือขุดเจาะบ่อบาดาล จากชาวนาในอำเภอชุมแสง จังหวัดนครสวรรค์ และได้ไปเดินดูราคาเครื่องมือเจาะบ่อบาดาลที่ตลาดอำเภอชุมแสง ซึ่งมีราคาสูงถึง 3,000 บาท แต่ก็ได้ตัดสินใจซื้อ เพราะเห็นว่าการทำงานและปลูกพืชที่ต้องอาศัยน้ำฝนอย่างเดียวเริ่มมีปัญหา เพราะฝนเริ่มไม่ตกตามฤดูกาล เมื่อซื้อเครื่องมาแล้วจึงหาช่างจากบางห้วยมาช่วยเจาะ โดยในช่วงแรกมีคนในชุมชนหมู่บ้านเจาะบ่อบาดาลอยู่เพียง 2 คน คนอื่นๆ ยังไม่มีใครทำตาม การเจาะบ่อบาดาลทำให้น้ำมาช่วยในการปลูกข้าว ทำให้ได้ผลผลิตต่อไร่สูง จากที่เคยได้ข้าวไร่ละ 20-30 ถัง

เป็นได้ข้าวถึงไร่ละ 60 ถัง นอกจากนี้ยังสามารถเพิ่มพื้นที่เพาะปลูกข้าวในที่ดอนได้ด้วย เช่น มีชาวนาที่จากเดิมเคยทำนาข้าวได้เพียง 10 ไร่ สามารถทำนาข้าวเพิ่มขึ้นได้ถึง 15 ไร่ การมีน้ำบาดาลใช้ในการเพาะปลูก ยังช่วยให้ปลูกพืชอื่นๆ ได้ตามต้องการ คือจะปลูกช่วงไหนก็ได้ และจะปลูกพืชอะไรก็ได้ ไม่ต้องคอยน้ำฝน จากตัวอย่างที่ชาวบ้านอื่นๆ ได้เห็นผู้ริเริ่มประสบความสำเร็จ ปลูกข้าวและพืชอื่นๆ ได้ผลดี จึงเริ่มมีการเจาะบ่อบาดาลตามอย่าง โดยชาวบ้านซึ่งเป็นคนซื้อเครื่องเจาะบ่อบาดาลมา เป็นผู้รับจ้างเจาะในราคาบ่อละ 500 บาท ในช่วงนี้ข้าวเปลือกราคาเกวียนละ 400 บาท

ความสนใจในการเจาะบ่อบาดาลมิได้เกิดขึ้นเฉพาะจุดเดียว ในหมู่บ้านอื่นๆ ของชุมชนหมู่บ้านนี้ ก็มีโอกาสดูไปเห็นตัวอย่างการเจาะบ่อบาดาลจากที่อื่นๆ เช่นกัน เช่น มีผู้ไปเห็นตัวอย่างที่จังหวัดพิษณุโลก เกิดความสนใจต้องการเจาะบ่อบาดาลบ้าง โดยได้จ้างช่างจากพิษณุโลกมาเจาะ ต่อมาจึงได้ทราบว่ามีคนหมู่บ้าน 1 ซื้อเครื่องเจาะบ่อบาดาลมา จึงทำให้การเจาะบ่อบาดาลในชุมชนหมู่บ้านสะดวกขึ้น โดยเหตุที่พื้นที่ของชุมชนหมู่บ้านวัดขวานเป็นพื้นที่ราบ มีแม่น้ำไหลผ่านกลางชุมชน ทำให้การเจาะบ่อบาดาลทำได้ง่ายในช่วงแรกๆ ที่มีการเจาะน้ำ เจาะลงไปเพียง 4 เมตร ก็ได้ น้ำ ซึ่งทุกบ้านสามารถเจาะน้ำได้ มีน้อยครั้งมากที่เมื่อเจาะน้ำแล้วไม่เจอน้ำ ต้องหาที่เจาะใหม่ แต่ก็มักจะหาได้ในบริเวณพื้นที่ดินทำกินนั้น ดังนั้นปัญหาของการเจาะน้ำแล้วไม่เจอน้ำจึงไม่เกิดขึ้นในชุมชนหมู่บ้านนี้ อย่างไรก็ตามเมื่อการเจาะบ่อบาดาลแพร่ขยายไปมากขึ้น การขุดเจาะต้องใช้ความลึกมากกว่าเดิม คือจากเจาะลึก 4 เมตร เป็น 6 เมตร และ 10 เมตร ในที่สุดจึงจะสามารถสูบน้ำขึ้นมาใช้โดยน้ำไม่แห้งบ่อ

การขุดเจาะบ่อบาดาลก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงพลังการผลิตของชุมชนหมู่บ้าน จากที่เคยผลิตเพียงพอต่อการบริโภค ไม่มีส่วนเกินเก็บสะสมไว้มากนัก ไปสู่ความสามารถที่จะควบคุมธรรมชาติ คือปริมาณน้ำที่จะใช้เพื่อการเพาะปลูกโดยไม่ต้องพึ่งน้ำฝนเพียงอย่างเดียว ทำให้ได้ผลผลิตส่วนเกินมากกว่าที่เคยได้ นอกจากนี้ การที่คนเริ่มเจาะบ่อบาดาลไม่พร้อมกัน ทำให้ชุมชนหมู่บ้านเริ่มปรากฏภาพของความแตกต่างในการใช้เทคโนโลยีในการผลิต และปริมาณผลผลิต และฐานะความเป็นอยู่ของคนมากขึ้น

- **จักรยานและทรานซิสเตอร์: จุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงการบริโภค** การแพร่ขยายของการขุดเจาะบ่อบาดาล ซึ่งมีผลทำให้คนในชุมชนหมู่บ้านสามารถสร้างส่วนเกินจากการผลิตได้มากกว่าในอดีตที่การผลิตต้องพึ่งน้ำฝนเป็นหลัก ในช่วงนี้ในตลาดเริ่มมีการนำสินค้ามาวางขายมากขึ้น สินค้าที่เป็นที่สนใจของคนในชุมชนหมู่บ้าน ได้แก่ จักรยาน ซึ่งในช่วงปี 2512-2513 คนเริ่มซื้อจักรยานมาใช้กันมากขึ้น โดยคนที่สามารถซื้อจักรยานมาใช้ได้ ถือว่าเป็นคนมีฐานะ การมีจักรยานทำให้คนทั่วไปเริ่มมองว่า การไปไหนมาไหนด้วยการเดิน เป็นเรื่องเสียเวลาและเหน็ดเหนื่อย ความต้องการจักรยานจึงมีเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ นอกจากนี้คนยังเริ่มมีการซื้อวิทยุทรานซิสเตอร์ ซึ่งเป็นวิทยุที่ใช้แบตเตอรี่ มาฟังกันมากขึ้น โดยวัดจะเป็นแห่งแรกที่มีวิทยุทรานซิสเตอร์ใช้ ซึ่งคนได้เห็นเป็นตัวอย่าง และต้องการมีไว้ใช้ที่บ้าน ในช่วงนี้ มีโครงการเงินผันซึ่งเป็นโครงการของรัฐบาลสมัย ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช เป็นนายกรัฐมนตรี มีโครงการจ้างแรงงานชาวบ้าน และมี

เงินเป็นค่าตอบแทนแรงงานเป็นครั้งแรก จากการจ้างชุดดินเพื่อทำถนน ค่าจ้างหลาละ 50 บาท ทำให้คนมีรายได้พิเศษ ครอบครัพละ 200-300 บาท และส่วนใหญ่ได้นำเงินไปซื้อวิทยุทรานซิสเตอร์ ทำให้ชาวบ้านมีวิทยุทรานซิสเตอร์ใช้กันเกือบหมดทุกบ้าน การมีวิทยุมีส่วนสำคัญที่ทำให้คนได้รับข้อมูลข่าวสารต่างๆ โดยเฉพาะการโฆษณาสินค้าเพื่อการผลิต เช่น ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง และเมล็ดพันธุ์พืช รวมทั้งการโฆษณาสินค้าเพื่อการบริโภคต่างๆซึ่งมีส่วนกระตุ้นให้คนมีความต้องการเงินเพื่อซื้อสินค้าต่างๆ มากขึ้น

- **การสร้างถนน: จุดเปลี่ยนของการติดต่อกับโลกภายนอก** ในช่วงที่คนมีวิถีการดำรงชีวิตในลักษณะของการผลิตเพื่อบริโภค คนในชุมชนหมู่บ้านมีการติดต่อกับโลกภายนอกน้อย ส่วนใหญ่จะเป็นการติดต่อไปมาหาสู่กันเองในระหว่างหมู่บ้านใกล้เคียงกัน การไปตลาดเพื่อขายหรือซื้อสินค้า ในอำเภอที่อยู่ใกล้ๆ เช่น โพทะเล ตะพานหิน ถือเป็นแหล่งที่คนจะได้มีโอกาสติดต่อกับคนต่างถิ่น โดยเฉพาะพ่อค้าแม่ค้า ได้มากที่สุดแล้ว อย่างไรก็ตามการเดินทางไปตลาดที่อำเภอ ก็ถือว่ามีความยากลำบาก ต้องเดินกันไปกลับกันเป็นวัน เฉพาะในฤดูฝน ที่น้ำในแม่น้ำอยู่ในระดับสูงพอที่เรือจะเข้ามาถึงหมู่บ้านได้ จึงมีการขนส่งผลผลิตใส่เรือไปขาย การติดต่อกับหน่วยราชการ เช่น การติดต่อกับทางเจ้าหน้าที่ระดับอำเภอ จะมีเฉพาะกำนัน ซึ่งจะต้องเดินทางไปประชุม การเดินทางต้องเดิน หรือขี่ม้าไป กำนันต้องนำเสื้อผ้าไปเปลี่ยนที่อำเภอ เพราะต้องมีเสื้อผ้าสำหรับใส่เดินทางต่างหาก เมื่อไปถึงอำเภอ เสื้อผ้าจะสกปรกต้องเปลี่ยนเสื้อผ้าเพื่อเข้าประชุม หากทางอำเภอจะนำข่าวสารของทางราชการมาแจ้งยังหมู่บ้าน จะต้องมีคนขี่ม้าเรว้นำหนังสือราชการ หรือนำข่าวสารมาแจ้งผู้ใหญ่บ้าน คนในชุมชนหมู่บ้านที่จะเดินทางไปในที่ไกลกว่านี้ เช่น ในจังหวัดใกล้เคียงอย่างพิษณุโลก นครสวรรค์ มีอยู่น้อยมาก ดังนั้น ความสัมพันธ์ทางสังคมส่วนใหญ่จึงดำรงอยู่ในหมู่บ้าน หรืออาจกล่าวได้ว่า ชุมชนหมู่บ้าน สามารถตอบสนองความต้องการในการดำรงชีวิตของคนได้เกือบทุกด้าน

การเดินทางทางบกของคนในช่วงของการผลิตเพื่อบริโภค ต้องใช้ทางเกวียน ในปี 2500 ได้มีการตัดถนนดิน คือใช้ทางเกวียนเส้นเดิม แต่ตัดถนนให้ใหญ่ขึ้น ให้รถวิ่งได้ ถนนที่ตัดนี้ยังเป็นถนนดิน มีรถคันเดียวในชุมชนหมู่บ้านนี้ เรียกว่า รถตะพาน ซึ่งเป็นของเจ้าของโรงสี ซึ่งจะนำรถออกไปอำเภอโพทะเลทุกวัน โดยรถจะออกจากหมู่บ้านเวลาตีสี่ ซึ่งการเดินทางก็เป็นไปค่อนข้างลำบากเพราะเป็นถนนดิน ทางเป็นหลุมเป็นบ่อ บางครั้งรถติดหล่ม ซึ่งเมื่อรถไปติดหล่มอยู่หน้าบ้านใคร เจ้าของบ้านก็จะมาช่วยดูแล หุงหาอาหารเลี้ยง และช่วยกันเอารถขึ้นจากหล่ม หากรถติดหล่ม คนเดินทางก็มักจะไม่สามารถไปกลับได้ในวันเดียว ดังนั้นการติดต่อกับโลกภายนอกของคนในชุมชนหมู่บ้านจึงทำด้วยความยากลำบาก

จนถึงในปี 2515 จึงมีการตัดถนนลูกรัง โดยได้รับโครงการเงินผันเพื่อตัดถนนในสมัยรัฐบาล คึกฤทธิ์ ปราโมช และมีงบประมาณการตัดถนนผ่านมายังสภาตำบล จึงได้มีการปรับปรุงถนนให้ดีขึ้นเรื่อยๆ ซึ่งมีผลทำให้การเดินทางติดต่อระหว่างชุมชนหมู่บ้าน กับโลกภายนอกสะดวกขึ้น ในช่วงนี้คนเริ่มมีการซื้อรถมอเตอร์ไซด์ ซึ่งเมื่อมีคนซื้อมาเป็นคันแรก คนในหมู่บ้านตื่นเต้นกันมาก มีเด็กๆ วิ่งตามดูรถ จากนั้น ความต้องการมอเตอร์ไซด์ และความพยายามที่ได้มาเป็นเจ้าของก็มีเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ คนหมดความสนใจในจักรยาน

หันมาซื้อรถมอเตอร์ไซด์แทน การมีถนนนอกจากจะทำให้คนซื้อมอเตอร์ไซด์กันมากขึ้น ทำให้คนเดินทางไปยังที่ต่างๆ สะดวกขึ้นแล้ว ยังทำให้มีรถพ่อค้าจากภายนอกชุมชนวิ่งเข้ามาติดต่อรับซื้อ หรือขายสินค้าเพิ่มมากขึ้นด้วย ในช่วงนี้จึงเป็นช่วงชุมชนหมู่บ้านมีสินค้าต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นปัจจัยการผลิต ไม่ว่าจะเป็นพันธุ์พืช ยาฆ่าแมลง ปุ๋ย และสิ่งของเพื่อการบริโภคและอุปโภค สำหรับการซื้อหาอย่างมากมายหลากหลายชนิด ความต้องการเงินเพื่อซื้อสินค้าเหล่านี้จึงมีมากขึ้นเรื่อยๆ

- **การแทรกแซงของรัฐเพื่อเพิ่มผลผลิตทางการเกษตรภายใต้นโยบายการนำประเทศไปสู่**

ความทันสมัย ภายใต้แผนนโยบายของการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย ซึ่งนับสำคัญที่มุ่งเน้นการเจริญเติบโตของภาคอุตสาหกรรม และพยายามกระตุ้นให้ประชาชนที่อยู่ในภาคเกษตรเพิ่มผลผลิต ทั้งในด้านประสิทธิภาพการผลิต ซึ่งได้แก่การเพิ่มผลผลิตต่อไร่ โดยเฉพาะการผลิตข้าว และการขยายการผลิตจากการปลูกข้าวเพื่อการบริโภค ไปสู่การปลูกพืชเศรษฐกิจ อันเป็นพืชไร่ที่อยู่ในความต้องการของตลาดภายนอกประเทศ ชุมชนหมู่บ้านของไทยเกือบทั้งหมดได้รับผลกระทบจากนโยบายการพัฒนาการเกษตรของรัฐในแนวนี้ ทั้งนี้เพราะภาครัฐได้ให้การสนับสนุนเพื่อการคิดค้นพันธุ์ข้าว ที่ให้ผลผลิตสูง และมีอายุการเจริญเติบโตสั้น เพื่อให้สามารถปลูกข้าวได้มากกว่าปีละหนึ่งครั้ง การส่งเจ้าหน้าที่ของรัฐ เช่น พัฒนาการ เจ้าหน้าที่ทางการเกษตร เข้าไปในหมู่บ้านเพื่อแนะนำและสาธิตการปลูกข้าวพันธุ์ใหม่ การแนะนำการใช้ปุ๋ย และยาฆ่าแมลง การแนะนำพันธุ์พืชไร่ใหม่ๆ ให้กับชาวบ้าน ซึ่งการปลูกพืชพันธุ์ใหม่เหล่านี้ ต้องอาศัยการลงทุนมากกว่าการปลูกพืชพื้นพันธุ์เมืองมาก ไม่ว่าจะเป็นการซื้อพันธุ์พืช ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง ซึ่งคนจำนวนมากในชุมชนหมู่บ้าน ซึ่งมีวิถีการดำรงชีวิตที่เป็นการผลิต เพื่อบริโภคไม่มีกำลังเงินที่จะจ่ายได้ ภาครัฐจึงได้ใช้วิธีการจัดตั้งธนาคารเพื่อการเกษตร (ธกส.) จัดหาพันธุ์พืช ปุ๋ย และยาฆ่าแมลง มาให้ชาวบ้านก่อนล่วงหน้า เมื่อได้ผลผลิตจึงใช้เงินคืน หรือในบางกรณี ก็ใช้วิธีให้ชาวบ้านกู้เงิน โดยให้คนในชุมชนรวมกลุ่มกัน ประมาณ 5-10 คน ค้ำประกันซึ่งกันและกัน ภายใต้กระบวนการจัดการเช่นนี้ ทำให้ชาวบ้านทั้งหมด ถูกกระตุ้นให้เลิกการปลูกข้าวที่เป็นพันธุ์พื้นเมืองเดิมโดยสิ้นเชิง เพราะเมื่อปลูกแล้วได้ผลผลิตน้อย และปุ๋ยที่มีขายอยู่โดย ธกส. หรือปุ๋ยในท้องตลาดก็เหมาะสำหรับพันธุ์ข้าวที่กรมการข้าวคิดค้นมาเท่านั้น ข้าวพื้นเมืองจึงหมดจากวิถีชีวิตการปลูกข้าวของชาวนาอย่างรวดเร็ว พันธุ์ข้าวที่มีการปลูกกันในช่วงนี้เรียกกันว่าข้าว กข. ซึ่งเป็นข้าวที่คิดค้นโดยกรมการข้าว เป็นข้าวที่เมื่อใช้ปุ๋ยเคมีจะเจริญเติบโต ให้เมล็ดข้าวมาก ทำให้ได้ผลผลิตต่อไร่สูง

ข้าวพันธุ์กข.เริ่มได้รับการเผยแพร่เข้ามาในชุมชนหมู่บ้านวัดขวาน ในปี 2515 ซึ่งในช่วงนี้เป็นช่วงที่การขูดบอบาตาลแพร่ขยายไปทั่วชุมชนหมู่บ้านแล้ว โดยก่อนหน้าที่คนจะเริ่มหันมาปลูกข้าวกข. คนยังทำนาดำซึ่งเป็นข้าวนาปีอยู่ แม้ว่าการมีน้ำบาดาลจะช่วยให้คนมีพื้นที่ทำนาปีเพิ่มขึ้น และเพิ่มผลผลิตต่อไร่ได้มากขึ้น แต่คนก็ยังสามารถทำนาได้เพียงปีละครั้ง เพราะข้าวนาปีจะมีอายุของการปลูกยาว ในปี 2515 คนเริ่มได้ข้าวการปลูกข้าวพันธุ์กข. ซึ่งทางเจ้าหน้าที่ของรัฐได้แนะนำให้ชาวนาปลูกแทนพันธุ์ข้าวพื้นเมืองที่

จังหวัดสุพรรณบุรี และพิษณุโลก ว่าให้ผลดี จึงได้ส่งคนไปติดต่อ และซื้อพันธุ์ข้าวมาปลูก ซึ่งการปลูกข้าวพันธุ์ใหม่นี้ให้ผลผลิตสูงกว่าการปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมือง แม้ว่าจะต้องมีการลงทุนใ้ปุ๋ย ก็ยังถือว่าคุ้มค่า

การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในการผลิตข้าวเกิดขึ้นอีกครั้งหนึ่งเมื่อมีการสร้างคลองชลประทานเข้ามาในชุมชนหมู่บ้าน ในปี 2527 ทำให้ชาวบ้านจำนวนมากได้รับน้ำจากคลองชลประทาน ทำให้สามารถสูบน้ำจากบ่อบาดาลมาใช้ได้มากขึ้น คนเริ่มเปลี่ยนจากการปลูกข้าวนาปี ไปเป็นการทำข้าวนาปรัง ซึ่งเป็นการทำข้าวนาหว่าน โดยใช้ข้าวพันธุ์กข. 7 และ กข. 21 เป็นข้าวมีอายุสั้นเพียง 120 วัน และได้สูบน้ำจากจากบ่อบาดาลมาปลูกข้าว การทำนาปรังในช่วงนี้จึงสามารถทำได้ปีละ 2 ครั้ง การทำนาแบบนี้เป็นที่ตื่นตาตื่นใจของคนในชุมชนหมู่บ้าน และหันมาปลูกข้าวแบบนี้กันมากขึ้นเรื่อยๆ โดยคิดว่า เป็นการลงทุนที่คุ้มค่า

หากพิจารณาจากการลงทุนที่เป็นตัวเงิน โดยไม่นับค่าที่ดิน ค่าแรงของชาวนาเอง ค่าดอกเบี้ยจากการกู้เงินมาลงทุน ค่าน้ำมันสูบน้ำบาดาล แล้ว การลงทุนปลูกข้าวต่อ 1 ไร่ จะต้องใช้เงินถึง 1,610 บาท ซึ่งในพื้นที่ 1 ไร่ (ดูตารางที่ 1) จะได้ข้าวอย่างประมาณ 70-100 ถัง หรือมีบางรายที่ได้ข้าวถึงร้อยกว่าถัง หากได้ข้าว 100 ถัง หรือ 1 เกวียน และขายข้าวได้เกวียนละ 3,500 บาท ก็จะมีกำไร ไร่ละ 1,890 บาท หากได้ข้าว 70 ถัง ก็ขายข้าวได้เพียง 2,450 บาท คือได้กำไร ประมาณ 840 บาทต่อไร่เท่านั้น ซึ่งหากคิดค่าใช้จ่ายแฝง ที่มีอยู่จริง จะได้น้อยกว่านี้ หากชาวนามีที่นา 5 ไร่ ก็จะได้เงินประมาณ 4,250-9,450 บาท หากคิดการทำนาเป็นสองครั้งต่อปีก็จะได้ ประมาณ 9,500-23,000 บาทต่อปี ซึ่งทั้งนี้ยังไม่หักค่าใช้จ่ายตามที่กล่าวข้างต้น คือค่าที่ดิน ค่าแรงของชาวนาเอง ค่าดอกเบี้ย และค่าน้ำมันในการสูบน้ำ ดังนั้น สำหรับการมีชีวิตอยู่ระบบเศรษฐกิจที่ต้องใช้เงินในการซื้อสินค้าเพื่อบริโภคและอุปโภค ค่ารักษาพยาบาล การค่าใช้จ่ายเพื่อการศึกษาของลูก รวมทั้งค่าใช้จ่ายอื่นๆ เช่น การทำบุญ การร่วมในกิจกรรมต่างๆ ของชุมชน รายได้ของครอบครัวที่ได้จากการทำนาปรังในพื้นที่ดิน 5 ไร่ นับว่าน้อยมากสำหรับการดำรงชีวิตอยู่ของชาวนาในสังคมสมัยใหม่

การเปลี่ยนแปลงจากการทำนาปี มาทำนาปรังโดยทำปีละ 2 ครั้งมีผลกระทบต่อการผลิตข้าวของชาวนาเป็นอย่างมาก **ประการแรก** การทำนาหว่านโดยปลูกข้าวพันธุ์กข. นี้ ต้องใส่ปุ๋ยเคมีซึ่งในการทำนาแต่ละครั้งจะต้องหว่านปุ๋ย 2 ครั้ง โดยการปลูกข้าว 1 ไร่จะต้องใช้ปุ๋ยถึง 50 กิโลกรัม คิดเป็นเงินประมาณ 330 บาท จึงจะทำให้ได้ผลผลิตสูงถึงไร่ละ 70-100 ถัง ขณะที่การปลูกข้าวนาปี จะได้ข้าวอย่างมากที่สุดเพียง 60 ถัง อย่างไรก็ตามแม้การทำนาปรังจะให้ผลผลิตสูง แต่การทำนาก็ต้องมีการลงทุนในเรื่องปุ๋ยสูงมากเช่นกัน **ประการที่สอง** การทำนาปีละสองครั้ง ทำให้ชาวนาต้องเร่งรีบในการเตรียมดิน การไถ การหว่าน และการเก็บเกี่ยว มิฉะนั้นจะไม่ทันเวลา จึงได้เริ่มมีการหันไปใช้รถไถนา แทนการใช้วัวควาย ใช้รถรวบข้าว ซึ่งเรียกว่า *รถอีรว* แทนการขอแรงเพื่อนบ้านมาเกี่ยวข้าว และใช้รถดูดข้าว ซึ่งเรียกว่า *รถอีดูด* แทนการมัดข้าว ทำให้วิถีการผลิตที่ต้องอาศัยความร่วมมือ ทำให้เกิดความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกันจึงหมดไป การทำนาต้องอาศัยเงินเป็นสื่อกลางเพื่อให้กระบวนการทำนาดำเนินไปได้ **ประการที่สาม** การปลูกข้าวสองครั้งต้องใช้

น้ำมาก บางครั้งเมื่อมีการสูบน้ำกันมากๆ เข้า บ่อบาดาลจะแห้ง ทำให้น้ำไม่เพียงพอ ก่อให้เกิดการแย่งชิงทรัพยากรน้ำ ชีวิตความเป็นอยู่ที่เคยสามารถแบ่งสรรการใช้ทรัพยากรธรรมชาติในลักษณะของการแบ่งปันจึงค่อยๆ หดไป กลายเป็นความสัมพันธ์แบบมือใครยาวสาวได้สาวเอา และการมีวิถีแบบต่างคนต่างทำมาหากินในส่วนของตนเอง **ประการที่สี่** การทำนาหว่าน โดยใช้ข้าวพันธุ์กข. มิได้มีแต่ผลในทางบวกคือให้ผลผลิตต่อไร่สูง อย่างที่คนคาดการณ์ไว้เพียงอย่างเดียว ผลในทางลบที่คนคาดไม่ถึงเกิดขึ้นติดตามาอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ การทำนาหว่านโดยใช้ข้าวพันธุ์กข. ทำให้ชาวนาต้องหว่านปุ๋ยเพื่อให้ข้าวงอกงามและได้เมล็ดข้าวสมบูรณ์ การหว่านปุ๋ยทำให้หญ้าและวัชพืชขึ้นในนาข้าวมากมาย ชาวนาได้รับการกระตุ้นให้ซื้อยาฆ่าหญ้าเพื่อปราบหญ้า ทำให้ต้องมีการลงทุนสูงขึ้น นอกจากนี้ การปลูกข้าวพันธุ์กข. ยังมีเพลี้ยและแมลงรบกวนมาก ทำให้ต้องใช้ยาฆ่าแมลงกันมาก ซึ่งต่างกับการปลูกข้าวพื้นเมืองที่คนไม่ต้องใช้ปุ๋ยเคมี หรือยาฆ่าแมลงเลย ศัตรูของข้าวมีเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ โดยที่ยังคนมีการใช้ยาฆ่าแมลงกันมาก แมลงและเพลี้ยต่างๆ ยิ่งดื้อยา ทำให้ยิ่งต้องใช้ยาเพิ่มมากขึ้น โดยทั่วไปการทำนาปรังชาวนาจะต้องใช้สารเคมีในการกำจัดแมลงและศัตรูพืชถึง 5 ครั้งคือ ครั้งแรกหว่านหรือฉีดยากันหอยเชอรี่ ครั้งที่สองฉีดยาคุมวัชพืช ครั้งที่สามฉีดยากันแมลงศัตรูรบกวนครั้งที่สี่ เมื่อข้าวตั้งท้องฉีดยาบำรุง และครั้งที่ห้าฉีดยาป้องกันเชื้อรา การทำนาปรังจึงมีผลต่อสุขภาพของผู้ทำนา ที่ต้องใช้ยาฆ่าหญ้าและยาฆ่าแมลง เป็นประจำ และมีผลต่อสุขภาพของผู้บริโภคที่ต้องบริโภคข้าวที่มีสารพิษตกค้างอยู่ **ประการที่ห้า** การทำนาปรัง ซึ่งคนจะทำนาปีละสองครั้ง ทำให้ไม่มีเวลาพักดิน ทั้งนี้เจ้าของนาจะปล่อยให้พื้นดินว่างไม่ได้ โดยเมื่อที่ดินรอบๆ มีการทำนา หากพื้นที่นาใดหยุดพักดิน น้ำจากพื้นที่นาใกล้เคียงจะไหลซึมเข้ามาในที่นาที่หยุดทำนาเพื่อพักดิน ทำให้หญ้าขึ้นหนาทึบ การไถดินในการทำนาครั้งต่อไปทำได้ลำบาก ดังนั้นชาวนาจึงถูกบังคับทางอ้อมไม่ให้มีการพักดิน ทำให้ดินเสื่อมคุณภาพ ต้องใช้ปุ๋ยมากขึ้น **ประการที่หก** โดยเหตุที่การทำนาปรังต้องมีการลงทุนสูงทั้งในด้านการจ้างแรงงาน เครื่องมือเครื่องจักร การซื้อปุ๋ย การซื้อยาฆ่าหญ้าและยาฆ่าแมลง การซื้อน้ำมันเพื่อใช้สูบน้ำจากบ่อบาดาล ทำให้ชาวนาต้องหาเงินมาเพื่อการลงทุน ซึ่งส่วนใหญ่จะใช้การกู้เงินจาก ธกส. ทำให้การผลิตข้าวของชาวนาต้องเข้าไปอยู่ในวงจรของหนี้สิน คือมีการกู้เงินมาลงทุน เมื่อได้ผลผลิตจึงส่งคืน แต่โดยเหตุที่ ราคาข้าวในแต่ละปีมีความผันผวนตามราคาของข้าวในตลาดโลก จึงทำให้ผลตอบแทนจากการผลิตข้าวของชาวนาไม่แน่นอน และหากปีใดที่มีแมลงหรือโรคพืชมารบกวนข้าวมาก จนไม่สามารถใช้ยาปราบได้ ชาวนาจะประสบภาวะการได้ผลตอบแทนไม่คุ้มกับเวลาและการลงทุน ชีวิตชาวนาในช่วงที่มีการผลิตเพื่อขายจึงมีความเสี่ยงในเรื่องผลตอบแทนจากการผลิต ซึ่งอยู่นอกเหนืออำนาจการต่อรองของชาวนา

ตารางที่ 1: การลงทุนทำนาปรัง ในพื้นที่ 1 ไร่ (คิดเฉพาะเหตุการณ์ปกติที่แมลงไม่ระบาดมาก)

รายการที่ต้องจ่าย	ค่าใช้จ่าย (บาท)
ค่าจ้างตีเทือก	320
ปุ๋ย	330
ยาฆ่าหญ้า	80
ยาฆ่าแมลง	100
ค่าจ้างรวบข้าว	300
ค่าจ้างล้อมข้าวและนำไปใส่รถ	120
ค่าจ้างลากข้าวไปขาย	360
รวมเงิน	1,610

ส่วนใหญ่แล้วชาวบ้านในชุมชนหมู่บ้านวัดขวานยังคงใช้พื้นที่ที่เคยทำนา ทำนาปรังกันเรื่อยมา โดยคนยังมองว่าตนเองเป็นชาวนา ทั้งนี้แม้การทำนาจะไม่ได้ให้ผลตอบแทนมากนัก แต่เนื่องจากการทำนาปรังอยู่เป็นประจำในปัจจุบัน เป็นงานที่ไม่ต้องใช้แรงงานทำเองด้วยความเหนื่อยยากเหมือนสมัยก่อน ทุกขั้นตอนของการทำนา สามารถจ้างคนมาทำได้ทั้งสิ้น และเมื่อทำนาเสร็จขายข้าวได้ ก็ยังพอคุ้มทุน และได้รับเงินก้อนมาจำนวนหนึ่ง ชาวนาในชุมชนหมู่บ้านกล่าวว่า ทำนาไม่ขาดทุน แต่อาจจะได้ผลตอบแทนมากบ้างน้อยบ้างแล้วแต่ราคาข้าว และต้นทุนการผลิตที่มีขึ้นๆ ลง ๆ ตามการรบกวนของแมลง เพลี้ย และสภาพดิน อย่างไรก็ตาม ผลตอบแทนจากการทำนาปรังมีไม่เพียงพอต่อการดำรงชีวิตในสังคมสมัยใหม่ ดังนั้น แม้ชาวนาจะมองว่า การทำนาเป็นอาชีพหลัก เพราะตนเองเป็นชาวนา การทำนาเป็นอาชีพที่ทำมาตั้งแต่รุ่นปู่ย่า ทำให้ไม่ต้องการละทิ้งอาชีพนี้ แต่ชาวนาก็พยายามหาทางหารายได้เสริมจากการทำอาชีพอื่น ๆ ซึ่งในหลายๆ กรณี อาชีพเสริมที่คนได้พยายามหาทางทำเพิ่มขึ้นมา สามารถทำรายได้มากกว่าการทำนา อย่างไรก็ตามความสำเร็จของการพยายามทำงานอาชีพอื่นๆ นอกเหนือจากการทำนา ของคนในชุมชนมีไม่เหมือนกัน บางกลุ่มอาชีพประสบความสำเร็จสูง บางกลุ่มอาชีพประสบความสำเร็จน้อยกว่า แต่การริเริ่มทำอาชีพใหม่เพิ่มขึ้นจากการทำนา ซึ่งแม้ชาวนาจะได้พยายามปรับเปลี่ยนการผลิตให้สามารถอยู่รอดได้ในสังคมสมัยใหม่ แต่ก็ยังไม่เพียงพอสำหรับการดำรงชีวิต กระบวนการปรับตัวของผู้ที่อยู่ในชุมชนหมู่บ้านวัดขวานจึงดำเนินต่อไป และปรากฏให้เห็นในการเกิดขึ้นของกลุ่มอาชีพต่าง ๆ หลายกลุ่ม

การปรับตัวของชุมชนไปสู่การผลิตเพื่อการค้าของกลุ่มอาชีพต่าง ๆ

แม้ว่าในปัจจุบัน คนในชุมชนหมู่บ้านเกือบทั้งหมดจะมองว่าตนเองเป็นชาวนา มีอาชีพหลักคือการทำนา แต่ภาพของชุมชนหมู่บ้านที่ปรากฏต่อคนอื่นๆที่ได้มีโอกาสรู้จักชุมชนหมู่บ้านนี้ จะเป็นภาพของชุมชนที่มีการผลิตที่หลากหลาย และล้วนแต่เป็นการผลิตเพื่อการค้าแบบสมัยใหม่ คือ มีการใช้เงินทุนสูง มีการจัดการที่ดี ผลผลิตส่งออกสู่ตลาดอย่างกว้างขวาง ไม่ว่าจะเป็นการเลี้ยงปลาตู้ซึ่งออกขายไปทั่วประเทศโดยเฉพาะในเขตจังหวัดภาคเหนือ การเลี้ยงเปิดไซซึ่งมีไข่เปิดส่งออกขายในท้องตลาดเป็นประจำ การปลูกผลไม้ชนิดต่างๆ เช่น มะนาว ฝรั่ง พุทรา ส้มโอ ขนุน ผลไม้บางอย่างส่งขายภายในประเทศ และมีบางอย่างที่ออกขายภายนอกประเทศ

คำถามที่สำคัญได้แก่ อะไรคือพลังผลักดันที่ทำให้คนในชุมชนปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตจากที่เป็นการทำมาหากินที่มีความเพียงพออยู่ในชุมชน ไปสู่การผลิตเพื่อการค้า และเปลี่ยนจากวิถีชีวิตที่การบริโภคมีขอบเขตจำกัดอยู่เฉพาะกับสิ่งที่ผลิตหรือเก็บหาได้ในชุมชนไปสู่การพึ่งพาสินค้าทั้งที่เป็นปัจจัยในการผลิต การบริโภค และอุปโภค จากภายนอกชุมชน การศึกษาปรากฏการณ์ของชุมชนนับจากอดีต โดยเฉพาะในช่วงเวลาที่เป็นรอยเชื่อมต่อของนโยบายการปรับเปลี่ยนประเทศไปสู่ความทันสมัยโดยเริ่มจากแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ 1 ซึ่งเริ่มใช้ในปี 2504 จะเห็นว่าชุมชนหมู่บ้านเริ่มได้รับผลกระทบจากนโยบายระดับมหภาคของประเทศเป็นละลอก คลื่นของความทันสมัยละลอกแรกเป็นมาจากการพัฒนาเครื่องมือชุดเจาะบ่อบาดาลเพื่อใช้การพัฒนาแหล่งน้ำเพื่อการเกษตร ซึ่งมีการนำไปใช้ในพื้นที่ย่างกุ้งของจังหวัดใกล้เคียงจังหวัดพิจิตร เป็นตัวอย่างที่กระตุ้นให้คนได้รับรู้แนวทางของการควบคุมธรรมชาติต่างจากที่เคยทำกันมาในอดีต รวมทั้งการมีเครื่องเจาะบ่อบาดาลวางขายในท้องตลาด และมีผู้รู้ที่ยินดีให้คำแนะนำ ทำให้คนในชุมชนหมู่บ้านสามารถเข้าถึงเทคโนโลยี ที่มีใช่เป็นสิ่งผลิตหรือถูกสร้างขึ้นมาในชุมชนได้โดยไม่ยากนัก ทั้งนี้โดยมีเงินเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยนที่สำคัญ นับตั้งแต่ปี 2508 อันเป็นที่มีคนในชุมชนหมู่บ้านได้เริ่มขุดบ่อบาดาลเป็นตัวอย่าง และในเวลา 4-5 ปีต่อมาคนในชุมชนหมู่บ้านเกือบทั้งหมดมีเครื่องเจาะบ่อบาดาลใช้ และมีผลทำให้คนสามารถเพิ่มผลผลิตต่อไร่ของการทำนาข้าวได้มากขึ้น การปลูกพืชไร่ได้ผลมากขึ้น และผู้ที่มีที่ดินทำกินอยู่ที่ดอนหรือที่เนิน เริ่มมีการขุดบ่อเลี้ยงปลาตู้ บางครอบครัวที่ใช้ที่ดินทำสวนผลไม้ ก็ได้ผลผลิตมากกว่าเดิม ดังนั้นการมีบ่อบาดาลใช้จึงมีส่วนสำคัญที่ทำให้คนสามารถผลิตส่วนเกินของผลผลิตทางการเกษตรได้มากกว่าในอดีตที่ต้องพึ่งน้ำฝนเป็นหลัก และอาจมีการใช้น้ำจากหนองน้ำบ้าง แต่ก็ใช้ได้เป็นส่วนน้อย เพราะต้องอาศัยการวิดน้ำเข้าพื้นที่ การมีผลผลิตมากขึ้นทำให้คนต้องติดต่อกับตลาดเพื่อขายสินค้ามากขึ้น รวมทั้งมีเงินที่จะซื้อสินค้าเพื่อการบริโภคและอุปโภคมากขึ้น แต่การเข้ามาของบ่อบาดาลยังมิได้ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในระบบความสัมพันธ์ทางการผลิตมากนัก โดยคนยังคงทำนาปีโดยใช้พันธุ์ข้าวพื้นเมือง การเอาแรงกันยังคงมีความสำคัญในกระบวนการผลิต การใช้ปุ๋ยและยาฆ่าแมลงก็ยังไม่มีความจำเป็น ดังนั้นการลงทุนเพื่อการทำนาจึงเพิ่มขึ้นเฉพาะในส่วนของการที่ต้องซื้อน้ำมันมาใช้กับเครื่องสูบน้ำ อย่างไรก็ตาม ความสามารถในการ

ผลิตส่วนเกินในการทำนา ทำไร่ ทำสวน หรือการเลี้ยงปลา ได้มากขึ้น มีส่วนสำคัญที่ทำให้ลักษณะการบริโภคของคนเปลี่ยนไป เช่น คนเริ่มมีการใช้จักรยานกันมากขึ้น การมีการจ้างงานผ่านโครงการเงินผันสู่ชนบท ทำให้คนมีรายได้พิเศษและสามารถซื้อวิทยุโทรทัศน์ใช้กันอย่างกว้างขวางในชุมชนหมู่บ้าน

คลื่นละลอกที่สองของความทันสมัย เป็นช่วงที่เกิดการเปลี่ยนแปลงในโครงสร้างพื้นฐานของชุมชน คือ มีการตัดถนนลูกรังในปี 2515 ทำให้คนในชุมชนหมู่บ้าน มีการติดต่อกับตลาดได้ง่ายขึ้น ทั้งในส่วนของ การที่มีตลาดขยายเข้าไปในชุมชนหมู่บ้าน และการที่คนในชุมชนหมู่บ้านจะเข้ามาติดต่อกับตลาดภายนอก ชุมชน ในช่วงนี้คนถูกกระตุ้นให้มีความต้องการสินค้าในท้องตลาดมากขึ้น โดยเฉพาะรถมอเตอร์ไซด์ ซึ่งคนมองว่าช่วยอำนวยความสะดวกสบายในการเดินทาง และยังเป็นสิ่งแสดงถึงสถานะภาพของผู้เป็นเจ้าของด้วย นอกจากนี้ในช่วงนี้ยังเป็นช่วงที่คนเริ่มให้ความสนใจกับการปลูกข้าวพันธุ์กข. ซึ่งเป็นข้าวที่เป็นผลมาจากการ ค้นคว้าทางวิชาการของกรมการข้าว กระทรวงเกษตร เป็นข้าวที่ต้องใช้ปุ๋ยเคมี แต่ให้ผลผลิตสูงกว่าข้าวพันธุ์พื้นเมืองที่คนเคยปลูก อย่างไรก็ตามคนยังคงทำนาค้ำกันอยู่

คลื่นละลอกที่สาม นับเป็นลูกสำคัญที่มีผลผลักดันในชุมชนหมู่บ้านเกิดการเปลี่ยนแปลงในทุกๆด้าน คือ การขุดคลองชลประทานเข้ามาในชุมชนหมู่บ้านในปี 2527 ทำให้การใช้น้ำเพื่อการเกษตรมีความเพียงพอมากขึ้น โดยได้มีการสูบน้ำจากบ่อบาดาลได้มากขึ้นกว่าก่อนมีการชลประทานเข้ามา นอกจากนี้ยังมีการเข้ามาของพันธุ์ข้าว กข.ที่มีอายุการปลูกสั้น เพียง 120 วัน คนจึงได้เปลี่ยนจากการทำนาค้ำมาเป็นนาหว่าน และสามารถทำนาได้สองครั้งเพราะสามารถเกี่ยวข้าวได้เร็ว และในช่วงเดียวกันนี้เองที่ชุมชนหมู่บ้านได้เริ่มรู้จักกับ เครื่องมือเครื่องจักรทางการเกษตร โดยเฉพาะรถไถนา ที่คนเรียกกันว่า ฮีเก้ง ซึ่งทำให้การไถนาทำได้รวดเร็ว กว่าการใช้ควายหรือวัวไถ และดังได้นำเสนอในตอนต้นแล้วว่า การปลูกข้าวพันธุ์กข. ต้องใช้ปุ๋ยเคมีจึงจะให้ ผลดี การหว่านปุ๋ยเคมีทำให้มีหญ้าขึ้นในนามาก ทำให้ต้องใช้ยาฆ่าหญ้าในการทำนา นอกจากนี้การทำนา แบบสมัยใหม่นี้ ยังทำให้มี โรค แมลง เพลี้ย และหอยเชอรี่ ระบาดหนักขึ้น ทำให้ชาวนาต้องใช้ปุ๋ย และยาฆ่าแมลงเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ การนำเครื่องมือเครื่องจักรทางการเกษตรมาใช้ในชุมชนหมู่บ้านมีมากขึ้นเรื่อยๆ จากการใช้รถไถนา มาสู่การใช้รถรวบข้าว แทนการใช้คนเกี่ยวข้าว การใช้รถดูข้าวแทนการฝัดข้าว การเข้ามาแทนที่ของเครื่องมือเครื่องจักรทางการเกษตร มีผลต่อระบบความสัมพันธ์ในการทำนาของชุมชน หมู่บ้านเป็นอย่างยิ่ง และดังได้กล่าวแล้วว่า การทำนามิได้เป็นเพียงอาชีพของคนในชุมชนหมู่บ้านเท่านั้น แต่ การทำนาเป็นวิถีชีวิตของคน ชาวนาได้พัฒนาระบบความรู้เกี่ยวกับการทำนา และระบบของการอยู่ร่วมกัน ของผู้ที่เป็ชาวนาด้วยกันมาเป็นเวลานาน การทำนาเชื่อมโยงให้คนมาสัมพันธ์กันภายใต้ระบบความคิด ความเชื่อ กฎเกณฑ์กติกา ในการอยู่ร่วมกันในแบบของการพึ่งพาอาศัยกันในเรื่องแรงงาน การแลกเปลี่ยน พันธุ์ข้าว การพึ่งพากันในการทำเครื่องมือทำนา หรือในเรื่องการขอยืมวัวควายเพื่อไถนา การสร้าง กระบวนการเรียนรู้ในการทำนาให้เด็ก รวมทั้งการพยายามช่วยเหลือกันในภาวะวิกฤต เช่น เมื่อฝนแล้ง ข้าว

ไม่ได้ผล บ้านที่พอได้ข้าวอาจให้ผู้เช่าขาดแคลนข้าวเฝ้ายามข้าวไปก่อน หรืออาจปรึกษากันเพื่อนำข้าวไปแลกกับคนรู้จักคุ้นเคยในหมู่บ้านอื่นๆ

การทำนาแบบสมัยใหม่ทำให้เกิดการแบ่งงานที่มีลักษณะเฉพาะขึ้นในการทำนา งานต่างๆซึ่งเคยเป็นงานที่ทำโดยสมาชิกในครอบครัวของผู้เป็นเจ้าของนา ถูกแทนที่โดยคนที่มาจ้างทำงานเฉพาะ เช่น มีรถรับจ้างไถนาเตรียมดินเรียกว่า *การจ้างตีเทือก* การหว่านข้าวและหว่านปุ๋ย เจ้าของนามักทำเอง ส่วนการฉีดยาฆ่าหญ้า และยาฆ่าแมลง นิยมจ้างคนซึ่งรับจ้างทำงานนี้โดยตรง คือผู้รับจ้างจะมีกระบอกยาฉีดสเปรย์ไปรับจ้างฉีดยาตามที่นาต่างๆ โดยคนที่อาชีพนี้มักเป็นคนที่ไม่มีที่นาของตนเอง การเกี่ยวข้าวจะมีรถมารับจ้างเรียกว่า *รถอีรว* ในการมัดข้าว มีการรับจ้างนำเมล็ดข้าวออกจากรวงโดยใช้เครื่องจักรที่เรียกว่า *รถอี๊ด* ฯลฯ อาจกล่าวได้ว่าทุกขั้นตอนของการทำนา ชาวนามีแนวโน้มจะใช้การจ้างงานมากขึ้น จนมีคำกล่าวว่า *ทำนาสมัยใหม่ไม่ต้องใช้แรง แต่ต้องใช้เงิน* ดังนั้น ระบบความสัมพันธ์ที่คนต้องพึ่งพาอาศัยกันในด้านต่างๆ จึงหมดไป การทำนาสมัยใหม่กลายเป็นอาชีพ ของเจ้าของที่นา ที่ผู้ทำนามิได้เข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการผลิต หรือในกิจกรรมการผลิตในแต่ละขั้นตอนโดยตรง แต่จะใช้เงินเป็นสื่อกลางเพื่อจ้างผู้อื่นมาทำ การทำนาจึงมิใช่เป็นศูนย์รวมของวิถีชีวิตในทุกๆ ด้านของชาวนาและของชุมชนอีกต่อไป

การพยายามปรับเปลี่ยนการทำนาโดยอาศัยเทคโนโลยีที่เข้ามาภายใต้านิยามของความทันสมัย ไม่ว่าจะเป็น ข้าวพันธุ์ใหม่ เครื่องทุ่นแรง การมีแหล่งน้ำอื่นๆ ที่ไม่ต้องพึ่งน้ำฝนเพียงอย่างเดียว การใช้ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง การปล่อยดินเชื้อซึ่งรัฐได้นำเสนอให้ชุมชนผ่านมาทาง ธกส. ล้วนมีส่วนสำคัญที่ทำให้การทำนาให้ผลผลิตต่อไร่สูงขึ้น แต่โดยเหตุที่การลงทุนเพื่อการทำนาจึงสูงขึ้น รวมทั้งราคาข้าวในตลาดมิได้ปรับตัวขึ้นมากนักในขณะที่ต้นทุนการผลิตข้าวสูงขึ้นเรื่อยๆ ผลตอบแทนที่ชาวนาได้รับจากการทำนาจึงไม่เพียงพอต่อความต้องการเงินเพื่อซื้อ จากการปรับตัวของชาวนาในกระบวนการทำนาจึงยังไม่สามารถตอบสนองความต้องการในการดำรงชีวิตของชาวนาในสังคมสมัยใหม่ได้

การพยายามสร้างความหลากหลายในการผลิตและการพยายามปรับเปลี่ยนการผลิตทางการเกษตรที่เคยทำมาในอดีตให้เข้าสู่ระบบการผลิตเพื่อการค้าให้มากขึ้น เป็นยุทธศาสตร์สำคัญที่คนในชุมชนหมู่บ้านนำมาใช้ในการปรับวิถีการดำรงชีวิตเข้าสู่สังคมสมัยใหม่ และแม้ว่าในภาพรวมของวิถีชีวิตของคนในชุมชนหมู่บ้านที่ผ่านมามีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นผ่านประสบการณ์มาคล้ายคลึงกัน แต่ทิศทางและกระบวนการปรับเปลี่ยนมิได้ปรากฏออกมาในลักษณะเดียวกัน ชาวนาบางส่วนได้รวมตัวกันทำการผลิตที่มีความซับซ้อน มีการลงทุนสูง มีการแบ่งงานกันทำตามความชำนาญเฉพาะอย่าง มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับระบบเศรษฐกิจภายนอกชุมชนค่อนข้างมาก และมีการรวมกลุ่มในหมู่ของผู้ทำการผลิตแบบเดียวกันได้อย่างมีประสิทธิภาพ ชาวนากลุ่มนี้ได้แก่ผู้ที่ทำบ่อเลี้ยงปลาตุ๋นเนื้อ ชาวนาบางส่วนไม่สามารถเลี้ยงปลาตุ๋นเนื้อได้เนื่องจากต้องการเงินลงทุนสูง และการจัดการที่ซับซ้อนได้เลือกที่จะเลี้ยงลูกปลาที่เรียกว่าปลาน้ำไฉ่ขายทำพันธุ์แทน หรือบางส่วนอาจเลือกการทำบ่อเพาะลูกไรซึ่งเป็นอาหารของปลาตุ๋น ชาวนาบางส่วนเลือกการผลิต

ที่ไม่เกี่ยวข้องกับปลาดุก ได้พยายามทำการผลิตที่ใช้ต้นทุนน้อยกว่า ต้องการการจัดการที่ไม่ซับซ้อน และมีการรวมกลุ่มกันเองน้อยมาก ชาวนากลุ่มนี้ได้แก่ผู้ที่เลี้ยงเป็ดไข่ ส่วนชาวนาบางส่วนเลือกที่จะขายการผลิตจากการสวน ที่เคยทำอยู่แล้วแต่ได้ปรับปรุงชนิดของพืชที่นำมาปลูก และวิธีการปลูกเพื่อให้สามารถขายผลไม้นี้เข้าสู่ตลาดทั้งภายในประเทศและภายนอกประเทศได้ การศึกษาปรากฏการณ์ของการปรับเปลี่ยนทิศทางการดำรงชีวิตของชาวนาในรูปแบบต่าง ๆ นี้ จะทำให้เข้าใจถึงวิถีการดำรงชีวิตของชุมชนหมู่บ้านในปัจจุบันว่าเป็นอย่างไร คนในหมู่บ้านมีกระบวนการปรับตัวอย่างไร และมีเงื่อนไขใดบ้างที่นำไปสู่ความสำเร็จในการปรับตัวที่แตกต่างกัน และการปรับตัวของชาวนามีผลต่อความเข้มแข็งและความอ่อนแอของชุมชนอย่างไร

การเลี้ยงปลาดุก

การเลี้ยงปลาดุก เป็นงานที่คนในชุมชนหมู่บ้านจำนวนหนึ่งได้เริ่มทำมาตั้งแต่ช่วงก่อนที่จะเข้าสู่ยุคการผลิตเพื่อการค้าโดยมีการเลี้ยงปลาในนา เมื่อปลาโตก็วิดน้ำออกและจับปลามากินบ้างขายบ้าง ผู้ที่มีที่ดินอยู่ในที่ดอนหรือที่เนิน ก็มีการขุดบ่อเลี้ยงปลาบ้านละบ่อสองบ่อ เพื่อไว้เป็นอาหาร หรือขายบ้างเช่นกัน ในปี 2527 ซึ่งเป็นช่วงที่เริ่มมีการทำนาปรัง และวิถีการดำรงชีวิตของคนได้เข้าสู่การผลิตและการบริโภคที่ต้องใช้เงิน ชาวนาคนหนึ่งทำอาชีพเป็นผู้รับซื้อขายผลผลิตทางการเกษตรในชุมชนหมู่บ้าน ได้มีโอกาสเดินทางไปยังที่ต่างๆ นอกพื้นที่ชุมชนหมู่บ้าน เพื่อรับซื้อและขายผลผลิตทางการเกษตร ได้รับรู้ข่าวว่าการเลี้ยงปลาดุกเพื่อขายในหลายๆ จังหวัดในภาคกลางของประเทศ และประสบความสำเร็จทำรายได้ได้ดี นอกจากนี้ยังได้ข้อมูลว่าพื้นที่ของจังหวัดพิจิตรเหมาะกับการเลี้ยงปลาดุก จึงเริ่มชักชวนคนรู้จักมักคุ้นลงเริ่มขุดบ่อเลี้ยงปลาดุก ซึ่งเลี้ยงกันเพียงคนละบ่อสองบ่อ และยังเป็นกรเลี้ยงแบบพื้นบ้านไม่มีการซื้ออาหารปลาสำเร็จรูป และดูแลเรื่องความสะอาดของน้ำ ปรากฏว่าปลาที่เลี้ยงตายเกือบหมด แต่ผู้เลี้ยงก็ไม่ได้ละความพยายาม ได้พยายามลองผิดลองถูกอยู่ถึงสามปี โดยในปีหนึ่งเลี้ยงปลาใหม่ถึงสามครั้ง ผู้เลี้ยงปลาดุกกล่าวถึงประสบการณ์ในช่วงนี้ว่า *อย่างที่ผมบอก ปี 2527-2530 สามปีนี่เราทดสอบ สามปีเต็มๆ ไม่ได้กำไรแต่ขาดทุนด้วย ยิ่งขาดทุนเท่าไร เราก็ยิ่งหาความรู้ให้มากขึ้น ไม่ต้องไปศึกษากับใคร ตรงนี้มันผิด เราก็ต้องแก้ไขใหม่* จนในปี 2530 จึงได้เริ่มรวมกลุ่มกันครั้งแรก 14 คน โดยได้ลงเงินเป็นเงินทุนของกลุ่มคนละ 100,000 บาท มีการติดต่อสั่งอาหารปลาและยาจากบริษัทปรากฏว่าการเลี้ยงปลาดุกเริ่มให้ผลดีมากขึ้นเรื่อยๆ ทำกำไรให้กับผู้เลี้ยงปลา กลุ่มปลาดุกได้ขยายจำนวนสมาชิกออกไปเรื่อยๆ จนในปี 2536 มีสมาชิกอยู่ถึง 40 คน สมาชิกแต่ละคนมีบ่อปลาประมาณ 20-30 บ่อ และกลุ่มไม่สามารถรับสมาชิกเพิ่มได้ เพราะมีข้อจำกัดเกี่ยวกับการตลาดที่จะรับซื้อปลา ในเวลาสิบปีนับจากปี 2527 ถึงปี 2536 กลุ่มของผู้เลี้ยงปลาดุกได้พยายามแสวงหาความรู้และหาทางปรับปรุงวิธีการเลี้ยงปลาดุก การสร้างอำนาจต่อรองกับบริษัทที่ขายอาหารปลา การติดต่อกับผู้ซื้อปลาซึ่งมีทั้งผู้ที่เป็นผู้ขายส่งรายใหญ่ และผู้ขายส่งรายย่อย หรือแม้แต่ผู้ขายรายย่อย การจัดหาซื้ออาหารปลาและยาต่างๆ ให้กับสมาชิกกลุ่ม การจัดการเกี่ยวกับการผลัดเปลี่ยนการวิดบ่อ

ปลาของสมาชิกซึ่งต้องหมุนเวียนกันไป โดยกลุ่มผู้เลี้ยงปลาจะต้องมีปลาขนาดที่พอดีให้กับผู้ซื้อ ไม่ให้ขาดตลาด และผู้ขายก็ต้องสามารถยืดบอขายปลาได้เมื่อปลามีขนาดโตพอดี มิฉะนั้นจะขาดทุนในเรื่องอาหารปลา และปลาจะมีขนาดโตเกินไป ทำให้ขายไม่ได้ราคา นอกจากนี้การเลี้ยงปลาดุกยังมีขั้นตอนต่างๆ อีกมากมายในเรื่องการเตรียมบ่อปลา คุณภาพของน้ำ การเพาะพันธุ์ปลา การอนุบาลปลานขนาดเล็ก กลุ่มผู้เลี้ยงปลาดุกสามารถทำกิจกรรมเหล่านี้ได้อย่างครบวงจร และมีการจัดการในทุกๆ ขั้นตอนอย่างมีประสิทธิภาพ เป็นการผลิตเพื่อการค้าอย่างสมบูรณ์แบบ ประเด็นคำถามที่สำคัญคือความสำเร็จของการเลี้ยงปลาดุกมีกระบวนการพัฒนามาอย่างไร และอะไรคือเงื่อนไขของความสำเร็จดังกล่าว

- **ลักษณะสำคัญของระบบการเลี้ยงปลาดุกเพื่อการค้า** การเลี้ยงปลาดุกเพื่อขายในระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ ที่มีลักษณะเป็นเศรษฐกิจแบบทุนนิยม มีลักษณะสำคัญที่แตกต่างไปจากระบบการผลิตเพื่อการบริโภคซึ่งเป็นวิถีชีวิตการดำรงชีวิตของชุมชนมาเป็นเวลานานโดยสิ้นเชิง ทั้งนี้เพราะ **ประการแรก** การเลี้ยงปลาดุกเพื่อขายมีการลงทุนในเรื่องอาหารปลาค่อนข้างสูง แต่ปลาดุกเป็นอาหารที่มีผู้บริโภคเป็นคนทุกระดับ ทำให้ผู้ขายปลาต้องพยายามทำให้ราคาปลาเมื่อถึงมือผู้บริโภคไม่สูงเกินไป จึงจะทำให้ปริมาณการบริโภคปลาดุกไม่ลดลง นอกจากนี้ ตลาดปลาดุกเป็นตลาดที่มีการแข่งขันแบบเสรี ผู้ที่สามารถผลิตปลาดุกส่งขายได้ในราคาต่ำจึงจะสามารถรักษาดตลาดรับซื้อไว้ได้ ดังนั้นผู้เลี้ยงปลาดุกจะต้องมีระบบการจัดการกับการลงทุนในเรื่องอาหารปลาในลักษณะที่ได้กำไรสูงสุด และโดยเหตุที่มีบริษัทที่ขายอาหารปลาหลายแห่ง และแต่ละแห่งอาหารปลามีคุณภาพไม่เท่ากัน ผู้เลี้ยงปลา จะต้องมีความรู้ความสามารถ และอำนาจต่อรอง ที่จะทำให้ได้อาหารปลาที่มีคุณภาพสูง ไม่ถูกเอาเปรียบจากบริษัทขายอาหารปลา **ประการที่สอง** การเลี้ยงปลาดุกเพื่อขายมีปัญหาเกี่ยวกับการติดเชื้อ การป่วยและการตาย ของปลาสูง แต่ความรู้เกี่ยวกับการเลี้ยงปลาดุกยังมีอยู่จำกัด ดังนั้นผู้เลี้ยงปลาดุกจะต้องมีการขอความร่วมมือจากนักวิชาการทั้งของบริษัท และของสถาบันทางวิชาการของทางราชการ รวมทั้งปรึกษาและร่วมมือกันเพื่อแก้ปัญหาในการเลี้ยงปลาที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง **ประการที่สาม** การเลี้ยงปลาดุกเพื่อการค้าเป็นธุรกิจที่มีโครงสร้างการผลิตที่มีการแบ่งงานตามหน้าที่เฉพาะอย่างค่อนข้างสูง ทั้งนี้เพราะการจะเลี้ยงปลาดุกให้ได้ผลดีจะต้องแยกบ่อเลี้ยงตามการเจริญเติบโตหรืออายุของปลา ซึ่งปลาแต่ละอายุก็จะมีวิธีการเลี้ยงแตกต่างกัน ผู้เลี้ยงปลาดุกอาจเลือกเลี้ยงปลาในแต่ละอายุได้ตามความรู้ความชำนาญ เงินทุน และการมีตลาดที่จะรับซื้อ การผลิตปลาดุกจึงก่อให้เกิดเจ้าของกิจการมากมายหลายประเภท และยังก่อให้เกิดการจ้างงานในหลายรูปแบบ มีการแบ่งแยกงาน ผู้เลี้ยงไม่สามารถทำกิจกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการเลี้ยงปลาได้ด้วยตนเอง ความสามารถในการจัดระบบการผลิตปลาอย่างครบวงจร จึงเป็นกลไกสำคัญอย่างหนึ่งที่ทำให้การเลี้ยงปลาดุกเพื่อการค้าประสบความสำเร็จ **ประการสุดท้าย** เป้าหมายหลักของการเลี้ยงปลาดุกเป็นไปเพื่อขาย มิใช่เพื่อการบริโภค ทำให้ผู้เลี้ยงปลาต้องมีการสร้างระบบตลาดเพื่อขายปลาได้อย่างมีประสิทธิภาพ คือเป็นตลาดที่สามารถซื้อปลาที่ได้ขนาด ตรงตามเวลา

- กระบวนการจัดระบบการเลี้ยงปลาเพื่อการค้า การเลี้ยงปลาเพื่อการค้าต้องมีกระบวนการจัดระบบการผลิตที่มีลักษณะเฉพาะ โดยอาจแบ่งได้เป็น 3 มิติใหญ่ ๆ ได้แก่ 1) การจัดระบบการเลี้ยงปลาโดยเริ่มตั้งแต่ การเตรียมบ่อเลี้ยงปลา การปล่อยปลาลงบ่อ การให้อาหารปลาและการดูแลปลา และการจับปลาหรือการวิดบ่อปลา 2) การจัดระบบการนำเข้าอาหารและสิ่งจำเป็นต่างๆในการเลี้ยงปลาจากบริษัทผู้ขายในกรุงเทพฯ และ 3) การจัดระบบเกี่ยวกับตลาดที่รับซื้อปลา

การจัดระบบการเลี้ยงปลา จะต้องเริ่มต้นด้วยการจัดเตรียมพื้นที่สำหรับการขุดบ่อปลา โดยในพื้นที่ 1 ไร่ จะสามารถขุดบ่อในขนาดที่เหมาะสมได้ 2-3 บ่อ เฉลี่ยพื้นที่ต่อบ่อประมาณงานครึ่งถึง 3 งาน โดยในระยะแรกของการขุดบ่อปลายังทำโดยขาดประสบการณ์ว่า การเลี้ยงปลาต้องมีระบบของการขนอาหารปลามาเลี้ยงปลา และการให้รถซื้อปลาเข้าไปถึงบ่อได้สะดวก ดังนั้นจึงมีการขุดบ่อปลาโดยมิได้มีการวางผังพื้นที่ คือขุดติดต่อกันไป โดยมีระยะห่างของแต่ละบ่อไม่มากนัก บ่อปลาดุกลักษณะนี้เรียกว่า *บ่อระบบเก่า* การให้อาหารปลาและการขนปลาที่วิดแล้วออกจากบ่อทำได้ไม่สะดวก ต้องใช้แรงงานคนขนถ่ายสินค้า ทำให้เสียเวลาและต้องเสียค่าแรงงานจ้างคนงาน แต่หลังจากที่ได้เรียนรู้ประสบการณ์ในการเลี้ยงปลา มาได้ระยะหนึ่ง การขุดบ่อปลาจะมีการวางผังที่ดีคือ มีการทำถนนผ่ากลาง และมีบ่อปลาเรียงไปสองข้างถนน ร่องวิ่งเข้าถึงได้ทุกบ่อ ทำให้การขนถ่ายสิ่งต่างๆ เข้าถึงบ่อได้สะดวกเรียกว่าเป็น *บ่อระบบใหม่* นอกจากนี้ในแต่ละบ่อยังต้องมีช่องทางสำหรับการถ่ายเทน้ำได้ทุกระยะที่ต้องการ บ่อระบบใหม่จะมีการวางท่อในส่วนของน้ำเข้าและน้ำออกแยกจากกัน

การเตรียมบ่อเลี้ยงปลามีหลักการสำคัญคือจะต้องลดความเสี่ยงของการที่จะมีเชื้อโรคต่างๆที่จะติดถึงปลาตกค้างอยู่ในบ่อ ในช่วงที่ผู้เลี้ยงปลายังขาดประสบการณ์ในการเตรียมบ่อปลาที่สะอาดปราศจากเชื้อโรคที่จะติดถึงปลา ปลาดุกมีการตายกันมาก ผู้เลี้ยงปลาเล่าว่า *ปลาดุกเกือบ 100 เปอร์เซ็นต์ ลองผิวดองถูกไปเรื่อย* การเตรียมบ่อปลาที่ถูกต้อง จะต้องวิดน้ำที่ค้างอยู่ในบ่อให้แห้ง ฆ่าเชื้อด้วยปูนขาว ปล่อยให้แดดเผา 3-4 วัน เพื่อให้มั่นใจว่า ไม่มีศัตรูของปลาในพื้นที่บ่อ จากนั้นจึงปล่อยน้ำเข้าในบ่อ ซึ่งน้ำที่จะปล่อยเข้าในบ่อนี้ก็ต้องเป็นน้ำที่เตรียมไว้เป็นการเฉพาะ คือจะต้องกรองน้ำใส่บ่อพักน้ำไว้ 2-3 คืน ซึ่งผู้เลี้ยงปลาเรียกว่าเป็นการ *ทำน้ำให้คงเสถียร* ก่อน จึงเป็นน้ำที่เหมาะสมกับการเลี้ยงปลา ผู้เลี้ยงปลาเรียกว่า *น้ำลัดดา* โดยในการปล่อยน้ำลัดดาเข้าบ่อปลาจะต้องมีการกรองน้ำด้วยผ้าละเอียดอีกครั้งหนึ่ง การเตรียมบ่อปลาเช่นนี้ต้องทำในกรณีของการเริ่มเลี้ยงปลาบ่อใหม่ และทำกับบ่อที่ใช้เลี้ยงปลา 3-5 ปี เพื่อไม่ให้ปลาติดเชื้อได้ง่าย

เมื่อปล่อยน้ำลงบ่อปลาเรียบร้อยแล้วจึงนำปลามาปล่อย ปลาที่นำมาปล่อยเรียกว่า *ปลาดุ่ม* ซึ่งเป็นลูกปลานขนาดเล็กมากขนาดเท่าลูกนิ้ว โดยในบ่อหนึ่งอาจจะปล่อยลูกปลาลงไปเป็นจำนวนสูงถึง 40,000 ตัว จำนวนลูกปลาที่ปล่อยลงไปนี้ ไม่แน่นอนขึ้นอยู่กับการคาดประมาณของผู้เลี้ยงว่าลูกปลาจะรอดเป็นปลาขนาดใหญ่กี่เปอร์เซ็นต์ ซึ่งโดยทั่วไปก็ประมาณว่าจะรอดประมาณ 40-50 เปอร์เซ็นต์

จำนวนของปลาที่โตแล้วในบ่อจะต้องมีประมาณ 60 ตัว ต่อ 1 ตารางเมตร จึงจะไม่หนาแน่นเกินไป หากมีปลาหนาแน่นเกินไปผู้เลี้ยงปลากล่าวว่า ปลาจะเครียด ทำให้โตไม่เต็มที่หรืออาจป่วยได้

การปล่อยปลาตุ้มลงบ่อเป็นงานที่ละเอียดอ่อน ผู้เลี้ยงปลาได้พยายามปรับเปลี่ยนวิธีการเตรียมบ่อปลา และการปล่อยปลาลงบ่อ จนกลายเป็นระบบความรู้ที่สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมธรรมชาติและเหมาะสมกับธรรมชาติของปลา เช่น ในช่วงฤดูกลางต่าง ๆ จะมีรายละเอียดของการดำเนินงานต่างกัน คือในช่วงฤดูฝน จะต้องกะปริมาณของน้ำให้พอเหมาะ เพราะจะมีน้ำฝนตกลงมาเพิ่มปริมาณน้ำในบ่ออยู่เสมอ หรือในช่วงฤดูร้อน จะต้องเพิ่มปริมาณของน้ำให้มากขึ้นมิฉะนั้นปลาจะร้อนเกินไป อาจเผาปลาตายได้ ส่วนในฤดูหนาว ต้องลดปริมาณของน้ำให้น้อยลงไป เนื่องจากแรงดันของอากาศมีมาก รวมทั้งอากาศมีความเย็นสูง ต้องให้น้ำน้อยเพื่อให้แสงแดดส่องทั่วถึง และอุณหภูมิจากพื้นดินจะได้กระจายตัวออกจากใต้ดิน และในช่วงฤดูหนาวปลาจะไม่ค่อยกินเหยื่อ เพราะอาหารไม่ย่อย ทำให้ปลาโตช้า ส่วนในฤดูร้อนปลาจะเจริญเติบโตได้ดี ไม่ค่อยป่วย โดยเฉพาะที่อุณหภูมิ 35 องศาเซลเซียส หรือเมื่อฝนตกปลาจะเครียดไม่ค่อยยอมกินอาหาร ดังนั้นผู้เลี้ยงปลาจะลดจำนวนการปล่อยปลาตุ้มลง เพราะอัตราการรอดตายของปลาจะสูงกว่าฤดูหนาว

ความรู้ในการปล่อยปลาที่ผู้เลี้ยงปลาดุกได้พัฒนามาจากประสบการณ์การเลี้ยงปลา ยังเห็นได้จากวิธีการเลี้ยงปลาดุ้ม ซึ่งตามหลักวิชาการที่นักวิชาการจากสถาบันการศึกษาระดับอุดมศึกษาของรัฐ ได้แนะนำว่าควรต้องมีการเตรียมบ่อสำหรับการอนุบาลปลาโดยเฉพาะ ทั้งนี้เพื่อให้ปลาถูกศัตรูพวกลูกกบซึ่งเรียกว่าลูกอ๊อด หรือลูกแมลงปอ ซึ่งแมลงปอจะไข่ลงในน้ำ จากนั้นจะกลายเป็นตัวขาวๆ คล้ายกุ้ง ซึ่งจะมากัดกินปลาดุ้ม แต่ผู้เลี้ยงปลาได้ค้นหาวิธีเลี้ยงปลาดุ้มลงบ่อเลี้ยงปลาตามปกติ เพื่อจะได้ไม่ต้องเตรียมบ่ออนุบาลปลา และไม่ต้องย้ายบ่อปลาเมื่อปลาโตขึ้น โดยการหาวิธีให้ปลาดุ้มโตเร็วกว่าลูกกบหรือลูกแมลงปอ คือในช่วงที่มีการเตรียมน้ำลัดดา ผู้เลี้ยงปลาจะนำลูกไรซึ่งเป็นอาหารปลาดุก ไปเลี้ยงไว้ในน้ำลัดดาด้วย เมื่อจะปล่อยน้ำลงบ่อปลา จะใช้ผ้าขาวละเอียดกรอง ซึ่งน้ำลัดดาจะมีเฉพาะลูกไรเท่านั้นที่เล็ดรอดตาผ้ามาได้ จากนั้นจึงปล่อยปลาดุ้มลงบ่อ ช่วงนี้กับและแมลงปอจะมาไข่ลงในบ่อปลาเช่นเดียวกัน แต่ลูกปลาจะโตเร็วกว่า เพราะมีอาหารพร้อมอยู่ในน้ำ ภายใน 3 วันที่ปลาเติบโต ลูกกบและลูกแมลงปอจะเกิดทีหลัง โตไม่ทันลูกปลา จึงกลายเป็นอาหารของปลา ซึ่งแต่เดิมผู้เลี้ยงปลา ไม่มีการเตรียมน้ำลัดดา และจะนำลูกไรมาปล่อยหลังจากที่ปล่อยลูกปลาแล้ว ทำให้น้ำมีลูกกบหรือลูกแมลงปอเกิดขึ้นก่อนปลา และการรอเวลานำลูกไรมาใส่บ่อปลาหลังจากปล่อยปลาทำให้ปลาโตช้า จึงถูกลูกกบและลูกแมลงปอกินเป็นอาหาร ทำให้อัตราการรอดของปลาดุ้ม นอกจากนั้นการเลี้ยงลูกไรในบ่อเตรียมน้ำลัดดาช่วยประหยัดค่าลูกไรซึ่งเมื่อก่อนต้องซื้อมาประมาณบ่อละถึง 40 กิโลกรัม จึงเป็นการลดต้นทุนการเลี้ยงลูกปลาด้วย

เมื่อปลาดุ้มมีชีวิตรอดจากศัตรู คือโตได้ 3 วัน การเฝ้าดูแลรักษาปลาจะต้องทำอย่างระมัดระวังและรอบคอบไปจนปลาอายุ 2 เดือนจึงจะวางใจได้ว่าปลาจะมีโอกาสรอดไปจนถึงวัยขายได้

เพราะแรกๆปลาจะติดโรคง่าย ดังนั้นในช่วงเข้าก่อนให้อาหารปลา ผู้เลี้ยงปลาจะต้องสังเกตปลาว่ามีอาการปกติหรือไม่ ถ้าปกติจึงให้อาหารปลา ถ้าไม่ปกติจะต้องเร่งดำเนินการแก้ไข โดยถ้าเป็นปลาตัวเล็กจะต้องสังเกตการเจริญเติบโตของปลา เพราะถ้าปลาเป็นปกติจะมีการเจริญเติบโตเร็ว แต่เมื่อปลาโตแล้วจะต้องสังเกตอาการของปลาที่เรียกว่าตะตึงหรือซบตึง คือปลาจะไม่ว่ายตามปกติแต่จะมาลอยคอติดอยู่ตึง หรือปลามีลักษณะเป็นแผล หนอง กุด หางขาด แสดงว่าปลาป่วยจะต้องรักษาโดยจะรักษาตามวิธีธรรมชาติก่อน คือใช้ปูนขาวผสมกับเกลือ 70 เปอร์เซ็นต์ หรืออาจจัดการสภาพน้ำโดยการเปลี่ยนถ่ายน้ำใหม่ เช่น ปลาอาจจะป่วยเพราะน้ำขาดออกซิเจน หรือปริมาณแอมโมเนียในบ่อมากหรือน้อยเกินไป หากปลาไม่ดีขึ้นก็ต้องใช้ยารักษาปลาจากบริษัท ซึ่งเจ้าของปลาจะต้องอาศัยประสบการณ์ ลองผิดลองถูกมาเป็นเวลานาน ผู้ที่เริ่มเลี้ยงปลาเป็นกลุ่มแรกๆ เล่าให้ฟังว่า *ทำตอนแรก ไม่รู้จะไปคุยกับใคร มีแต่ท่องฟ้ากับดินอย่างเดียว ไม่รู้ว่าต้องรักษาอย่างไร จะปล่อยปลาอย่างไร จะให้อาหารอย่างไร ไม่รู้สักอย่าง ค่อยๆศึกษาไปเรื่อยๆ ทำไปเรื่อยๆ... พวกที่เลี้ยงด้วยกันสองสามคนนั่งคุยกันที่ขอบบ่อเลย เช้า เย็น กลางคืน ก็ออกไปดูที่บ่อ* หลังจากการลองผิดลองถูก รวมทั้งการพยายามแสวงหาความรู้จากผู้รู้นอกชุมชน ทำให้ผู้เลี้ยงปลาดุกได้สร้างความรู้จากประสบการณ์ จนสามารถเข้าใจปัญหาของปลาและแก้ไขปัญหามาได้ ความรู้นี้ได้รับการบอกต่อกันไปในหมู่ผู้เลี้ยงปลา รวมทั้งผู้ที่เริ่มเข้ามาเลี้ยงปลาก็ได้เรียนรู้จากประสบการณ์ของผู้ที่ทำมาก่อน เช่น เมื่อสังเกตอาการปลาผิดปกติก็สามารถไปปรึกษาผู้เลี้ยงปลาที่เคยเลี้ยงมาก่อนได้ ดังนั้นระบบการเรียนรู้เกี่ยวกับการเลี้ยงปลาดุกจึงยังคงมีลักษณะไม่ต่างจากการเรียนรู้ในเรื่องการทำนา ที่มีลักษณะเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตของผู้ประกอบอาชีพนั้น คือคนมีกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน และยังถือว่าความรู้เป็นสมบัติสาธารณะคือไม่มีการหวงความรู้ สามารถแบ่งปันความรู้กันได้ อย่างไรก็ตาม การเลี้ยงปลาดุกเพื่อการค้า ซึ่งจำเป็นต้องเลี้ยงปลาจำนวนมากๆในแต่ละบ่อ ผู้เลี้ยงจะอาศัยประสบการณ์มาก คือสามารถสังเกตสีของน้ำว่าขุ่นหรือไม่ หากน้ำสกปรกแสดงว่าให้อาหารปลามากเกินไป อาหารเหลืออยู่ในน้ำทำให้น้ำสกปรก ต้องลดอาหาร หรือหากให้อาหารปลามากไปปลาอาจมีอาการป่วย ก็ต้องดให้อาหารปลาไป 1 มื้อ หรือถ้าสังเกตว่าน้ำใสเกินไปแสดงว่าปลาได้กินอาหารไม่อิ่ม คนเลี้ยงปลาดุกจะต้องอาศัยการปรึกษาผู้ที่เคยเลี้ยงมาก่อน และหมั่นสังเกตศึกษาปลาด้วยตนเอง ซึ่งต้องใช้เวลาประมาณ 2-3 ปี จึงจะมีประสบการณ์มากพอที่จะเข้าใจการเลี้ยงปลาดุกได้อย่างดี

ปลาดุกที่เลี้ยงกันในชุมชนหมู่บ้านมีหลายพันธุ์ ได้แก่ ปลาดุกนา ปลาดุกอูย ปลาดุกด่าน ปลาดุกบึกอูย (รัสเซีย) ปลาดุกแบล็ก ปลาดุกยักษ์ ซึ่งใครจะเลือกเลี้ยงปลาพันธุ์ใด ขึ้นอยู่กับการรับรู้ว่ามีพันธุ์ไหนจะเลี้ยงแล้วโตเร็ว ได้คำตอบแทนสูง และขายง่ายกว่า

การจัดระบบนำเข้าอาหารและสิ่งจำเป็นอื่นๆในการเลี้ยงปลา ในการเลี้ยง

ปลาเพื่อการค้า ผู้เลี้ยงปลาต้องใช้อาหารสำเร็จรูปจากโรงงานซึ่งจัดขายโดยบริษัทต่างๆ ซึ่งแม้ว่า อาหารปลาของแต่ละบริษัทจะมีองค์ประกอบของสารอาหารโดยเฉพาะปริมาณโปรตีนซึ่งมีความสำคัญยิ่งต่อการเจริญเติบโตของปลา แต่การทราบถึงองค์ประกอบของปริมาณโปรตีนที่อยู่ในอาหารปลา ไม่สามารถใช้เป็นหลักประกันได้ว่า จะสามารถทำให้ปลามีน้ำหนักเพิ่มขึ้นได้มากน้อยต่างกันอย่างไร เพราะการเจริญเติบโตของปลาไม่ได้ขึ้นอยู่กับปริมาณโปรตีนอย่างเดียว แต่ยังขึ้นอยู่กับว่า โปรตีนในอาหารปลานั้นทำจากอะไรและปลาสามารถใช้โปรตีนในอาหารได้อย่างสมบูรณ์หรือไม่ ในระยะเริ่มแรก ผู้เลี้ยงปลาดุกไม่ทราบว่า อาหารปลาของบริษัทใดมีคุณภาพแตกต่างกันอย่างไร และเนื่องจากอาหารปลามีราคาแพง กำไรของการเลี้ยงปลาจึงอยู่ที่ผู้เลี้ยงปลาสามารถซื้ออาหารปลาที่มีคุณภาพสูง ทำให้ปลาเติบโตเพิ่มน้ำหนักได้เร็ว จึงพยายามคิดหาหนทางที่จะทำให้ทราบว่าอาหารของบริษัทใดมีคุณภาพมากกว่ากัน โดยได้ทำการทดลองนำอาหารจากบริษัทต่างๆกันมาให้ปลาแต่ละบ่อ และเปรียบเทียบดูว่า ปลาบ่อไหนโตเร็ว ได้น้ำหนักปลามาก จึงเลือกสั่งอาหารจากบริษัทนั้นเป็นประจำ และยกเลิกการซื้ออาหารปลาจากบริษัทที่ได้ปลาน้ำหนักน้อย กลุ่มผู้เลี้ยงปลาดุกได้เรียนรู้จากการทดลองของตนเองว่า อาหารปลาของแต่ละบริษัทมีคุณภาพไม่เท่ากัน และเป็นหน้าที่ของผู้เลี้ยงปลาที่จะต้องมีความรู้ให้เท่าทันบริษัทขายอาหารปลา ซึ่งผู้นำกลุ่มปลาดุกใช้คำพูดว่า เราไม่สามารถนำอาหารปลามาดูเหมือนวัตถุบางอย่างที่สามารถเห็นได้ชัดเจนว่าดีหรือไม่ดี เราองไม่ออก และเราไม่มีวิชาการตรงนั้นด้วย เราใช้จากธรรมชาติเป็นตัววัด ธรรมชาติหมายถึงว่า เราเอามาเลี้ยงดูในอัตราส่วนที่ใกล้เคียงกัน หลายๆบ่อ แล้วมาเปรียบเทียบกัน ว่าจริงๆแล้วศักยภาพของอาหารแต่ละบริษัท บริษัทไหนที่ใช้ได้ ผู้นำกลุ่มได้พยายามพบปะพูดคุยกับสมาชิกของกลุ่มเพื่อปรึกษากันเกี่ยวกับทิศทางและปัญหาในการเลี้ยงปลาดุก และได้พยายามหาทางสร้างอำนาจต่อรองกับบริษัทขายอาหารปลา

หลักการสำคัญที่ผู้เลี้ยงปลาดุกนำมาใช้เพื่อสร้างอำนาจต่อรองกับบริษัทที่ขายอาหารปลาได้แก่ การรวมกลุ่มกันเพื่อสั่งอาหารปลา ทั้งนี้การสั่งอาหารปลาแต่ละครั้งมีจำนวนมากพอที่จะทำให้บริษัทเห็นความสำคัญของผู้ซื้อในฐานะเป็นลูกค้ารายใหญ่ ซึ่งผู้เลี้ยงปลาได้รวมกลุ่มกันเป็นสมาชิกรวม 40 คน โดยสร้างกติการ่วมกันว่าทุกคนจะสั่งซื้ออาหารปลาโดยผ่านทางกลุ่มเท่านั้น และนอกจากนั้นกลุ่มผู้เลี้ยงปลาดุกยังรับสั่งซื้ออาหารปลาจากผู้ที่ไม่ได้เป็นสมาชิกด้วย และเพื่อให้การสร้างอำนาจต่อรองกับบริษัทมีมากขึ้น กลุ่มผู้เลี้ยงปลาดุกได้ตกลงเลือกซื้ออาหารปลาจากบริษัทที่ไม่ใหญ่เกินไป ซึ่งผู้เลี้ยงปลาดุกกล่าวว่า เราจะต้องเป็นเส้นเลือดใหญ่ของบริษัท ซึ่งหมายความว่า หากกลุ่มผู้ซื้อปลาดุกไม่สั่งซื้ออาหารจากบริษัท บริษัทจะได้รับความกระทบกระเทือนทันที ซึ่งผู้เลี้ยงปลาดุกได้พยายามสื่อสารกับทางบริษัทว่า ทางกลุ่มขอความเป็นธรรมในเรื่องความอยู่รอด บริษัทอยู่ได้ คนเลี้ยงก็อยู่ได้ ตลาดส่งออกอยู่ได้ สามอย่างนี้ผมว่าผูกพันกันมาก ดังนั้นถ้าบริษัทไม่มีความซื่อสัตย์ ผู้ผลิตก็จะอยู่ไม่ได้ ทั้งบริษัทและตลาดก็จะอยู่ไม่ได้ ข้อตกลงนี้เรียกกันว่าเป็น จรรยาบรรณ ของการทำการค้าด้วยกัน หลังจากที่ได้พยายามสร้างกลไกการต่อรองกับบริษัท

อาหารปลามาระยะหนึ่ง กลุ่มผู้เลี้ยงปลาดุกก็ลดจำนวนบริษัทที่เคยสั่งซื้ออาหารจากหลายๆ บริษัทลงเหลือเพียง 2 บริษัท โดยที่กลุ่มผู้เลี้ยงปลาดุกจะสั่งอาหารปลาจากบริษัทคิดเป็นมูลค่าสัปดาห์ละ 1 ล้านบาทบาท โดยการจ่ายค่าอาหารปลา จ่ายเป็นเงินสดทั้งหมด โดยเหตุที่กลุ่มผู้เลี้ยงปลาดุกมีระบบเครดิตที่ดีมาก คือจ่ายเงินตรงเวลา ไม่มีการค้างชำระจึงมีตัวแทนขายจากบริษัทต่างๆ เข้ามาติดต่อเป็นประจำ โดยเฉลี่ยเดือนละประมาณ 20 ครั้ง ซึ่งมีผลทำให้กลุ่มผู้เลี้ยงปลาดุกได้ทางเลือกในการสั่งซื้ออาหารปลามากขึ้น ผู้เลี้ยงปลาดุกจะใช้วิธีต่างๆ ในการตรวจสอบคุณภาพอาหารปลา เช่น นำมาใส่น้ำดูว่า อาหารปลาลอยหรือจมน้ำ นำอาหารปลามาบีบดูว่าเนื้ออาหารเป็นอย่างไร สังเกตดูจากสี กลิ่น และความละเอียดของอาหารที่เป็นเม็ด นอกจากนี้ยังใช้การทดลองชิมดู โดยผู้เลี้ยงปลากล่าวว่า อาหารปลาแต่ละชนิดรสชาติไม่เหมือนกัน อาหารที่บริษัทหนึ่งเอามาแจกทดลองให้ปลากินมีรสชม ปลากินไปแล้วสำรวจออกมาหมด หรือหากอาหารปลามีรสเค็ม ปลาจะโตช้า เป็นต้น ดังนั้นจากการพยายามสังเกต และให้ความเอาใจใส่กับคุณภาพอาหาร แทนการให้ความไว้วางใจบริษัทโดยไม่มีเงื่อนไขทำให้กลุ่มผู้เลี้ยงปลาดุกมีอำนาจต่อรองกับบริษัทมากขึ้น

การเข้ามาเป็นสมาชิกของกลุ่มผู้เลี้ยงปลาดุกทำให้ผู้เป็นสมาชิกได้รับความมั่นใจในคุณภาพของอาหารปลา และทำให้สมาชิกมีโอกาสแลกเปลี่ยนความรู้ในเรื่องการเลี้ยงปลาดุก รวมทั้งมีการแก้ไขปัญหาาร่วมกัน ทั้งนี้นอกจากนี้สมาชิกสามารถซื้ออาหารปลาได้ถูกกว่าราคาในท้องตลาดถูกลง 15 บาท (อาหารปลาราคาถูกลง 100 บาท) แต่สมาชิกจะไม่มีเงินปันผลโดยตรงจากการสั่งซื้ออาหารปลาผ่านกลุ่ม ซึ่งสมาชิกทั้งหมดก็มีความเต็มใจที่จะเข้าร่วมกลุ่ม เพราะได้รับประโยชน์ในส่วนของการมีอำนาจต่อรองกับบริษัทในเรื่องคุณภาพอาหารและความรู้ทางวิชาการที่เกี่ยวข้อง อย่างไรก็ตามการจะเข้าร่วมกลุ่มผู้เลี้ยงปลาดุกมีเงื่อนไขที่สำคัญคือ คนที่จะเข้าเป็นสมาชิกกลุ่มต้องมีเงินทุน และเป็นคนที่เคยรู้จักไว้วางใจกัน ซึ่งเรียกว่า เป็นคนมีเครดิต เงินทุนสำหรับมีบ่อปลา 1 บ่อ คือประมาณ 1 แสนกว่าบาท ดังนั้นถ้าคนต้องการขุดบ่อปลา 10 บ่อ ต้องใช้เงินถึง ล้านกว่าบาทซึ่งผู้ที่ป็นสมาชิกจะต้องมีเงินส่วนนี้เตรียมไว้เพื่อการขุดบ่อ ซื้อเครื่องมืออุปกรณ์ ซื้อลูกปลา และจ่ายเงินค่าอาหารปลาและยา เพราะเมื่อนำปลาลงบ่อเจ้าของบ่อปลาจะต้อง คำนวณว่าการเลี้ยงปลาบ่อนี้จะต้องใช้เงินเท่าไร ผู้เลี้ยงปลาเปรียบเทียบว่า คนเลี้ยงปลาต้องวางแผนไว้เลย คือมองออกว่าปลาในบ่อนี้ต้องใช้เงินทุนเท่าไร เหมือนเราเลี้ยงลูก ต้องดูออกว่ามันจะหิวตอนไหน นิสัยเป็นอย่างไร เพราะใกล้ชิดกันตลอด ปลาเหมือนลูกเหมือนกัน เข้าก็ต้องดู เ็นก็ต้องดู สำหรับค่าอาหารและยารักษาโรคของปลา กลุ่มจะต้องนัดกันจ่ายเป็นเงินสด ทุกวันจันทร์ของสัปดาห์ นอกจากนี้หลังจากที่กลุ่มมีสมาชิกได้ 40 โดยแต่ละคนมีบ่อปลาประมาณตั้งแต่ 5-6 บ่อ ถึง 30-40 บ่อ กลุ่มก็ไม่สามารถรับสมาชิกเพิ่มได้ เพราะมีปัญหาเกี่ยวกับข้อจำกัดของตลาดรับซื้อปลา ส่วนผู้ที่มีเงินไม่มากก็สามารถเริ่มทำเพียงเล็กน้อยก่อน เช่นอาจใช้เงินขุดบ่อ และปล่อยปลาจำนวนไม่มากประมาณ 2,000 ตัว ลงบ่อ ค่อยๆ เลี้ยงไปเรื่อยๆ เพราะการเลี้ยงปลาในจำนวนน้อย นอกจากจะสิ้นเปลืองค่านาอาหารน้อยแล้ว ปลายังมีอัตราการสูง

กว่าการเลี้ยงปลาจำนวนมากในแต่ละบ่อ เพราะแม้จะให้ผลตอบแทนสูง แต่ก็มีความเสี่ยงสูงด้วย แต่สำหรับผู้
ที่เข้าร่วมในกลุ่มเลี้ยงปลาซึ่งมีการจัดระบบการเลี้ยงปลาอย่างดี โอกาสเสี่ยงก็น้อยลงมากหรือเกือบไม่มีเลย

การสร้างกลไกการต่อรองในลักษณะของการรวมกลุ่มทำให้กลุ่มผู้เลี้ยงปลาดุกมี
อำนาจต่อรองกับบริษัทขายอาหารปลาสูง โดยหากบริษัทนำอาหารปลามาส่ง และประธานกลุ่มผู้เลี้ยงปลา
ดุกซึ่งเป็นคนตรวจสอบคุณภาพอาหาร ทดสอบคุณภาพอาหารปลาแล้วไม่พอใจก็สามารถส่งคืนกลับบริษัท
ได้ ทำให้บริษัทต้องระวังเรื่องคุณภาพอาหารปลามากขึ้น ในกรณีที่ผู้เลี้ยงปลาไม่พอใจองค์ประกอบของ
สารอาหารก็สามารถปรึกษากับบริษัทและเรียกร้องให้ผู้ผลิตปรับเปลี่ยนปริมาณขององค์ประกอบในอาหาร
ปลาได้ นอกจากนี้ทางบริษัทยังต้องให้บริการทางด้านวิชาการแก่ผู้เลี้ยงปลาดุกด้วย โดยมีการส่งนักวิชาการ
ระดับสูง มาพูดคุยปรึกษาปัญหาต่างในการเลี้ยงปลาดุก โดยเฉพาะในเรื่องเกี่ยวกับคุณภาพของอาหาร และ
อาการป่วยของปลา การคุยบางครั้งก็คุยกันนานเป็นวันๆ เป็นการแลกเปลี่ยนความรู้ ความคิดเห็นและ
ประสบการณ์ อย่างสม่ำเสมอ ทำให้การเลี้ยงปลาดุกดำเนินไปบนพื้นฐานของความรู้ที่ได้จากประสบการณ์
รวมกับความรู้ที่มีการค้นคว้าอย่างเป็นระบบจากห้องทดลองซึ่งดำเนินการโดยนักวิชาการ

ความพยายามที่จะลดต้นทุนและควบคุมคุณภาพอาหารปลาของกลุ่มผู้เลี้ยงปลา
ดุกที่สำคัญอีกประการหนึ่งได้แก่ การพยายามลดการพึ่งพิงอาหารสำเร็จรูปจากบริษัทให้น้อยลง ในช่วงที่
อาหารปลามีราคาแพงขึ้น และคุณภาพอาหารปลาลดลงคือ ให้น้ำหนักปลาไม่ได้มากเท่าที่เคยเป็น ผู้เลี้ยง
ปลายพยายามหาความรู้เพิ่มเติมและได้ทราบว่าผู้เลี้ยงปลาในภาคกลางมีการใช้ไส้ไก่เลี้ยงปลา ซึ่งได้เนื้อปลาที่
แน่นนอนคือไส้ไก่ 3 กิโลกรัมที่ใช้เลี้ยงปลาจะทำให้ปลาเจริญเติบโตมีน้ำหนัก 1 กิโลกรัม ผู้เลี้ยงปลาดุกใน
ชุมชนหมู่บ้านได้ทดลองนำไส้ไก่ที่ประมูลซื้อจากโรงงานแปรรูปเนื้อไก่ อาหารปลาประเภทนี้ผู้เลี้ยงปลาดุก
เรียกว่า *อาหารสด* มาเป็นอาหารเสริมให้กับปลาที่กินอาหารสำเร็จรูปเป็นประจำ ซึ่งก็ช่วยลดต้นทุนค่าอาหาร
ปลาลง โดยการซื้อไส้ไก่จะต้องมีการประมูลจากบริษัทเป็นปี และมีรถไปรับไส้ไก่จากโรงงานทุกวัน ในแต่ละ
วันกลุ่มผู้เลี้ยงปลาจะได้ไส้ไก่จากโรงงานไม่แน่นอนคือจะอยู่ระหว่าง 2000-3000 กิโลกรัม ซึ่งหากมีผู้ต้องการ
มาก ก็จำเป็นต้องเฉลี่ยกันไป โดยเมื่อได้ไส้ไก่จากโรงงานก็นำลงบ่อปลาได้เลย อย่างไรก็ตามการนำเครื่องใน
ไก่มาแทนอาหารสำเร็จรูปจะต้องทำอย่างระมัดระวังเพราะจะต้องดูว่า ปลาดุกต้องการสารอาหารประเภท
ไหน อาหารสดจะมีสารอาหารประเภทไขมันและโปรตีนสูง ส่วนอาหารสำเร็จรูปจะมีโปรตีนสูงแต่ไขมันต่ำ
ดังนั้นจึงได้ทดลองให้อาหารสดประมาณ 30-50 เปอร์เซ็นต์ของปริมาณอาหารที่ปลาต้องการทั้งหมด การทำ
เช่นนี้ได้รับผลสำเร็จดีมาก และทำให้ช่วยลดต้นทุนค่าอาหารลงได้ คืออาจลดค่าอาหารปลาได้ถึงถึงถึง 30
บาท ซึ่งผู้เลี้ยงปลากล่าวว่า สามารถใช้ต้นทุนการผลิตในการเลี้ยงต่ำกว่าผู้เลี้ยงปลาที่จังหวัดพิษณุโลก
ประมาณ 6-7 บาท ต่อน้ำหนักเนื้อปลา 1 กิโลกรัม ซึ่งผู้เลี้ยงปลาดุกยังมองต่อไปอีกว่า หากสามารถให้บริษัท
ผลิตอาหารสำเร็จรูปที่มีไขมันและโปรตีนต่ำกว่านี้ แต่ให้มีสารอาหารอื่นที่ไม่มีในอาหารสดแทน อาจจะ
สามารถลดต้นทุนค่าอาหารปลาลงได้อีกประมาณ 1-2 บาทต่อเนื้อปลา 1 กิโลกรัม

การสร้างอำนาจต่อรองในเรื่องคุณภาพอาหารและราคาอาหารสำเร็จรูปจากโรงงาน ทำได้สำเร็จอย่างดีเฉพาะในกลุ่มของผู้เลี้ยงปลาตกที่สามารถรวมกลุ่มกันได้เท่านั้น ซึ่งมีผลทำให้กลุ่มผู้เลี้ยงปลาตกมีความมั่นคงในเรื่องการนำเข้าอาหารปลา และสามารถลดต้นทุนการผลิตลงในระดับที่ทำให้หลักประกันในเรื่องกำไร แต่สำหรับผู้เลี้ยงปลาตกที่ไม่ได้เข้าร่วมกลุ่ม และเป็นผู้เลี้ยงที่เลี้ยงอย่างอิสระแล้ว ความมั่นคงในเรื่องนี้จะมีต่ำ และประสบการณ์ขาดทุนอยู่บ่อยๆ ทำให้ผู้เลี้ยงปลาตกกลุ่มนี้ต้องปรับเปลี่ยนจากการเลี้ยงปลาตกเพื่อขายเมื่อโตเต็มที่ ซึ่งเรียกว่าปลาตกเนื้อ ไปสู่การเลี้ยงปลาตกให้ได้ขนาดเพียงประมาณ 1 นิ้ว และขายให้กับผู้ซื้อรายย่อยที่จะนำไปเลี้ยงต่อตามลักษณะแบบพื้นบ้าน คือเลี้ยงจำนวนไม่มาก เพียง 1-2 บ่อเพื่อไว้เป็นอาหารบริโภคเองหรือเพื่อขายเพียงเล็กน้อย (รายละเอียดในเรื่องการเลี้ยงปลานี้จะนำเสนอใน ส่วนหลัง) การเลี้ยงปลาตกเนื้อเพื่อการค้า จะทำสำเร็จได้ดีเฉพาะในส่วนของผู้ที่สามารถสร้างกระบวนการจัดการในเรื่องอาหารและการดูแลปลาที่มีลักษณะเฉพาะดังได้กล่าวมาแล้ว

การจัดระบบเกี่ยวกับตลาดที่รับซื้อปลา การจัดการเกี่ยวกับตลาดรับซื้อปลามีความสำคัญมากต่อความอยู่รอดของผู้เลี้ยงปลาตก โดยเฉพาะเมื่อผู้เลี้ยงปลาตกรวมกลุ่มกันเพื่อสร้างอำนาจต่อรองในเรื่องการซื้ออาหารปลาจากบริษัทขายอาหารปลา เพราะยังมีการขายบ่อเลี้ยงปลาออกไปเป็นจำนวนมากเท่าไร ยิ่งต้องมีการจัดการเกี่ยวกับการผลิตและการขายให้มีความสมดุลกัน เพราะปลาแต่ละบ่อจะใช้เวลาเลี้ยงประมาณ 4 เดือน หากปลาได้ขนาดที่จะขายแต่ไม่มีผู้มาซื้อ เจ้าของปลาจะต้องเสียเงินค่าซื้ออาหารปลาในช่วงที่รอการวิดปลาขาย ทำให้ต้นทุนการผลิตสูงขึ้น ในการเลี้ยงปลาตกเพื่อการค้า การจัดการเรื่องการขายจะต้องอาศัยการรวมกลุ่ม และการจัดการภายในกลุ่มอย่างมีประสิทธิภาพ โดยจะต้องมีกระบวนการหลายอย่างประกอบกัน ได้แก่ 1) การจัดระบบการหมุนเวียนการจับปลาขายในหมู่บ้านให้สอดคล้องกับความต้องการของตลาดรับซื้อ 2) การจัดการเกี่ยวกับการขายปลาในแต่ละวัน 3) การมีระบบข้อมูลความต้องการของตลาดรับซื้อ ส่วนใหญ่แล้วการเลี้ยงปลาตกเนื้อที่ส่งขายในตลาดอย่างกว้างขวางจะมาจากกลุ่มผู้เลี้ยงปลาตก ส่วนผู้เลี้ยงรายย่อยอื่นๆ หากไม่เปลี่ยนไปเลี้ยงปลานี้ ยังคงเลี้ยงปลาเนื้ออยู่มักจะขายให้ตลาดค้าปลีก ซึ่งต้องการปลาจำนวนไม่มาก และเป็นตลาดที่อยู่ไม่ไกลจากชุมชนหมู่บ้าน ดังนั้นการนำเสนอกระบวนการจัดระบบตลาดผู้ซื้อปลาตกในส่วนนี้จะมุ่งจุดสนใจไปที่กลุ่มผู้เลี้ยงปลาตกซึ่งมีการผลิตปลาตกปริมาณสูงมาก และต้องมีการจัดระบบการขายที่ดี

การเลี้ยงปลาตกเพื่อการค้า ผู้เลี้ยงจะต้องมีตลาดที่ค่อนข้างแน่นอนว่า จะมีผู้เข้ามารับซื้อปลาเป็นจำนวนเท่าไร โดยผู้รับซื้อปลาจะมารับซื้อปลาไปให้ผู้ขายรายย่อยๆ อีกต่อหนึ่ง ดังนั้นผู้เข้ามารับซื้อปลาถึงบ่อก็ต้องมีลูกค้าที่แน่นอน ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นผู้ขายรายย่อยๆ ในตลาด ซึ่งต้องการปลาวันละ 1 ลังคือประมาณ 20-30 กิโลกรัม ซึ่งผู้ค้ารายย่อยในลักษณะนี้ถือว่าเป็นลูกค้าชั้นดี เพราะจะมีความต้องการปลาในแต่ละวันสม่ำเสมอ ไว้วางใจได้ และการจ่ายเงินก็จ่ายเป็นเงินสด การรับปลาจากบ่อไปขายให้ผู้ซื้อรายใหญ่ซึ่งเรียกว่า *ยี่ปั้ว* กลับมีความเสี่ยงมากกว่า คือเมื่อไปได้ปลาที่มีราคาถูกลงกว่า คือมีการตัดราคา

กัน ก็อาจได้รับซื้อปลากระทันหัน ทำให้ปลาที่รอการขายอยู่ในบ่อ ขายไม่ได้ กลุ่มผู้เลี้ยงปลาที่ชุมชนหมู่บ้าน วัดขวานนับเป็นกลุ่มที่แข็งแกร่งมาก คือสามารถผลิตปลาได้เพียงพอ ไม่เคยขาดตลาด และราคาต่ำกว่าที่อื่นในหลายๆที่ จึงมีผู้มารับซื้อมาก ซึ่งส่วนใหญ่เป็นผู้ซื้อจากตลาดภาคเหนือ และภาคกลาง การขายปลาของกลุ่มผู้เลี้ยงปลาจะขายให้กับลูกค้าประจำ และลูกค้ารายอื่นๆ ที่ไม่อาจซื้อปลาจากที่เคยซื้อได้ เรียกว่า ปลาขาดมือ ก็สามารถมาซื้อจากกลุ่มผู้เลี้ยงปลานี้ได้ โดยเมื่อติดต่อมา ทางกลุ่มก็จะสามารถจัดหาปลาให้ได้เสมอ ทำให้กลุ่มผู้เลี้ยงปลานี้มีชื่อเสียง เป็นที่รู้จักโดยทั่วไป ผู้ที่เข้ามาซื้อปลาจะโทรศัพท์มาสั่งปลาล่วงหน้าประมาณ 5-6 วัน เจ้าของบ่อปลาที่จะขายจะดักให้อาหารปลา 3 วัน และจะจัดเตรียมปลาตามขนาดที่ผู้ซื้อสั่งไว้ให้พร้อม เมื่อถึงวันนัดผู้ซื้อจะนำรถปิ๊กอัพมาที่บ่อปลาโดยจะเข้ามาในช่วงบ่าย วันละประมาณ 4-7 คันทุกวัน รถจะเข้าไปที่บ่อซึ่งกลุ่มผู้เลี้ยงปลาจะจัดเตรียมไว้ เมื่อรถเข้ามาถึงบ่อ เจ้าของบ่อจะจับปลาจากบ่อโดยใช้วิธีที่เรียกว่า การใช้วนตื้นน้ำ จากนั้นจึงให้คนลงไปใช้เซ่งซึ่งสานด้วยไม้ไผ่ตักปลาขึ้นมาจากบ่อ นำไปใส่เครื่องร่อนเพื่อคัดปลาซึ่งมีลักษณะเป็นภาชนะสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่ ด้านหนึ่งมีตะแกรงซึ่งเจาะรูไว้ขนาดตามที่ผู้ซื้อต้องการ ปลาที่ได้ขนาดที่ต้องการจะตกลงไปยังเซ่งรองรับปลา ปลาที่ได้คัดขนาดตามต้องการแล้วเรียกว่าปลาไซส์ (size) หากปลาดตัวเล็ก จะตกลงไปอีกที่หนึ่ง ปลาดตัวเล็กนี้จะถูกนำไปกลับไปปล่อยลงบ่อเพื่อเลี้ยงต่อ ปลาขนาดใหญ่จะถูกคัดไว้ต่างหากเพื่อขายผู้ที่ต้องการปลาขนาดใหญ่ ปลาที่ได้ขนาดตามที่ผู้ซื้อต้องการจะถูกนำมาชั่งและบรรจุใส่ลัง เพื่อนำไปส่งต่อให้ผู้ขายรายย่อย การเข้ามาซื้อปลาแต่ละครั้งจะใช้เวลาประมาณ 30 นาทีถึง 1 ชั่วโมง ผู้ซื้อก็สามารถนำปลาออกไปส่งยังตลาดผู้ขายปลีกได้ ซึ่งการทำเช่นนี้ได้ กลุ่มผู้เลี้ยงปลาจะต้องจัดระบบการขายปลาให้มีความพร้อมเพื่อให้ความสะดวกแก่ผู้ซื้อให้มากที่สุด โดยผู้ซื้อจะต้องซื้อเป็นเงินสดทั้งหมด ซึ่งแต่เดิมก็มีการยอมให้ซื้อเงินเชื่ออยู่บ้างแต่การตามเก็บเงินยากมากเพราะผู้ซื้อมาจากหลายจังหวัด ดังนั้นจึงได้วางระบบอย่างเข้มงวดที่จะให้ผู้ซื้อจ่ายเงินสด หากไม่มีเงินสดก็จะไม่ขายให้

ปลาที่มีราคาดีที่สุดในตลาดคือปลาขนาดกลาง ซึ่งผู้ซื้อภาคกลางจะต้องการขนาดประมาณ 5-7 ตัวต่อ 1 กิโลกรัม ภาคอีสานจะประมาณ 11-13 ตัวต่อกิโลกรัม เชียงใหม่ประมาณ 10 ตัวต่อ 1 กิโลกรัม และเชียงรายประมาณ 7-8 ตัวต่อ 1 กิโลกรัม ปลาขนาดเหล่านี้ถือว่าเป็นปลาขนาดกลาง ซึ่งมีผู้ซื้อที่มีรายได้ต่ำต้องการซื้อมากที่สุด เพราะราคาพอเหมาะ หากปลาดตัวใหญ่จะขายปลีกในตลาดยาก ดังนั้นความต้องการปลาขนาดกลางจึงมีสูงกว่าปลาขนาดใหญ่ ปลาขนาดใหญ่จะมีราคาต่อกิโลกรัมถูกกว่าปลาขนาดกลาง ซึ่งจะขายได้น้อย คือจะมีการซื้อไปทำอาหารประเภท ปลาดุกฟู หรือนำไปหันเป็นชิ้นเพื่อทำอาหารขาย

การจัดคิวให้ผู้เลี้ยงปลาได้ขายปลาในบ่อของตนเอง จะเวียนไปคนละ 5 วัน หรือประมาณ 8,000 กิโลกรัม ดังนั้นผู้เลี้ยงปลาจะต้องรู้ว่าตนเองได้โควตาวันใด จะต้องนำปลาลงบ่อให้พอดี และหากปลาโตเร็วก็จะต้องชะลอการให้อาหารปลาให้น้อยลง มิฉะนั้นปลาจะตัวโตเกินไป และเป็นการสิ้นเปลืองอาหารปลาด้วย ในแต่ละวันกลุ่มผู้เลี้ยงปลาจะส่งปลาออกได้วันละ 5-10 ตัน จำนวนปลาที่ขายออกไปขึ้นอยู่กับปริมาณความต้องการที่ขึ้นๆลงๆของตลาด

เนื่องจากตลาดรับซื้อปลาที่มีขีดจำกัดในปริมาณการซื้อปลา กลุ่มผู้เลี้ยงปลาจึงต้องมากำหนดข้อตกลงร่วมกันว่า จะมีบ่อปลาได้ไม่เกินคนละกี่บ่อ เพราะหากสมาชิกทุกคนพากันเพิ่มจำนวนบ่อปลา ปลาที่เลี้ยงก็จะมีตลาดรับซื้อ ดังนั้นจึงต้องมีการกำหนดโควตาจำนวนปลาที่สมาชิกแต่ละคนจะขาย และยังมีข้อตกลงที่จะไม่ให้มีการเพิ่มบ่อปลาให้เกินโควตาที่กลุ่มกำหนดให้ เพราะหากแต่ละคนเพิ่มจำนวนปลาที่ผลิตได้จนเกินโควตา ปลาส่วนที่เหลือก็อาจมาแย่งตลาดปลาที่เคยมาซื้อของกลุ่ม ทำให้ระบบการขายปลาของกลุ่มได้รับความกระทบกระเทือน ทั้งนี้การเลี้ยงปลาของกลุ่มนี้ สามารถทำกำไรได้เท่าตัว คือหากลงทุนเลี้ยงปลา 1 ล้านบาท ก็จะได้กำไรประมาณ 1 ล้านบาทเช่นกัน การเลี้ยงปลาของกลุ่มผู้เลี้ยงปลาดุกได้กำไรปีหนึ่งประมาณ 20-30 ล้านบาท

ข้อจำกัดของตลาดรับซื้อปลา จึงต้องมีการศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลเพื่อทราบปริมาณการผลิตและความต้องการของตลาดจึงสามารถทำได้และมีความแม่นยำพอสมควรโดยอาศัยข้อมูลหลักจากบริษัทค้าอาหารปลา ซึ่งมีจำนวนไม่มากมาย และเป็นผู้ผลิตที่ผูกขาดการขายอาหารปลาดุกให้กับผู้ผลิตทั่วประเทศ ซึ่งข้อมูลในส่วนนี้ก็สามารถใช้ในการวิเคราะห์ถึงปริมาณการผลิตปลาดุกทั่วประเทศได้ว่ามีปริมาณเท่าไร ขณะที่ข้อมูลจากพ่อค้าแม่ค้าที่มารับซื้อปลาดุกจะเป็นข้อมูลในส่วนของความต้องการตลาด ซึ่งการวิเคราะห์ข้อมูลในสองส่วนนี้จะช่วยกลุ่มปลาดุกสามารถคิดคำนวณ หรือ วางแผนปริมาณการผลิตที่เหมาะสมและก่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดแก่สมาชิก

ประเด็นคำถามที่สำคัญในเรื่องความเข้มแข็งของชุมชนคือ ความสามารถในการจัดระบบการเลี้ยงปลาดุกเพื่อการค้าของกลุ่มผู้เลี้ยงปลาดุก มีผลอย่างไรกับการเลี้ยงปลาดุกของคนอื่นๆ ที่ไม่ได้เข้ามารวมกลุ่ม และมีผลต่อการทำมาหากิน และการอยู่ร่วมกันของคนในชุมชนอย่างไร ในส่วนนี้จะนำเสนอเฉพาะในประเด็นของผลของการปรับระบบการเลี้ยงปลาดุกเพื่อการค้าที่มีต่อระบบการทำมาหากินของชุมชน ส่วนผลที่ต่อชุมชนในมิติอื่นๆ จะได้นำเสนอในตอนหลัง

การเกิดขึ้นของระบบการเลี้ยงปลาดุกเพื่อการค้า ได้กระตุ้นให้คนในชุมชนหันมาทำอาชีพที่เกี่ยวข้องกับการเลี้ยงปลาดุกมากขึ้น โดยในช่วงแรกได้มีผู้พยายามเลี้ยงปลาดุกเนื่อกันมากเพราะเห็นว่าได้กำไรดี แต่ผู้เลี้ยงจำนวนมากประสบการขาดทุนด้วยเหตุผลหลายประการ ได้แก่ การได้อาหารปลาที่ไม่มีคุณภาพ ทำให้ต้นทุนสูง ข้อจำกัดเกี่ยวกับความรู้และประสบการณ์ในการเลี้ยงปลา และการไม่สามารถจัดการให้มีตลาดรับซื้อที่แน่นอน ผู้เลี้ยงปลาดุกจำนวนมากได้ปรับตัวไปทำงานอื่นๆ ที่เกี่ยวกับการเลี้ยงปลาดุก ได้แก่ การเลี้ยงลูกไรขาย การรีดปลา เพื่อเพาะจำหน่ายเป็นลูกปลาที่เรียกว่า ปลาตู้ม เป็นลูกปลาที่เพิ่งออกจากไข่ ได้ 4 วัน หลังจากนั้นเรียกว่าปลาหูน ปลาที่เลี้ยงได้ขนาด 1 เซ็นต์ เรียกว่า ปลาเซนต์ การเลี้ยงปลาขนาด 1-3 นิ้ว ใช้เวลาเลี้ยงประมาณ 20-30 วัน เรียกว่า ปลานิ้ว เพื่อขายแทนการเลี้ยงปลาดุกเนื้อ การรับจ้างทำงานที่เกี่ยวข้องกับการเลี้ยงปลาดุก เช่น รับจ้างรีดปลา รับจ้างตักปลาตู้ม รับจ้างนับปลานิ้ว รับจ้างจับปลา รับจ้างตักปลา ฯลฯ

- **การรีดปลา** ผู้เลี้ยงต้องมีพ่อพันธุ์แม่พันธุ์ และบ่อปลาที่เลี้ยงปลาพ่อพันธุ์แม่พันธุ์จะต้องไม่ให้มีปลาแน่นเกินไป มิฉะนั้นปลาจะเครียด การรีดปลาเจ้าของบ่ออาจรีดปลาเองหรือจ้างคนมารีดก็ได้ ลูกปลาที่ได้จากการรีดปลาเรียกว่าปลาตุ้ม มีขนาดเท่าลูกน้ำ เมื่อลูกปลาโตได้ 4 วันเรียกว่าปลาหูน ช่วงนี้จะตักปลาขายได้ โดยการตักปลาหูนขายจะมีผู้มารับจ้างตักและนับปลา ราคาจ้างการนับปลาหูนจะประมาณ 200-300 บาทต่อวัน ผู้เลี้ยงปลาเนื้ออาจมาสั่งซื้อปลาหูนจากผู้รีดปลาได้ หรืออาจจะมีบ่อปลาพ่อพันธุ์เองก็ได้ เนื่องจากชุมชนหมู่บ้านมีการรีดปลาไม่มากนัก กลุ่มผู้เลี้ยงปลาเนื้อจะสั่งซื้อปลาหูนจากจังหวัดอื่นๆ เช่น ที่นครสวรรค์ โดยกลุ่มจะสั่งซื้อครั้งละ 2-3 ล้านตัว เดือนหนึ่งจะสั่งปลาหูนในจำนวนถึง 50 ล้านตัว ซึ่งการซื้อปลาในลักษณะนี้ จะขอให้ผู้ขายปลาหูนรับผิดชอบเรื่องความแข็งแรงของปลา หากปลาตายก็อาจเลิกสั่งซื้อ

- **การเลี้ยงลูกไร** ลูกไรใช้เป็นอาหารของปลาตุ้ม ปลาหูน ปลาเซนต์ และปลานีว ผู้เลี้ยงลูกไรจะต้องมีบ่อสำหรับเพาะเลี้ยง โคนบ่อใช้หัวอาหารหมูโรยรองพื้นบ่อน้ำ และใช้น้ำจากบ่อปลาใหญ่ใส่ลงในบ่อ ใส่เชื้อลูกไร ซึ่งการเพาะเลี้ยงลูกไรนี้หากไม่มีน้ำจากบ่อปลาใหญ่ การเพาะลูกไรจะไม่ดีนักโดยการเพาะเลี้ยงจะได้ลูกไรในระยะสองสามวันแรก จากนั้นลูกไรจะไม่เจริญเติบโตต่อ ต้องนำเชื้อลูกไรมาใส่บ่ออีก ทำให้การลงทุนสูง แต่หากเลี้ยงด้วยน้ำจากบ่อปลาใหญ่ ลูกไรจะขยายพันธุ์อย่างต่อเนื่อง ทำให้ในชุมชนหมู่บ้านมีผู้เพาะเลี้ยงลูกไรค่อนข้างน้อย เพราะคนที่ไม่มีบ่อปลาใหญ่ จะเพาะเลี้ยงลูกไรขายไม่ได้ ส่วนคนที่มีบ่อปลาใหญ่ บางครั้งก็ไม่ต้องการสละพื้นที่บ่อมาเลี้ยงลูกไร อาจเลี้ยงไว้สำหรับเลี้ยงปลาของตัวเองบ้าง แต่บางครั้งก็ไม่พอดึงนำลูกไรเข้าจากที่อื่นๆ นอกชุมชนหมู่บ้าน

- **การเลี้ยงปลานีว** การเพาะเลี้ยงปลานีว จะทำการเพาะเลี้ยงตั้งแต่ออกจากไข่เรียกว่าปลาตุ้ม โดยในระยะ 4-5 วันแรกใช้ลูกไรเป็นอาหาร หลังจากนั้นจึงใช้อาหารสำเร็จจากบริษัทค้าอาหารสัตว์ (CP) โดยอาหารสำเร็จนี้ต้องผ่านกรรมวิธีบางประการคือ ต้องนำอาหารสำเร็จแช่น้ำ เป็นเวลาประมาณ 2 ชั่วโมง ให้ละลายไม่มีแกนแข็งข้างใน จากนั้นนำมาเหยียบ แล้วปั้น กรณีที่เลี้ยงปลาเล็กก็ปั้นเล็กๆ เท่าคอขวดน้ำปลา ถ้าปลาใหญ่ ก็ปั้นใหญ่ขึ้น จากนั้นจึงโยนลงในบ่อที่เลี้ยงปลา เป็นระยะๆ โดยเวลาที่ให้อาหารปลาจะเป็น 2 ช่วงสำหรับปลาเล็ก คือ ช่วงเช้าและบ่าย ส่วนปลาใหญ่ให้อาหารเพียง 2 ครั้ง เช่นกัน สำหรับกรณีที่ปลาถึงกำหนดแล้วยังไม่มีตลาดในการจำหน่ายออกก็จะทำการลดอาหารเหลือเพียงวันละ 1 มื้อในตอนเย็น

ระยะวิกฤตของการเลี้ยงปลานีว คือ ช่วงระยะต้น ที่เป็นปลาตุ้ม และให้อาหารลูกไร ซึ่งในช่วงนี้ลูกปลามีขนาดเล็กมากและหากการจัดเตรียมบ่อไม่ดีมีศัตรูอยู่ในบ่อโอกาสของการอยู่รอดของปลาตุ้มก็จะอยู่ในอัตราต่ำ และในช่วงการเปลี่ยนอาหารจากลูกไรเป็นอาหารสำเร็จ ซึ่งในช่วงนี้ปลาไม่ตาย โอกาสที่อัตราการอยู่รอดของปลาก็จะมีสูง

การลงทุน เลี้ยงปลาน้ำ มีต้นทุนในการดำเนินการ ดังนี้

ค่าลูกไร	1,000 บาท
ค่าลูกปลา	6,000 บาท
อาหารสำเร็จ ฤๅละ	355 บาท
ยา	1,000-2,000 บาท

การจ้างงาน การจ้างงานที่เกี่ยวข้องกับการเลี้ยงปลาได้แก่

	จ้าง	ทำเอง
1. ปล่อยน้ำออก	/	/
2. จับปลากันบ่อ	/ (50 บาทต่อบ่อ)	
3. ทำเทือก (กรณีขุดบ่อใหม่ ต้องเอารถลงไป ย่ำกันบ่อเพื่อให้ดินแน่น อุ่นน้ำได้)	/ (100-150 บาท)	
4. ปล่อยปลา	/	/
5. เอาน้ำลงบ่อ		/
6. ให้อาหารปลา		/
7. คนนับปลา	/	

โดยรวม การเลี้ยงปลาได้แก่การทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงระบบการทำมาหากินของคนในชุมชนอย่างมาก โดยเฉพาะเกิดการเปลี่ยนแปลงในโครงสร้างในงานอาชีพของชุมชน ซึ่งมีลักษณะที่ Smelser เรียกว่า เกิดการจำแนกแฉกแรงเชิงโครงสร้าง คือโครงสร้างงานได้แบ่งซอยย่อยเป็นงานเฉพาะอย่างมากขึ้น คนต้องเลือกทำงานตามความพร้อมในเรื่องต่างๆ ได้แก่ เงินทุน ความรู้ ประสบการณ์ ความสามารถในการจัดการ การเข้าถึงระบบตลาด และสำหรับคนที่ไม่สามารถมีกิจการของตนเองได้ก็จะทำงานรับจ้าง หรือบางคนที่มีกิจการของตนเองก็ยังสามารถใช้เวลาที่เหลือมารับจ้างได้ ทั้งนี้งานรับจ้างจะมีอยู่ในชุมชนมากพอที่คนในชุมชนไม่ต้องไปทำงานนอกหมู่บ้าน

การเลี้ยงเปิด

การเลี้ยงเปิดไข่ เป็นงานอีกลักษณะหนึ่งของชุมชนหมู่บ้านแห่งนี้ โดยระยะเวลาในการเลี้ยงเปิดในแต่ละครั้งจะกินเวลาอยู่ในช่วง 2- 3 ปี ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่เปิดสามารถให้ไข่ได้ดี เมื่อขายฝูงเปิดออกไปแล้วก็ถือว่าไม่มีอาชีพ และเมื่อขายฝูงเปิดออกไปแล้วอาจไปทำอาชีพหรืองานอื่น เช่นทำนา ถ้าทำนาได้ราคาข้าวไม่ดีก็อาจกลับมาเลี้ยงเปิดใหม่อีกได้ การที่ผู้เลี้ยงเปิดใช้คำว่าอาชีพล้มลุกจึงเป็นคำที่สื่อความได้ชัดเจน

เริ่มแรกของการเลี้ยงเปิดไข่ดำเนินการโดยคนนอกพื้นที่ คือคนที่มีพื้นเพเดิมจากจังหวัดฉะเชิงเทรา โดยเริ่มเข้ามาเมื่อประมาณ ปี 2532 โดยสาเหตุสำคัญของการเกิดการเลี้ยงเปิดในชุมชนแห่งนี้

เกิดจากการที่พื้นที่ในจังหวัดฉะเชิงเทราที่มีชื่อเสียงในการเลี้ยงเปิดไม่มีพื้นที่เพียงพอในการเลี้ยงเปิด ในขณะที่พื้นที่ของชุมชนแห่งนี้เป็นที่เกษตรกรรมทำนาเป็นหลักซึ่งมีพื้นที่นาและข้าวตกที่เหลือเก็บจากการทำนา ในพื้นที่นาเป็นจำนวนมากซึ่งเป็นแหล่งอาหารสำคัญของเปิด จึงมีการเคลื่อนย้ายฝูงเปิดจากฉะเชิงเทราเข้ามาเลี้ยงในพื้นที่นี้เป็นจำนวนมาก ในระยะแรกนี้การเลี้ยงเปิด อาศัยเลี้ยงในพื้นที่นา ภายหลังจากพื้นที่นานั้นได้เก็บเกี่ยวผลผลิตแล้ว โดยอาศัยข้าวตก หรือข้าวที่เกี่ยวข้องเหลือในพื้นที่นาและ หอยขมเป็นอาหารเปิด

การเลี้ยงเปิดในระยะเริ่มแรกนี้เป็นไปได้ด้วยดี โดยเจ้าของนาก็มีได้หวังห้าม ในการที่จะให้มีการนำเปิดเข้ามาเก็บข้าวตกในพื้นที่นาทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างคนนอกพื้นที่และในพื้นที่ดำเนินไปได้ด้วยดี และเป็นมิตร ความสัมพันธ์ดังกล่าวทำให้เกิดความคุ้นเคยกับคนในพื้นที่ จึงมีการแนะนำการเลี้ยงเปิดให้แก่คนในพื้นที่

ต่อมาเมื่อการปรับปรุงพัฒนาพันธุ์ข้าว และรูปแบบการทำนาพัฒนาไปจนสามารถที่จะทำนาได้อย่างต่อเนื่องตลอดปี ทำให้พื้นดินในที่นาขึ้นและตลอดปี ประกอบกับมีการแพร่ระบาดเข้ามาของหอยเชอรี่ในปี 2538 ทำให้พื้นที่นาเป็นแหล่งเพาะพันธุ์หอยเชอรี่ที่อุดมสมบูรณ์มากเนื่องจากมีน้ำขังและมีต้นข้าวเป็นอาหารสำหรับหอยเชอรี่ โดยหอยเชอรี่จะกัดทำลายต้นข้าวที่อยู่ใต้น้ำ โดยจะทำลายต้นข้าวที่เป็นต้นอ่อนระยะ 10 กว่าวัน กรณีที่ต้นข้าวโตแล้ว คือต้นข้าวที่มีอายุพ้น 30 วันไปแล้ว หรือมีลำต้นแข็งแรงแล้วหอยเชอรี่จะไม่กิน ซึ่งการแพร่ขยายของหอยเชอรี่เป็นไปอย่างรวดเร็วทำความเสียหายให้กับเกษตรกร และข้าวในนาเป็นอย่างมาก

หอยเชอรี่อาศัยอยู่ใต้พื้นดิน ในนา จะวางไข่เมื่อน้ำแห้ง และสามารถแพร่ขยายพันธุ์ได้อย่างรวดเร็วกล่าวคือหอยเชอรี่ทุกตัวสามารถที่จะวางไข่ได้ และสามารถวางไข่ได้ในทุกฤดูกาล และจะวางไข่เดือนละ 3 ครั้ง การทำนาอย่างต่อเนื่องโดยไม่มีการพักดินเลยจึงเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ไม่สามารถกำจัดปัญหาศัตรูพืชเช่นหอยเชอรี่ได้ ในทางตรงข้ามยังเป็นแหล่งเพาะพันธุ์ของหอยเชอรี่ ที่เหมาะสมทำให้การขยายพันธุ์เป็นไปอย่างรวดเร็วและสร้างความเสียหายให้แก่ข้าวในนาเป็นอย่างมาก ความพยายามในการแก้ปัญหาศัตรูพืชชนิดนี้ ได้มีความพยายามดำเนินการหลายรูปแบบ เช่นการใช้สารเคมี ซึ่งทำให้มีค่าใช้จ่ายหรือต้นทุนในการผลิตข้าวสูงขึ้น กล่าวคือ ยาใช้ปราบหอยเชอรี่ ราคาขวดละ 280 บาท พื้นที่นา 30 ไร่ จะใช้ยาประมาณ 10 ขวด คิดเป็น เงิน 2,800 บาท ประกอบกับมีสารเคมีตกค้าง หรือการนำหอยเชอรี่มาเป็นอาหาร ซึ่งไม่ได้รับความนิยมนัก เมื่อมีการเลี้ยงเปิดเข้ามา พบว่า นอกจากเปิดจะเก็บข้าวตกเป็นอาหารแล้วยังช่วยกำจัดหอยเชอรี่ โดยเปิดสามารถกำจัดหอยได้ถึงร้อยละ 90 สามารถช่วยลดค่าใช้จ่ายในส่วนของการใช้ยากำจัดหอยลงได้ กล่าวคือกรณีที่ให้เปิดลงจะสามารถลดการใช้ยากำจัดหอยเชอรี่ได้ จาก 30 ไร่ ใช้ ยา 10 ขวดเหลือเพียง 2 ขวดเท่านั้นซึ่งเท่ากับเป็นการลดต้นทุนการทำนาไปได้ถึง 2,240 บาท สำหรับที่นา 30 ไร่ ในส่วนของเปิดจะได้หอยเชอรี่เป็นอาหาร ซึ่งนับว่าเป็นอาหารชั้นดี ที่มีสารอาหารเหมาะสมช่วยทำให้เปิดให้ไข่

สมบูรณ์ ด้วยการเลี้ยงเปิดในพื้นที่นา นี้ นอกจากจะเป็นการจัดศัตรูพืชโดยไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายและไม่เกิดปัญหาสารเคมีตกค้างแล้ว มูลเปิดก็สามารถเป็นปุ๋ยที่ดีสำหรับพื้นที่นาด้วย

ด้วยลักษณะของการเชื้อประโยชน์ซึ่งกันและกันดังกล่าวทั้งในฝ่ายของเจ้าของนา และผู้เลี้ยงเปิด การพึ่งพาระหว่างคน 2 กลุ่มนี้จึงสามารถดำเนินไปได้อย่างราบรื่น และการเลี้ยงเปิดในพื้นที่นาจึงเป็นที่นิยมและมีการขยายตัวเพิ่มขึ้นของการเลี้ยงเปิดในพื้นที่นาเป็นจำนวนมากโดยในปัจจุบันในพื้นที่ของหมู่บ้านที่ศึกษานี้มีผู้เลี้ยงเปิดกว่า 10 ราย ส่วนในพื้นที่ของตำบลมีรวม 100 ราย ประเด็นสำคัญที่น่าสนใจคือ อะไรคือปัจจัยสำคัญพื้นฐานของการเลี้ยงเปิด และ เงื่อนไขของความสำเร็จของการเลี้ยงเปิดคืออะไร

- ปัจจัยสำคัญพื้นฐานของการเลี้ยงเปิด ปัจจัยสำคัญในการลงทุนเลี้ยงเปิด ได้แก่ เงินทุน ซึ่งขนาดของเงินทุนจะมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับขนาดของฝูงเปิดที่ตัดสินใจเลี้ยง โดยทั่วไปแล้วขนาดที่พอเหมาะในการดูแลและให้ผลผลิตสูงคือฝูงเปิดขนาด 1,500- 2,000 ตัว ซึ่งเงินทุนสำหรับฝูงเปิดขนาดนี้อยู่ที่ระดับ 110,000-140,000 บาท โดยเงินทุนนี้ประกอบไปด้วยค่าใช้จ่ายในการลงทุนซื้อแม่เปิด ค่าใช้จ่ายในการจ้างคนดูแลฝูงเปิด ค่าวัคซีนในการฉีดยาป้องกันโรคให้แก่เปิด และ ค่าขนย้ายเปิดในกรณีที่มีการย้ายที่เลี้ยงเปิดโดยรถยนต์ และค่าใช้จ่ายอื่นๆ

รายการต้นทุนในการเลี้ยงเปิดไข่	จำนวนเงิน
1. แม่เปิด	110,000-140,000 บาท
2. ค่าจ้างแรงงาน	6,000 บาทต่อเดือนต่อฝูง
3. ค่าวัคซีน	640-800 บาท ต่อครั้ง
4. ค่าขนย้าย	600-1000 บาทต่อเที่ยว
5. ค่าใช้จ่ายอื่นๆ เช่น ค่าชุดเชยค่าเสียหาย	
รวมต้นทุน	140,000 – 150,000 บาท

ต้นทุนหลักของการเลี้ยงเปิดไข่ คือ **เงินทุนในการซื้อแม่เปิด** ซึ่งสามารถซื้อได้ในหลายขนาดในแต่ละขนาดที่เกษตรกรเลือกเลี้ยง ล้วนมีข้อดีและข้อเสียต่างกัน กล่าวคือ กรณีที่เลือกเลี้ยงเปิดขนาดเล็กต้องใช้ระยะเวลาในการเลี้ยงถึง 4-5 เดือนกว่าเปิดจะเริ่มไข่ แม้ว่าต้นทุนในการซื้อลูกเปิดจะถูกกว่าซื้อเปิดสาว ถึงครึ่งหนึ่ง

กรณีที่เลือกเลี้ยงเปิดสาว ซึ่งเรียกว่าเปิดรังสาว คือเปิดที่เริ่มให้ไข่ ลักษณะขนสีดำเป็นมันเลื่อม ต้นทุนราคาตัวละ 80-85 บาท เป็นเปิดที่ซื้อมาแล้วสามารถที่จะให้ไข่ได้ทันที โดยมีระยะเวลาของการให้ไข่เป็นเวลา 3 ปี จุระยะเวลาคู่มทุนใช้เวลา ประมาณ 3-4 เดือน

กรณีทีเลือกเลี้ยง เป็ดรังสอง คือเปิดที่ให้ไข่มาแล้วเป็นระยะเวลา 1 ปี ลักษณะขนจะมีสี กากีราคาตัวละประมาณ 65 บาท เป็นเปิดที่สามารถให้ไข่ได้ทันทีเช่นกัน แต่ระยะเวลาให้ไข่จะสั้นกว่าเปิด สาว 1 ปี ระยะเวลาคุ้มทุนประมาณ 2 เดือน

ค่าใช้จ่ายในการดำเนินการอีกส่วนหนึ่งคือ **ค่าใช้จ่ายในการจ้างคนเฝ้าฝูงเปิด** ซึ่งการใช้ แรงงานในส่วนนี้ขึ้นอยู่กับขนาดของฝูงเปิด โดยขนาดที่พอเหมาะของฝูงเปิดอยู่ในระดับ 1,500-2,000 ตัว กรณีที่ฝูงเปิดมีจำนวนมากกว่า 2,000 ตัว จะได้ผลผลิตไม่ดีเนื่องจากอาหารไม่เพียงพอ และการดูแลไม่ทั่วถึง เช่น กรณี เปิด 1,500 ตัว โดยเฉลี่ยกินข้าวตวันละ 4 ไร่ ผู้ดูแลฝูงเปิด 2 คน กรณีที่ฝูงเปิดใหญ่กว่านี้ก็จะมักจะ แยกออกเป็น 2 ฝูง เพื่อความสะดวกในการดูแล และการหาพื้นที่ในการนำเปิดลงพื้นที่นา โดยฝูงเปิดขนาด 1,500-2,000 ตัวนี้จำเป็นต้องอาศัยคนเฝ้าดูแล 2 คน โดยมีค่าจ้างแรงงาน 3,000 บาทต่อคนต่อเดือน หรือ โดยเฉลี่ยค่าแรงวันละ 100 บาท โดยคนเฝ้าฝูงเปิดนี้มีหน้าที่ในการเก็บไข่ ต้อนเปิดไปหาอาหารในนาและคอย เฝ้าระวังมิให้ฝูงเปิดไปปะปนกับฝูงเปิดอื่น และการเข้าไปทำลายพื้นที่เกษตรอื่นๆ ตลอดจนต้อนฝูงเปิดเข้าเล้า ในตอนเย็น

โดยผู้ดูแลฝูงเปิดนี้จำเป็นต้องอาศัยการจ้างแรงงานแต่แรงงานในส่วนนี้จะคัดเลือกจาก เครื่องญาติเพราะต้องมีความไว้วางใจกันพอสมควรมิฉะนั้น ไข่อาจถูกขโมยไปขายได้

การให้วัคซีนแก่เปิด เพื่อป้องกันโรคในเปิดนี้ต้องทำทุก 3 เดือน โดยมีค่าใช้จ่าย สำหรับ เปิด 1,500-2,000 ตัวนี้อยู่ที่ประมาณ 640- 800 บาทต่อครั้ง โดยจำเป็นต้องฉีดครั้งละ 1 ซีซี ต่อ เปิด 1 ตัว โดยวัคซีนนี้ขายเป็นขวดๆละ 200 ซีซี ราคาขวดละ 80 บาท

การขนย้ายเปิด จะกระทำก็ต่อเมื่อไม่สามารถเคลื่อนย้ายเปิดไปเลี้ยงในพื้นที่นา โดยการต้อนเดินไปได้ ซึ่งการขนย้ายนี้มักไม่นิยมเนื่องจากอาจทำให้เปิดบอบช้ำและทำให้ไข่ลดลงได้ อย่างไรก็ตามการขนย้ายเปิดโดยทางรถนี้มีค่าใช้จ่ายคิดเป็นรายเที่ยว เที่ยวละ 600-1,000 บาท ขึ้นอยู่กับจำนวนเปิด ที่ขนย้าย เช่น เปิด 1,500 ตัว จะเสียค่าขนย้ายเที่ยว ละ 1,000 บาท เป็นต้น

ค่าใช้จ่ายอื่นๆ นี้ได้แก่ค่าใช้จ่ายที่อาจเกิดขึ้นจากการที่เปิดเข้าไปในพื้นที่ของ เกษตรกรและทำความเสียหายให้กับผลผลิตในพื้นที่นั้นซึ่งเจ้าของฝูงเปิดจำเป็นต้องเจรจากับเจ้าของผลผลิต และชดใช้ค่าเสียหาย

กระบวนการจัดการเลี้ยงเปิด การเลี้ยงเปิดมีระบบการจัดการที่สามารถแบ่งได้ เป็น 2 ส่วนด้วยกันคือ ส่วนของการติดต่อประสานงาน และ การดูแลฝูงเปิด

การติดต่อประสานงาน ในส่วนนี้เริ่มตั้งแต่การติดต่อซื้อแม่เปิด ซึ่งการติดต่อซื้อ แม่เปิดนี้สามารถหาซื้อได้จากหลายแหล่งด้วยกัน เช่น จาก จังหวัดฉะเชิงเทรา นครปฐม ชลบุรี สิงห์บุรี นครสวรรค์ หรืออาจหาซื้อได้ในกรณีที่พบเห็นในพื้นที่ต่างๆ

เมื่อได้ติดต่อซื้อเปิดแล้ว ลำดับต่อมาคือ การติดต่อเจ้าของนาเพื่อสืบหาพื้นที่นาที่จะเก็บเกี่ยวผลผลิต หรือเก็บเกี่ยวผลผลิตแล้ว เพื่อใช้เป็นพื้นที่ในการเลี้ยงเปิด โดยจำเป็นที่เจ้าของฝูงเปิดต้องไปเจรจากับเจ้าของพื้นที่นาเพื่อขออนุญาตและเพื่อสอบถามข้อมูลเกี่ยวกับการใช้สารเคมีและยาปราบศัตรูพืชในพื้นที่นาว่ามีการใช้สารเคมี หรือยาตัวใดบ้าง เพื่อประกอบการตัดสินใจในการนำเปิดลงพื้นที่ ด้วยการติดต่อลักษณะเช่นนี้จำเป็นที่เจ้าของฝูงเปิดต้องเป็นคนกว้างขวาง รู้จักคนมาก มีใจคอกว้างขวาง และต้องมีมนุษยสัมพันธ์ในการที่จะผูกน้ำใจกับเจ้าของนา ลักษณะโดยทั่วไปการผูกน้ำใจกันระหว่างเจ้าของนา กับเจ้าของฝูงเปิดกระทำโดย การที่เจ้าของเปิดนำเอาไข่เปิดไปให้แก่เจ้าของนา หรือการที่เจ้าของฝูงเปิดหลังจากได้รับอนุญาตจากเจ้าของนาแล้ว ก็ทำการเผาฟางในพื้นที่นาให้ก่อนนำเปิดลงพื้นนา เพื่อป้องกันมิให้ฟางจมน้ำซึ่งจะทำให้การไถนาในการผลิตรอบต่อไปทำได้ยาก หรือในช่วงเก็บเกี่ยวข้าวในพื้นที่นาที่เจ้าของฝูงเปิดจะนำเปิดไปลงอาจนำไข่ประมาณ 30-40 ฟอง หรือบางครั้ง 50-100 ฟอง ไปให้แก่เจ้าของนา หรือนำไข่เปิดมาปรุงอาหารเลี้ยง เช่น ไข่หวาน ให้กับเจ้าของนาในช่วงเก็บเกี่ยว เป็นต้น การตอบแทนเจ้าของนาโดยการนำไข่เปิดเป็นของกำนัลนี้ขึ้นอยู่กับความชอบพอระหว่างเจ้าของนา กับเจ้าของฝูงเปิด กรณีที่ชอบพอกันก็อาจมีการคะเนดูว่าเขาจะกินหมดแล้วก็นำไปให้อีกได้ ทั้งนี้เพื่อเป็นการผูกไมตรีเพื่อนำเปิดมากินข้าวตกล้างการเก็บเกี่ยวในรอบต่อไปด้วย และในกรณีที่สามารผูกน้ำใจกันได้แล้วหลังการเก็บเกี่ยว เจ้าของนาจะเป็นฝ่ายมาตามเจ้าของฝูงเปิดให้นำเปิดไปลง ซึ่งเป็นการสะท้อนถึงการรักพวกรักหมู่ในชุมชนแห่งนี้

เมื่อได้พื้นที่แล้วจึงติดต่อขนย้ายฝูงเปิดลงในพื้นที่นาที่ติดต่อไว้ ซึ่งการขนย้ายเปิดนี้กระทำได้โดยการเดินเท้า ซึ่งใช้วิธีการตอนฝูงเปิดไป หรือการขนย้ายโดยการบรรทุกใส่รถ อย่างไรก็ตามเนื่องจากพื้นที่ในการเลี้ยงเปิดนี้จะต้องมีการพลัดเปลี่ยนหมุนเวียนอยู่ตลอดเวลาเนื่องจากอาหาร ซึ่งได้แก่ข้าวตกล้าง และหอยเชอรี่ในนาจะถูกฝูงเปิดเก็บกินอย่างรวดเร็ว โดยประมาณแล้วฝูงเปิด ขนาด 1,500 ตัวโดยเฉลี่ยจะกินข้าวตกล้างวันละ 4 ไร่ ดังนั้นการนำฝูงเปิดลงพื้นที่จะมีการคาดคะเนจำนวนวันในพื้นที่ที่นำเปิดลงไปเลี้ยงได้อย่างแม่นยำ และต้องมีการจัดหาพื้นที่ไว้สำหรับการหมุนเวียนการเลี้ยงเปิดอยู่ตลอดเวลา ดังนั้นการติดต่อเจรจากับเจ้าของนาจึงต้องมีการดำเนินการอยู่เสมอและต้องอาศัยอหิยาศัยไมตรีและความกว้างขวางของเจ้าของฝูงเปิดเพื่อติดต่อพื้นที่นาในการนำเปิดลงเลี้ยง

การติดต่อเพื่อขายไข่เปิด จะมีพ่อค้า หรือแม่ค้า เข้ามาติดต่อกับผู้เลี้ยงเปิด ส่วนใหญ่เป็นเจ้าประจำ โดยราคาไข่อยู่ในราคาประมาณ 1.30 – 2.20 บาท โดยราคาต่ำสุดอยู่ที่ 1.30 ส่วนราคาสูงสุด อยู่ที่ 2.20 บาท ส่วนราคาปกติ อยู่ที่ 1.60 และราคา 2.00 บาทขึ้นไปถือว่าเป็นราคาที่ดี

อย่างไรก็ตามราคาไข่เปิดนี้ผู้เลี้ยงเปิดสามารถที่จะต่อรองกับผู้ซื้อได้ กรณีที่ผู้ซื้อไม่ยอมตามการต่อรองผู้เลี้ยงเปิดอาจไม่ขายไข่เปิดให้และสามารถที่จะไปหาเจ้าใหม่ได้ โดยไม่มีการผูกขาดการซื้อขาย โดยทั่วไปผู้ซื้อจะมารับไข่ 3 วันครั้ง ถ้าการเจรจาต่อรองไม่เป็นที่ตกลง ผู้เลี้ยงเปิดสามารถที่จะไม่ขายให้กับพ่อค้ารายนี้ได้ ตลาดไข่เปิดนับว่าเป็นตลาดเปิดที่สามารถรับผลผลิตได้มากเนื่องจากไข่เปิดนอกจากใช้

ในการบริโภคสดแล้วยังสามารถนำไปแปรรูปเป็นอาหารสำเร็จลักษณะอื่นๆได้ เช่น ไข่เค็ม หรือการนำไปเป็นส่วนประกอบสำคัญของอาหารสำเร็จรูปอื่นๆ เช่น ทองหยอด ฝอยทอง ขนมหม้อแกง ฯลฯ ซึ่งทำให้ตลาดเปิดกว้างมาก และในระยะเวลาที่มีการเลี้ยงเปิดมาในช่วง 3 ปียังไม่พบภาวะไข่เปิดล้มตลาด “ตั้งแต่ผมเลี้ยงมา 3 ปี มันก็ยังไม่เคยมีเลยนะ ล้มตลาดไม่มี มีแต่ขาดตลาด” ด้วยภาวะของตลาดเช่นนี้ทำให้การผลิตไข่เปิดเป็นไปด้วยความมั่นคง ไม่มีการแย่งตลาด

ในกรณีที่เปิดเข้าไปย่ำในพื้นที่นา และทำให้เกิดความเสียหายแก่พืชนานั้น จำเป็นต้องมีการเจรจากันระหว่างผู้เสียหายและเจ้าของฝูงเปิด โดยทั่วไปเจ้าของฝูงเปิดจะชดใช้เป็นเงินให้กับผู้เสียหาย

เมื่อเปิดถึงกำหนดอายุที่จะไม่สามารถให้ไข่ได้แล้ว ซึ่งจะแสดงอาการออกโดยการมีปัญหาตามข้อขา คือมีอาการข้อเท้าบวมและไม่ไข่ ไม่อยากอาหาร ซึ่งในกรณีนี้จำเป็นต้องรีบประสานขายเปิดออกไปทั้งหมดโดยขายให้กับโรงเชือดแถวนครสวรรค์ สิงห์บุรี นครปฐม ชลบุรี ฉะเชิงเทรา โดยทางโรงเชือดจะเป็นฝ่ายมารับเปิดไปเอง จากนั้นจึงเริ่มต้นวงจรใหม่ของการเลี้ยงเปิด โดยเริ่มหาเปิดฝูงใหม่ต่อไป

การดูแลฝูงเปิด สถานที่ในการเลี้ยงเปิดได้แก่ปลายนาที่ได้ตกลงกับเจ้าของนาว่าจะนำไปเปิด โดยจะทำล้อมเป็นเล้าไว้ปลายนา โดยจะต้อนเปิดเข้าเล้าทุกวัน และเล้านี้จะมีการเคลื่อนย้ายไปล้อมเล้าใหม่ตามพื้นที่ไล่ต้อนฝูงเปิดไปเลี้ยงในแต่ละวัน

การดูแลเปิดในแต่ละวัน มีภาระกิจที่ต้องทำคือ เก็บไข่ที่เปิดไข่ไว้ในตอนกลางคืน จากนั้นจึงสามารถทำภารกิจส่วนตัวแล้วจึงปล่อยเปิดออกไปเลี้ยงในนา โดยผู้ดูแลฝูงเปิดต้องทำการสังเกตมิให้เปิดเข้าไปในพื้นที่ใกล้เคียงที่มีผลผลิตอยู่ซึ่งอาจเข้าไปทำความเสียหายในพื้นที่นาอื่นๆได้ หรือกรณีที่มีเปิดฝูงอื่นเลี้ยงอยู่ใกล้เคียงต้องดูแลมิให้เกิดการปะปน จนถึงเวลาเย็นจึงต้อนกลับเข้าเล้า เพื่อให้เปิดไข่ในเล้าเพื่อความสะดวกในการเก็บไข่ในวันรุ่งขึ้น

สำหรับกรณีที่ไม่มีพื้นที่ให้เลี้ยงเปิด ซึ่งโดยทั่วไปแล้วในพื้นที่จังหวัดพิจิตรนี้มักไม่มีปัญหาเนื่องจากการทำนาตลอดทั้งปี และมีหอยเชอรี่ชุกชุม

อย่างไรก็ตามในกรณีที่ไม่มีพื้นที่จริงๆ ก็ใช้วิธีการล้อมผ้าตามหนอง และเลี้ยงด้วยข้าวเปลือก แต่การเลี้ยงโดยวิธีนี้มักจะไม่ค่อยได้ไข่ เปิดที่ให้ไข่มากต้องให้กินปลากินหอย คือต้องมีอาหารสมบูรณ์

- ปัญหาของการเลี้ยงเปิด ปัญหาอุปสรรคสำคัญของการเลี้ยงเปิดในปัจจุบันคือ การใช้สารเคมีในพื้นที่นาสูง ทั้งในส่วนของการฆ่าแมลง ยากำจัดหอย เชอรี่ ซึ่งกรณีที่ฝูงเปิดลงในพื้นที่นาที่มีสารเคมีตกค้างก็มีผลให้เปิดตายยกฝูง ดังนั้นในการนำฝูงเปิดลงพื้นที่ เจ้าของฝูงเปิดที่ต้องดำเนินการอย่างรอบคอบทุกครั้งที่นำฝูงเปิดลงพื้นที่นา โดยต้องสอบถามเจ้าของนาให้แน่นอนว่าได้มีการใช้สารเคมีในพื้นที่นาหรือไม่ หากเจ้าของฝูงเปิดละเลยในส่วนนี้โอกาสที่จะสูญเสียเปิดทั้งฝูงก็มีสูง

โรคระบาดในเปิด จำเป็นต้องมีการฉีดวัคซีนป้องกันโดยทำการฉีด 3 เดือนต่อครั้ง โดยฉีดบริเวณกล้ามเนื้อหน้าอก

การขนย้ายเปิดไปในพื้นที่ต่างๆ กรณีที่ใช้วิธีการเดินเท้าโดยการต้อนฝูงเปิดไปนั้น มีปัญหาน้อย สำหรับกรณีที่ต้องใช้การขนย้ายโดยบรรทุกใส่รถไปในพื้นที่ต่างๆ จะเกิดปัญหาในส่วนของความบอบซ้ำของเปิด มีผลให้เปิดไข่ลดลง ดังนั้นในการเลี้ยงเปิดถ้าเป็นไปได้จะไม่จับขนย้ายโดยการขึ้นรถ

การเลี้ยงเปิดมีช่วงระยะเวลาที่เปิดถ่ายขน หรือผลัดขน ในช่วงระยะนี้เปิดจะไม่ไข่หรือให้ไข่น้อย โดยมีระยะเวลาในการถ่ายขนเป็นเวลา 20 วัน โดยผลัดขน ปีละ 2 ครั้ง คือในช่วงเดือนพฤษภาคม กับเดือน พฤศจิกายน โดยทิ้งช่วงห่างกันประมาณ 6 เดือน ในช่วงที่เปิดผลัดขนนี้จะให้ไข่ลดลงมาก กล่าวคือในช่วงปกติเปิด 1,500 ตัว จะให้ไข่ 1,200-1,300 ฟองต่อ วัน ในช่วงผลัดขนจะให้ไข่เพียง 200-250 ฟองเท่านั้น

กรณีที่เปิดมีอายุมากจะมีปัญหาตามข้อหา เมื่อมีอาการข้อเท้าบวมจะไม่ไข่ ไม่อยากอาหาร เมกินอาหารไม่ได้ 2-3 วันก็จะผอมแห้งและตายในที่สุด ซึ่งในกรณีนี้จำเป็นต้องรีบขายเปิดออกไปทั้งหมด

- **เงื่อนไขความสำเร็จของการเลี้ยงเปิด** การเลี้ยงเปิดนับว่าเป็นงานที่มีความยุ่งยากในการดำเนินการค่อนข้างต่ำ โดยพิจารณาจากวงเงินการลงทุนที่ไม่สูงมากนักประกอบกับค่าใช้จ่ายไม่มาก และการจัดการไม่ซับซ้อน และตลาดไข่เปิดเปิดกว้าง ไม่จำกัด เนื่องจากเป็นผลผลิตที่สามารถนำไปแปรรูปและสามารถสร้างส่วนเกินจากการแปรรูปได้ ระยะของการดำเนินการเพื่อถึงจุดคุ้มทุนของการเลี้ยงเปิดนั้นจึงเป็นสิ่งที่สามารถทำได้ในระยะเวลาอันสั้น แม้ว่าในช่วงเวลาที่ราคาไข่ในตลาดตกต่ำก็ยังสามารถถึงจุดคุ้มทุนได้ “มันไม่มีนะ ไม่ขาดทุนหรอกเปิดไข่นี้” ประเด็นสำคัญในการเลี้ยงเปิดให้เกิดความราบรื่นไม่มีปัญหา จึงอยู่ที่การประสานติดต่อสัมพันธ์เพื่อสร้างสัมพันธภาพที่ดีระหว่างเจ้าของนา กับเจ้าของฝูงเปิด เนื่องจากผลประโยชน์ ที่เอื้อต่อกันโดยพื้นฐานอยู่แล้ว ประกอบกับการรู้เท่าทันเปิด คือรู้ลักษณะธรรมชาติของเปิดในส่วนการไข่ การผลัดขน และช่วงอายุของการให้ไข่

จากสภาพกระบวนการดำเนินการเลี้ยงเปิดดังกล่าวจะเห็นได้ว่าปัจจัยสำคัญที่ทำให้การเลี้ยงเปิดประสบความสำเร็จ คือ การที่เจ้าของฝูงเปิดเป็นคนที่มีความใจกว้างขวาง รู้จักวิธีผูกน้ำใจกับเจ้าของนา หากเจ้าของฝูงเปิดเป็นผู้มีจิตใจคับแคบ ตระหนี่ถี่เหนียว หรือทำตัวเกะกะเกร เช่นฝูงเปิดเข้าไปทำลายผลผลิตของผู้อื่นแล้วไม่รับผิดชอบชดใช้ โอกาสที่ฝูงเปิดจะถูกทำลายก็เป็นไปได้ “ถ้าเกะกะเกร เขาเอายาเบื่อมาลง พรงนี้เข้าก็เสร็จ” นอกจากนั้นแล้วเจ้าของฝูงเปิดจะต้องเป็นคนรอบคอบในการระมัดระวังเลือกพื้นที่นาในการเลี้ยงเปิดที่ปลอดจากสารเคมีที่เป็นอันตรายต่อฝูงเปิด ยิ่งไปกว่านั้นจะต้องเป็นมีใจอดทน มีใจสู้ รู้เท่าทัน หากไม่มีใจอดทนและไม่รู้เท่าทันแล้วในช่วงเปิดไข่ตกก็ไม่อาจข้ามผ่านช่วงเวลานี้ไปได้ โดยในช่วงเปิดไข่ตกนั้น อย่างฝูงเปิดขนาด 1,500 ตัว จะได้ไข่ประมาณ 200-250 ฟอง เท่านั้น ถ้าหากไม่มีใจ

อดทน และมีใจสู้ รู้เท่าทันแล้วก็จะมักจะขายเปิดออกไป หรือกรณีที่เจ้าของฝูงเปิดมีนิสัยตระหนี่ถี่เหนียว ไม่สามารถผูกน้ำใจกับเจ้าของนาได้ก็จะทำให้เกิดปัญหาในการไม่สามารถหาพื้นที่นาในการเลี้ยงเปิดได้ “การเลี้ยงเปิดนี้จะหยิ่งไม่ได้ ต้องปะทะเจ้าของนา ถ้าไม่มีเจ้าของนาเราอยู่ไม่ได้หรอก”

หากจะเปรียบเทียบถึงปัจจัยสำคัญพื้นฐานของการดำเนินการเลี้ยงเปิดกับการทำนาและการเลี้ยงปลาตกแล้วจะเห็นได้ว่าการเลี้ยงเปิดนั้นเป็นการผลิตที่ใช้ต้นทุนน้อย การจัดการไม่ซับซ้อน การรวมกลุ่มน้อยมาก ความสำเร็จของการเลี้ยงเปิดมุ่งไปที่การสร้างความสัมพันธ์ส่วนตัวการเป็นพวกพ้องหรือญาติพี่น้องที่พึ่งพาอาศัยกันมากกว่าลักษณะของการรวมกลุ่มเพื่อรวมพลัง หรือการร่วมสร้างอำนาจต่อรองเนื่องจากตลาดและ ขั้นตอนการผลิตในการเลี้ยงเปิดใช้นั้นไม่มีกระบวนการที่สลับซับซ้อน หรือต้องใช้แรงงานในการดำเนินการมาก การเลี้ยงเปิดจึงเป็นการสะท้อนถึงการเกื้อกูลกันระหว่างอาชีพที่อาศัยความสัมพันธ์ส่วนตัวเป็นสำคัญ

อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาในภาพรวมใหญ่ จะพบว่า การเลี้ยงเปิดไข่ เป็นงานลักษณะหนึ่งที่ถูกแบ่งย่อยออกจากกระบวนการทั้งหมดของการเลี้ยงเปิดไข่ โดยกระบวนการรวมทั้งหมดของการเลี้ยงเปิดไข่ เริ่มตั้งแต่การ คัดเลือกพ่อพันธุ์แม่พันธุ์ของเปิดไข่ การฟักไข่ การเลี้ยงลูกเปิดตั้งแต่ออกจากไข่จนกระทั่งถึงช่วงอายุที่สามารถให้ไข่ได้ และการเลี้ยงในช่วงที่เปิดให้ไข่ และขั้นตอนสุดท้ายของวงจรการผลิต คือ การส่งเปิดเข้าโรงเชือด จะเห็นได้ว่าการเลี้ยงเปิดไข่ในพื้นที่ของชุมชนแห่งนี้เป็นเพียงขั้นตอนหนึ่งของการผลิตเท่านั้น การที่จะเลี้ยงเปิดไข่ให้ได้ผลผลิตดีจึงมิได้ขึ้นกับการเลี้ยงดูในช่วงของการเลี้ยงในพื้นที่นาเท่านั้น แต่ขึ้นกับกระบวนการในระยะแรกตั้งแต่การเลือกพันธุ์ และการขุนเปิดในช่วงต้นก่อนให้ไข่ โดยการเลี้ยงเปิดในช่วงก่อนให้ไข่นั้นจะมีรูปแบบวิธีการดำเนินการที่ต่างไปจากช่วงที่เปิดให้ไข่ กล่าวคือ ในช่วงก่อนให้ไข่นั้น การเลี้ยงเปิดจะเลี้ยงโดยต้องให้การดูแลอย่างดี โดยให้อยู่ในเล้า และให้อาหารสำเร็จรูป ซึ่งในระบายนี้นี้จะมีการเพาะเลี้ยงในพื้นที่จังหวัดฉะเชิงเทราเป็นพื้นที่หลักซึ่งในระยะนี้การดูแลต้องอาศัยความรู้ เทคนิค เครื่องมือ อุปกรณ์ เทคโนโลยี ที่ค่อนข้างซับซ้อน เมื่อถึงระยะที่เปิดให้ไข่ได้ อาหารและการเลี้ยงดูจะเปลี่ยนไป โดยในระยะนี้ต้องอาศัยบริเวณที่กว้าง และอาหารที่อุดมสมบูรณ์ ซึ่งเหมาะสมกับพื้นที่ในเขตเกษตรทำนาเช่นจังหวัดพิจิตร เนื่องจากมีการทำนาอย่างต่อเนื่อง การแบ่งแยกลักษณะงานเช่นนี้เป็นการแบ่งตามความเหมาะสมของปัจจัยในการผลิต โดยการทำการผลิตไข่เปิดในพื้นที่นี้จะให้ผลผลิตที่มีคุณภาพสูงขณะที่ต้นทุนในการผลิตต่ำ

เมื่อพิจารณาโดยเปรียบเทียบกับ การเลี้ยงปลาตกแล้วความมั่นคงของการเลี้ยงเปิดจะมีลักษณะต่างไปจากการเลี้ยงปลาตก โดยการเลี้ยงปลาตกสามารถที่จะควบคุมการผลิตตลอดกระบวนการผลิตได้ ขณะที่การเลี้ยงเปิดจะต่างไปที่สามารถควบคุมได้เฉพาะในส่วนในช่วงที่เปิดให้ไข่เท่านั้น ซึ่งการให้ไข่ของเปิดนี้ นอกจากจะขึ้นกับอาหารที่เปิดได้รับในช่วงของการให้ไข่แล้ว ยังขึ้นกับพันธุ์ และการขุนเปิดก่อนที่จะให้ไข่ซึ่งเป็นขั้นตอนที่เกษตรกรไม่สามารถควบคุมได้ นอกจากนั้น หากจะพิจารณาถึงรูปแบบ

กระบวนการทำนาในพื้นที่ชุมชนแห่งนี้จะพบว่าอัตราการใช้สารเคมีในพื้นที่นี้มีสูงขึ้น ดังคำบอกเล่าของชาวนารายหนึ่งว่า “การทำนาใน 1 รอบ (3 เดือน) จำเป็นต้องมีการฉีดยา ถึง 10 ครั้ง “ อัตราการเพิ่มขึ้นของการใช้ยาฆ่าแมลง และสารเคมีในพื้นที่แห่งนี้อาจทำให้พื้นที่แห่งนี้กลายเป็นเขตเสี่ยงในการเลี้ยงเป็ดไข่ได้ และการเลี้ยงเป็ดไข่ อาจจะต้องเร่ร่อนไปเลี้ยงในพื้นที่อื่นต่อไป ที่มีอัตราการเสี่ยงน้อยกว่า ซึ่งจะเป็นการเสียโอกาสในด้านของการเอื้อประโยชน์ซึ่งกันและกันของการทำนาและการเลี้ยงเป็ดในพื้นที่แห่งนี้ไป

การปลูกไม้ผล หรือการทำสวนผลไม้

สวนผลไม้ในพื้นที่แถบนี้มี 2 ลักษณะ ด้วยกันคือสวนเก่า ซึ่งเป็นสวนดั้งเดิม เป็นการปลูกไม้ผลไว้บริโภคภายในครัวเรือน เหลือจากการบริโภคแล้วจึงนำออกขาย ซึ่งในสมัยก่อนจะมีเรือมารับซื้อ ผลไม้ที่ปลูกในสวนลักษณะนี้ได้แก่ กล้วย มะไฟ มะม่วง มะพร้าว ขนุน ส้มโอ ฯลฯ และสวนใหม่ ได้แก่ สวนผลไม้ที่เริ่มมีการปลูกในเชิงพาณิชย์ และมีการดำเนินการอย่างจริงจังในระยะ 7 ปีที่ผ่านมา โดยปรับเปลี่ยนพื้นที่นา หรือไร่ ที่อยู่ในพื้นที่เนินน้ำท่วมไม่ถึงมาเป็นพื้นที่สวน ในระยะเริ่มแรกของการปลูกไม้ผลเริ่มต้นที่การปลูก มะนาว ชมพู่ พุทรา ลำไย มะม่วง ขนุน ส้ม

การปลูกไม้ผลเชิงพาณิชย์ เริ่มเข้ามาในหมู่บ้านนี้ โดยเกษตรกรรายหนึ่งที่มีอาชีพในการทำนา ซึ่งปกติทำนาทุกปี ปีละ 2 ครั้ง ก็ไม่สามารถสร้างฐานะที่มั่นคงให้แก่ครอบครัวได้ วันหนึ่งในเดือนพฤษภาคม ได้เดินทางไปที่จังหวัดสตูล ได้ไปพบเห็นสวนมะนาว ที่มีผลดกมาก จึงเกิดความประทับใจและตัดสินใจที่จะทำการปลูกมะนาว โดยได้ทำการพูดคุยปรึกษารื้อกับเจ้าของสวนมะนาวที่พบเห็นนั้นทันที และได้จัดการวางแผนนำกิ่งพันธุ์มะนาวมาทำการปลูกในพื้นที่นาที่มีอยู่ 12 ไร่ โดยในระยะแรกนี้ได้ลงต้นมะนาว จำนวน 800 ต้น โดยเลือกปลูกในพื้นที่นาที่เป็นที่เนิน น้ำท่วมไม่ถึง หลังจากการลงต้นมะนาวแล้วพบว่าให้ผลผลิตดี จึงได้ทดลองนำต้นไม้อื่นมาลง เช่น ส้มโอ ชมพู่ ส้มบางมด ลำไย ซึ่งการทำเช่นนี้มีการพูดกันว่า เกษตรกรรายนี้ “บ้า” ต่อมาเมื่อการดำเนินการเป็นไปได้อย่างดี ให้ผลผลิตดีและสามารถขายผลผลิตได้ราคา ทำให้มีคนเริ่มดำเนินการตามอย่างกันมากขึ้น พื้นที่นาที่เป็นที่เนิน น้ำท่วมไม่ถึงจึงถูกปรับเป็นพื้นที่สวนไป แต่อย่างไรก็ตามพื้นที่นาก็ยังคงเหลืออยู่เนื่องจากเป็นพื้นที่ที่ไม่สามารถปรับมาทำสวนได้ เช่นเป็นที่ลุ่มต้ำน้ำท่วมขัง ก็ยังคงเป็นพื้นที่นาไว้ ด้วยจุดเริ่มต้นดังกล่าวทำให้ชาวสวนในพื้นที่นี้ บางราย นอกจากจะมีพื้นที่ในการทำสวนแล้วยังมีพื้นที่บางส่วนในการทำนาอีกด้วย

ในระยะแรกของการปรับเปลี่ยนจากพื้นที่นาสู่การทำสวนไม้ผลนี้ ชาวบ้านต้องอาศัยการเรียนรู้การศึกษาทดลองและการเลียนแบบอย่างจากผู้ที่ทำเนิการมาก่อนหรือผู้ที่ประสบความสำเร็จจากการทำสวนทั้งในและนอกพื้นที่ นอกจากนั้นแล้วยังได้รับการสนับสนุนจากเจ้าหน้าที่ของรัฐ เช่น เกษตรจังหวัด และเกษตรตำบลได้เข้ามาช่วยเหลือแนะนำเกี่ยวกับการใช้ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง ตลอดจนการดูแลรักษาผลของต้นไม้เพื่อให้ได้ผลผลิตที่มีคุณภาพ การทำสวนในระยะนี้ อาศัยแรงงานในครัวเรือนเป็นสำคัญ มีการเอาแรง

กันบ้าง เช่นเดียวกับการทำนา โดยการเอาแรงนี้จะใช้การพิจารณาถึงความจำเป็นและความเร่งด่วน ก็จะไปลงแรงช่วยในส่วนที่จำเป็นก่อน เมื่อมีการดำเนินการทำสวนผลไม้กันมากขึ้นแรงงานที่มีอยู่ไม่เพียงพอ ประกอบกับการอาศัยแรงงานระหว่างกันก็ไม่สามารถทำได้ เนื่องจากการพัฒนาด้านการเกษตรที่มีการทำนาถึงปีละ 3 ครั้ง และงานลักษณะอื่นที่มีการพัฒนาเพิ่มขึ้น ในพื้นที่เช่น การเลี้ยงปลาตก ทำให้ไม่สามารถอาศัยแรงงานระหว่างกันได้ จำเป็นต้องอาศัยการจ้างแรงงาน ซึ่งแรงงานรับจ้าง ได้แก่ ผู้ที่ไม่มีที่ดิน หรือ ที่นาของตนเอง หรือที่มีที่ดินน้อยพอมีเวลาวางที่จะมารับจ้างได้ อย่างไรก็ตามการจ้างแรงงานมีเป็นบางส่วนเท่าที่จำเป็นเฉพาะในส่วนที่ไม่ทันเท่านั้น เช่นการเก็บผลมะนาว ในกรณีที่ปลูกจำนวนมากก็ไม่สามารถเก็บหรือแต่งกิ่งได้ทันจำเป็นต้องมีการจ้างแรงงาน

การทำสวนไม้ผลนี้ นอกจากต้องอาศัยการเรียนรู้ถึงลักษณะพันธุ์ไม้ และธรรมชาติของต้นไม้ที่เลือกทำการปลูก โดยการศึกษาจากตำรา และการศึกษาจากผู้ที่มีประสบการณ์ แล้ว ในพื้นที่ชุมชนแห่งนี้ ยังมีลักษณะพิเศษที่มีการแพร่กระจายความรู้ ประสบการณ์กันอย่างกว้างขวาง ไม่มีการหวงความรู้ดังจะเห็นได้จากการให้ทัศนะในเรื่องนี้ของเกษตรกรที่ทำสวนดังนี้

“ผมทำอะไร ถ้าเห็นดี เขามาถามผม ผมก็จะบอกไป จะไม่กีดกันใคร”

“ต้องทำเป็นตัวอย่างก่อน ได้ผลแล้วเขาจะมาดู ช่วงแรกๆที่เขาเอาไปทำ ผมก็ติดตามดูแลให้ ก็แนะนำ วิชาไม่มีปิดบัง ก็อยากให้พัฒนาคุณภาพดีขึ้นไป “

“ที่เผยแพร่เพราะจากการไปดูงานหลายๆที่ ส่วนมากชาวสวนจะไม่ค่อยบอกกัน เขาจะปิดกันอะไรกัน เพราะผมไม่ได้หวังตลาดตรงนี้ คือให้ผู้ต่างประเทศเขาได้ถึงจะไปรุ่ง ถ้ามาปิดบังกันเอง เท่ากับว่า ทำให้ตลาดไม่ขยายด้วย อย่างผมทำคนเดียวไม่พอ ไม่พอส่งอยู่ดีมันน้อยไม่คุ้ม”

ด้วยทัศนะของบุคคลที่จัดได้ว่าเป็นแนวหน้าของผู้นำการทำการทำสวนไม้ผล ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญในการทำให้การขยายตัวของทำการทำสวนไม้ผลดำเนินไปอย่างกว้างขวางรวดเร็ว

นอกจากการเผยแพร่ความรู้ดังกล่าวแล้วสภาพพื้นที่ ซึ่งได้แก่สภาพดิน อากาศ ก็มีความเหมาะสมทำให้การเพาะปลูกเป็นไปอย่างได้ผลดี ดังคำกล่าวของชาวสวนผู้หนึ่งที่เคยออกไปทำการปลูกพืชสวนในพื้นที่อื่นเป็นเวลานาน แต่กลับมาทำการปลูกพุทราในพื้นที่ชุมชนแห่งนี้ว่า “ที่นั่นดินจะดีกว่า หวานกว่า ชิมซบน้ำได้ดีกว่า ที่โน่นเป็นดินลูกรัง สูบน้ำปั๊ม ประมาณครึ่งชั่วโมง น้ำบอກก็แห้งแล้ว ที่นี้สูบ 3 วัน ยังดูชุ่มอยู่ ดินจะให้ความหวานกว่า เจริญเติบโตได้ดีกว่า “

การทำสวนไม้ผล นอกจากต้องอาศัยความรู้ทักษะเกี่ยวกับการเพาะปลูก การใช้สารเคมี การบำรุงดูแลรักษา การเก็บผลผลิต ประกอบกับการเลือกพื้นที่ที่เหมาะสม แล้ว แม้ว่าการทำสวนไม่จำเป็นต้องใช้อุปกรณ์เครื่องมือที่ซับซ้อน หรือใช้เครื่องทุ่นแรงที่อาศัยเทคโนโลยีที่ยุ่ยากอะไร ซึ่งอาจกล่าวได้ว่า อาศัยเครื่องมืออุปกรณ์ในการดำเนินการไม่มากนักเมื่อเทียบกับการทำไร่ทำนา แต่จำเป็นต้องอาศัย

แรงงานในการดูแลสูง ประเด็นคำถามสำคัญ คือ ความสำเร็จของการทำสวนไม้ผลมีกระบวนการพัฒนามาอย่างไร และอะไรคือเงื่อนไขของความสำเร็จดังกล่าว

- กระบวนการพัฒนาสวนไม้ผล

การแสวงหาความรู้ และการสนับสนุนจากภาครัฐ เนื่องจากพื้นเพเดิมของพื้นที่นี้ มิได้มีการทำสวนมาแต่เดิมแต่เป็นพื้นที่ในการทำไร่ทำนา ซึ่งการปรับเปลี่ยนวิถีการผลิตจากการทำไร่ทำนาไปสู่การทำสวนที่ต้องอาศัยการแสวงหาความรู้ และการดำเนินการใหม่ ซึ่งการแสวงหาความรู้ในส่วนนี้เกิดจากการศึกษาดูงานจากต่างถิ่น เช่นที่ ลำปาง พะเยา เชียงราย เชียงแสน ยโสธร โดยแหล่งสำคัญที่ให้ข้อมูลเกี่ยวกับแหล่งความรู้ได้แก่ รายการวิทยุเกี่ยวกับการเกษตร และจากการอ่าน หนังสือ เอกสาร ตำรา ทดลองปฏิบัติ สังเกต การลองถูกลองผิด ซึ่งจะพบว่าชาวสวนจะมีการวิจัย และทดลองปฏิบัติในการบำรุงรักษาต้นไม้ในสวนอยู่เป็นประจำ เช่น ในการ บำรุงรักษาต้นพุทรา ได้มีการทดลองระหว่างการตัดแต่งกิ่งกับต้นที่ไม่ตัดแต่งกิ่ง พบว่า ต้นที่ปล่อยให้กิ่งคลุมดิน ระวัง เชื้อราจะขึ้น ทำให้ผลพุทราเน่า นอกจากนั้นยังมีลักษณะของการตื่นตัวเกี่ยวกับการแสวงหาข้อมูลและการทดลองนำพืชใหม่ ๆ มาปลูกในพื้นที่ ดังจะเห็นได้จากการปรับเปลี่ยนพืชในสวนอยู่เป็นประจำ เช่น การปรับต้นชมพูออกไปเมื่อราคาตกต่ำมากและไม่เห็นแนวโน้มที่ดีขึ้นในอนาคต หรือการศึกษาข้อมูลการปฏิบัติจากผู้ดำเนินการไปแล้วได้ผล ซึ่งการถ่ายทอดและการเรียนรู้เป็นไปอย่างไม่มีมีการหวงวิชา ตลอดจนการได้รับการสนับสนุนจากภาครัฐทั้งในแง่การให้บุคลากรมาแนะนำด้านวิชาการเกษตร โดยการเข้ามาให้ความช่วยเหลือของเกษตรจังหวัด เกษตรตำบล ตลอดจนแหล่งเงินทุนเพื่อการเกษตร เช่น ธกส. หรือโครงการเงินกู้จากกองทุนต่างๆ เพื่อปรับปรุงด้านการเกษตร โดยให้กู้โดยคิดดอกเบี้ยต่ำ โดยให้กู้ดอกเบี้ยร้อยละ 5 ถ้านำไปใช้ในการเกษตรแต่ถ้าใช้เพื่อการบริโภคดอกเบี้ยจะสูง ถึงร้อยละ 15 ทำให้การดำเนินการสวนไม้ผลมีการแพร่หลายทั้งด้านข้อมูลความรู้ และการลงทุนดำเนินการ โดยในด้านของการลงทุนดำเนินการนั้น มีแหล่งเงินทุนในการดำเนินการหลายแห่ง ด้วยกัน แม้ว่าชาวบ้านในพื้นที่ที่ทำการศึกษานี้มีทัศนคติเกี่ยวกับการทำสวนว่าเป็นงานที่ต้องมีทุน คือคนที่ไม่เดือดร้อนถึงจะลงสวนได้ เนื่องจากต้องใช้เวลา 4-5 ปี กว่าจะได้ผลผลิต ถ้าใช้เงินกู้ก็จะมีดอกเบี้ยสูง หรือถ้าเก็บเกี่ยวผลผลิตได้ก็ต้องส่งย้อนหลายปี แต่อย่างไรก็ตามการลงทุนทำการเกษตรจำเป็นต้องอาศัย เงินทุน ซึ่งหากเกษตรกรไม่มีเงินทุนของตนเองเพียงพอ ก็จำเป็นต้องอาศัยการกู้ยืม

แหล่งเงินทุนสำคัญที่เกษตรกรใช้ในการนำมาเป็นต้นทุนในการผลิตได้แก่ การกู้ยืมจากชาวบ้านด้วยกัน เช่น ญาติ พี่น้อง หรือกู้จาก ธกส. ซึ่งสามารถทำการกู้ได้ 2 กรณีคือ การใช้หลักทรัพย์ของตนเองค้ำประกัน กับการรวมเป็นกลุ่มประมาณ 10 คน และให้สมาชิกในกลุ่มค้ำประกันกันเอง ซึ่งลักษณะของการดำเนินการในสองรูปแบบจะมีผลต่อวงเงินกู้ยืมและระยะเวลาของสินเชื่อ ที่ต่างกันโดยการกู้โดยใช้หลักทรัพย์ค้ำประกันจะ เป็นสินเชื่อระยะยาว ส่วนการกู้โดยใช้บุคคลค้ำประกันจะเป็นสินเชื่อระยะสั้น

แหล่งเงินกู้ก็แหล่งหนึ่งที่สำคัญคือ สหกรณ์ แต่การกู้กับสหกรณ์ หรือ ธกส. จะสามารถกู้ได้เพียงแห่งเดียว เนื่องจากเป็นหน่วยราชการเหมือนกัน ดอกเบี้ย เงินกู้ก็อยู่ในระดับเดียวกัน

เทคนิควิธีการดูแลรักษาไม้ผล ในการปลูกไม้ผลแต่ละชนิดจะมีเทคนิคและวิธีการในการปลูก บำรุง ดูแลรักษา ตลอดจนผลผลิตที่ได้แตกต่างกันไปขึ้นอยู่กับลักษณะเฉพาะของไม้แต่ละชนิด เช่น

การปลูกมะนาว ต้นทุนสำคัญคือกิ่งพันธุ์ ซึ่งจำเป็นต้องซื้อกิ่งพันธุ์ โดยสามารถหาซื้อได้จากสวนที่มีการปลูกมะนาวอยู่ โดยราคากิ่งละ 10 บาท ซึ่งเป็นราคากิ่งที่เกษตรกรต้องนำมาชำเอง ถ้าเป็นกิ่งพันธุ์ที่ชำแล้ว จะมีราคาสูงขึ้นเป็น 25 บาท การชำกิ่งมะนาว ต้องชำในถุงที่มีการเตรียมดินโดยผสมดินที่ใช้ในการชำกิ่งมะนาวนี้ประกอบด้วย ขี้เถ้า กาบมะพร้าว ดิน ปุ๋ยคอกผสม คลุกเคล้ากัน

การใช้กิ่งพันธุ์ที่ได้จากการทาบกิ่ง ทำได้โดยการเพาะต้น ก่อนแล้วจึงนำไปทาบกิ่ง โดยการบากเป็นปากฉลามแล้วนำไปทาบกิ่งที่เหมาะสม โดยการเลือกกิ่งที่จะนำมาทาบกิ่งนั้นถ้าต้นที่เพาะโตกว่ากิ่งทาบกิ่งจะให้ผลดี เนื่องจากเนื้อเยื่อเยื่อใยน้ำเลี้ยงเพียงพอ การเติบโตของกิ่งพันธุ์ก็จะเติบโตได้ดี กรณีที่ต้นเพาะเล็กกว่ากิ่งที่ทาบกิ่ง น้ำเลี้ยงจะไม่พอ โอกาสที่กิ่งนั้นจะไม่เจริญเติบโตและตายสูง การดูแลมะนาวจำเป็นต้องอาศัย ปุ๋ย และยาฆ่าแมลง ในการบำรุงและดูแลต้นมะนาว ประกอบกับการตัดแต่งกิ่งหลังจากการเก็บผลผลิตแล้ว

การจ้างงานในสวนมะนาวมักจะมีการจ้างงานในช่วงเก็บผลเนื่องจากผลมะนาวจะตกมากเก็บไม่ทันการจ้างงานจะเกิดขึ้นในช่วงเก็บผล

การปลูกมะนาวแม้ว่าจะได้รายได้เล็กน้อย แต่ก็สามารถเก็บผลผลิตได้เรื่อย ๆ โดยมะนาวจะเริ่มให้ผลผลิต เมื่อปลูกไปได้เป็นเวลา 2-3 ปี ก็สามารถเก็บผลผลิตออกขายได้ และเมื่อผลผลิตเริ่มออกแล้วก็จะสามารถเก็บผลขายได้เรื่อยๆ โดยสามารถเก็บผลได้ 3-4 วันต่อครั้ง ราคามะนาวกรณีที่อยู่ในระดับผลละ 50 สตางค์ ก็สามารถอยู่ได้แต่ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับฤดูกาล และการเข้าสู่ตลาดของมะนาวจากสวนอื่นๆ ด้วย ซึ่งรายได้ในส่วนนี้สามารถนำไปใช้จ่ายในส่วนของปุ๋ย และค่าใช้จ่ายในครัวเรือนได้ นอกจากนั้นยังสามารถขายกิ่งพันธุ์สำหรับนำไปเพาะปลูกต่อไปได้อีกด้วย ซึ่งการขายกิ่งพันธุ์นี้มีได้กระทำเพียงเฉพาะการขายกิ่งพันธุ์เท่านั้นแต่ยังผูกพันไปถึงการแนะนำอธิบายให้ข้อมูลเกี่ยวกับการปลูก การดูแล บำรุงรักษา ตลอดจนปรึกษาแนะนำเกี่ยวกับการใส่ปุ๋ย ยาฆ่าแมลงต่างๆ รวมอยู่ด้วย

การปลูกพุทรา มีการจัดกระทำเช่นเดียวกับพืชสวนที่มีรูปแบบการปลูกเป็นแนว ระดับเดียวกัน โดยการลงพุทราต้องมีการวัดหลัก ปักหลัก เป็นแถว จากนั้นก็ขุดหลุม ตามหลักที่ปักไว้ จากนั้นจึงเริ่มลงมือปลูก โดยการปลูกต้องดำเนินการให้เสร็จในคราวเดียวกันเพื่อได้เป็นรุ่นเดียวกันซึ่งมีผลต่อผลผลิตที่จะออกมาเป็นรุ่นๆ ไป และสะดวกในการดูแล เก็บเกี่ยวผลผลิต การปลูก มีหลักการสำคัญคือหลุมที่ใช้ปลูกพุทราต้องไม่ลึก เนื่องจากดินช่วงบนจะอุดมสมบูรณ์และมีแร่ธาตุมากกว่าดินช่วงล่าง ประกอบ

กับพื้นดินมีลักษณะซึมซับน้ำได้ดี และมีสารให้ความหวานมากกว่า ทำให้พุทราเจริญเติบโตได้ดีการใส่ปุ๋ย ใช้ ปุ๋ยสูตร 15-15-15 ผสมยูเรีย และใช้ฮอร์โมนในช่วงออกดอก และในช่วงออกดอกนี้ต้องทำการตัดแต่งกิ่ง ไม่ให้มีกิ่งระพัน มิฉะนั้นจะเกิดเชื้อราลามขึ้นส่งผลให้ลูกเน่า

การใช้ยาฆ่าแมลงในพุทรา เนื่องจากศัตรูพืชของพุทราได้แก่ หนอนกินใบ จำเป็นต้องใช้ยาฆ่าแมลง แต่ไม่จำเป็นต้องใช้ยาวนานที่มีความรุนแรง หรือตัวยาสูง ซึ่งนอกจากมีราคาแพง แล้ว ยังเป็นอันตรายต่อสุขภาพด้วย โดยเกษตรกรเองได้มีความพยายามในการลดการใช้ยาฆ่าแมลงในการ ปลูกพุทรา โดยการให้ฮอร์โมนแทน คือ RBI ซึ่งเป็นสารที่ทำให้พุทราติดผลดี การฉีดยาประเภทฮอร์โมน มักจะทำในช่วงเช้า เนื่องจากในเวลาบ่ายแดดร้อนจัด เกสรจะหุบ ไม่ได้ผลเท่าที่ควร โรคพืชในพุทรา ได้แก่ ใบเน่า ลูกเน่า โคนเน่า โดยจะเริ่มจากยอดแห้งก่อน ซึ่งในระยะนี้ถ้ามีการดูแลตัดยอดออกก็就不用กลัวลามต่อไป แต่จำเป็นต้องฉีดยาป้องกันเชื้อราไว้ด้วย การตัดแต่งกิ่งจะเริ่มตั้งแต่พุทราออกดอก กิ่งจะถูกตัดไม่ให้มี กิ่งที่ระดินเลย โดยการตัดแต่งกิ่งนี้เป็นอีกวิธีการหนึ่งที่ช่วยลดปัญหาโรคพืช ซึ่งช่วยบรรเทาการใช้สารเคมีใน พืชสวนอีกด้วย ซึ่งจากการทดลองของเกษตรกร พบว่าการไม่ตัดแต่งกิ่ง จะก่อให้เกิดปัญหาเชื้อรา และผล เน่าได้

การใช้แรงงานในสวนพุทรา จะไม่มีการแบ่งแยกแรงงาน และไม่มีการแบ่งหน้าที่ การทำงานในสวนใช้วิธีการช่วยกันไป มีอะไรก็ช่วยกันไป ส่วนการจ้างแรงงาน ในสวนพุทรา มักจะทำในช่วง การตัดแต่งกิ่ง และการเก็บผล

พุทรา สามารถให้ผลผลิตได้หลังจากการปลูกเป็นเวลา 6 เดือน ครั้ง โดยต้นหนึ่ง ให้ผลประมาณ 60 กิโลกรัม โดยพื้นที่ 1 ไร่สามารถปลูกได้ประมาณ 80 ต้น แต่การเก็บเกี่ยวผลผลิตสามารถ ทำได้เพียงปีละ 1 ครั้ง ในช่วงตั้งแต่เดือน มกราคมถึงเมษายน โดยการดูแลรักษาต้นนั้นต้องมีการตัดแต่งกิ่ง เนื่องจากผลผลิตสามารถทำได้ปีละครั้งจึงมักจะปลูกมะนาวแซม เพื่อให้มีรายได้หมุนเวียน

ลักษณะเด่นของการปลูกพุทราในพื้นที่นี้ คือมีผู้ปลูกเพียงรายเดียว ที่เป็นพันธุ์ที่มี รสหวาน กรอบ การจัดจำหน่ายของสวนนี้กระทำโดยการติดต่อกับผู้ซื้อให้มารับถึงที่ โดยเฉลี่ยพุทราหนึ่งต้น จะให้ผลผลิตประมาณ 50 กิโลกรัม การจัดการด้านการตลาดใช้วิธีการเผยแพร่ให้กับบริษัท หรือผู้บริโภค โดยตรง เช่น การที่มีญาติพี่น้องในละแวกนี้มาเยี่ยมเยียนก็จะบอกต่อกันให้ทดลองชิม เมื่อลองรับประทาน แล้วติดใจก็กลับมาซื้อกัน

การกำหนดราคาในสวนของพุทรา มีรูปแบบวิธีการที่ต่างไปคือ การกำหนดราคา ขึ้นอยู่กับความพอใจและความสามารถในการดำเนินการค้าระหว่างกันในระยะยาวได้ โดย ฝ่ายผู้ผลิต ผู้รับ ซื้อจะตกลงราคาด้วยความเห็นใจกันทั้งสองฝ่าย โดยมีความคิดว่า “ตัวขาดทุนเขาก็ไม่ค้ากับเรา ถ้าอยู่ได้ก็ซื้อ ไป 10 บาท ถ้าไม่ไหวก็ลดลง 9 บาท ผมก็เอา แต่ต้องซื้อประจำนะ ” สำหรับการขายในสวนราคาอยู่ที่ 6

บาท ผลผลิตออกวันละ 1,000 กิโลกรัม โดยเฉลี่ยจะมีรายได้วันละ 6,000 บาท ซึ่งสามารถอยู่ได้ กรณีที่มีคนแปลกหน้ามาซื้อก็ขายในราคาส่ง

นอกจากนั้นยังมีการขายปลีกโดยนำใส่รถจักรยานยนต์ไปเร่ขายโดยออกขายในช่วงบ่ายถึงค่ำ ในกรณีที่มีผลผลิตเหลือยังนำไปแปรรูปโดยการดอง

การปลูกฝรั่ง สำหรับการปลูกฝรั่ง จุดสำคัญอยู่ที่การดูแลรักษา เมื่อฝรั่งออกดอกและผลในช่วงนี้ต้องมีการดูแลรักษา กล่าวคือ การตัดแต่งกิ่งฝรั่งที่กำลังออกผล ฝรั่งจะออกดอกเป็นช่อ การติดผลจึงมีลักษณะติดกันเป็นช่อ ประมาณ 3-5 ลูกต่อช่อ ซึ่งการติดลูกปริมาณมากนี้ไม่เป็นผลดีทำให้ผลฝรั่งไม่โต ไม่สวย และอาจทำให้กิ่งฝรั่งหักลงได้ จำเป็นต้องมีการดูแลตัดแต่งกิ่งและคัดเลือกผลฝรั่งที่สมบูรณ์ได้สัดส่วนสวยงามไว้ ส่วนผลที่ไม่สมบูรณ์ จำเป็นต้องปลิดทิ้งไป เมื่อตัดแต่งกิ่งและเลือกลูกที่สมบูรณ์ไว้แล้ว ก็จะมีการห่อผลฝรั่ง โดย การห่อฝรั่ง มีเทคนิคสำคัญคือ ต้องทำการห่อ 2 ชั้น โดยในการห่อชั้นในนั้นจะใช้ถุงพลาสติกห่อโดยถุงพลาสติกนี้จะต้องตัดตามเฉียงเพื่อป้องกันน้ำเข้า และเป็นการอบผิวผลฝรั่งให้ขาวและป้องกันแมลง เช่นแมลงวันทอง เข้ามารบกวนผิวของผลฝรั่ง ส่วนการห่อชั้นที่สองใช้กระดาษเช่นกระดาษหนังสือพิมพ์ ซึ่งมีลักษณะทึบแสง เพื่อป้องกันแสงแดด

ฝรั่ง กำลังประสบปัญหาเรื่องของราคาตกต่ำ ทำให้การห่อฝรั่งเป็นภาระเกี่ยวกับต้นทุนในการผลิต กล่าวคือการห่อฝรั่งจะเป็นการเพิ่มต้นทุนเรื่องของวัสดุอุปกรณ์และค่าจ้างแรงงานในการห่อทำให้รายได้จากการขายผลผลิตไม่คุ้มทุน ดังนั้นการดำเนินการดังกล่าวจึงจำเป็นต้องศึกษาข้อมูลเกี่ยวกับผลผลิตในตลาดระหว่างที่ผลผลิตยังไม่ออกสู่ตลาดด้วยเพื่อใช้เป็นข้อมูลในการวิเคราะห์ตัดสินใจในการดำเนินการผลิต เช่น ผลฝรั่ง ในช่วงที่เข้าทำการศึกษา พบว่าราคาฝรั่งตกต่ำมาก ราคาตกกิโลกรัมละ ไม่ถึง 3 บาท ทำให้การผลิตฝรั่งต้องมีการตัดทอนรายจ่ายลง “ ฝรั่งตอนนี้ ขายไม่ได้เลย คิดดูซิฝรั่งของผมเป็นพันต้น ต้นหนึ่งติดไม่รู้เท่าไร ถ้าไม่ห่อไม่มีปัญหา ถ้าห่อแล้วชิมันลงทุนเพิ่ม ค่าถุงค่าอะไรอีก ”

จะเห็นได้ว่าการทำไม่ผล จำเป็นต้องอาศัยเทคนิค วิธีการทั้งในเชิงวิชาการและในเชิงของทักษะปฏิบัติในการดูแลรักษา แต่ด้วยปัจจัยของการแสวงหาความรู้และการเรียนรู้ร่วมกันของเกษตรกรเอง ประกอบกับการส่งเสริมจากภาครัฐ ทั้งด้านความรู้เชิงวิชาการและแหล่งทุน ประกอบกับลักษณะสำคัญที่เป็นวิถีชีวิตหนึ่งของผู้ประกอบการอาชีพ คือ การมีกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน และถือว่าความรู้เป็นสมบัติสาธารณะ ไม่มีการหวงวิชา ความรู้สามารถแบ่งปันกันได้ ทำให้การทำไม่ผลในพื้นที่ชุมชนนี้มีการเผยแพร่ แพร่หลายและเติบโตได้อย่างรวดเร็ว ขณะเดียวกับที่ตลาดผลไม้มีลักษณะที่ผู้ผลิตไม่สามารถเข้าไปมีส่วนในการกำหนดราคาได้ทำให้การผลิตไม่ผลยังไม่สามารถให้ผลประโยชน์ตอบแทนที่คุ้มค่า ในขณะที่ต้นทุนในการผลิตในส่วน of ส่วนผลไม้จะมีลักษณะของรายจ่ายในการบำรุงรักษาซึ่งต้องเป็นรายจ่ายที่จำเป็น ไม่สามารถตัดทอนลงได้ และเกี่ยวพันถึงผลผลิตในฤดูถัดไป ดังที่ชาวสวนผู้หนึ่งกล่าวว่า “ไม่รู้จะหนีไปไหน ใจดีสู้เสือ รู้ว่าแพ้ ก็ต้องชก อยู่ไหนแหละ ไปไหนไม่ได้แล้ว ไปไหนไม่ได้มันจำเป็น”

- **ผลกระทบของผลผลิตจากการทำไม้ผลต่อชุมชน** ผลผลิตจากสวนที่ได้ในระยะแรก สามารถดึงดูดความสนใจของชาวไร่ชาวนาที่ทำนาอยู่เดิมได้เป็นอันมากทำให้มีผู้สนใจเข้ามาศึกษา และทดลองปลูกกันมากขึ้น ซึ่งนอกจากรายได้เชิงเศรษฐกิจแล้ว ยังก่อให้เกิดความภาคภูมิใจ ตลอดจนความสำคัญในการตระหนักถึงความสามารถในศักยภาพของตนเองเมื่อสามารถดำเนินการได้สำเร็จ ซึ่งเป็นผลให้มีการแสวงหาความรู้ใหม่ เช่น การทดลองไม้ผลใหม่ๆ อยู่เสมอ เกิดการตื่นตัวในการเรียนรู้ ค้นคว้าทดลอง

ผลผลิตจากสวนไม้ผลนอกจากผลไม้ตามฤดูกาลแล้ว ยังสามารถขายกิ่งพันธุ์ได้ด้วย หรือการเพาะต้นพันธุ์ขายได้ โดยการขายกิ่งพันธุ์นี้ยังเป็นส่วนสำคัญที่ก่อให้เกิดการเผยแพร่ความรู้เกี่ยวกับการปลูกการดูแลกิ่งพันธุ์นั้นด้วย และผู้ขายกิ่งพันธุ์จะทำหน้าที่เหมือนที่ปรึกษาเกี่ยวกับการเพาะปลูกดูแลกิ่งพันธุ์ ให้เจริญเติบโตต่อไปด้วยโดยเฉพาะการซื้อและนำกิ่งพันธุ์ไปเพาะปลูกในพื้นที่ใกล้ๆ โดยการแนะนำการปลูกนี้จะไม่ปิดบังกัน จะแนะนำในเรื่อง การปลูก การใช้ยาฆ่าแมลง การใส่ปุ๋ย ฝ่ายผู้ให้คำแนะนำมีความเห็นว่า “อยากให้เขาปลูก พบความสำเร็จเหมือนดังกับผมทำ ใครเอาไปก็สั่ง แนะนำกันไป” การขายกิ่งพันธุ์จึงเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้การทำสวนผลไม้ได้รับการเผยแพร่และกระจายไปอย่างรวดเร็ว และเป็นการสร้างเครือข่ายโยงใยที่สัมพันธ์กันในรูปของ การแนะนำแลกเปลี่ยนความรู้และร่วมกันศึกษา ค้นหาวิธีการแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นจากการดำเนินการ ซึ่งทำให้มีการสื่อสารและสร้างการติดต่อสัมพันธ์ร่วมกันในหมู่ผู้ปลูกไม้ผล

นอกจากนั้นยังสามารถสร้างงานให้กับคนในพื้นที่ ได้ในระดับหนึ่ง เช่น ความต้องการแรงงานในการเก็บผลมะนาว การตัดแต่งกิ่ง การห่อผลฝรั่ง การเก็บผลชมพู อย่างไรก็ตามความต้องการแรงงานในส่วนนี้อาจยังไม่มี ความแน่นอนมั่นคงเมื่อเทียบกับผลที่เกิดขึ้นจากการเลี้ยงปลาตก เนื่องจากตลาดผลผลิตในสวนของผลไม้ยังไม่มี ความมั่นคง ผลผลิตมักมีราคาต่ำ ทำให้ความต้องการแรงงานมีจำกัด เนื่องจากการใช้แรงงานรับจ้างจะผูกพันกับต้นทุนในการผลิตสูงมาก

- **ปัญหาของการทำสวนไม้ผล** ปัญหาสำคัญของการทำสวนไม้ผลคือ ความจำกัดในส่วน ของทุน และแรงงาน ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญในการดูแลรักษา บำรุง ผลผลิตให้มีคุณภาพ กล่าวคือ ในการทำสวนจำเป็นต้องอาศัย ทุน และแรงงานในการผลิต ตั้งแต่กิ่งพันธุ์ การปลูก การตัดแต่ง การฉีดพ่นยา การห่อ การเก็บผล เป็นต้น ล้วนต้องอาศัยแรงงานและวัสดุอุปกรณ์ซึ่งเท่ากับเป็นการลงทุนในการผลิต ดังนั้นเมื่อเกษตรกรมีทุนในการดำเนินการต่ำ ประกอบกับตลาดไม่แน่นอน หรือราคาตกต่ำ การลงแรงในการผลิต เพื่อให้ผลผลิตมีคุณภาพก็จะเป็นการเพิ่มต้นทุนในการผลิต ซึ่งทำให้การลงทุนลงแรงในการผลิตไม่คุ้มค่า ส่งผลให้ผลผลิตไม่มีคุณภาพ เมื่อผลผลิตไม่ได้คุณภาพตามที่ตลาดต้องการทำให้ผลผลิตไม่สามารถขายได้ หรือขายไม่ได้ราคา สืบเนื่องต่อไป

นอกจากนั้นแล้ว เนื่องจากการลงทุนทำสวนไม้ผลต่างๆมักเป็นไปในลักษณะของการเลียนแบบเอาอย่างจากผู้ประสบความสำเร็จ โดยมีได้มีการวิเคราะห์ถึงแนวโน้มตลาดในระยะต่อไป หรือการให้ความช่วยเหลือจากรัฐก็ยังเป็นการให้ความช่วยเหลือเพียงด้านเดียวคือด้านการส่งเสริมการผลิต แต่ยังไม่

ขาดในส่วนของการตลาดไป “ จังหวัดมาน้อย เข้ามาแจกหมพออย่างเดียวกเป็นเงินบ ก็เข้ามาดูแล แต่ถ้าดูแลหมายความว่ามาปลูกแล้วก็หาตลาดกันเองไม่ใช่มาปลูกแล้วจะหาตลาดให้ไม่มี” ทำให้ผลผลิตที่ผลิตออกมาได้มีจำนวนมากแต่ไม่มีตลาด หรือไม่มีราคาที่แน่นอน ไม่สามารถกำหนดราคาในการขายได้ และไม่สามารถที่จะตรวจสอบราคาผลผลิตได้ โดยชาวสวนไม่รู้วิธีการตรวจสอบราคา และไม่รู้แหล่งที่จะสามารถหาข้อมูลเกี่ยวกับราคาเพื่อนำมาตรวจสอบได้ ประกอบกับผลผลิตนั้นไม่สามารถเก็บไว้ได้ เนื่องจากจะเกิดการเน่าเสียได้ในระยะเวลานั้น ทำให้ต้องยอมขายผลผลิตไปตามราคาที่พ่อค้ากำหนดให้ อย่างไรก็ตามเจ้าของผลผลิตพยายามที่จะต่อสู้กับปัญหานี้โดยนำผลผลิตที่เหลือขายไปแปรรูป เช่น พุทราดอง ส้มแผ่น มะม่วงดอง แต่การแปรรูปในส่วนนี้เป็นส่วนน้อยที่เหลือจากการขายเท่านั้น การแปรรูปผลผลิตจำนวนมากยังไม่สามารถทำได้เนื่องจากขาดความรู้ เทคโนโลยี อุปกรณ์เครื่องมือ ซึ่งเป็นข้อจำกัดของเกษตรกรไม่ผล

ปัญหาสำคัญอีกประการหนึ่งของการทำสวนผลไม้ คือ การลงทุนในส่วนของการดูแลรักษา ไม่ว่าจะเป็นการตัดแต่งกิ่งการฉีดพ่นยากำจัดแมลงเป็นสิ่งที่จำเป็นต้องดำเนินการไม่ว่าราคาของยาฆ่าแมลง ปุ๋ย จะสูง การจ้างแรงงานในการดูแลสูง ก็เป็นสิ่งที่จำเป็นต้องทำไม่สามารถตัดทอนได้ เนื่องจากจะมีผลต่อการให้ผลผลิตของไม้ผลในฤดูต่อไป

นอกจากปัญหาดังกล่าวแล้วยังมีแนวโน้มของปัญหาการขาดแคลนน้ำ เนื่องจากพื้นที่สวนจะเป็นพื้นที่เนิน เมื่อการพัฒนาการเกษตรในพื้นที่ชุมชนหมู่บ้านแห่งนี้เป็นไปอย่างเข้มข้น มีการทำนาอย่างต่อเนื่องปีละ 3 ครั้งทำให้มีการใช้น้ำจากบ่อกันมาก ทำให้ระดับน้ำทรุดต่ำลง ฐานน้ำไม่ค่อยขึ้น

- **การปรับตัวเพื่อต่อสู้ปัญหา** การจัดตั้งกลุ่มผลไม้เกิดจากการเข้ามาของหน่วยราชการที่เข้ามาแนะนำให้มีการจัดตั้งกลุ่มขึ้นเพื่อความสะดวกในการติดต่อประสานงานกับทางราชการ โดยการจัดตั้งกลุ่มนี้ทางหน่วยงานราชการมิได้กำหนดให้ต้องจัดตั้งขึ้นแต่ให้เป็นไปโดยความสมัครใจ โดยให้พิจารณาถึงข้อดีในการจัดตั้งกลุ่มโดยชี้ให้เห็นถึงการรวมตัวกันของกลุ่มซึ่งจะนำมาซึ่งความสามารถในการต่อรองราคา การซื้อขาย และเป็นศูนย์ข้อมูลสำหรับกลุ่มผู้ผลิตไม้ผล ตลอดจนเป็นศูนย์กลางในการซื้อขายผลผลิต

เมื่อแรกตั้งกลุ่มนี้มีผู้สมัครเข้าเป็นสมาชิก 20 ราย โดยกลุ่มที่ตั้งขึ้นนี้เป็นกลุ่มที่เปิดรับสมัครสมาชิกผู้ปลูกไม้ผลภายในตำบลแห่งนี้ทั้งหมด ในระยะเริ่มแรกนี้ได้รับการสนับสนุนแนะนำดูแลจากเกษตรจังหวัด เข้ามาเยี่ยมเยียนทุกเดือน และมีการเข้าไปศึกษาดูสวนผลไม้ต่างๆที่เข้าเป็นกลุ่มสมาชิกโดยผลัดเปลี่ยนหมุนเวียนกันไป โดยหลังจากการเยี่ยมชมต่างๆแล้วจะมีการประชุมปรึกษาปัญหา เกี่ยวกับโรคพืช ซึ่งในส่วนนี้เกษตรจังหวัดเป็นส่วนสำคัญในการให้ข้อมูล ความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องโรคพืช การใช้ยา การดูแลรักษาผลผลิตที่ออกมาให้สวยงาม เช่น การแนะนำการห่อผลฝรั่ง เป็นต้น ที่เกี่ยวกับไม้ผลโดยในระยะเริ่มแรกของการดำเนินการกลุ่มนี้เกษตรจังหวัดได้เข้ามาช่วยเหลืออยู่เป็นเวลา 2 ปี 6 เดือน

การพบปะของสมาชิกในกลุ่มมักจะพบกันเมื่อนำเอาผลผลิตมาขาย และจะได้พูดคุยกันในระหว่างที่รอผู้ซื้อมารับซื้อผลผลิต และพบกันในวันที่ 29 ของทุกเดือน โดยกลุ่มออมทรัพย์จะมาคุยกันที่จุด

ขายผลผลิต ทุกเดือนโดยเรื่องที่มีการพูดคุยกันได้แก่ เรื่องสวน เรื่องการเก็บเงิน หรือปัญหาการเกษตร ที่กำลังเป็นปัญหาในขณะนั้น เช่น ปัญหาเพลี้ยกระโดด เป็นต้น

กรรมกรกลุ่ม เดิมมีเพียง 4 คน ปัจจุบันมีการตั้งเพิ่มเติมเป็น 8 คน โดยกลุ่มมีเงินทุนของกลุ่ม 5 หมื่นบาท ปัจจุบันมีสมาชิกกลุ่ม 48 คน โดยเกษตรกรที่ตัดสินใจเข้าร่วมกลุ่มไม่ผลนี้มีความคาดหวังเกี่ยวกับการรวมกลุ่มในส่วนของ การรวมตัวกันเพื่อสร้างพื้นฐานดีในการติดต่อซื้อขาย กับพ่อค้า ในการต่อรองราคา โดยจากเดิมก่อนมีการตั้งกลุ่มการซื้อขายผลผลิตกับพ่อค้า การตีราคาขึ้นกับพ่อค้าโดยพ่อค้าจะให้ราคาเท่าไรก็ต้องยอมรับ นอกจากนั้นการเป็นสมาชิกกลุ่มยังได้ประโยชน์จากการได้รับบริการการจัดหา ยาฆ่าแมลง ปุ๋ย ฯลฯ ในราคาถูก กว่าร้านค้าทั่วไป อย่างไรก็ตามการรวมกลุ่มนี้ยังไม่ครอบคลุมถึงการนำเอาพ่อค้าที่รับซื้อผลผลิตเข้ามาเป็นสมาชิกในกลุ่มด้วย และการปฏิบัติงานของกลุ่มแม้จะมีการประชุมเพื่อแลกเปลี่ยนความคิดเห็น หรือการปรึกษาปัญหาร่วมกัน แต่ก็ไม่มีข้อตกลงในการผูกมัดในส่วนของกรดำเนินการในส่วนของสมาชิกแต่ละคน

- การปรับเปลี่ยนรูปแบบการขายผลผลิตหลังจากการตั้งกลุ่ม

การขายผลผลิต ในรูปของผลไม้ เช่น มะนาว พุทรา ส้มโอ ฯลฯ เดิมการขายผลผลิต จะมีพ่อค้าหมู่บ้านละหนึ่งคน จะทำโดยการที่ต่างคนต่างขายไม่มีการมารวมกันขาย ไม่มีการคุยกันแต่มีจุด หรือสถานที่ขาย 2 แห่ง ใครมีผลผลิตมากก็ขายมาก โดยผลผลิตเหล่านี้จะถูกนำไปขายต่อที่ชุมแสง

หลังจากการมีการตั้งเป็นกลุ่มแล้ว การขายผลผลิตจะรวมกันขาย โดยพ่อค้าจะเป็นผู้ระบุจำนวนผลผลิตที่ต้องการ จากนั้นก็ทำการแบ่งปันส่วนเฉลี่ยกันไป เพื่อเป็นการควบคุมการผลิต และคุณภาพของผลผลิต เน้นการเก็บผลผลิตเฉพาะส่วนที่ผลแก่จัดเก็บขายก่อน ส่วนที่สวนไหนผลยังไม่แก่จัดให้ชะลอการเก็บไว้ก่อน กรณีที่ผลผลิตมากผู้ซื้อน้อยก็ต้องไปหาตลาดเพิ่ม สำหรับผู้ที่ไม่ได้เป็นสมาชิกก็สามารถนำผลผลิตมาขายได้ กรณีที่ผลผลิตนั้นยังไม่เต็มจำนวนที่พ่อค้าต้องการ เช่น ผลผลิตมะนาวถ้ายังไม่เต็มจำนวนที่ต้องการ ผู้ที่ไม่ได้เป็นสมาชิกก็สามารถนำผลผลิตมาขายได้ แต่สำหรับสมาชิกจะได้รับการติดต่อก่อน

การทำผลไม้ส่งออก เนื่องจากตลาดผลไม้ภายในประเทศมีความจำกัดและราคาไม่สูง การแก้ปัญหาในส่วนของกรทำสวนคือ ความพยายามในการขยายตลาดไปสู่การผลิตไม้ผลที่สามารถส่งออกนอกประเทศได้ แต่อย่างไรก็ตามการปลูกไม้ผลเพื่อการส่งออกนี้ก็มีความเสี่ยงสูง เช่นกัน ไม้ผลที่มีการนำสู่ตลาดนอกประเทศได้แก่ ชมพู่ ส้มโอ มะม่วง ฯลฯ อย่างไรก็ตามตลาดนอกประเทศจะมีการกำหนดมาตรฐานผลผลิตไว้สูง เช่น การกำหนดขนาด รูปทรงของผล ผิวของผล รสชาติ และเชื้อโรค เชื้อราที่จะติดไปกับผลผลิต ตลอดจนการหีบห่อผลผลิต ทำให้ต้นทุนในการผลิตสูงขึ้นโดยจำเป็นต้องมีค่าใช้จ่ายในส่วนของการดูแลบำรุงรักษา และการควบคุมรสชาติ ตลอดจน ผิวผลไม้และรูปทรงให้ได้สัดส่วนสวยงามน่ารับประทาน ปัญหาของการทำผลไม้ส่งออกคือ กรณีที่ผลผลิตไม่ได้คุณภาพตามที่ต่างประเทศกำหนดจะถูก

ส่งกลับและไม่สามารถขายได้ในคราวต่อไป แต่เนื่องจากผลไม้ที่ส่งออกเหล่านี้เป็นไม้ยืนต้น การลงทุนจึงสูง และหากทำการผลิตเพื่อส่งออกแล้วหากตลาดต่างประเทศไม่ยอมรับ ก็ทำให้ผลผลิตล้นขายภายในประเทศก็ไม่ได้ราคา การทำผลไม้ส่งออกแม้ว่าจะได้ผลประโยชน์ต่างกันมากเกือบเท่าตัว แต่ตลาดยังไม่มี ความแน่นอน สามารถทำได้เป็นบางช่วงเท่านั้น ไม่สามารถที่จะทำตลอดได้

- **เงื่อนไขความสำเร็จของกลุ่มไม้ผล** การปลูกไม้ผลนับได้ว่าเป็นกลุ่มอาชีพที่อยู่ในระยะ เริ่มต้น แม้ว่าจะประสบความสำเร็จพอสมควรในด้านการผลิตไม้ผลออกมาได้เป็นจำนวนมาก และมีคุณภาพ ซึ่งปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดความสำเร็จในส่วนนี้เกิดจากการตื่นตัวในการแสวงหาความรู้ และการส่งเสริม สนับสนุนทั้งในส่วนของผู้ดำเนินการสวนผลไม้ด้วยกันเองในพื้นที่ และจากผู้ดำเนินการสวนผลไม้นอกพื้นที่ ที่มีการติดต่อประสานไม่ว่าในรูปของการติดต่อซื้อขายกิ่งพันธุ์ซึ่งนำมาซึ่งการ แนะนำ ให้ความรู้ ติดต่อบริการ แลกเปลี่ยนความรู้ข่าวสารข้อมูลระหว่างกัน ตลอดจนการร่วมกันคิดแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นจากการดำเนินการ ตลอดจนการส่งเสริมสนับสนุนจากภาครัฐ ทั้งในส่วนของ การให้คำปรึกษาแนะนำความรู้ด้านวิชาการเกษตร และการจัดหาแหล่งเงินทุน และสภาพพื้นที่ที่เหมาะสมของชุมชนแห่งนี้

อย่างไรก็ตามปัญหาของการทำสวนไม้ผลนั้นก็ยังมีลักษณะเช่นเดียวกับผลผลิตทาง การเกษตรอื่นที่ไม่สามารถกำหนดราคาผลผลิตได้ ซึ่งในส่วนของราคาผลผลิตนี้ทำให้สถานการณ์ของการทำ สวนไม้ผลมีความมั่นคงน้อยกว่าการทำนา เนื่องจากการทำนาราคาข้าวยังมีการประกันราคาไว้ซึ่งเป็นการ ประกันความมั่นคงทางการผลิตของเกษตรกรได้ในระดับหนึ่ง ในส่วนของไม้ผลนั้นไม่มีการประกันราคาทำให้ ความมั่นคงในการผลิตต่ำ เสี่ยงต่อการผลิตแล้วไม่สามารถขายได้ เช่น ชมพู่ ฝรั่ง การปรับเปลี่ยนผลผลิตใน สวนไม้ผลก็ไม่สามารถทำได้อย่างรวดเร็วซึ่งการปรับเปลี่ยนมักจะไม่ทันกับความต้องการของตลาด เนื่องจาก ไม้ผลต้องอาศัยระยะเวลาในการเพาะปลูก ดูแลบำรุงรักษาจนกว่าจะให้ผลผลิต โดยในการบำรุงดูแลรักษา นี้ จำเป็นต้องมีต้นทุนในการดำเนินการ เช่น ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง การตัดแต่งกิ่ง การให้สารเคมีอื่นๆ เช่น ฮอรโมน เป็นต้น ดังนั้นเมื่อราคาผลผลิตตกต่ำจะส่งผลกระทบต่อการลงทุนการผลิตในระยะที่ผ่านมา การแก้ปัญหา โดยการรวมกลุ่ม เนื่องจากการรวมกลุ่มนี้ยังอยู่ในระยะเริ่มต้น และการดึงสมาชิกเข้ากลุ่มยังไม่ได้มีการ ดำเนินการอย่างกว้างขวางทำให้การจัดตั้งเป็นกลุ่มพลังเพื่อทำการต่อรองกับตลาดนั้นเมื่อน้อยทั้งด้านการจัดซื้อ ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง สารเคมีอื่นๆ ตลอดจน การต่อรองราคาผลผลิต ด้วยลักษณะการดำเนินการดังกล่าวอาจ กล่าวได้ว่าการดำเนินการของกลุ่มไม้ผลประสบความสำเร็จในด้านการผลิตเชิงปริมาณ ส่วนในด้าน การตลาดและการจัดการนั้น เมื่อพิจารณาโดยเปรียบเทียบ กับกลุ่มปลาดุกแล้ว จะเห็นว่ากลุ่มไม้ผลยังขาด ความรู้ ทั้งด้านเทคนิค วิธีการในการผลิตที่ทำให้ได้ผลผลิตที่มีคุณภาพและข้อมูล ในส่วนของตลาดไม้ผลแต่ละ ชนิด ทั้งด้านคุณภาพ และปริมาณ ตลอดจน ราคาผลผลิตของไม้ผลแต่ละชนิด และแต่ละระดับคุณภาพ ของผลผลิต ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้การจัดการ การวางแผนการลงทุนในการผลิต มุ่งเน้นที่การผลิตให้ได้ ปริมาณสูงสุด การลงทุนต่ำสุด แต่เพียงด้านเดียว และมุ่งที่การปรับเปลี่ยนไม้ผลในส่วนให้มีลักษณะแปลก

ใหม่ เพื่อเป็นผู้นำในการผลิต ซึ่งผู้นำในการผลิตนี้จะได้รับประโยชน์ก่อนแต่ก็จะเป็นประโยชน์เพียงชั่วระยะหนึ่งเท่านั้นตามการเติบโตของตลาดเมื่อตลาดชะงักหรือชะลอตัว ผลผลิตก็จะไม่สามารถขายได้เช่น ชมพู ฝรั่ง เป็นต้น การจัดการในการผลิตลักษณะนี้จึงไม่สามารถสร้างความมั่นคงในการผลิตได้ และเป็นการสะท้อนให้เห็นว่า กลุ่มไม้ผลยังไม่สามารถแก้ปัญหาให้กับเกษตรกรภายในกลุ่มได้

ทรัพยากรชุมชนกับการปรับตัวเชิงเศรษฐกิจเพื่อความเข้มแข็ง

การปรับตัวของชุมชนหมู่บ้านแห่งนี้ เริ่มตั้งแต่ การลดลงของทรัพยากรธรรมชาติ และความจำกัดในพื้นที่การผลิต ซึ่งอยู่ในรูปของการไม่สามารถเพิ่มพื้นที่การผลิต และการใช้ประโยชน์ จากพื้นที่ที่มีอยู่ประกอบกับการเพิ่มขึ้นของสมาชิกในครัวเรือน ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้คนตื่นตัว และพยายามปรับตัวในการผลิตเพื่อให้พอเพียงกับการบริโภค โดยการผลิตหลักในระยะนี้คือการทำนาปลูกข้าว

เมื่อมีการใช้เงินจ้างรถแทรกเตอร์ในการร่นป่า เพื่อขยายพื้นที่ในการผลิตทำให้เกษตรกรเห็นความสำคัญของเงิน และเมื่อการพัฒนาแหล่งน้ำเพื่อการเกษตร โดยการขุดเจาะบ่อบาดาลเป็นไปอย่างได้ผล ทำให้เกษตรกรสามารถควบคุมการผลิตได้ โดยไม่จำเป็นต้องพึ่งพาน้ำฝน การผลิตนอกฤดูกาลจึงสามารถทำได้ และการเข้ามาของคลองชลประทานทำให้แหล่งน้ำและบ่อบาดาลมีน้ำสมบูรณ์ ประกอบกับการแพร่กระจายของข่าวสารข้อมูลเป็นไปได้อย่างรวดเร็ว ผ่านทางวิทยุทราวานซิสเตอร์ และการเปิดการเชื่อมต่อกับภายนอกชุมชนด้วยเส้นทางคมนาคม ก็ทำให้เกิดการไหลเข้าของข้อมูล เทคโนโลยี ความรู้ ค่านิยมการผลิต การบริโภคจากพื้นที่อื่นเข้ามาในชุมชน ขณะที่ผลผลิตในชุมชนไหลออกไปโดยแลกเป็นเงินเพื่อสามารถนำมาใช้เป็นปัจจัยสำคัญที่จะดึง เทคโนโลยี เครื่องมือ เครื่องจักรที่ใช้ทุนแรงในการผลิต และสิ่งอำนวยความสะดวกในชีวิต ด้วยปัจจัย และ เงื่อนไขดังกล่าว ส่งผลให้เกิดการพัฒนารูปแบบการผลิต จากนาปีสู่นาปรัง และการปรับปรุงพันธุ์ข้าวไปสู่ข้าวพันธุ์ใหม่ที่ให้ผลผลิตสูง และระยะเวลาในการผลิตสั้น ตลอดจนการเพิ่มผลผลิตโดยการใช้ปุ๋ยเคมี และลดการใช้แรงงานโดยอาศัยเครื่องจักร ทำให้ผลผลิตเพิ่มขึ้นจากเดิมเป็นอย่างมาก การผลิตจึงปรับเปลี่ยนไปเพื่อการค้าเพื่อให้ได้ปริมาณเงินมากขึ้น อย่างไรก็ตามความพยายามในการปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิต และเทคโนโลยีในการผลิตโดยอาศัยเครื่องมือ เครื่องจักรเช่นการใช้รถไถ รถอีรว และอี๊ดุด แม้จะสามารถทุ่นกำลังแรงงานในการผลิต และระยะเวลาในการดำเนินการผลิตได้ แต่จำเป็นต้องมีการลงทุนสูงทำให้ยังไม่สามารถที่จะให้ผลผลิตที่ก่อให้เกิดค่าตอบแทนที่เพียงพอกับการบริโภค ดังนั้นจึงมีการพัฒนาการผลิตไปสู่การผลิตแบบหลากหลาย (Diversify) โดยการปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิตนี้เกิดจากการเปิดรับข้อมูลข่าวสารจากนอกชุมชน ส่วนการปรับพื้นที่การผลิตจากการทำนาไปสู่ การผลิตรูปแบบอื่นนั้นขึ้นอยู่กับปัจจัยสำคัญ คือ ทุนในการดำเนินการของเกษตรกรที่มีอยู่ และ ความเหมาะสมของพื้นที่ เช่นที่เนินน้ำท่วมไม่ถึง ดินเป็นดินร่วน อาจปรับสภาพไปสู่การทำสวนไม้ผล ส่วนพื้นที่เนินที่ดินเป็นดินเหนียวก็อาจปรับไปสู่การเลี้ยงปลาตก ส่วนพื้นที่ลุ่มน้ำท่วมถึงก็ยังคงสภาพพื้นที่นาต่อไป

การปรับตัวไปสู่การผลิตเพื่อการค้า โดยการพัฒนาไปสู่การผลิตที่หลากหลาย แต่ยังคงสภาพของการผลิตด้านการเกษตร เป็นปรากฏการณ์สำคัญที่ชี้ให้เห็นว่า อดีตมีผลปรากฏการณ์ในสังคมปัจจุบัน (social construct) ที่เกษตรกรไม่สามารถละทิ้งวิถีชีวิตของการเป็นชาวนา ที่มีการทำนาเป็นวิถีของชีวิต ดังนั้นการดำรงพื้นที่นาไว้จึงเป็นสิ่งที่พบได้จากเกษตรกรในทุกอาชีพที่มีปรับเปลี่ยนการผลิตจากการทำนาที่มีมาแต่เดิม ไปสู่การผลิตรูปแบบอื่น เช่น การเลี้ยงปลาดุก การเลี้ยงเป็ด การทำสวนไม้ผล ซึ่งเกษตรกรส่วนใหญ่ยังคงสงวนพื้นที่บางส่วนไว้สำหรับทำนาอยู่เพื่อความมั่นคงทางการผลิต นอกจากนั้นการปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิตนี้มีได้มุ่งเน้นที่ตัวเงินเพียงอย่างเดียวแต่จะเห็นได้ถึงความพยายามในการใช้ศักยภาพมนุษย์ (ตามความคิดของ Karl Marx) ในการตอบสนองความต้องการต่อพลังอำนาจของมนุษย์ในการจัดการกับธรรมชาติ การควบคุมการผลิต เพื่อให้ได้ผลผลิตที่มีลักษณะเฉพาะ (unique product) ดังจะเห็นได้อย่างชัดเจนในการดำเนินการจัดการของกลุ่มปลาดุก ที่ได้พยายามสร้างเงื่อนไข ที่จะทำให้ กระบวนการของการผลิต (work) ทั้งด้านการจัดระบบการเลี้ยงปลา และการเคลื่อนไหวที่มีวัตถุประสงค์ (activity) เช่น การจัดระบบนำเข้าอาหารและสิ่งจำเป็นอื่นๆในการเลี้ยงปลา ให้เกี่ยวข้องกับการสร้างผลผลิตที่มีลักษณะเฉพาะให้มากที่สุด และการจัดระบบเกี่ยวกับตลาดที่รับซื้อปลา ซึ่งจะสะท้อนให้เห็นถึง รูปของการวางแผนการผลิต การคาดคะเนแนวโน้มตลาด ตลอดจนการเลือกและกำหนด วิธีการเพื่อบรรลุเป้าหมายในการผลิต

ปัจจัยสำคัญที่ทำให้การปรับตัวของชุมชนหมู่บ้านแห่งนี้เป็นไปได้ นอกจากลักษณะเฉพาะของสภาพพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ที่มีพื้นที่เหมาะแก่การเกษตร มีแหล่งน้ำที่สมบูรณ์แล้ว การมีผู้นำที่เคยมีประสบการณ์ในด้านการค้าขาย และการได้เรียนรู้จากประสบการณ์ที่ต้องไปทำงานนอกชุมชน ซึ่งจะได้ชัดในกรณีของผู้นำกลุ่มปลาดุก และผู้นำชุมชน โดยในส่วนของผู้นำกลุ่มปลาดุกจะสะท้อนให้เห็นถึงความพยายามแสวงหาความรู้ในการที่จะจัดการกับธรรมชาติของปลาดุกซึ่งเป็นเรื่องใหม่ที่ไม่เคยเรียนรู้มาก่อน โดยได้พยายามศึกษา ค้นคว้าทดลองการมีพื้นความรู้ ความสามารถในการสังเกต วิจัยทดลอง ประกอบการความไม่ย่อท้อ ไม่ยอมแพ้ และมีความพยายามที่ปรับเปลี่ยนไปเรื่อย ๆ ประกอบกับเป็นผู้ที่มีทุนในการดำเนินการสูง ทำให้สามารถที่จะต่อสู้กับความผิดพลาดล้มเหลวที่เกิดขึ้นได้ โดยช่วงเวลาแห่งการทดลองนี้ใช้ช่วงเวลายาวนานถึง 3 ปี ยิ่งไปกว่านั้นการดำเนินการจัดการเรื่องปลาดุกนี้เป็นการติดต่อการค้ากับบริษัทอาหารปลาซึ่งเป็นการติดต่อกับพ่อค้าในเชิงธุรกิจ ทำให้ความไว้วางใจในการดำเนินการแตกต่างจากการดำเนินการติดต่อกับหน่วยงานราชการ ทำให้การดำเนินการตั้งอยู่บนฐานที่ไม่พลีพลาหม ค่อยเป็นค่อยไป ซึ่งส่งผลให้เกิดการเรียนรู้ที่แท้จริง แม้ว่าผู้นำกลุ่มปลาดุกจะใช้ความรู้ที่ได้ในการจัดการ การดำเนินการการผลิตและการตลาดในกลุ่มปลาดุกแบบเบ็ดเสร็จ ซึ่งสมาชิกภายในกลุ่มให้การยอมรับเนื่องจากความรู้ที่สะสมในตัวผู้นำนั้นเป็นสิ่งที่ไม่มีสมาชิกคนใดปฏิเสธได้

สำหรับกรณีผู้นำชุมชนนั้น จะเห็นถึงความพยายามในการดำเนินการให้เกิดการหลอมรวมหมู่บ้านต่างๆ ให้มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน โดยการเปิดให้มีการช่วยกันคิด ช่วยกันทำ และลงมือปฏิบัติเป็น

ตัวอย่าง จนสามารถนำชุมชนชนะการประกวดหมู่บ้านได้ถึงในระดับอำเภอ จังหวัด และระดับเขต ซึ่งการผลักดันในส่วนนี้เป็นสิ่งที่นำมาซึ่งความภาคภูมิใจของสมาชิกในชุมชน ขณะเดียวกัน ผลตอบแทนจากการประกวดหมู่บ้านในรูปของตัวเงินก็สามารถนำกลับมาพัฒนาชุมชน และชื่อเสียงของชุมชนที่ได้รับจากการประกวดก็เป็นปัจจัยที่ทำให้ได้รับความสนใจและเข้ามาร่วมกันพัฒนาจากภาครัฐมากขึ้น

ยิ่งไปกว่านั้นการดำเนินการผลิตเพื่อการค้าในกลุ่มอาชีพต่างๆ ที่มีความหลากหลาย เป็นการสร้างความผูกพันของคนในกลุ่มอาชีพเดียวกันและระหว่างอาชีพที่มีความสัมพันธ์พึ่งพากัน เช่น การทำนา กับ การเลี้ยงเป็ดไข่ ที่เกิดจากการเรียนรู้ร่วมกัน การเผชิญปัญหาและแก้ปัญหาาร่วมกัน นอกจากนั้นกลุ่มอาชีพต่างๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชนยังเป็นปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดงาน และการจ้างงานในชุมชนซึ่งเป็นเงื่อนไขที่ทำให้สามารถดึงคนกลับเข้าสู่ชุมชนได้มากขึ้น และเมื่อมีงานเพิ่มขึ้นในชุมชน รายได้ของคนในชุมชนก็ดีขึ้น ส่งผลให้เศรษฐกิจภาพรวมของชุมชนดีขึ้นตามลำดับ และเป็นปัจจัยที่ทำให้ชุมชนเกิดศักยภาพในการช่วยเหลือพัฒนาบริการสาธารณะในชุมชนให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น เช่น ชาวบ้านร่วมกันบริจาคเงินเพื่อสร้างสถานีอนามัย หรือการให้เงินช่วยเหลือแก่โรงเรียน ซึ่งมีผลต่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตให้กับเด็กและเยาวชน ตลอดจนสมาชิกของชุมชนซึ่งเป็นพลังของชุมชนต่อไป ความสัมพันธ์ในลักษณะนี้จึงเป็นความสัมพันธ์ที่ส่งผลกระทบย้อนกลับไปมาซึ่งกันและกัน (Dialectic) ความเข้มแข็งในส่วนของคนในชุมชน และการผลิต จะส่งผลให้เกิดความเข้มแข็งในส่วนของการบริการสาธารณะ เมื่อการบริการสาธารณะเป็นไปได้อย่างมีประสิทธิภาพต่อชุมชนก็ส่งผลย้อนกลับสู่ประชาชนกลับไปที่กลับมาอย่างต่อเนื่อง

การเลือกกลยุทธ์ในการพัฒนาของชุมชนหมู่บ้านแห่งนี้ แม้ว่าจะเกิดจากการเปิดรับเอาความรู้ข้อมูลข่าวสารจากภายนอกชุมชน ซึ่งทำให้ต้องมีการพึ่งพิงส่วนอื่นๆ ของสังคม เช่น การพึ่งพิงตลาด ความรู้ และนวัตกรรมต่างๆ จากภายนอก แต่จากการปรับตัวเพื่อแก้ และเผชิญปัญหาโดยการรวมกลุ่มเช่น กลุ่มตลาดกุด เป็นการแสดงให้เห็นถึง ความพยายามในการใช้พลังอำนาจของมนุษย์ในการจัดการ โดยมีความรู้ ฐานคิดที่มีชุมชน หรือกลุ่มเป็นศูนย์กลาง ทำให้มีวิธีคิดที่มองชุมชน หรือ กลุ่มเป็นโครงสร้างหลัก และจัดการให้กลุ่มหรือชุมชน สามารถอยู่ได้อย่างอิสระคือสามารถกำหนดทิศทางของตนเองได้ สามารถมีส่วนร่วมมีเสียงในการดำเนินภารกิจได้อย่างเท่าเทียมกับส่วนอื่นๆ ของสังคม

ความนำ

ประเทศไทยได้พัฒนาประเทศตามแนวทางการสร้างความทันสมัยอย่างจริงจัง มานับเวลาไปน้อยกว่ากึ่งศตวรรษ อุดมการณ์กระบวนการพัฒนานี้แพร่หลายไปทั่วทุกพื้นที่ของประเทศในแง่ของการสร้างความเป็นเมือง อันเป็นการเปลี่ยนระบบนิเวศจากความเป็นป่าชนบท ทุ่งนา ให้กลายเป็นชุมชนเมือง เปลี่ยนแปลงระบบเกษตรกรรมซึ่งผลิตเพื่อบริโภคอย่างเพียงพอ ไปเป็นการทำเกษตรกรรมแบบการค้า เปลี่ยนระบบการผลิตที่ใช้แรงงานคนและสัตว์ มาเป็นการใช้เครื่องจักร เน้นค่านิยมของการใช้ความสามารถของบุคคลมากกว่าความสัมพันธ์ส่วนตัว มีการจัดองค์กรที่มีประสิทธิภาพ ระบบการเมืองมีความมั่นคง กฎหมายมีความเป็นสากล เชื่อถือได้ มีความเท่าเทียมทางการศึกษา ประชาชนมีเสรีภาพในการรับฟังข้อมูลข่าวสาร ซึ่งจากอุดมการณ์การพัฒนาแบบดังกล่าวได้กลายเป็นการวางแผนเพื่อปฏิบัติอย่างเป็นทางการเมื่อ พ.ศ. 2504

ในความเป็นจริงแม้ไม่มีการวางแผนเพื่อพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัยดังกล่าวประเทศไทยก็ดำเนินการพัฒนาประเทศตามแนวทางนี้มานานแล้ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเปิดประเทศเพื่อการค้ากับต่างประเทศด้วยการทำสัญญาเบาว์ริงเมื่อปี 2398 (กำชัย ลายสมิต, 2533 : 67) ซึ่งประเทศไทยเราได้ค้าขายไปยังต่างประเทศเพื่อนำเงินมาลงทุนและพัฒนาอุตสาหกรรม พร้อมกับ มีการลงทุนด้านโครงสร้างพื้นฐานด้วยการกู้ยืมเงินจากองค์กรระหว่างประเทศเพื่ออำนวยความสะดวกต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็น ไฟฟ้า ประปา โทรศัพท์ การโทรคมนาคม หรือการสื่อสารอื่น ๆ และเมื่อกระบวนการพัฒนาประเทศตามแนวทางดังกล่าวทวีความเข้มแข็งมากขึ้น ก็มีความจำเป็นต้องอาศัยเงินตรามากขึ้นเป็นเงาตามตัว ซึ่งที่มาของเงินตราที่สำคัญมีสองทางคือ จากการขายสินค้าและการกู้ยืมดังกล่าวแล้ว ทั้งนี้ประเทศไทยเลือกทำทั้งสองทาง สำหรับการขายสินค้าแน่นอนที่สุดว่าสินค้าอุตสาหกรรมในยุคแรก ๆ ของการเริ่มพัฒนานั้นมีการส่งออกน้อย ที่เป็นแหล่งรายได้จริง ๆ คือ สินค้าเกษตร เช่น ข้าว ข้าวโพด ปอ มันสำปะหลัง เป็นต้น สินค้าที่สำคัญของไทยคือข้าว (กำชัย ลายสมิต , 2535 : 69) ไทยเป็นประเทศที่ส่งข้าวออกขายต่างประเทศมากเป็นอันดับหนึ่งของโลกและข้าวเป็นสินค้าสำคัญเพราะตลาดโลกต้องการ แต่อย่างไรก็ตามโดยธรรมชาติของสินค้าทางการเกษตรจะมีราคาไม่สูง และไม่มีอำนาจต่อรองในตลาดเหมือนสินค้าประเภทอุตสาหกรรมหรือเทคโนโลยี ฉะนั้นประเทศไทยจึงไม่รวยหรือมีรายได้มากนักจากการขายข้าว และเมื่อข้าวกลายเป็นสินค้าหลักซึ่งค้าขายในตลาดทุนนิยม ย่อมเป็นธรรมดาที่กระบวนการปลูกข้าวซึ่งเป็นการผลิตสินค้าของชาวนาไทย จะถูกผลักดันให้เข้าไปในระบบการค้าแบบทุนนิยม ดังนั้นในระบบการผลิตข้าวของชาวนาไทยจึงต้องเผชิญกับระบบทุนนิยมอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

การผลิตข้าวของชาวนาไทย เป็นทั้งกระบวนการที่อยู่ภายใต้โครงสร้างของสังคมไทย อันเป็นสังคมที่ยึดความทันสมัยเป็นแนวทางในการเปลี่ยนแปลงหรือการพัฒนา และเป็นระบบการผลิตที่อยู่ในโลกทุนนิยม

การผลิตข้าวซึ่งมีความสามารถและความชำนาญที่ชาวนาไทยมีมาตั้งแต่อดีต ซึ่งแต่เดิมเป็นการทำนาเพื่อพอเพียงต่อการบริโภคในแต่ละปี ครั้นต่อมาสังคมไทยได้เปลี่ยนแปลงมาสู่ยุคสมัยใหม่ที่มุ่งผลิตข้าวอย่างมากออกสู่ตลาดโลก ทำให้มีการปลูกข้าวเพื่อขายซึ่งมีความต้องการมากกว่าเดิมด้วย

ปริมาณ 2 หรือ 3 เท่า เมื่อความต้องการเป็นเช่นนี้ กระบวนการผลิตข้าวต้องอาศัยเทคโนโลยีมาช่วยในการผลิต เช่น มีการเปลี่ยนพันธุ์ข้าวที่ให้ผลผลิตสูง (ต่อไร่) การใช้ปุ๋ยเพื่อข้าวออกงาม รวงโต จะได้ปริมาณข้าวมาก มีการใช้ยาฆ่าแมลงหรือปราบศัตรูข้าว ซึ่งแน่นอนว่าการเพิ่มประสิทธิภาพการผลิตนี้ ต้องมีการเพิ่มการลงทุนในการผลิตข้าวตามมากพอสมควร

ดังได้กล่าวแล้วว่าการผลิตข้าวเพื่อการค้าของชาวนาไทยเกี่ยวข้องกับระบบทุนนิยมคือ เมื่อชาวนาผลิตข้าวแล้วเกิดมูลค่าส่วนเกินโดยการนำไปสู่ระบบการแลกเปลี่ยนหรือการตลาดมี พ่อค้าคนกลาง เช่น เจ้าของโรงสี หรือตัวแทนโรงสี ซึ่งเป็นเจ้าของเทคโนโลยีที่เปลี่ยนข้าวเปลือกเป็นข้าวสารอันเป็นการลงทุนเพื่อเพิ่มมูลค่าอีกทอดหนึ่ง (ผลิตอีกขั้นตอนหนึ่ง) เป็นผู้รับซื้อข้าวเปลือกจากชาวนา แต่โดยธรรมชาติของนายทุนย่อมต้องลดต้นทุนให้มากที่สุดนั่นคือ การรับซื้อข้าวด้วยราคาถูกลงนั่นเอง คำถามที่เกิดขึ้นตรงนี้คือ ทำไมนายทุนหรือพ่อค้าคนกลางจึงสามารถกดราคาข้าวหรือซื้อข้าวจากชาวนาในราคาถูกได้ คำตอบน่าจะมีอยู่สองประการด้วยกันคือ ประการแรก นายทุนหรือเจ้าของโรงสีเป็นเจ้าของเทคโนโลยีการแปรรูปข้าวเปลือกเป็นข้าวสาร และประการที่สอง นายทุนสามารถจัดการหรือบริหารตลาดข้าวต่างประเทศ ซึ่งเป็นกระบวนการที่มีผลประโยชน์ที่เต็มไปด้วยกลไกซับซ้อนมากจนเกินความสามารถของชาวนาจะเข้าไปจัดการได้ด้วยตนเอง

ชาวนาไทย ตกอยู่ในภาวะจำยอม ขายข้าวในราคาที่ฝ่ายโรงสีหรือนายทุนเป็นผู้กำหนดหรือให้ราคาตลอดมา ถึงแม้บางครั้งชาวนาจะขายข้าวขาดทุนก็ต้องยอม มิฉะนั้นจะไม่มีเงินไปใช้หนี้สินรวมทั้งดอกเบี้ยเงินกู้ที่ไปกู้ยืมมา หากเก็บข้าวไว้รอขายตอนราคาดีก็ทำไม่ได้เพราะไม่มีที่เก็บข้าว ซึ่งนับได้ว่าระบบการค้าแบบทุนนิยมได้แทรกเข้าไปในวิถีชีวิตชาวนาอย่างเต็มที่แล้ว แต่ในบางชุมชนชาวนายังมีทางออกโดยสามารถดำรงชีพให้พออยู่รอดได้ ด้วยการผลิตข้าวออกสู่ตลาดทั้งภายในประเทศ และต่างประเทศ หรือลดการเอาเปรียบจากนายทุนลงไปได้ระดับหนึ่ง โดยมีกลไกของชุมชนเป็นปัจจัยในอันที่จะทำให้ชุมชนมีอำนาจในการต่อรองกับระบบทุนนิยมที่เอาเปรียบชาวนาได้ ซึ่งถือได้ว่า การเกิดกลไกนี้เป็นกระบวนการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน

กระบวนการวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ ศึกษาความสามารถในการสร้างความเข้มแข็งของชุมชนโดยการมีกลไกทางสังคมที่มีอำนาจต่อรองกับระบบทุนนิยม ที่ชาวบ้านซึ่งมีการทำนาเป็นอาชีพหลักหรือการปลูกพืชเชิงเดี่ยวตามระบบโครงสร้างการผลิตตามความทันสมัย ที่มีการจำแนกความแตกต่างทางโครงสร้างเพื่อก่อเกิดความเชี่ยวชาญด้วยการผลิตข้าว อันเป็นกระบวนการเพิ่มผลผลิตด้วยเทคโนโลยีสมัยใหม่ เป็นกระบวนการบูรณาการชุมชนให้มีความเป็นหนึ่งเดียวด้านการผลิตข้าว เพื่อส่งไปขายยังตลาด สามารถนำรายได้กลับมาสู่ชุมชน กระบวนการบูรณาการนี้เป็นการยึดมั่นในหลักการของชาวบ้านที่ไม่ยอมเสียเปรียบนายทุน เป็นกระบวนการที่มีพลัง เกิดจิตสำนึกของการถูกเอาเปรียบจากนายทุนแล้วดำเนินการต่อสู้ร่วมกัน ด้วยการตั้งโรงสีในรูปแบบสหกรณ์ของชมรมรักษาระบบชาตินิยมอันเป็นปรากฏการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นในหมู่บ้านของอำเภอภูซำ จังหวัดยโสธร

ดังนั้นจึงเป็นที่น่าสนใจว่า ในประการแรก อะไรคือเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้ชุมชนสร้างกลไกที่ทำให้ชุมชนเข้มแข็งได้ ประการที่สอง กลไกทางสังคมดังกล่าวมีกระบวนการสร้างความเข้มแข็งอย่างไรหรือดำเนินหน้าที่ของตนอย่างไร จึงทำให้บรรลุเป้าหมาย และประการที่สาม ชุมชนมีทรัพยากรอะไรบ้างที่เป็นพลังสำคัญที่เอื้อให้ชุมชนสามารถทำให้กลไกทางสังคมดำรงอยู่ได้

วิธีการศึกษา

การสัมภาษณ์ คือ การสนทนาแบบมีเป้าหมาย เพื่อจะนำมาซึ่งข้อมูลการเปลี่ยนแปลงจากอดีตถึงปัจจุบันในเชิงประวัติศาสตร์ชุมชนด้วยมุมมองของคนในชุมชน ซึ่งประกอบด้วยความคิด ความเชื่อ ทักษะ และประสบการณ์ในการดำเนินชีวิตนั้น โดยในการสอบถามจะใช้ข้อมูลตามแนวคำถามที่สร้างเตรียมไว้ล่วงหน้าก่อนเข้าชุมชน ซึ่งทำให้การสัมภาษณ์ในแต่ละประเด็นเป็นไปอย่างละเอียดและครอบคลุมปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในชุมชน รวมทั้งการไปสังเกตการปลูกข้าวและการดำเนินการของโรงสีภายในชุมชน

ในการสัมภาษณ์ระดับลึกเช่นนี้จะระมัดระวังเรื่องการถามนำ การแสดงความคิดเห็นส่วนตัวของผู้วิจัย ตลอดระยะเวลา 2-3 ชั่วโมง ในการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลหลักนั้นการสนทนาจะเป็นไปแบบเป็นกันเอง มีการซักถามโต้ตอบและทำความเข้าใจในแต่ละประเด็นให้ตรงกัน โดยใช้การบันทึกเสียงเพื่อให้สามารถเข้าถึงข้อมูลได้อย่างละเอียดภายหลังการสัมภาษณ์แล้ว ได้มีการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลหลักจำนวนรวม 25 คน ดังมีรายละเอียดดังนี้

เจ้าอาวาส	1 รูป
ผู้อำนวยการพัฒนาองค์กรเอกชน เจ้าหน้าที่โรงสี	3 คน
ผู้นำชุมชน / สมาชิก อบต.	5 คน
ชาวบ้านผู้ทำเกษตรอินทรีย์ และทำนาสวนผสม	10 คน
หัวหน้าสถานีอนามัย / หมอยาพื้นบ้าน / เจ้าหน้าที่ศูนย์สุขภาพ	3 คน
ผู้ช่วยอาจารย์ใหญ่ และกรรมการโรงเรียน	3 คน

การดำรงอยู่ของหมู่บ้านโรงสีสมัยก่อนเข้าสู่ยุคปลูกข้าวเพื่อขาย

ในยุคแรกๆที่มีการรวมตัวกันเป็นหมู่บ้าน การจับจองที่อยู่อาศัยร่วมกัน และการทำนานั้นเป็นไปเพื่อการบริโภคมากกว่าเพื่อเหตุผลอื่นใด การทำนาจะมีประมาณครอบครัวละ 5-10ไร่ ป่ายังมีความอุดมสมบูรณ์ ดินดี ปลูกผักเจริญงอกงามดี มีกินเพียงพออย่างไม่อดอยาก สำหรับที่ดินทำกินก็ไปจับจองกันเอง สภาพที่ดินผสมกันระหว่างที่นา ที่ดอน และที่ป่า สมัยนั้นยังไม่มีการจัดตั้งเรื่องเอกสารสิทธิ ใครอยากทำนาตรงไหนก็ไปถางป่าให้เตียนแล้วปักคันทนา เพื่อให้น้ำฝนขังได้ก็ทำนาปลูกข้าวได้แล้ว ซึ่งทุกคนรู้จักกันได้โดยปริยายว่าตรงไหนเป็นเขตนาของใคร ไม่ต้องมีเอกสารสิทธิ ซึ่งเป็นไปผ่านการรับรองกรรมสิทธิจากรัฐ

การทำมาหากิน

ยุคแรกที่มาอยู่ในชุมชนนี้ ชาวบ้านอาศัยการทำมาหากินเพื่อดำรงชีพโดยอาศัยธรรมชาติมากอาหารการกินนอกจากทำนาไว้กินข้าวแล้วก็อาศัยพืชผักหรืออาหารจากป่า เช่น สัตว์ต่าง ๆ ก็เข้าไปจับมาเป็นอาหาร เมื่อก่อนอาหารเหล่านี้มีอย่างเพียงพอ

แหล่งน้ำ การทำนาจะอาศัยน้ำฝนซึ่งเป็นไปตามระบบธรรมชาติคือปีละหนึ่งครั้ง สำหรับแหล่งน้ำเมื่อก่อนมีความอุดมสมบูรณ์มาก จะมี น้ำคำ ซึ่งหมายถึงน้ำไหลเป็นร่อง ผ่านหมู่บ้านใดก็เรียกเป็นชื่อหมู่บ้านนั้นเช่น ร่องแดง ร่องคำกล้า ตามหัวนามี น้ำสร้างบ่อน้อย หมายถึง น้ำบ่อเล็ก ซึ่งชาวบ้านขุดไว้ใช้ดื่มระหว่างทำนา เพื่อจะได้ไม่ต้องไปหาดื่มตามห้วย สำหรับแหล่งน้ำที่ลึกมากกว่าห้วยจะเรียกเล้าโพง จะนำมาใช้รดผักเช่นหอม กระเทียมที่ปลูกไว้บริโภค ส่วนน้ำกินน้ำใช้ตามบ้านเรือน ชาวบ้านจะขุดบ่อเป็นธรรมชาติจากใต้ดิน บ้านละประมาณ 5-10 บ่อ

แหล่งอาหาร แหล่งอาหารสมัยก่อนคือไปหาในป่าและทุ่งนา สภาพป่ายังอุดมสมบูรณ์ มีสัตว์ที่เป็นอาหารได้ยังคงอยู่จำนวนมาก เช่น หมูป่า กระต่าย ไก่ป่า กวาง

นอกจากป่าแล้ว แหล่งอาหารที่สำคัญอีกแหล่งหนึ่งคือห้วย หนอง คลอง บึง ไปทอดแห จับปลาทำกินกันได้เพราะมีอยู่เยอะ คนสมัยก่อนจับกบ จับเขียดกันได้มากไม่ต้องไปซื้อ และจะซุกซุมมากในเดือนหก เมื่อเอากะได้ส่งไปเพื่อจับตอนกลางคืนจะเห็นกบกระโดดไปมามากมาย ในห้วยมีปลาชุมมากขนาดลงน้ำจะมีปลาวายเข้ามาในตัวเอง แต่ถ้าเอาเบ็ดไปปัก ปัก 10 หลัง (คัน) ก็ได้ปลาทุกหลัง ทั้งนี้เนื่องจากตามธรรมชาติมีแหล่งเพาะพันธุ์ปลาตามเหง้าไม้ มีที่อยู่อาศัยของปลาตามกอไผ่ ในหนองเล็ก ๆ ภาษาอีสานเรียกว่า วังลึก ๆ ยังมีปลาอยู่มาก ซึ่งเมื่อได้ของมาแล้วจะเอามาแบ่งกินและนำมาแบ่งกัน ส่งให้บ้านใกล้เคียงแต่ในสมัยนี้ได้ของมาเท่าใดก็ได้ส่งขายเป็นเงินเป็นทองหมด

การสร้างบ้าน ชาวบ้านช่วยกันทำ ร่วมมือกัน สมัยก่อนไม่มีเลื่อยไม้เหมือนปัจจุบัน การแปรรูปไม้จะใช้ขวานเซาะให้เป็นร่อง แล้วลั่นให้เป็นแผ่นเอามาทำเป็นซื่อแปะประกอบเป็นบ้าน ไม่มีตะปูที่ยึดไม้ แต่จะใช้หวายมัดแทน ใช้หญ้าแฝกหญ้าคามุงหลังคา ใช้ไม้ไผ่ทำระแนง เอาไม้มาเจาะทำเป็นรางน้ำ หรือบางคนก็เอาไม้เป็นแผ่น ๆ มามุงเป็นหลังคาเหมือนการใช้กระเบื้องมุงในปัจจุบัน

การทอผ้า เสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่มทำใช้เองโดยการทอซึ่งมีทั้งฝ้ายและไหม ที่ชาวบ้านปลูกและเลี้ยงเองด้วยข้าวที่เหลือจากการบริโภค ซึ่งจะมีสีเหลืองแล้วนำมาทอผ้าเพื่อตัดเสื้อ กางเกงขาสั้นไว้ใส่ออกงาน ทำจากผ้าฝ้ายย้อมสีคราม สีมะเกลือ โดยไปจ้างตัด ซึ่งคนที่เป็นช่างตัดเสื้อมีน้อย บางทีในหมู่บ้านไม่มีก็ไปจ้างซึ่งอยู่อีกหมู่บ้านหนึ่ง แต่ค่าจ้างไม่แพง ตัวละไม่กี่สตางค์

การสานตะกร้า สานกระบุง สานแห เป็นภาชนะไว้ใช้ใส่ของหรือบรรจุผลิตภัณฑ์ทางการเกษตร และเป็นเครื่องมือจับหรือหาปลา มีการสานกระบุง ตะกร้า ซึ่งใช้ไม้ไผ่สานเพื่อเป็นภาชนะใส่สิ่งของ ใส่ผลไม้ มีการสานครุหรือกระเมอ โดยสานด้วยไม้ไผ่แล้วเอาขางไม้มาทาไว้ใช้เป็นภาชนะใส่น้ำ เวลาไปเอาน้ำมาจากบ่อก็ใช้ครุไปหาน้ำมา

การทำนา ทำนาเป็นอาชีพหลัก เพราะคนต้องกินข้าวเป็นอาหารหลักแต่สมัยก่อนก็ทำนา เพียงเพื่อการบริโภคเท่านั้น นาที่ทำที่แรกก็มีการบุกเบิกจับจองมีนาโดยการถางป่า ไค่นไม้ยืนต้นใหญ่ ๆ ออกแล้วทำการปักคันนาเพื่อให้สามารถกักเก็บน้ำได้ จากนั้นก็ทำการไถดิน ในตอนแรก ๆ ของการทำนาจะเริ่มด้วยการทำนาไร่ก่อน โดยใช้จอบหรือเสียบชุดดินเป็นหลุมแล้วหยอดเมล็ดข้าวเปลือกลงไป จากนั้นก็กอบดินเพื่อให้เมล็ดข้าวฝังอยู่ในดิน อันเป็นการป้องกันสัตว์กินเมล็ดข้าว เมื่อดินผ่านการทำนาไร่ไปครั้งหนึ่งแล้ว ครั้งต่อไปก็สามารถทำนาดำได้เพราะดินมีความร่วน เมื่อฝนตกลงมา มีน้ำฝนขังตามแปลงที่มีคันนาคั่นไว้ก็ทำการไถ แล้วก็ปักดำข้าวได้ ซึ่งเป็นการทำนาปีด้วยการปักดำ

การทำนาดำด้วยแรงงานสัตว์ไม่มีเครื่องจักร ชาวนาจะใช้ไถซึ่งทำด้วยไม้ที่มีผานไถสำหรับไถลงไปบนดินเพื่อเปิดหน้าดิน ให้ดินพลิกตัว กอบเอาหญ้าและวัชพืชแล้วทิ้งไว้ หญ้าและ วัชพืชก็จะตายในเวลาต่อมา

สำหรับพันธุ์ข้าวเป็นพันธุ์พื้นเมือง และมักปลูกข้าวเหนียว เพราะคนในชุมชนบริโภคข้าวเหนียว ส่วนข้าวเจ้ามีบ้างเล็กน้อยเอาไว้สำหรับทำขนมหรืออาหารบางประเภท เช่น ข้าวเจ้าพันธุ์ข้าวเจ้าแดง ข้าวเจ้าลอย สำหรับพันธุ์ข้าวพื้นเมืองมีหลายสิบชนิด เช่น พันธุ์ข้าวมันตอ ข้าวมันปู ข้าวขาวเล็ก ข้าวขาวใหญ่ ข้าวนางนวล ข้าวดอปปองแฉ่ว เป็นต้น การจะเลือกปลูกพันธุ์อะไรนั้นมักปัจจัยที่เกี่ยวข้องคือ ระยะเวลาของข้าวสุกพอจะเกี่ยวได้ คือหากสุกเร็วเกินไปพร้อมกัน สำหรับครอบครัวหนึ่ง ๆ อาจเกี่ยวข้าวไม่ทัน เมล็ดข้าวลงดินหมด ฉะนั้น ชาวนาต้องเลือกพันธุ์ที่สุกไม่พร้อมกัน และเลือกพันธุ์ที่เหมาะสมกับสภาพที่ดินในนาของตนเองอีกด้วย

ความสัมพันธ์ทางสังคม สมัยก่อนคนในชุมชนอยู่กันอย่างญาติพี่น้อง มีความสัมพันธ์ทางเครือญาติ นับถือกันทางสายเลือด คนมีความสัมพันธ์แบบใกล้ชิด เป็นพวกเดียวกัน เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ช่วยเหลือเกื้อกูลกันสูง ตัวอย่างเช่น หญิงที่คลอดลูกใหม่ ๆ ยังอยู่ในช่วงอยู่ไฟ ชาวนบ้านจะมีคติหรือความเชื่อว่า อาหารการกินจะกินอย่างไม่ระวังหรือกินตามใจไม่ได้ มิฉะนั้นอาจจะผิดอาหารถึงขั้นเจ็บป่วยคนอยู่ไฟจึงต้องงดเว้นอาหารหลายจำพวก ซึ่งถือเป็นอาหารแสลงเป็นอาหารต้องห้าม (ภาษาอีสานเรียก *ชะหล่า*) อาหารที่คนอยู่ไฟถูกจำกัดให้กินได้มีเฉพาะแคบปลา ข้าว และเกลือ ซึ่งหมายถึงของหายากนั่นเอง ชาวนบ้านในหมู่บ้านหากรู้ว่าใครอยู่ไฟก็จะนำอาหารที่คนอยู่ไฟกินได้คือ ปลามาให้ เอามาแบ่งปันกัน ใครมีอะไรกินได้ก็เอามายื่นให้ นี่คือการเอื้อเฟื้อเกื้อกูลที่เกิดขึ้นในชุมชนสมัยก่อน นอกจากนี้ยังมีกิจกรรมที่ช่วยสร้างความสัมพันธ์ระหว่างคนในหมู่บ้านเช่น การลงช่วง เป็นการรวมตัวกันตามความสนิทสนมนั่งล้อมวงรวมกองไฟในตอนกลางคืน เป็นคุ่มหรือเป็นวง มีการเป่าแคน ดัดพิน

ความเอื้อเฟื้อเกื้อกูลกันของคนในชุมชนสมัยก่อน อาจเนื่องจากความเป็นญาติพี่น้องแล้วยังเป็นเรื่องของการอยู่ร่วมกันในชุมชนหรือหมู่บ้าน ยังไม่มีคนภายนอกและวัฒนธรรมคนเมือง ยังไม่ได้เข้าไปครอบงำ ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมไม่ได้เข้ามา คนจึงอยู่กันอย่างไม่เอาเปรียบกันและอำนาจรัฐก็ยังไม่เข้าไปแทรกแซงความเป็นอยู่ภายในหมู่บ้านชุมชนมากเหมือนปัจจุบัน “คนสมัยก่อน แม้แต่ตำรวจเขาก็ไม่อยากจะเข้าไปในหมู่บ้านของเขา”

คนสมัยก่อนจะฟังพากันได้ไม่ว่าจะเป็นคนรวยหรือคนจน ไม่มีการแบ่งชั้นวรรณะ เช่น คนรวยต้องฟังแรงงานคนจน การหาแรงงานไม่ใช่จ้างตามระบบแรงงานสมัยใหม่ ที่มีอัตราค่าจ้างมาตรฐานรายวัน หากแต่มีวัฒนธรรมช่วยเหลือกันอยู่ เช่น การไปหาแรงงานไม่ใช่จ้าง แต่ให้เงินด้วยเช่นไปหาแรงงานคนจนมาทำนา ให้ค่าตอบแทนเป็นค่าจ้าง ไม่มีการขูดรีดเอาเปรียบค่าแรงงาน คนจนคนรวย ฟังพากัน

คนในชุมชนสมัยก่อนมีความสัมพันธ์กันบนพื้นฐานของการเคารพอาวุโส และเคร่งครัดในประเพณี ผู้อาวุโสหรือที่เรียกว่าคนเฒ่าคนแก่ ซึ่งเป็นผู้ที่ประพฤติดนเป็นคนดี มีความสุจริตไม่เอาเปรียบคนอื่น ไม่ลักขโมย เป็นคนเข้าวัดเข้าวา มีศีลธรรม ผู้อาวุโสดังกล่าวจะได้รับความเคารพจากคนทั่วไป ตามปกติคนเฒ่าคนแก่โดยทั่วไปก็ได้รับความเคารพนับถืออยู่แล้ว แต่ถ้าหากเป็นคนเคยบวชเรียน หรือมีความรู้สูง หรือเป็นคนที่มีบทบาทเป็นผู้นำ เช่น ผู้ใหญ่บ้าน ที่คัดเลือกตนเอง ยิงจะได้รับความเคารพนับถือจากชาวบ้านมากยิ่งขึ้น

ผู้อาวุโสมีบทบาทสำคัญประการหนึ่งในชุมชน คือ หากเกิดกรณีพิพาทหรือทะเลาะขัดแย้งกันจะไปเอาคนเฒ่าคนแก่ที่มีผู้เคารพศรัทธามาช่วยตัดสิน และผลการตัดสินก็ได้รับการยอมรับเป็นที่พอใจของทั้งสองฝ่ายเนื่องจากการพิสูจน์ความจริงอย่างตรงไปตรงมาและเปิดเผย เช่น กรณีควายไปกินข้าวในนาคนอื่น ผู้อาวุโสก็จะพาเจ้าควายและเจ้าของนาไปดูข้าวที่ควายกินว่ากินจริงหรือไม่ กินอย่างไร กินมากน้อยแค่ไหน เสียหายอย่างไร แล้วจึงมาตัดสินความเสียหายที่เกิดขึ้นว่าเป็นอย่างไร ต้องจ่ายค่าเสียหาย เสียค่าปรับหรือไม่ ซึ่งอาจเสียค่าปรับแค่ 10 บาท 12 บาท หรือ 5 บาท 2 บาท แล้วแต่ความเหมาะสมตามความเสียหายหนักเบาแตกต่างกันไป หรือกรณีบ่าวสาวผิดต่อกันล่วงเกินกัน หรือลักเลาะชกต่อยตีกันด้วยกำปั้น

คนในชุมชนสมัยก่อนเคร่งครัดหรือยึดมั่นในประเพณี เชื่อฟังคำสั่งสอนของพ่อแม่ เช่น สมัยก่อนหญิงสาว หากไปดูงานหรือดูมหรสพ ไปฟังหมอลำ หากพ่อแม่ไม่ได้ไปด้วยจะไม่ได้รับอนุญาตให้ไป คนหนุ่มสาวหากชอบพอกัน เรียกว่า แฉ่วสาว ผู้ชายไปบ้านผู้หญิง ไปนั่งคุยต้องมีพ่อแม่ นั่งอยู่ด้วย ผู้หญิงสาวต้องนั่งติดกับแม่ และ เวลาคุยกันหากเป็นกลางคืนต้องจุดไฟแล้วให้พ่อแม่ออกมาอยู่ข้างนอก กล่าวได้ว่า สมัยก่อนมีความพิถีพิถันมากในเรื่องนี้

นอกจากนี้ คนในชุมชนสมัยก่อนยังมีความเชื่อหรือนับถือผี เช่น ผีปู่ตาที่อยู่ตามป่า คอยรักษาป่า ใครไปตัดต้นไม้โดยไม่บอกหรือขออนุญาตจากผีไม่ได้ ซึ่งเรื่องนี้เป็นความเชื่อที่ทำให้คนในชุมชนมีความสัมพันธ์กับทรัพยากรธรรมชาติแบบไม่ทำลายหรือเอามาใช้มากเกินไป เป็นการสอนให้คนตระหนักและอ่อนน้อมต่อธรรมชาติ ต้องรู้จักเคารพธรรมชาติด้วยการขออนุญาต และเมื่อเป็นเช่นนั้นแล้ว คนจะเอาทรัพยากรเช่นไม้มาไม่มาก เพราะหากเอามากป่าอาจหมด ซึ่งจะเป็นการทำลายที่ถึงสถิติของผีป่า อาจถูกลงโทษทั้งชุมชนได้

ระบบการแลกเปลี่ยน การแลกเปลี่ยนในชุมชนจะมีการแลกเปลี่ยนสิ่งของกับแรงงาน อันเป็นการแลกเปลี่ยนที่เกี่ยวข้องกับความเป็นอยู่หรือการดำรงชีวิต คือเป็นการแลกเปลี่ยนสิ่งของเพื่อสนอง

ความต้องการในสิ่งที่ตนเองไม่มี เช่นการแลกเปลี่ยนระหว่างยาสูบกับแก่นคูณเคี้ยวหมาก หรือเอายาสูบไปแลกกับปลาร้า หรือเอายาสูบไม่แลกผัก สมัยก่อนการสนองความต้องการเหล่านี้จะไม่ใช้เงินตราเป็นสื่อกลางสำหรับการแลกเปลี่ยน คือไม่มีการซื้อขายนั่นเอง

ในกรณีซึ่งฝ่ายหนึ่งไม่มีสิ่งของไปแลกกับอีกฝ่ายหนึ่ง ก็ใช้วิธีการยืม เช่น การยืมข้าว เมื่อผู้กู้ยืมทำนาได้ข้าวแล้วก็จะเอาข้าวไปคืน ซึ่งสมัยก่อนยืมเอามาก่อน ชาวบ้านจะไม่คิดดอกเบี้ย

การแลกเปลี่ยนแรงงาน ชาวบ้านเรียกว่าลงแขก ทุกคนคิดว่าไปช่วยกันทำงานจริง ไม่ได้คิดว่าไปแล้วจะได้กินอะไร การลงแขกอาจลงแขกทำนา ลงแขกปลูกบ้าน ลงแขกเลื่อยไม้เป็นต้น การหาแขกมาลงจะไปตามคนสนิท ไปให้วุ่นกันมา

ระบบการประกันความพออยู่พอกิน จะเห็นได้ว่าการทำมาหากินหรือการดำรงชีพสมัยก่อนนั้น การอยู่กันแบบพอเพียงเพราะอาศัยทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ มีป่า มีอาหารที่สามารถไปเก็บหรือหามาจากป่า เช่น หมูป่า เห็ดหรือผัก หรือแม้แต่การทำนา ที่ดินก็มีความสมบูรณ์ แร่ธาตุที่เป็นอาหารพืชยังคงอยู่ ดินไม่จืดเหมือนปัจจุบัน มีระบบความมั่นคงของอาหารที่ได้รับการประกันจากการมีธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์เพราะคนมีจำนวนน้อย การบุกรุกทรัพยากรธรรมชาติไม่ค่อยมี คนอาศัยธรรมชาติอย่างเคารพตามระบบความเชื่อเรื่องผี ทำให้มีการพึงพิงธรรมชาติอย่างมีสำนึก

สภาพพื้นแผ่นดินยังเป็นป่า ที่นา พืชหญ้า ที่ใช้เลี้ยงสัตว์ซึ่งคนอาศัยใช้แรงงาน ในท้องไร่ท้องนา มีปู ปลา กบ เขียดเป็นอาหารการกิน ไปหามาก็ได้ เอามาก็แล้วก็พอ หรือเอามาเฉพาะพอกิน ซึ่งเมื่อก่อนมีมาก คนอาศัยรวมกันในหมู่บ้านด้วยความสัมพันธ์กันแบบเอื้อเพื่อเกื้อกูลกัน เพราะมีความเป็นญาติพี่น้องมีการช่วยเหลือแลกเปลี่ยนแรงงานที่อยู่บนความสัมพันธ์แบบดังกล่าว สังคมมีกลไกให้ความมั่นคงกับชีวิต เช่น หากมีคนอดข้าวจริงก็ขอทานกันได้ ไม่ว่าจะขอระหว่างคนในหมู่บ้านหรือไปขอที่วัด ซึ่งส่วนใหญ่คนอยากไปขอข้าวที่วัดกัน ดังเช่นท่านเจ้าอาวาสวัดกล่าวไว้ว่า “ข้าวเขาเนีย ทุกวันนี้ข้าวเขาพอกินหมดทุกครอบครัวใช้ใหม่ อาตมาบอกเป็นพระก็ดี เป็นสามเณรก็ดีนะ เขามาขอข้าวกินช่วยนั้น มาขอข้าวกิน เอาตระกร้าเนี่ยมาขอข้าวกิน พอพระไปบิณฑบาตมาเขาก็มาขอข้าวกิน”

ชุมชนอยู่อย่างพอเพียงต่อตนเอง เพราะในการผลิตไม่ได้ผลิตเพื่อการค้า หากผลิตเพื่อให้อยู่ได้ไม่ใช้เงินเป็นทรัพย์สินหลัก หากแต่ใช้น้ำไว้ ทรัพยากรธรรมชาติ หากใครมีทรัพย์สินเหล่านี้ก็ถือว่ามั่งคั่งค่า ไม่ต้องมีเงิน ในการดำรงชีวิตความเป็นอยู่สมัยก่อนปัจจัยในการดำรงชีพ หลายๆ อย่างเกิดขึ้นเอง เช่น ปลา หอย ปู ผักหรือเห็ด มีเพียงข้าวเท่านั้นที่คนผลิตขึ้นมาให้พอแก่การกิน จะมีเหลือบ้างก็อาจขายหรือให้ยืมกัน การขายข้าวสมัยก่อนจะขายเพื่อนำเงินไปซื้อของจำเป็นบางอย่างที่ชาวบ้านทำเองไม่ได้ เช่น ปลากระป๋อง ไม้กระบอก ปลาทุ ซึ่งหาไม่ได้ในหมู่บ้าน หรือขนมแห้งซึ่งคนในหมู่บ้านทำเองไม่เป็น แต่การขายข้าวจะน้อย เพราะจะขายแต่ละครั้งทำได้ลำบาก ต้องบรรทุกข้าวไปขายถึงเมืองยโสธรด้วยเกวียน ซึ่งต้องเดินทางกันถึง 2 วัน 2 คืน ราคาข้าวเปลือกสมัยก่อน 1 หมื่นเท่ากับ 12 กิโลกรัม มีราคาหกลสิ่ง ต่อมาเป็นหมื่นละสามบาท

การศึกษา แต่เดิมก่อนที่รัฐจะเข้ามาจัดระบบการศึกษา การถ่ายทอดความรู้ของคนในชุมชน สอดคล้องอยู่ในวิถีชีวิตประจำวัน ซึ่งเป็นไปเพื่อการทำมาหากินและดำรงชีวิตได้ ส่วนใหญ่ได้แก่การทำนา การรู้จักสมุนไพรที่สามารถรักษาโรคได้ สมัยก่อนวัดเป็นแหล่งศึกษา เป็นศูนย์กลางทั้งการศึกษา การแพทย์ การตัดสินคดีความ แต่ต่อมาเมื่อสังคมพัฒนาขึ้น มีการแบ่งแยกงานกันทำและมอบอำนาจหน้าที่ในการจัดการด้านต่าง ๆ ให้สถาบันในสังคม เช่น สถาบันทางการศึกษาก็คือโรงเรียน และกำหนดแกนของความรู้จากส่วนกลางในรูปของหลักสูตร และมุ่งสอนวิชาการที่สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัย ภาพของการสอนการทำมาหากินที่สอดคล้องไปในวิถีชีวิต เช่น การทำนา การจักสาน เครื่องใช้จิ้งค้อย ๆ หายไปจากชุมชน แต่ไม่ว่าโรงเรียนจะสอนอะไรก็ตาม พ่อแม่ทุกคนก็อยากส่งลูกให้เรียนสูง ๆ เพื่อจะได้ไม่ต้องลำบากเป็นชาวนาเหมือนพ่อแม่ และเห็นว่าหากเรียนสูงก็จะเป็นการเปิดช่องทางในการเข้าสู่อาชีพได้กว้างขวางกว่า ดีกว่า และสบายกว่าการทำนาซึ่งยากลำบาก นอกจากนั้นการรับราชการยังทำให้ได้สวัสดิการที่ดีกว่าอีกด้วย ดังนั้นเด็กนักเรียนส่วนหนึ่งที่จบการศึกษามัธยมศึกษาปีที่ 6 ที่โรงเรียนในชุมชนนี้ จึงพยายามไปสอบเข้าเรียนที่โรงเรียนตำรวจ ทหาร ที่สอบไม่ติดก็เข้าทำงานในโรงสีของชุมชน

ความร่วมมือระหว่างชาวบ้านกับโรงเรียน เป็นไปในรูปแบบที่โรงเรียนเป็นผู้กำหนด คือความร่วมมืออยู่ในระดับของการที่ชาวบ้านช่วยแรงในกิจกรรมงานประเพณีต่าง ๆ ที่โรงเรียนจัดขึ้น เช่น งานวันเข้าพรรษา ชาวบ้านจะมาช่วยกันทำกับข้าว ซื้อมื้อของ ขณะเดียวกันเวลาที่มีงานบุญหรือมีใครตายในหมู่บ้าน ครูโรงเรียนก็จะไปร่วมงานด้วย สำหรับความร่วมมือในระดับที่ต้องการให้ ชาวบ้านช่วยกำหนดหลักสูตรการสอนนักเรียนนั้นไม่เกิดขึ้น นอกจากนั้นทางโรงเรียนก็มีความเห็นว่าไม่ควรมีการนำวิชาการทำนามาบรรจุไว้ในหลักสูตรของโรงเรียน เนื่องจากเด็กๆ ได้เห็นและได้ทำนากันทุกคนอยู่แล้ว ความร่วมมือที่โรงเรียนต้องการ คือ ให้ชาวบ้านช่วยสนับสนุนผลผลิตทางการเกษตร เพื่อนำมาทำโครงการอาหารกลางวันให้เด็กนักเรียน ปัจจุบันโรงเรียนมีพื้นที่ 19 ไร่เศษ ที่สามารถปลูกไม้ยืนต้น เลี้ยงไก่ ปลูกผัก โดยเด็กนักเรียนช่วยกันทำเอง และนำผลผลิตมาเป็นอาหารกลางวันด้วย

เริ่มเข้าสู่ยุคทุนนิยม

ประมาณ พ.ศ. 2485 หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 สิ้นสุดลง ได้เกิดวิกฤตเศรษฐกิจโลกขึ้น ในขณะเดียวกันก็เป็นการเปิดโอกาสให้เศรษฐกิจกระแสทุนนิยมเข้ามามีอิทธิพลมากขึ้น ตามกระแสการเมืองโลกที่ประเทศอุตสาหกรรม อย่างเช่น สหรัฐอเมริกาเป็นฝ่ายได้เปรียบในการส่งสินค้า อุตสาหกรรมออก และขณะเดียวกันก็ต้องกวาดตูดิบบเพื่อการผลิตจากประเทศต่าง ๆ ด้วย ประเทศต่าง ๆ เริ่มมีความสัมพันธ์ภายใต้ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมระดับโลกอย่างลึกซึ้งมากขึ้น ผลกระทบจากระบบนี้ทำให้มีภาวะภายในประเทศที่มีภาคเกษตรกรรมซึ่งอยู่ในเขตชนบทเริ่มมีความสัมพันธ์ กับเมืองด้วยระบบทุนนิยมมากขึ้น นั่นคือ เมื่อเริ่มมีความต้องการสินค้าจากชนบท และขณะเดียวกันชนบทก็ต้องการสินค้าจากเมือง ซึ่งเป็นสินค้าอุตสาหกรรม และเกษตรกรรมเริ่มมีการแลกเปลี่ยนเพื่อการดำรงชีพที่มีดิถีซับซ้อนขึ้น อัน

เป็นความต้องการแบบบริโภคสินค้าที่หลากหลายขึ้นตามวิวัฒนาการของสังคม หรือการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นตามกระแสนิยม นั่นคือความต้องการสินค้าของชาวชนบท นอกจากอุปกรณ์เครื่องมือยังมีจอบ เสียม มีด หรือผานไถแล้ว สินค้าอุปโภค เช่น น้ำตาล น้ำมันก๊าด พริก น้ำปลา กะปิ ปลาทุ (เค็ม) อาหารประเภทปลาแห้ง เชือก เสื้อผ้าสำเร็จรูป (ของชาวนา)

การดำรงชีวิตแบบพึ่งพิงธรรมชาติเริ่มได้รับผลกระทบในเชิงของปริมาณการผลิตแต่ในรูปแบบของกระบวนการผลิตยังเหมือนเดิม กล่าวคือ ยังพึ่งพิงธรรมชาติ ทำนาจากน้ำฝน อาศัยความอุดมสมบูรณ์ของดินที่มีอยู่โดยไม่ต้องใช้ปุ๋ยหรือใช้ยาฆ่าศัตรูพืช หากแต่เพิ่มปริมาณการผลิตให้เหลือพอที่จะนำไปขายเพื่อนำเงินมาซื้อสินค้าจากเมืองได้ตามที่ต้องการ แต่การดำรงชีวิต ซึ่งเป็นการสร้างทางเลือกให้ชาวชนบทมีทางเลือกในการบริโภคมากขึ้น ทำให้มีโอกาสบริโภคสิ่งที่ชุมชนผลิตเองไม่ได้ เช่น น้ำตาล ปลาทุ กะปิ และทำให้เกิดความสับสนวุ่นวายมากขึ้น เช่น การซื้อเส้นด้ายมาทอผ้าเองแทนการปลูกฝ้ายแล้วปั่นเป็นเส้นด้าย

นี่คือการเริ่มดำรงชีวิตของชาวชนบท ที่อาศัยสินค้าหรือเครื่องมือทำมาหากินจากภาคเมือง อันเป็นการเริ่มเดินทางเข้าสู่ระบบทุนนิยมของชาวชนบทหรือหมู่บ้านแห่งนี้

การเข้าสู่ระบบทุนนิยมสมัยใหม่

การวางแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับแรกในปี 2504 อันเป็นการปฏิบัติการระดับมหภาคเพื่อนำสังคมไปสู่ความเป็นอุตสาหกรรมนั้น ได้ส่งผลกระทบไปถึงชุมชนระดับหมู่บ้าน นั่นคือ การพัฒนาอุตสาหกรรม ทั้งนี้รัฐต้องการเงินทุนทั้งจากภายในประเทศและภายนอกประเทศ อันได้แก่การกู้ยืมจากประเทศที่พัฒนาแล้วหรือจากสถาบันการเงินต่าง ๆ สำหรับแหล่งเงินจากภายในประเทศ คือรายได้จากการส่งออกสินค้า ซึ่งสินค้าออกที่สำคัญของไทยก็คือข้าว อันมีแหล่งผลิตหรือฐานการผลิตที่ชุมชนหมู่บ้าน

ข้าวเป็นวิถีชีวิตของคนไทยนานนับหลายร้อยปี ความชำนาญในการผลิตของชาวนาไทย ประกอบกับดิน อากาศ ที่เหมาะสมทำให้ข้าวไทยเป็นข้าวที่ดี และเป็นที่ต้องการของตลาดโลก

การพัฒนาตามแนวทางดังกล่าว เป็นการผลักดันให้สังคมไทยเข้าสู่ระบบทุนนิยมโลกอย่างเต็มตัวและส่งผลให้สังคมชาวชนบทในชุมชนหมู่บ้านโรงสีนี้ หลีกหนีไม่พ้นการกลายเป็นชุมชนที่เข้าสู่ความเป็นฐานการผลิตแบบทุนนิยมภาคเกษตรกรรมอย่างไม่รู้ตัว ซึ่งเป็นภาพชุมชนที่มีลักษณะ ดังต่อไปนี้

- **การผลิตสินค้า** ผลผลิตขั้นต้นที่ชุมชนหมู่บ้านโรงสีผลิตออกสู่ตลาดได้คือข้าว ซึ่งเดิมผลิตแบบพอเพียงต่อการบริโภคภายในชุมชน แต่ต่อมาเมื่อมีความต้องการบริโภคมากขึ้น ทำให้มีความจำเป็นต้องผลิตข้าวให้เกินจำนวนการบริโภคเพื่อเหลือขายและนำเงินไปใช้จ่าย ดังนั้น การผลิตข้าวของชาวชนบทในหมู่บ้านจะผลิตตามรสนิยมหรือตามความต้องการของตนเองไม่ได้ หากแต่ต้องเป็นไปตามความต้องการของตลาด ซึ่งตลาดจะกำหนดตั้งแต่จำนวนหรือปริมาณ คุณภาพ หรือ ชนิดของสินค้า

- **ชนิดหรือคุณภาพสินค้า** : การเปลี่ยนจากข้าวพันธุ์พื้นเมืองไปเป็นพันธุ์ใหม่ ข้าวพันธุ์พื้นเมืองเหมาะกับการปลูกไว้กินเอง โดยเฉพาะที่ชุมชนนี้ชาวบ้านปลูกข้าวเหนียวซึ่งมีหลายพันธุ์ ดังได้กล่าวแล้ว ข้าวเหนียวขายไม่ค่อยได้ราคา เพราะคนส่วนใหญ่กินข้าวเจ้า โดยเฉพาะข้าวเจ้าที่ตลาดโลกต้องการคือข้าวเมล็ดขาว นุ่มหอม แต่ข้าวพื้นเมืองมีเมล็ดสั้น สีแดงบ้าง เหลืองบ้าง ไม่เป็นไปตามรสนิยมของตลาด (ผู้บริโภคต่างประเทศ) อันเป็นอุปสรรคต่อการส่งข้าวออก รัฐบาลซึ่งเป็นผู้รับผิดชอบต่อการปฏิบัติตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ โดยหน่วยงานที่มีหน้าที่โดยตรงคือ กรมการข้าวในสมัยนั้น (ปัจจุบันคือกรมส่งเสริมการเกษตร) ก็ได้ดำเนินการศึกษาวิจัยทดลองผสมพันธุ์ข้าวให้ได้พันธุ์ใหม่ที่เป็นไปตามความต้องการของตลาด ทางราชการให้เจ้าหน้าที่ราชการมาแนะนำและแจกพันธุ์ข้าวตัวอย่างให้ชาวนาลองปลูกดู ปรากฏว่าได้ผลมากคือ ปริมาณข้าวต่อไร่เพิ่มขึ้นอย่างเห็นได้ชัด ทางราชการได้เข้ามาแนะนำประมาณปี 2508 หรือ 2509 โดยเจ้าหน้าที่ ทางกรมเกษตรมาอบรมวิธีการหรือให้ความรู้ในการปลูกข้าวพันธุ์ใหม่ สอนให้ชาวบ้านรู้จักการจัดการสมัยใหม่ เช่น ให้ความรู้ว่ามีธาตุอะไรบ้างที่พืชต้องการ ดินในนามีธาตุอะไรบ้าง และ ขาดธาตุอะไร การเข้ามาของความรู้เกี่ยวกับข้าวพันธุ์ใหม่และวิธีการปลูกนี้ ไม่ได้มาโดยลำพัง หากแต่มีเทคโนโลยีบางประการเข้ามาแทรก และกลายเป็นทุนสำหรับการทำนา นั่นคือหากชาวนาจะปลูกข้าวพันธุ์ใหม่ โดยไม่เสริมธาตุบางอย่างลงในดินในนาของชาวนาที่ขาดไปนั้น ย่อมไม่เพิ่มปริมาณข้าวในระดับที่ขายแล้วเกินต้นทุนแน่นอน ดังนั้นในการจะเพิ่มปริมาณการผลิตข้าว เจ้าหน้าที่จึงได้แนะนำการ ปลูกข้าวพันธุ์ใหม่พร้อมการใช้ปุ๋ยเคมี ซึ่งมีสูตรกำกับมาด้วย เมื่อชาวบ้านพัฒนาตามวิธีการ ดังกล่าวแล้ว ปรากฏว่าได้ผลจริงๆ โดยผลผลิตเพิ่มขึ้นข้าวที่ทางราชการมาแนะนำเป็นข้าวเจ้า ซึ่งปลูกเพื่อขายทำให้ชาวบ้านบางคนแทบเลิกปลูกข้าวเหนียวที่ปลูกกันอยู่ก็ปลูกเพื่อไว้บริโภค คนที่เคยปลูกข้าวเหนียวมากก็กลับมาปลูกข้าวเจ้าพันธุ์ใหม่แทน การปลูกข้าวแบบนี้เพื่อให้ได้ข้าวปริมาณมากต้องใช้ปุ๋ยดังกล่าวแล้ว ซึ่งเมื่อแรกที่ทางราชการมาแนะนำนั้นมีการแจกให้ก่อน แต่ต่อมาชาวนาต้องหาซื้อจากร้านค้าที่มีพ่อค้านำมาขาย นั่นหมายความว่าการทำงานแบบใหม่ต้องมีการลงทุนซื้อปุ๋ย และเมื่อทำนาอีกระยะหนึ่งก็มีศัตรูพืช เช่น มีหนอนกินข้าว กินใบข้าวจนพุ่มหมด ฉะนั้นจึงจำเป็นต้องเอายามาฆ่า มาฉีดศัตรูพืช

ดังนั้น จะเห็นได้ว่าการผลิตข้าวเพื่อขายให้ได้คุณภาพและเป็นที่ต้องการของตลาดนั้น ต้องการข้าวพันธุ์ใหม่ซึ่งถูกกำหนดจากรสนิยมของผู้บริโภค และต้องมีการใช้ปุ๋ยเคมีที่สอดคล้องกับข้าวพันธุ์ใหม่นี้ ซึ่งนาขายโดยพ่อค้าหลังจากหน่วยงานราชการแนะนำชาวบ้านแล้ว

- **ทุน** การทำงานแบบใหม่จำเป็นต้องมีการลงทุนคือ ลงทุนซื้อพันธุ์ข้าว ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง และค่าแรงงานในกรณีการจ้างไถ จ้างดำ และจ้างเกี่ยวข้าว สำหรับแหล่งทุนที่สำคัญของชาวนาคือ ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ (ธกส.) ซึ่งเป็นสถาบันทางการเงินที่เป็นของรัฐ อันเป็นกลไกที่แทรกตัวลงไปกระตุ้นให้ชาวนาทำนาแบบระบบทุนนิยม คือลงทุนเพื่อกำไรหรือสร้างมูลค่าส่วนเกิน สถาบันการเงินของรัฐนี้ ดำเนินการอย่างแยบยลสามประการด้วยกัน คือ **ประการแรก** เป็นฝ่ายปฏิบัติการด้านอุดมการณ์ผลิตแบบทุนนิยม ด้วยการออกไปชี้แจงให้ชาวบ้านเห็นความจำเป็นจากรายการงานแบบ

สมัยใหม่และการให้ความรู้หลังส่งเสริมการทำนาแบบใหม่ ให้ความรู้เกี่ยวกับการบริหารทุน คือ เมื่อกู้เงินจากธนาคาร (ธกส.) แล้ว จะมาใช้จ่ายในเรื่องอะไร และได้เงินมาจะส่งคืน ธกส.เท่าไร ใช้เวลานานเท่าใด ซึ่งเป็นการแนะนำเชิงชักชวน ให้ชาวนาเห็นช่องทางในการทำอาชีพที่เพิ่ม ผลผลิตเร็วและมาก และเห็นช่องทางการได้เงินกู้แล้วสามารถชำระคืนให้ธนาคารได้ **ประการที่สอง** ธกส. ทำหน้าที่ให้สินเชื่อปล่อยเงินให้ชาวนากู้ไปใช้จ่าย โดยอ้างว่าเป็นทุนในการผลิตการเกษตร แต่ในความเป็นจริงชาวนาไม่ได้นำเงินกู้ไปใช้จ่ายตามเจตนารมณ์นั้นเสมอไป ระบบการให้กู้เงินแบบนี้ทำให้ชาวนามีความต้องการเงินกู้มากขึ้น และกระบวนการกู้ก็ไม่ได้ยุ่งยากเพียงแต่จับกลุ่มเพื่อสลับกันค้ำประกันก็สามารถกู้เงินจาก ธกส. ได้แล้ว **ประการที่สาม** นอกจากการให้สินเชื่อเป็นตัวเงินแล้ว ธกส. ยังให้ชาวนากู้ยืมปัจจัยในการผลิต อันได้แก่ ปุ๋ย หรือรถไถนาที่เป็นแบบเครื่องจักร (แบบเดินตาม)

การทำนาแบบสมัยก่อน ชาวนาไม่ได้กู้ยืมเงินซึ่งทำให้เป็นหนี้สินดังปัจจุบันนี้ บางคนเริ่มเป็นหนี้ตั้งแต่ซื้อที่นาแปลงใหม่ เพราะแปลงนั้นจำเป็นต้องปรับพื้นที่ให้เหมาะแก่การปลูกข้าว ก็กู้เงินจาก ธกส. มาจ้างคนปรับพื้นที่ จะเห็นว่าเริ่มเป็นหนี้ตั้งแต่แรกเริ่ม ในการกู้เงินนั้น ทาง ธกส. มีวิธีบังคับผู้กู้กล่าวคือ เมื่อกู้เงินแล้ว ก็บังคับให้ผู้กู้เอาปุ๋ยมาด้วย ดังนั้นจำนวนที่กู้มาจริงๆ คือส่วนที่เหลือจากการหักค่าปุ๋ยแล้ว จึงนำไปใช้อย่างอื่น

- **เทคโนโลยีการผลิต : ปุ๋ย ยาปราบศัตรูพืช และรถไถแบบเดินตาม** ปุ๋ยที่ใช้เป็นปุ๋ยซึ่งผลิตโดยอาศัยกระบวนการทางเคมีที่มีองค์ประกอบด้วยธาตุที่พืชแต่ละชนิดต้องการ ไม่ว่าจะเป็นไนโตรเจนที่ทำให้ต้นและใบเติบโต หากข้าวให้ธาตุไนโตรเจนมาก ลำต้นสูงและใบจะมีสีเขียวเข้ม ฟอสฟอรัส เป็นธาตุที่เร่งดอกและผล ไปแต่สเขียว ช่วยในการเจริญงอกงามของระบบรากของพืช ซึ่งธาตุนี้มีความสำคัญในกระบวนการสร้างแป้งและน้ำตาล ฉะนั้นหากต้องการให้พืชแข็งแรงต้านทานโรคได้ก็ต้องใช้ธาตุชนิดนี้ ซึ่งปุ๋ยที่พ่อค้านำมาจำหน่ายให้ชาวนา เป็นปุ๋ยที่ทางบริษัทได้คิดสูตรคือสัดส่วนของธาตุต่างๆ ไว้แล้วว่าแต่ละชนิดอยู่ในสัดส่วนเท่าใด แล้วก็ทำการโฆษณาให้ชาวนาซื้อ จนสามารถกล่าวได้ว่า ความรู้เกี่ยวกับปุ๋ยของชาวนามาจากการโฆษณาของบริษัทและเจ้าของร้านค้า เช่น PN 18 : 16 : 20 หมายถึงอัตราส่วนของไนโตรเจน : ฟอสฟอรัส : โปแตสเซียม เป็นต้น

ยาปราบศัตรูพืช เช่น หนอนกินใบข้าว ราในต้นข้าว หนอนทำให้ใบข้าวม้วน หรือโรคข้าวใบแดง หรือเพลี้ยต่างๆ ศัตรูพืชเหล่านี้ต้องใช้ยาเคมีซึ่งเป็นเทคโนโลยีสมัยใหม่ที่ชาวนาต้องพึ่งพาเครื่องจักรไถนา อันเป็นระบบเทคนิคที่คนไทยเราประดิษฐ์ขึ้นมาเพื่อเป็นเครื่องทุ่นแรงโดยใช้เครื่องยนต์ ที่ใช้สำหรับสูบน้ำมาเป็นอุปกรณ์สำคัญในการดัดแปลงมาเป็นแรงงานไถนาแทนการใช้แรงงานสัตว์ ทั้งนี้เพราะการเลี้ยงสัตว์ต้องมีภาระรับผิดชอบสูง คือ ต้องหาอาหาร ต้องบำรุงรักษาสุขภาพของ สัตว์เลี้ยง แต่การใช้เครื่องจักรจะทำให้หมดภาระเหล่านี้ไป และการใช้งานก็สามารถทำงานได้คราวละมากกว่า ทำให้ประหยัดเวลา สามารถทำงานได้เร็วขึ้น ชาวนาสมัยใหม่จึงนิยมใช้รถไถ แต่ในกรณีที่บางคนไม่มีรถไถ ถ้าหากอยากทำนาให้เสร็จเร็วๆ ก็ไปว่าจ้างรถไถซึ่งมีคนรับจ้างรถไถเดินตาม ซึ่งอัตราที่รับจ้างกันก็ไร่ละประมาณ 100 บาท ต่อมาในระยะหลังมีการไถด้วยรถแทรกเตอร์ ซึ่งจะไถที่นาที่มีแปลงใหญ่ ๆ (ชาวนา

เรียก กระทง) ถ้าหากจ้างได้อย่างเดียวก็ราคา 100 บาทต่อไร่ หากไถและคราดด้วยก็ประมาณ 120-150 บาท ซึ่งเป็นต้นทุนที่ชาวนาต้องกู้เงินมาเป็นค่าจ้างเช่นกัน

- **แรงงาน** นอกจากอาศัยเทคโนโลยีเพื่อทดแทนแรงงานสัตว์ดังกล่าวแล้ว การทำนาของชาวบ้านในชุมชนโรงสีนี้เป็นการทำนาค่า คือไปหว่านกล้า เมื่อโตได้ขนาดแล้วก็จ้างคนถอนกล้าและปักดำที่หมู่บ้านชุมชนโรงสีมีการจ้างแรงงานกันมานานแล้ว โดยเฉพาะครอบครัวที่มีแรงงานน้อย ในบ้านมีคนอยู่ 2 คนทำไม่ไหว ใช้เวลามาก ก็ต้องจ้าง ซึ่งทำให้เสร็จเร็ว หากทำซ้ำซ้ำจะไม่ทันฝน ทำให้ต้องจ้าง

สำหรับค่าแรงจ้าง สมัยก่อนจ้าง 6 บาทต่อวันต่อคน โดยเริ่มตั้งแต่ 2 โมงเช้าถึง 5 โมงเย็น แต่ปัจจุบันค่าจ้างแรงงานเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมเมื่อประมาณ 10 ปีที่ผ่านมา ค่าจ้างเพิ่มขึ้นเป็น 90 บาท ต่อมากเป็น 100 บาท และขณะนี้ขึ้นมาเป็น 120-140 บาทต่อวัน

สำหรับแรงงานที่ชาวบ้านอาศัยความสัมพันธ์ทางสังคม อันเป็นวัฒนธรรมที่คนยึดถือเป็นแนวปฏิบัติกันอย่างต่อเนื่องมายาวนานนั้น ขณะนี้ได้มีการเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม เพราะการลงแขกการทำนาจะมีทุนตามมา โดยเฉพาะทุนที่ต้องลงเป็นตัวเงิน ได้แก่ การลงทุนซื้อข้าวปลาอาหาร ซึ่งนับวันจะแพงขึ้นทุกวัน และคนที่มาช่วยงานที่เปลี่ยนแปลงไปตามกัน ซึ่งเมื่อก่อนคนจะเน้นที่การช่วยงานให้เสร็จในบางครั้งตะวันตกดินก็ยังไม่เลิกถางงานยังไม่เสร็จ ผิดกับทุกวันนี้มาช่วยงานจะมุ่งที่อาหารการกิน โดยดูว่าเจ้าของงานเลี้ยงอาหารดีหรือไม่ มีการเรียกร้องเรื่องการกิน และ การทำงานก็ดูเหมือนจะตั้งใจทำงานน้อยลง เช่น 5 โมงเย็น แล้วก็หยุดทำงาน แม้งานยังไม่เสร็จสมบูรณ์ก็ตาม ฉะนั้นระบบการใช้แรงงานแบบลงแขก จึงกลายเป็นการลงทุนด้านแรงงานที่อาจต้องจ่ายแพงมากกว่าการจ้างแรงงานที่จ่ายให้เป็นรายวันด้วยซ้ำไป การใช้ระบบแรงงานแบบลงแขก ที่สามารถดำรงอยู่ได้ อาจเป็นด้านประโยชน์บางประการคือ ต้องการให้งานนั้นเสร็จไปภายในเวลาอันรวดเร็ว ไม่อย่างนั้นอาจเกิดการเสียหาย เช่น ข้าวบางแปลงยังไม่ได้ลงมือเกี่ยว หากเก็บเกี่ยวเองอาจช้า ซึ่งในขณะนี้เป็นเวลาปลายฤดูเก็บเกี่ยวแล้ว หากไม่เกี่ยวก่อนฝนอาจตกซึ่งทำความเสียหายต่อข้าวได้

- **การขายผลผลิต** : **ขายข้าวให้พ่อค้าคนกลางหรือโรงสี** เมื่อผลิตข้าวหรือปลูกข้าวซึ่งเป็นข้าวเจ้าและข้าวพันธุ์ใหม่ดังกล่าวแล้ว อันเป็นการปลูกข้าวไว้ขายซึ่งจะปลูกเป็นจำนวนมาก นั่นคือการเปลี่ยนวิถีชีวิตการทำนาเกือบหมด เพราะสมัยก่อนทุกครอบครัวปลูกข้าวเหนียว แต่เมื่อมีการผลิตข้าวแบบทุนนิยมบางครั้งครอบครัวก็แทบจะไม่ปลูกข้าวเหนียวเลย ปลูกแต่ข้าวเจ้าทั้งหมดแล้วขาย เพื่อเอาเงินไปใช้จ่าย (รวมทั้งซื้อข้าวเหนียว) หรือลงทุนต่อไป ข้าวเป็นสินค้าที่ผลิตในท้องถิ่นซึ่งอยู่ห่างไกลจากเมืองหรือแหล่งที่เจริญอันเป็นแหล่งที่ตั้งของโรงสี ฉะนั้นสินค้าเหล่านี้ต้องอาศัยถนนเพื่อขนส่งไปยังโรงสี โดยได้มีการตัดถนนเข้าสู่หมู่บ้านประมาณปี 2518 ด้วยงบประมาณของโครงการสร้างงานในชนบท ซึ่งจะผิดกับเมื่อ 40-50 ปีที่ผ่านมา ที่เวลาจะขายข้าวก็ต้องไปขายในเมืองเดินกันไป 2-3 วัน แต่ปัจจุบันนี้สะดวกขึ้นเมื่อเก็บเกี่ยวข้าวแล้วก็บรรจุใส่กระสอบจ้างรถบรรทุก ไปขายให้พ่อค้าที่โยธธาได้เลย เมื่อไปถึงพ่อค้าจะเป็นผู้กำหนดราคาเอง จะให้ราคาเท่าไรผู้ขายก็ต้องขายหมดโดยไม่มีการต่อรองราคา พ่อค้า

จะไม่สนใจปัญหาของผู้ขาย ดังนั้นแม้ว่าขาดทุน ก็จะต้องขาย ไม่มีทางเลือกเป็นอื่น สภาพการณ์ขายข้าวของชาวนาเหมือนกับการพูดจนติดปากว่า “เมื่อถึงป่าช้าแล้วไม่ฝังก็เผา”

นอกจากขายข้าวโดยโรงสีเป็นผู้กำหนดราคาแล้ว ในบางครั้งยังถูกโกงน้ำหนักของข้าวอีกด้วย คือพอค้าบอกน้ำหนักไม่ตรงตามจริง เช่น หากชั่งได้กระสอบละ 76 กก. แต่กลับบอกว่าได้ 67 กก. เป็นต้น

การอุปโภคบริโภคในชุมชน : ปัจจัยการผลิตอันเกี่ยวข้องกับการผลิตเพื่อขาย

การจับจ่ายใช้สอยในชีวิตประจำวันของสังคมสมัยใหม่ อันเป็นกระแสบริโภคนิยมมีมากมาย ซึ่งแน่นอนที่สุดว่า รายได้หลักของชาวนาคือขายข้าวแหล่งเดียว แต่ช่องทางการขายเพื่อสนองตอบต่อการบริโภคและการดำรงชีวิตมีมากมาย เช่น

- **การศึกษา** โรงเรียนเป็นสถานศึกษา แม้ในภาคบังคับที่ทางโรงเรียนซึ่งเป็นของรัฐไม่เรียกเก็บค่าบำรุงการศึกษา แต่รายจ่ายประจำวันสำหรับนักเรียนก็มีเช่น ค่าอาหาร และอุปกรณ์การเรียน

- **สุขภาพ** แต่เดิมการรักษาสุขภาพใช้สมุนไพรซึ่งเป็นภูมิปัญญาของท้องถิ่น สามารถรู้และแสวงหาตัวยาจากป่าได้โดยไม่ต้องจ่ายเป็นเงินเป็นทอง ผิดกับปัจจุบัน สุขภาพของชาวบ้านนับวันมีแต่จะแย่ลง โรคที่ไม่เคยเป็นก็เป็นเพราะมีสารพิษหลายประการเข้าสู่ร่างกาย เช่น การฉีดยาปราบศัตรูพืช อันเป็นผลมาจากการพัฒนา เนื่องจากการใช้สารเคมีกันมากและใช้อย่างขาดความรู้ ทำให้ขาดความรู้ ระมัดระวัง สารพิษเข้าสู่สะสมในร่างกายก็กลายเป็นโรคร้ายแรง หรือไม่ก็อ่อนแอ เจ็บป่วยอยู่เสมอ ต้องเสียค่ายารักษาอยู่เป็นประจำ ชาวบ้านเลิกใช้ยาสมุนไพรเพราะมีการผลิตยาแผนใหม่มาพร้อมกับระบบการแพทย์ตะวันตกที่มีระบบการตลาดแบบทุนนิยมแผ่ขยายสู่วิถีชีวิตชาวบ้านอย่างแยบยล ชาวบ้านสามารถซื้อยาได้โดยสะดวกและง่ายดาย

- **อาหารการกิน เครื่องใช้และสาธารณูปโภค** ปัจจัยในการดำรงชีวิตประจำวัน อันได้แก่ ผงซักฟอก กะปิ น้ำปลา หรือเครื่องปรุงอาหารอื่นๆ หรืออุปกรณ์การใช้ต่างๆ เช่น มีด จอบ เสียม หรือเสื้อผ้า รองเท้าต่างๆ ชาวบ้านหาซื้อได้อย่างง่ายดาย โดยมีให้เลือกอย่างหลากหลาย

สินค้าเข้าถึงชุมชนหมู่บ้านได้สะดวกเพราะมีถนน ตอนเช้ามีอาหารหรือกับข้าวมาขายมีรถจักรยานยนต์บรรทุกมา พอถึงตอนบ่ายก็มีรถปิคอัพมาเร่ขายเครื่องนุ่งห่มไปตามหมู่บ้าน

ชาวบ้านมีรายจ่ายเพิ่มมากขึ้นตามระดับความเจริญหรือการพัฒนาเพราะต้องจ่ายค่าน้ำประปาและค่าไฟฟ้า ต้องทำงานมากขึ้น เป็นความจำเป็นที่ต้องหามาจ่าย ค่าสาธารณูปโภคเหล่านี้จึงเป็นเครื่องหมายของการพัฒนาหรือความเจริญ

รายได้เพื่อนำมาจ่ายค่าอุปโภคและบริโภคเหล่านี้ คนในหมู่บ้านส่วนใหญ่เอามาจากการขายข้าวอันเป็นอาชีพหลัก ฉะนั้นรายได้นี้ นอกจากจะเป็นค่าใช้จ่ายสำหรับการลงทุนการทำนา ครั้นต่อไปแล้วยังต้องแบ่งอีกส่วนหนึ่ง มาเป็นค่าใช้จ่ายสำหรับชีวิตประจำวัน ท่านเจ้าอาวาสวัด ซึ่งเป็นพระนักพัฒนาและเป็นที่เคารพนับถือของชาวบ้าน ได้สะท้อนภาพการบริโภคสินค้าแบบตลาดทุนนิยมไว้อย่างน่าฟังว่า

ชีวิตชาวบ้านก็มีแต่ซื้อเท่านั้นแหละ เดียวนี้รถตลาดมีมาแล้ว พริกนะ หอมนะ กระเทียมแห้งนะ ผักพริกแห้งนะ มะเขื่อนะ แดงโมนะ อะไรทุกอย่างทุกอย่างมีขายหมด เสื้อผ้า เครื่องจักสาน พลาสติกอะไรต่างๆ ขายหมดทุกอย่าง พวกนี้ อยากซื้อก็ไปตลาดหากิน นี่มันหมดไปกับพวกนี้ มีอยู่หรอกที่ยังหลงเหลืออยู่แต่มันไม่มาก...”

การปรับตัวของระบบการผลิตท่ามกลางการครอบงำของระบบการตลาดแบบทุนนิยม

กระแสทุนนิยมได้ถาโถมเข้าสู่หมู่บ้านอย่างรุนแรง ดังเห็นได้จากการกล่าวถึงระบบการผลิต การแลกเปลี่ยนที่เกิดขึ้นในระดับชุมชนดังกล่าวแล้ว ภาพด้านหนึ่งเราจะเห็นว่าระบบทุนนิยมผนวกตัวเข้ากับกระบวนการพัฒนาประเทศแบบทันสมัย เพื่อมุ่งไปสู่สังคมอุตสาหกรรมได้อย่างทรงพลัง ทำให้มองเห็นภาพชัดเจนว่านโยบายของภาครัฐ และแนวทางการดำเนินธุรกิจของภาค เอกชนได้ร่วมมือผนึกกำลังกันโดยเอาชุมชนในชนบทเป็นฐานการผลิตอันสำคัญในระบบทุนนิยมไทย เพื่อแสวงหารายได้จากต่างประเทศในรูปของการส่งออก ทั้งนี้เพื่อนำเอาสินค้าการเกษตรเป็นกองทัพหน้าของการพัฒนาภาคอุตสาหกรรม อันเป็นลักษณะของการใช้ภาคเกษตรกรรมเลี้ยงภาคอุตสาหกรรมนั่นเอง ดังนั้นระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมจึงแทรกซึมลึกเข้าไปในชุมชนระดับหมู่บ้านได้อย่างลึกซึ้ง และแนบเนียน

แต่ในอีกด้านหนึ่งก็เป็นเสมือนแรงผลักดันที่มีต่อระบบทุนนิยม เพราะแรงกระแทกของทุนนิยมทำให้ชาวนาเสียดุลยภาพแห่งความเป็นชาวนาในชนบทไทยซึ่งเคยพึ่งตนเอง หาอยู่กินท่ามกลางทรัพยากรธรรมชาติอย่างสงบสุขมาก่อน ต้องถอยร่นออกไปจากพื้นที่เดิมซึ่งเคยอยู่อาศัย นั่นหมายถึงการเข้ามาของระบบทุนนิยมโดยเฉพาะการตลาด อันเป็นการแลกเปลี่ยนผลผลิตของชาวนาในชนบทหรือชุมชนหมู่บ้านกับตลาดผ่านพ่อค้า ซึ่งราคาผลผลิตถูกกำหนดโดยตลาด

ปัจจัยที่ทำให้ชาวนาในหมู่บ้านผลิตข้าวแล้วขายออกไปให้พ่อค้าคนกลางอย่างเสียเปรียบนั้นน่าจะมี 4 ประการด้วยกันคือ **ประการแรก** นโยบายการส่งออกของรัฐเอื้ออำนวยให้ผู้ส่งออก มีอำนาจเหนือกว่าพ่อค้าคนกลางหรือเจ้าของโรงสี **ประการที่สอง** ระบบการค้าข้าวระดับต่างประเทศมีกลไกที่ซับซ้อนสูงทำให้ชาวนาเข้าถึงระบบการตลาดใหญ่โดยตรงไม่ได้ **ประการที่สาม** พ่อค้าคนกลางมีเทคโนโลยีคือโรงสีเป็นเครื่องมือแปรรูปข้าวให้เป็นไปตามที่ตลาดต้องการได้ ในขณะที่ชาวนาโดยทั่วไปทำไม่ได้ และ **ประการที่สี่** คือลักษณะสินค้าเกษตรที่ผลิตออกมาจำนวนมากเหมือนข้าวหาที่เก็บลำบาก หากชาวนาไม่ขายข้าวตอนราคาต่ำก็ต้องหาที่เก็บ ซึ่งไม่มี และที่สำคัญคือการทำนาเป็นวิถีชีวิตของคนไทยเมื่อฝนตกมา หรือมีน้ำก็ต้องทำนา หากไม่ทำนาก็ไม่รู้จะไปทำอะไร เพราะการทำนาเป็นความรู้ความชำนาญของคนไทย ถึงแม้จะได้กำไรน้อยก็ต้องทำ และเมื่อลงมือทำความคาดหวังที่จะได้ผลผลิตก็เกิดขึ้น ดังนั้น แม้จะมีกำไรน้อยก็ต้องขายข้าวไปโดยง่าย หากขาดทุนก็ต้องยอมขายไปโดยไม่เก็บข้าวไว้

การแลกเปลี่ยนที่ไม่เป็นธรรมในตลาดข้าว : ต้นเหตุแห่งสำนึกการถูกเอาเปรียบหรือการขูดรีด

ชาวบ้านเมื่อทำนาได้ข้าวแล้วก็บรรจุข้าวใส่กระสอบไปขายให้กับโรงสีในเมือง (ยโสธร) เสียค่าจ้างบรรจุทุกข้าวไป เมื่อถึงโรงสี ทางโรงสีก็จะทำการชั่งข้าวว่าหนักเท่าไร ได้กี่กิโลกรัม ชุมชนหมู่บ้านน้ำชุมนี้เรียก **หนักข้าวเป็นหมื่น** หมายถึง 12 กิโลกรัม เวลาเอาข้าวไปขาย ชาวบ้านจะถามพ่อค้าที่โรงสีข้าวว่าราคาข้าววันนี้หมื่นละเท่าไร พ่อค้าบอกราคาแล้วก็เอาข้าวไปชั่ง ด้วยความที่ชาวบ้านโดยทั่วไปมีวัฒนธรรมไว้วางใจระหว่างกันสูง เมื่อบรรจุข้าวไปขายพอไปถึงก็ให้พ่อค้าชั่ง โดยที่ตนเองรออยู่บนรถหรือไปทำธุรกิจอย่างอื่น พอกลับมาถามว่าชั่งได้เท่าไร พ่อค้าก็ไม่บอกความจริง แต่บอกจำนวนน้อยกว่าที่ชั่งได้แล้วก็คิดราคาไปตามนั้น

ในบางกรณีที่เคยถูกเอาเปรียบจากพ่อค้าโรงสี เพราะคนสมัยก่อนดูตาชั่งไม่เป็น พ่อชั่งเสร็จ พ่อค้าบอกจำนวนเท่าไรก็เท่านั้น เช่น ข้าวชั่งได้ 98 กิโลกรัม แต่พ่อค้ากลับบอกว่า 89 กิโลกรัม ฉะนั้นชาวบ้านก็ถูกโกงไป 9 กิโลกรัม

ชาวนาท่านหนึ่งเล่าว่า เคยเอากะสอบข้าวมาใส่ข้าวไปขาย ใส่ข้าวเต็มที่แล้วบรรจุทุกไปขายซึ่งเป็นการขายครั้งแรกๆ ผลการชั่งโรงสีบอกว่าได้ 100 กิโลกรัม ต่อมาครั้งหลังก็นำกระสอบมาบรรจุข้าว คราวนี้อัดแน่นตามเดิม เอาไม้มาแทงทำให้แน่น แต่เมื่อไปชั่งกลับชั่งได้จำนวนน้อยกว่าเดิม ภายหลังจึงรู้ว่าพ่อค้าเอาเปรียบตาชั่ง โดยที่พ่อค้าโรงสีทำแบบนี้มานานนับเป็นสิบๆ ปี เรียกได้ว่าเอาเปรียบชาวนามาตั้งแต่รุ่นพ่อแม่ ชาวนาบอกว่าพ่อค้าเอาของพวกเราไปมากจนร่ำรวย สามารถปลูกคฤหาสน์หลังงามได้ โดยกล่าวว่า **“คฤหาสน์หลังงามนั้นแหละคือเงินของพวกชาวนาเราที่เขาขูดรีดพวกเราไปเป็นของเขา”**

สภาพการณ์เอาเปรียบหรือการขูดรีดของนายทุนที่มีต่อชาวนาในชุมชนหมู่บ้านนั้น เป็นสภาพการณ์ร่วมของชุมชนไทย หากแต่ที่ชุมชนหมู่บ้านโรงสีนี้ค่อนข้างมีอะไรพิเศษกว่าที่อื่นเพราะมีเงื่อนไขบางประการที่เป็นตัวก่อให้เกิดการสร้างกลไกทางเศรษฐกิจสังคมขึ้นมา ให้ระบบการผลิตสินค้าหลักคือข้าวของชาวนาในชุมชน ลดการเอาเปรียบจากพ่อค้าเพราะพยายามเป็นเจ้าของเทคโนโลยีคือโรงสีซึ่งเป็นเครื่องมือแปรรูปสินค้าก่อนที่จะออกสู่ตลาดได้

เงื่อนไขสำคัญของการสร้างกลไกทางเศรษฐกิจ เพื่อลดการเอาเปรียบจากพ่อค้าในระบบทุนนิยม

เงื่อนไขดังกล่าวคือ องค์การที่สามารถแปรรูปผลผลิตและสามารถสร้างงานให้คนในชุมชนได้ในระดับหนึ่งนั้นมีลักษณะดังนี้

การรวมตัวของผู้นำ : การเคลื่อนไหวเพื่อสร้างอำนาจต่อรองราคาขายข้าว เมื่อทุกคนประสบปัญหาาร่วมกัน และมีการพูดคุยกันว่าจะเอาชนะอุปสรรคโดยการไปขายให้พ่อค้าคนอื่นบ้างเพราะที่นี้โรงการซื้อข้าว ทุกคนที่มาคุยกันต่างเห็นว่า พวกเราต้องมารวมกัน คือเอาข้าวที่จะไปขาย มารวมกันให้ได้จำนวนมาก ไม่ใช่ต่างคนต่างไปขาย หากต่างคนต่างขายทำให้พ่อค้าโกงได้ง่าย หากรวมกลุ่มกันแล้วหาแหล่งขายใหม่อาจจะแก้ปัญหาได้ ดังนั้นจึงมีการรวมกลุ่มเพื่อเอาข้าวไปขายแต่เมื่อการรวมกลุ่มเป็นที่

ถูกจับตามองจากเจ้าหน้าที่รัฐ จึงแก้ไขด้วยการใช้วิธีการบางอย่างซึ่ง ชาวนาผู้หนึ่งเล่าให้ฟังว่า เป็นเทคนิคของผู้ใหญ่บ้านที่จะช่วยเหลือลูกบ้านคือ ผู้ใหญ่บ้านไปร่วมมือกับอาสาสมัครป้องกันภัยฝ่ายพลเรือน อันเป็นกลุ่มมวลชนซึ่งอย่างน้อยที่สุดก็มีความเป็นตัวแทนชาวบ้าน เป็นเทคนิคที่จะป้องกันการถูกใส่ร้ายป้ายสีจากฝ่ายตรงกันข้าม เพราะสมัยนั้นป้ายสีกันง่ายมาก และดูเหมือนจะเป็นอันตรายมาก หากมีการเคลื่อนไหวของกลุ่มมวลชน

เมื่อกลุ่มสามารถนำข้าวมาร่วมกันตามเทคนิคดังกล่าวแล้ว วิธีการต่อรองก็เกิดขึ้น เป็นวิธีการง่ายๆ เช่น อาจใช้วิธีโกหกพ่อค้าที่ขายไธรวัวว่า ทางกลุ่มชาวบ้านรวมข้าวกันได้ประมาณ 5 ตัน แล้วยกไปถามราคา ที่อำนาจเจริญ ซึ่งให้ราคามันละ(12 กก.) 50 บาท หากทางยไธรวัวจะให้ 51 หรือ 52 บาท ได้หรือไม่ พ่อค้าที่ขายไธรวัวก็คิดว่าชาวบ้านคงรวมตัวกันไปที่อำนาจเจริญจริง จึงบอกกับ ชาวบ้านว่าถ้ามีข้าวรวมกันได้มากถึงขนาดนั้นก็จะซื้อตามราคาที่เสนอมา ก็จะให้มันละ 51 บาท เมื่อตกลงกันได้ชาวบ้านจึงให้พ่อค้าเอารถเข้ามาในหมู่บ้าน เมื่อมาถึงก็ให้ไปเอาที่บ้านโน้น 20 กระสอบ บ้านนี้ 20 กระสอบ ฉะนั้นเมื่อชาวบ้านเห็นว่าการรวมกลุ่มกันเป็นหนทางของการต่อรองได้ การรวมตัวกันก็เป็นพลังในการแก้ปัญหาได้ทางหนึ่ง นี่คือการต่อรองในรูปของกลุ่ม

องค์กรเอกชน : การเสริมอำนาจต่อรองและการรักษาธรรมชาติ

ประมาณต้นปีศวรรษ 2520 มีองค์กรพัฒนาของภาคเอกชน (NGO) เข้ามาในหมู่บ้าน ชุมชนโรงสี เพื่อต้องการรักษาธรรมชาติและอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม มาก่อตั้งชมรมรักษธรรมชาติเพื่อให้ชาวบ้านมีกิจกรรมการรักษาสีสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติอันได้แก่ ป่าไม้ ซึ่งนับวันแต่จะถูกทำลายลงไปทุกวัน และนอกจากนี้ก็มีการตั้งชมรมหมอยาพื้นบ้าน ซึ่งเป็นการรักษาสุขภาพที่ตระหนักถึงความสัมพันธ์ระหว่างการรักษากับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม มีการรื้อฟื้นยาสมุนไพรมารักษาโรคของชาวบ้าน โดยมีพระภิกษุซึ่งเป็นเจ้าอาวาสเป็นผู้นำสำคัญในการก่อตั้งและดำเนินการของชมรมสมุนไพร เป็นกระบวนการที่ทำให้ชาวบ้านมาทำงานร่วมกันเรียนรู้ร่วมกัน นับตั้งแต่การเสาะหาตัวยาสสมุนไพรหรือต้นไม้ที่เป็นยา การสืบค้นหาคนที่เป็นหมอยาพื้นบ้านที่หลงเหลืออยู่เพื่อจะได้ดำรับตำรายาร่วมกันผลิตและจำหน่าย

ในปี 2523 ชมรมรักษธรรมชาติได้มีการจัดทอดผ้าป่าพันธุ์ไม้ได้เงินจำนวนสองแสนบาทเศษโดยเงินจำนวนนี้ตั้งเป็นกองทุนประจำหมู่บ้านเพื่อให้ชาวบ้านกู้ยืมไปประกอบอาชีพ เช่น กู้ไปปรับพื้นที่นา โดยให้ผู้กู้ต้องทำโครงการขึ้นมาให้คณะกรรมการพิจารณา หากผ่านการอนุมัติโครงการก็ให้ดำเนินการได้ โดยนำรถไถปรับที่นาตามที่ได้เสนอมานี้ เมื่อแล้วเสร็จ เจ้าของรถไถก็ไปรับจ้างก็ไปรับเงินจากคณะกรรมการกองทุน

กองทุนผ้าป่าพันธุ์ไม้ แม้จะมีเจตนาช่วยเหลือชาวบ้าน แต่ก็ทำได้น้อยเฉพาะจำนวนทุนน้อย และไม่สามารถปลดหนี้ให้ชาวบ้านได้ กล่าวคือชาวบ้านเดิมเป็นหนี้ ธกส. มากอยู่แล้วยังชำระไม่หมด ซึ่งสามารถกู้ได้มากกว่าจากกองทุนผ้าป่าพันธุ์ไม้ ฉะนั้นกองทุนนี้จะมีฐานะเป็นเพียงแหล่งทุนสำรองไม่เป็นที่หวังและที่พึ่งของชาวบ้านอย่างจริงจัง ดังจะเห็นได้จากกระบวนการนี้ดำเนินมาได้ไม่นาน ระยะเวลาหลังๆ ก็หมดความสำคัญลงไป

องค์กรพัฒนาเอกชน (NGO) ได้เข้ามาทำกิจกรรมการอนุรักษ์ธรรมชาติพร้อมๆ กับการเผยแพร่แนวคิดการพัฒนาแบบยั่งยืน การพัฒนาแบบไม่ทำลายสุขภาพและสิ่งแวดล้อม ซึ่งตรงกับแนวการพัฒนาของ **ฟูกุโอกะ** ซึ่งเป็นนักคิดด้านการพัฒนาของญี่ปุ่น ได้มีโอกาสเดินทางไปบรรยายในแถบบริเวณพื้นที่ใกล้เคียงกัน ทำให้ชาวนาโดยเฉพาะกลุ่มผู้นำชุมชนได้มีโอกาสไปฟังแนวคิดนี้ โดยมีนักพัฒนาจากองค์กรเอกชนเป็นผู้ประสานงานให้ชาวบ้านได้มีโอกาสฟังแนวความคิดนี้ด้วย หลังจากฟังแล้ว พวกชาวบ้านเห็นด้วยและนำมาปรับเป็นแนวทางในการทำมาหากิน โดยจัดตั้งกลุ่มของผู้คนที่ไม่ก่อให้เกิดสารพิษในการทำมาหากิน โดยเรียกว่า **การทำนาแนวทางเกษตรอินทรีย์**

องค์กรพัฒนาเอกชนให้การสนับสนุนแนวคิดนี้ เพราะตรงกับแนวคิดเดิมของกลุ่มคนอื่น เป็นกลุ่มที่อนุรักษ์สิ่งแวดล้อมและธรรมชาติดังกล่าวแล้ว เมื่อชาวบ้านรับเอาแนวคิดนี้ก็ส่งเสริมให้มีการ ทำนาแบบไม่ใช้ปุ๋ยเคมีและยาปราบศัตรูพืช ซึ่งมีพิษตกค้างอยู่ในผลผลิตทางการเกษตร หากบริโภค ก็เป็นอันตรายต่อชีวิต นำมาซึ่งการเกิดโรคภัยไข้เจ็บตามมาอีก

ในชุมชนนี้เริ่มมีการทำเกษตรอินทรีย์อย่างจริงจัง เพราะยึดมั่นในอุดมการณ์และความเชื่อดังกล่าว ราคาขายก็สูงกว่าข้าวที่ไม่ปลอดสารพิษ ลูกค้าที่ซื้อผลผลิตการเกษตรปลอดสารพิษหรือข้าวปลอดสารพิษนี้ได้แก่ คนในกรุงเทพฯที่เป็นสมาชิกเครือข่ายชมรมรักษารัฐธรรมนูญ และคนกลุ่มนี้เป็นกลุ่มเดียวกับที่ได้ให้การสนับสนุนการสร้างโรงสีที่เป็นของชุมชนดังจะได้อีกต่อไป

วิธีการเข้ามาดำเนินการส่งเสริมแนวทางการทำเกษตรกรรมดังกล่าว เป็นกระบวนการที่กระตุ้นให้ชาวบ้านคิดเอง ทำเอง องค์กรพัฒนาเอกชนเล่นบทเป็นเพียงพี่เลี้ยงหรือผู้เอื้ออำนวย [facilitator] อันเป็นวิธีการที่ทำให้ชาวบ้านสามารถเติบโตด้วยความเป็นจริง เป็นกระบวนการทางธรรมชาติซึ่งจะช่วยส่งผลต่อการดำรงอยู่ที่ยั่งยืนกว่า สำหรับวิธีการนี้หากนำไปเปรียบเทียบกับวิธีของทางราชการแล้ว ทางราชการมักจะใช้วิธีการสั่งการมากกว่าจะเป็นผู้อำนวย โดยเฉพาะมักสั่งการมายังกำนันผู้ใหญ่บ้านซึ่งถือว่าเป็นกลไกหรือเครื่องมือในระดับท้องถิ่นของรัฐ

ผู้วิจัยสามารถกล่าวถึง เงื่อนไขสำคัญในการสร้างกลไกทางเศรษฐกิจ เพื่อลดการเอาเปรียบจากพ่อค้าคนกลางหรือนายทุนของชุมชนหมู่บ้านโรงสีว่า ชุมชนแห่งนี้สามารถเอาชนะหรือมีอำนาจต่อรองกับนายทุนได้ เพราะมีผู้นำที่มองเห็นปัญหาของชุมชน ร่วมเผชิญปัญหาด้วยกัน มีการปรึกษาหารือกัน มีการรวมกลุ่มกันเพื่อสร้างอำนาจต่อรองกับนายทุนหรือเพื่อให้ขายข้าวได้ราคาดี ถึงแม้ว่า วิธีนี้จะไม่ทำให้ราคาได้ดีเสมอไปเพราะโดยธรรมชาติ กลุ่มที่มารวมกันขาดความแน่นแฟ้นและแก้ปัญหาไม่ถึงรากเหง้าของปัญหาที่แท้จริง คือความได้เปรียบของทุนนิยม แต่อย่างไรก็ตาม การรวมตัวกันก็เป็นจุดเริ่มต้นของการมีอำนาจต่อรองและเป็นบทเรียนบทแรกของชาวนาที่จะก้าวไปสู่บทเรียนต่อไป

บทเรียนอีกบทหนึ่งของชาวบ้าน คือการเข้ามาขององค์กรพัฒนาเอกชนที่ส่งเสริมการทำมาหากินบนพื้นฐานของความเชื่อแบบเกษตรอินทรีย์ อันเป็นทางเลือกซึ่งมีตลาดผู้บริโภคบางกลุ่มคอยให้ความช่วยเหลืออยู่

โรส : กลไกแปรรูปผลผลิตเพื่อชาวนาในชุมชน

ชาวนาในชุมชนต่างรู้สึกที่ตนเองถูกเอาเปรียบหรือกดราคา และหาทางแก้โดยการรวมกลุ่มกันเพื่อรวมข้าวให้ได้จำนวนมากแล้วไปหาพ่อค้า บอกขายข้าว ซึ่งทำให้ได้ราคาดีขึ้นมาบ้าง แต่นั่นไม่ใช่เป็นการรื้อโครงสร้างของปัญหาที่ถูกต้อง เพราะปมของปัญหามีมากและซับซ้อนมากกว่านั้น อันเป็นพลังที่ให้ประโยชน์แก่ผู้ครอบครองได้ นั่นคือ ระบบการแลกเปลี่ยนทั้งปวงตกอยู่ในมือของพ่อค้า เนื่องจากพ่อค้าเป็นผู้ซื้อข้าวแล้วแปรรูปเป็นข้าวเปลือก เป็นข้าวสารขายต่ออีกครั้งหนึ่ง ทั้งในตลาดภายในประเทศและต่างประเทศ ซึ่งก็ต้องอาศัยกลไกข้อมูลและทุนอย่างมากจึงจะสามารถดำเนินการได้ดังนั้นการรวมกลุ่มเพื่อขายข้าวจึงเป็นเพียงวิธีการต่อรองวิธีหนึ่งที่ไม่สามารถขจัดความเสียเปรียบขายทุนได้

ชาวนาในชุมชนปัจจุบันไม่ได้ซื้อข้าวด้วยมือไถ่เหมือนเมื่อ 30 ปีเศษที่ผ่านมาอีกต่อไปแล้วในเมื่อปัจจุบันมีโรงสีข้าวซึ่งเจ้าของโรงสีจะเก็บค่าสีข้าวจากชาวนา ในกระบวนการสีข้าวนี้ มีผลพลอยได้จากการสีข้าวคือรำ ซึ่งเป็นวัตถุดิบที่มีราคาเพราะนำไปเป็นอาหารเลี้ยงหมูได้ เช่น ชาวบ้านเอาข้าวไปสีที่โรงสีหนึ่ง กระสอบต้องเสียค่าสี 25 บาท ส่วนรำต้องตกเป็นของเจ้าของโรงสี

เราจะเห็นได้ว่า ชาวนาในชุมชน เมื่อปลูกข้าวได้แล้ว เอาไปขายก็ถูกกดราคาหรือโกงน้ำหนัก และถูกโรงสีเอาเปรียบ สิ่งที่เกิดขึ้นนี้ทำให้คนในชุมชนนำมาคุยกันเพื่อหาทางออก เมื่อปรึกษาหารือกันแล้วก็เห็นพ้องต้องกันว่า ในหมู่บ้านนี้ควรจะสร้างโรงสีเป็นของชุมชนและชาวบ้านควรจะมารวมหุ้นกันเพื่อสร้างโรงสีขึ้นมา ผู้นำที่มาร่วมประชุมปรึกษาหารือกันก็แยกย้ายกันไปชักชวนชาวบ้านคนอื่นให้มาร่วมกันลงทุนสร้างโรงสี เหตุการณ์นี้เกิดขึ้นประมาณปี 2523 ผลปรากฏว่าคนส่วนมากเห็นด้วยและขอมีหุ้นส่วนด้วย ชาวบ้านทุกคนที่ผู้นำพาไปพูดคุยด้วยต่างก็ร่วมลงทุน แต่เป็นทุนเฉพาะตัวเลขหรือที่ชาวบ้านที่นั่นเรียกว่า **ได้เฉพาะหุ้นลม** เท่านั้น ฉะนั้นโครงการตั้งโรงสีจึงเป็นอันว่า ยังสร้างไม่ได้

กาลเวลาล่วงเลยมาประมาณสิบปี หลังจากตั้งโรงสีครั้งแรกไม่สำเร็จ ผู้นำซึ่งเป็นผู้ใหญ่บ้านเห็นว่าการมีโรงสีเป็นของชุมชนน่าจะมีประโยชน์หลายประการ ที่เห็นชัดเจนคือ การสีข้าวไม่ต้องถูกเอาเปรียบจากเจ้าของโรงสีเพราะรำข้าวชาวนาก็จะได้ ขณะนั้นชาวบ้านก็เริ่มปลูกข้าวปลอดสารพิษตามแนวคิดเกษตรธรรมชาติ และสารพัดซื้อข้าวชาวบ้านในชุมชนของตนมาสีแล้วนำไปขายยังตลาดข้าวได้ จึงเกิดแนวคิดจะสร้างโรงสีอีกครั้งหนึ่ง คราวนี้ผู้นำ 3-4 คนออกไปบอกชาวบ้านเพื่อขอเงินมาลงทุนสร้างโรงสี ผลปรากฏว่าได้เงินมาประมาณหนึ่งแสนบาทเศษ แต่ราคาโรงสี (ขนาดเล็ก) ราคาประมาณสามแสนบาท ยังขาดเงินอีกสองแสนบาทเศษ

ดังได้กล่าวแล้วว่า ในชุมชนนี้เมื่อองค์กรพัฒนาเอกชนเข้ามาดำเนินการพัฒนาแนวคิดเกษตรธรรมชาติ ดังนั้นเมื่อการเตรียมดำเนินการตั้งโรงสีของชาวบ้าน สอดคล้องกับแนวคิดขององค์กร ดังกล่าว ก็ได้รับความช่วยเหลือจากผู้ที่เชื่อหรือช่วยแนวคิดนี้ โดยมีผู้นำการพัฒนาองค์กรเอกชนเป็นผู้ประสานงานจนสามารถรวบรวมเงินจากคนที่เป็นเครือข่าย ซึ่งส่วนใหญ่อยู่ที่กรุงเทพฯ ได้จนครบสองแสนบาทรวมกับจำนวนเงินเดิมเป็นสามแสนบาท ก็สามารถตั้งโรงสีได้ ในตอนแรกนั้นตั้งในพื้นที่ ที่ดินของผู้ใหญ่บ้าน ซึ่งเป็นผู้นำคนสำคัญในการตั้งโรงสี นับว่าเป็นความโชคดีที่ได้ที่ดินมาเป็นที่ตั้งโดยไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายเมื่อได้เงิน

มาแล้วก็เริ่มลงมือสร้างโรงสี ชาวบ้านต่างมาช่วยกันคนละไม้คนละมือ ช่วยแรงกัน หรือบางคนก็ออกวัสดุ ก่อสร้าง เช่น ไม้ ซึ่งเมื่อในชุมชนนี้ไม่มีก็พากันไปตัดไม้และเลื่อยออกมาทำโรงเรือนเพื่อมุงหลังคาครอบ โรงสี ส่วนเงินที่ได้มาก็เอาไปซื้ออุปกรณ์และเครื่องจักรสีข้าว

การปลูกข้าวปลอดสารพิษ : ผลผลิตเพื่อแปรรูปข้าวของโรงสีชุมชน

เมื่อมีโรงสีแล้วต้องมีข้าวป้อนเข้าโรงสี เพื่อแปรรูปข้าวเปลือกออกมาเป็นข้าวสารแล้วจึง นำ ไปขาย สำหรับข้าวที่เป็นที่ต้องการของตลาดและของชุมชนคือข้าวปลอดสารพิษ และเป็นข้าวหอมมะลิ ซึ่งกระบวนการปลูกข้าวหอมมะลิแบบปลอดสารพิษนั้น เป็นกระบวนการใหม่ที่เข้ามาทดแทนการปลูกข้าวพันธุ์ ที่ทางราชการเอามาแนะนำ เช่น พันธุ์ กข. 4 หรือ 5 หรือ 6 เป็นต้น ซึ่งเป็นเรื่อง ยุ่งยากพอสมควรสำหรับการ เปลี่ยนแปลงดังกล่าว

เงื่อนไขที่ทำให้สร้างโรงสีสำเร็จ

ผู้นำต้องมีอุดมการณ์ ผู้ใหญ่บ้านเป็นผู้มีอำนาจสำคัญในอันที่จะแพร่แนวคิดและแนว ปฏิบัติไปสู่คนอื่นในหมู่บ้าน ผู้นำจะทำเป็นตัวอย่างแก่คนอื่นได้ต้องมีอุดมการณ์หรือยึดมั่นในหลักการของ การทำนาแบบปลอดสารพิษหรือการเกษตรแบบธรรมชาติ โดยผู้ใหญ่นำเริ่มตระหนักต่อคุณค่าของเกษตร แบบธรรมชาติหรือเกษตรปลอดสารพิษเข้าจริงๆ ก็เมื่อตนเองประสบกับการเจ็บป่วย ซึ่งถือเป็นประสบการณ์ ตรงจากการที่ผู้ใหญ่นำได้รับผลจากการใช้สารเคมีเพราะแต่เดิมนั้นผู้ใหญ่นำ ก็เหมือนกับเกษตรกร คนอื่นๆ คือมีการปลูกพืชและใช้ยาฆ่าศัตรูพืช จนอยู่มาวันหนึ่งเกิดป่วยขึ้นมา ทำให้คิดได้ว่าการเจ็บป่วย ส่วนหนึ่งเกิดมาจากการใช้ยาเหล่านี้ซึ่งสัมผัสโดยตรง และรับประทานผลผลิตทางการเกษตรทำให้มี สารพิษตกค้างจนกลายเป็นเหตุของโรคได้ ฉะนั้นหากได้บริโภคข้าวที่ปลอดสารพิษก็น่าจะเป็นผลดีต่อ สุขภาพ

การยึดมั่นในหลักการดังกล่าว เป็นแนวคิดที่ทำให้ผู้ใหญ่นำเริ่มเป็นผู้นำในการทำ ตามแนวคิดดังกล่าวด้วยตนเองและแนะนำคนอื่นให้ทำตามด้วย เมื่อทำไปแล้วได้ผลผลิตไม่ทันใจ เหมือนการใช้ปุ๋ยเคมี ก็ต้องใช้ความอดทน เพราะในระยะแรกจะมีความแตกต่างกันมาก กล่าวคือแต่เดิม เคยใช้ปุ๋ยเคมีก็มาเปลี่ยนเป็นใช้ปุ๋ยอินทรีย์ เมื่อเลิกใช้ในปีแรก ผลผลิตจะลดลงมาก โดยลดลงถึงครึ่งหนึ่ง แต่ต่อมาจะเริ่มดีขึ้นเรื่อยๆ ซึ่งอาจใช้เวลาถึง 5 ปี การใช้ปุ๋ยอินทรีย์จึงจะถึงขนาดสามารถให้ผลผลิต ทัดเทียมกับการใช้ปุ๋ยเคมี

การจัดการการใช้เคมีและสารพิษ ทำได้โดยการกระตุ้นให้มีจิตสำนึกต่อการ ใช้ สารเคมีด้วยการจัดตั้งเป็นกลุ่ม แต่ละกลุ่มมาสมัครเป็นสมาชิกชมรมปลูกข้าวปลอดสารพิษ ให้ความรู้ และควบคุมระบบการปลูกข้าวปลอดสารพิษ ซึ่งเมื่อก่อนนั้นคนในหมู่บ้านหรือชุมชนก็ใช้ปุ๋ยเคมีกันทั้งนั้น และใช้กันมาก ตอนแรกๆ ก็ใช้น้อย พอนานเข้าก็เพิ่มปริมาณให้มากขึ้น ผลที่ตามมาคือต้องลงทุนสูงเพราะ ซื้อปุ๋ยมากขึ้น และมีสารเคมีตกค้างในดินที่ปลูกข้าวมากขึ้นทุกปี ทำให้เกิดความเสียหายต่อดิน เช่นดินจะ แข็งมากขึ้น โดยได้มีการสังเกตเปรียบเทียบกับเมื่อ 30 ปีเศษที่ผ่านมา สมัยก่อนชาวนาไถนาทิ้งไว้เป็นวัน

ดินยังร่วนอยู่ติดกับปัจจุบัน หากไถทิ้งไว้ 2-3 ชั่วโมง ดินก็แข็งแล้วปักดำต้นกล้าข้างไม่ลงเพราะดินแข็ง เป็นก้อน เวลาไถดินติดบนรถไถทำให้ทำงานลำบากขึ้น

กระบวนการลดการใช้ปุ๋ยเคมีและยาปราบศัตรูพืช มีการดำเนินการโดยใช้กระบวนการประชาสัมพันธ์เพื่อเผยแพร่ข้อมูลเพื่อสร้างความเข้าใจ โดยจะแบ่งกันรับผิดชอบว่า ใครจะไปให้ข้อมูล ตรงไหน ทั้งนี้กระบวนการปลูกข้าวปลอดสารพิษจะสัมพันธ์กับโรงสีโดยตรงเพราะเป็นผู้รับซื้อข้าวปลอดสารพิษจากชาวนา ทางโรงสีจะมีรายชื่อของคนที่เข้าเป็นสมาชิกของกลุ่ม และจะมีอาสาสมัครเข้าไปแนะนำ และตามคู่มือการใช้สารเคมีด้วย

การทำนาแบบเกษตรอินทรีย์ เป็นการทำนาโดยใช้ปุ๋ยคอก ปุ๋ยหมัก และไม่ใช้ยาฆ่าแมลงในชุมชนหมู่บ้านนี้เมื่อมีโครงการส่งเสริมการทำนาแบบนี้ ปรากฏว่าชาวนาให้ความสนใจกันพอสมควร มีคนร่วมอุดมการณ์สมัครเข้าโครงการเพราะเป็นไปตามแนวคิดของเกษตรอินทรีย์ และนำผลผลิตขายให้โรงสีในหมู่บ้านซึ่งให้ราคาดีกว่าพ่อค้าคนกลาง

ผู้เข้าโครงการเกษตรอินทรีย์ จะได้รับความรู้และปุ๋ยอินทรีย์ที่ทางโครงการ (องค์การ พัฒนา-เอกชน) ช่วยจัดหามาให้ อีกทางหนึ่งชาวนาก็ต้องหาเองโดยการไปซื้อจากโรงงานทำปุ๋ยขี้ไก่มาอัดเม็ดชาวนาในหมู่บ้านนี้ใช้ปุ๋ยคอกหรือปุ๋ยอินทรีย์มากขึ้น เมื่อก่อนนั้นหากเดินไปตามหมู่บ้านจะพบว่า มีถุงปุ๋ยเคมีที่ซื้อจากตลาดหรือพ่อค้าหรือ ธกส. วางเรียงซ้อนกันอยู่ใต้ถุนบ้านแทบทุกหลังคาเรือนปัจจุบันนี้หาภาพนั้นแทบจะไม่มีแล้ว จะเห็นกระสอบปุ๋ยขี้ไก่กองไว้ตามบ้านแทน

การตรวจสอบมาตรฐาน เนื่องจากข้าวหอมมะลิของชุมชนโรงสีนี้ถูกส่งออกไปขายให้ ผู้บริโภคแถบยุโรป ซึ่งเป็นกลุ่มที่มองเห็นภัยจากการบริโภคข้าวแบบที่ทำกินทั่วๆ ไปว่าไม่ปลอดภัยจากสารพิษ ได้มาติดต่อขอซื้อข้าวไปบริโภค แต่มีเงื่อนไขว่าต้องปลอดสารพิษจริงๆ นั่นคือต้องมีมาตรฐาน ฉะนั้นจึงต้องมีการตรวจสอบและรับรองคุณภาพเกิดขึ้นในกระบวนการผลิตของชาวนาในหมู่บ้าน ในการตรวจสอบนี้จะมีเจ้าหน้าที่อาสาสมัครจากโรงสีมาตรวจดิน มาดูที่ทำนา และ เมล็ดข้าวสำหรับทางยุโรปจะส่งตัวแทนมาที่หมู่บ้าน เจ้าหน้าที่อาสาสมัครก็จะพาไปดูแปลงนา โดยจะพาไปหาเจ้าของนาแล้วทำการสัมภาษณ์เพื่อทราบถึงขั้นตอนการทำงานว่าเตรียมดินอย่างไร ใช้ปุ๋ยอย่างไร เสร็จแล้วก็ดูน้ำ ดูดิน สุดท้ายเจ้าหน้าที่ตัวแทนจากยุโรปก็นำเมล็ดข้าวกลับไป หลังจากนั้นก็จะส่งรายชื่อว่ามีใครบ้างที่ผ่านการตรวจสอบมาตรฐาน

สำหรับความรู้สึกรู้สึกของชาวบ้าน ผู้ที่ทำนามาตามมาตรฐานก็จะรู้สึกดีใจที่ตนอุตสาหหรือพยายามตามขั้นตอนและสามารถขายข้าวปลอดสารพิษให้กับโรงสีได้ สำหรับคนที่ไม่ผ่าน บางคนก็ถึงกับท้อแท้หมดกำลังใจ แต่บางคนก็พยายามปรับปรุงตัวเอง โดยจะมีเจ้าหน้าที่คอยมาชี้แจงว่ายังบกพร่องตรงไหน ให้กำลังใจและแนะนำให้แก้ไขจุดที่ยังไม่ดี แต่ส่วนใหญ่คนที่ไม่ผ่านมาตรฐานมักเป็นผู้ที่ไม่ซื้อสัตย์คือแอบใส่ปุ๋ยเคมี หรือไม่ก็อาจโชคไม่ดี คือทำนาติดกับแปลงที่ใช้สารเคมี โอกาสที่น้ำในนาแปลงที่ใช้ปุ๋ยและสารเคมีอาจเข้ามาในนาของตนเองได้

ปุ๋ยอินทรีย์ ปัจจุบันนี้ชาวนาลดการใช้ปุ๋ยเคมีลงไปมากดังกล่าวแล้ว และเรียนรู้ว่าการใช้ปุ๋ยเคมีจะให้ผลดีเฉพาะปีแรกๆ ในปีต่อมาถ้าหากว่าอากาศได้ผลผลิตเท่าเดิมต้องเพิ่มปริมาณปุ๋ยเคมีให้มากขึ้น และผลเสียที่ตามมานอกจากทำให้ดินมีสภาพแข็งดังกล่าวแล้ว ปลาในท้องนาที่ตาย ทำให้ไม่สามารถจับปลากินได้เหมือนเมื่อก่อน ปู ปลา ตายหมด หากินยากขึ้น ปัญหาเหล่านี้มีผลกระทบต่อชาวนาโดยได้มีขบวนการแก้ไขด้วยการลดการใช้ปุ๋ยอินทรีย์ในการปรับพื้นดินดังกล่าว ผลปรากฏว่าการใช้ปุ๋ยเคมีลดลง พวกนี้ก็เลยมาทำให้ปุ๋ยเคมีลดลง พยายามลดปุ๋ยเคมี ทำกันไปแล้วก็มองเห็น ทุกวันนี้ก็เลยเกือบจะเป็นธรรมชาติแล้วคือพูดเฉพาะกลุ่ม แต่บางคนก็ว่าเพราะรัฐเข้ามาส่งเสริมที่นี้ใช้ไหม นายทุนมันส่งเสริมอยู่แล้ว แล้วก็ส่วนมากเรามีสมาชิกใช้ไหม บ้านนั้นมีเท่านั้นกลุ่ม เท่านั้นกลุ่มก็ว่ากันไป ฝ่ายส่งเสริมใช้ไหมก็ออกตรวจตรงกันไป มีการใช้ปุ๋ยอะไรต่างๆ เหตุที่ชาวนาลดการใช้ปุ๋ยเคมีนอกจากมีปัญหาทางด้านสุขภาพ ด้านการทำลายสิ่งมีชีวิตและเป็นภัยต่อสภาพแวดล้อมดังกล่าวแล้ว ชาวนาก็ประสบปัญหาเกี่ยวกับคุณภาพของข้าวอีกด้วย ในบางแปลง ข้าวไม่ได้ผลก็เอาปุ๋ยไปเร่ง พอข้าวออกรวง เมล็ดไม่เสมอกัน เมล็ดข้าวมีจุดต่างดำ

ขณะนี้ชาวนาใช้ปุ๋ยอินทรีย์กันมากขึ้น มีการปรับพื้นที่ ปรับปรุงที่นา อย่างไรก็ตามการใช้ปุ๋ยอินทรีย์นี้ชาวนาต้องมีความอดทนมาก ผู้ใหญ่บ้านได้กล่าวว่า กระบวนการกลับมาใช้ปุ๋ยอินทรีย์นี้ได้ทำเป็นตัวอย่างของชาวบ้าน ซึ่งต้องมีความอดทนมากเพราะกว่าดินที่นาจะกลับคืนสภาพ เนื่องจากเดิมสภาพเสื่อมจากการใช้ปุ๋ยเคมีมานานนับหลายสิบปีนั้นเป็นเรื่องลำบาก ต้องพยายามทำไปทีละส่วนๆ จนครบทุกส่วน วิธีการคือ ถ้ามีที่นาอยู่ 20 ไร่ อาจแบ่งออกเป็นสวนๆ ละ 5 ไร่แรกก่อนเพื่อปรับสภาพดิน ใช้ปุ๋ยอินทรีย์ซึ่งเป็นปุ๋ยหมัก ปุ๋ยคอก ผสมกับดินจนกลายเป็นดินร่วนและมีธาตุที่พืชต้องการใส่ลงไป เวลาใส่ต้องเอาปุ๋ยหว่านลงไปบนพื้นที่ที่มีการไถทิ้งไว้ แล้วหว่านทับลงบนดินนั้น เมื่อถึงคราวดำหรือปักดำต้องไถดิน ถางปุ๋ยอีกครั้งหนึ่งในแปลงนา ต่อมาทำไปอย่างนี้ จนครบแปลงทั้งหมดหรือทุกสวนซึ่งต้องใช้เวลาหลายปี ผู้ที่ทำจะต้องเป็นคนมุ่งมั่น มีความอดทน การใช้ปุ๋ยอินทรีย์ หรือปุ๋ยคอกนี้ทำให้ระบบนิเวศที่ดีขึ้น คือสีของดินจะดำ น้ำใสไม่ขุ่น และที่สำคัญคือมีข้อน่าสังเกตว่าแปลงใดหากใช้ปุ๋ยซ้ำไถแล้ว ปุ๋ยก็ไม่มากัดกินต้นข้าว

ในการลงทุนสำหรับปุ๋ยอินทรีย์หรือปุ๋ยคอก แม้ในระยะแรกจะแพงกว่า แต่เมื่อคิดในระยะยาวแล้วชาวนาควรจะเลือกใช้ปุ๋ยอินทรีย์มากกว่า เพราะว่าไม่ต้องเพิ่มปริมาณในปีหลังๆ เหมือนปุ๋ยเคมี

การบริหารจัดการโรงสี

โรงสีเดิมตั้งอยู่ภายในหมู่บ้านบนพื้นที่ที่ผู้ใหญ่บ้านมอบให้เป็นโรงสีขนาดเล็ก เมื่อดำเนินการสีข้าวมาระยะหนึ่ง (ประมาณ 3 ปี) มีความจำเป็นต้องขยายกำลังการผลิตด้วยการสร้างโรงสีใหม่ จึงต้องมีการลงทุนกันอีกครั้งหนึ่ง ดำเนินการรื้อถอนของชาวบ้านและเครือข่ายผู้บริโภคข้าวปลอดสารพิษที่อยู่ในกรุงเทพฯ รวมกันแล้วได้เงิน 8 แสนบาท แต่เงินที่ต้องสร้างโรงสีใหม่ต้องลงทุนประมาณ 1.2 ล้านบาท ฉะนั้นจึงยังขาดเงิน 4 แสนบาท (ไม่รวมที่ดินซึ่งผู้ใหญ่บ้านจะบริจาคให้) ผู้นำคนหนึ่งซึ่งเป็นนักพัฒนาขององค์กร

เอกชน (NGO) ได้ติดต่อหาแหล่งทุนหลายแห่ง ปรากฏว่ามูลนิธิแห่งหนึ่งให้ยืมเงินมาก่อน แต่เมื่อสร้างโรงสีเสร็จแล้วขอให้โรงสีคืนเงินให้เป็นข้าวสาร แสดงว่าเงินลงทุนส่วนนี้โรงสีได้ขายข้าวล่วงหน้าไปแล้ว สำหรับที่ตั้งโรงสีใหม่นี้ได้ซึ่งย้ายออกมาข้างนอกหมู่บ้าน ทำให้เสียงและฝุ่นละอองจากการสีข้าวไม่รบกวนชาวบ้าน เป็นโรงสีที่มีกำลังการผลิต 250 ตันต่อเดือน โดยประมาณบางเดือนอาจมากกว่านี้ ซึ่งขึ้นอยู่กับภาวะความต้องการของตลาด โดยในแต่ละเดือนจะมีการประเมินสถานการณ์ทางการตลาด ถ้าตลาดมีแรงซื้อน้อยก็ผลิตน้อย แต่ส่วนใหญ่จะผลิตตามคำสั่ง

หากนำโรงสีนี้ไปเปรียบเทียบกับโรงสีของพ่อค้าที่ทำธุรกิจส่วนตัวอยู่ที่สุพรรณบุรีไม่ได้ กล่าวคือต้นทุนของพ่อค้าหากคิดต่อหน่วยอาจสูงกว่าโรงสีของชุมชนนี้ โรงสีของนายทุนสามารถผสมข้าวหอมมะลิกับข้าวชนิดอื่นแล้วขายไปในราคาข้าวหอมมะลิ ข้าวผสมนี้ทำให้ต้นทุนของพ่อค้าสูงกว่าของชุมชน

กรรมการบริหารโรงสี

การดำเนินการของโรงสีชุมชนดำเนินงานในรูปแบบของคณะกรรมการซึ่งมีจำนวน 15 คน ได้รับคำตอบแทนเป็นรายปี ขึ้นอยู่กับกำไร ขาดทุนที่ทำการบริหาร การเลือกกรรมการจะเลือกโดยสมาชิกซึ่งเป็นผู้ถือหุ้นลงคะแนนเสียงเลือกตั้ง การดำเนินงานแบ่งออกเป็นฝ่ายๆ ได้ดังนี้

- ฝ่ายรับซื้อข้าว รับซื้อข้าวจากสมาชิก โดยซื้อตามราคาตลาด สำหรับสมาชิกบวกราคาเพิ่มให้อีก 2 บาท สมาชิกจะขายข้าวปลอดสารพิษให้กับทางโรงสีซึ่งจะมีฝ่ายรับซื้อ ประสานข้อมูลกับฝ่ายส่งเสริมที่เป็นฝ่ายลงไปส่งเสริมให้ชาวบ้านทำนาแบบเกษตรอินทรีย์ ฝ่ายนี้จะมีข้อมูลว่าใครทำได้ตามมาตรฐานที่กำหนดไว้ ในการซื้อข้าวนอกจากซื้อจากสมาชิกแล้ว ก็ซื้อจากหมู่บ้านอื่น แต่ที่ส่งไปให้โรงสีที่นครราชสีมาซึ่งที่นั่นได้นำไปผลิตเป็นข้าวหอมมะลิแล้วขายไปทั่วทั้งในประเทศและต่างประเทศ

- ฝ่ายสี เป็นฝ่ายเดินเครื่องสีข้าวซึ่งจำเป็นต้องมีความรู้ด้านช่างอยู่ด้วย
- ฝ่ายตรวจสอบคุณภาพ เป็นฝ่ายที่ดูแลตรวจสอบคุณภาพของข้าวที่สี และดูการบรรจุถุงว่าเรียบร้อยถูกต้องตามที่สั่งไว้หรือไม่ เพราะที่นี้มีการบรรจุตามใบสั่ง เช่น ถุงเบอร์ 5 ของการไฟฟ้าฝ่ายผลิต หรือหากเป็นของโรงสีเองก็ต้องตรวจดูความสะอาดไม่ให้มีสิ่งเจือปน

- ฝ่ายบัญชี ดูแล จำนวนเงินที่ใช้จ่าย-รายรับต่างๆ คือ ค่าซื้อข้าว ค่าวัสดุ อุปกรณ์ ค่าจ้าง ค่าน้ำมันรถ ค่าซ่อมรถ ตลอดจนเงินเดือนของคนที่มาทำงานในโรงสี

การคัดเลือกคนเข้าทำงานในโรงงานสี ผู้ทำงานประเภทเจ้าหน้าที่ประจำฝ่ายต่างๆ บางคนก็เป็นคนนอกหมู่บ้าน แต่ก็ยังอยู่ในเขตตำบลที่ชาวบ้านนำข้าวเข้ามาขายให้ การคัดเลือกเจ้าหน้าที่ประจำจะค่อนข้างระมัดระวัง เพราะโรงสีอยากได้คนที่รักงานแบบนี้จริงๆ ดังนั้นจึงมักใช้วิธีให้ทดลองงานดูก่อน ถ้าหากชอบและมีทำที่จะอยู่กับโรงสีนานก็จะจ้างคนประเภทนี้ไว้ ส่วนคนทำงานอีกพวกหนึ่งคือชาวบ้านที่มาบรรจุข้าวสารเป็นถุงๆจะมีการจัดกลุ่มกันมาและเวียนกันไป

หุ้น ทางโรงสีเปิดใหม่จัดการให้ชาวบ้านที่เป็นสมาชิกเกษตรอินทรีย์มีหุ้นโรงสีได้ ขณะนี้มีสมาชิกถือหุ้นประมาณ 1,000 กว่าราย ผู้ถือหุ้นนอกจากจะเป็นชาวบ้านในชุมชนแล้ว ยังมีคนที่

เครือข่ายชมรมรักษารัฐธรรมนูญชาติอีกกลุ่มหนึ่ง แต่ละคนมีหุ้นได้ตามกำลังไม่จำกัดจำนวน แต่ไม่เกิน 50,000 บาท

ประโยชน์โดยตรงจากโรงสี ชาวบ้านได้ผลประโยชน์คือ

1. ตาซึ่งเที่ยงตรงไม่โกงชาวบ้าน
2. ปันผลตามสัดส่วนหุ้นที่มีซึ่งให้ตามผลกำไรที่โรงสีดำเนินการ ดีกว่านำไปฝากธนาคาร
3. สมาชิกสามารถซื้อข้าวเปลือกสัตว์ได้ถูกกว่าคนทั่วไป เช่น คนทั่วไปซื้อ 4 บาท ต่อกิโลกรัม สมาชิกซื้อได้ 3.50 บาท ต่อกิโลกรัม
4. สำหรับข้าวปลอดสารพิษหรือพันธุ์ข้าวอินทรีย์ โรงสีให้ราคาสูงกว่าในท้องตลาด
5. ชาวบ้านมีงานทำกับโรงสี

ในความเป็นจริง แม้จะมีการแบ่งงานกันทำเป็นฝ่ายบริหารและดำเนินการ แต่เมื่อถึงเวลาทำงาน แต่ละคนทำได้หลายอย่างเท่าที่สามารถจะทำได้ เช่น บางคนเป็นกรรมการดำเนินงานก็สามารถติดไปกับรถ ไปส่งข้าวสารหรือส่งเงินให้ธนาคาร เป็นต้น

การตลาด เมื่อก่อนชาวนาผลิตข้าวแล้วก็ขายให้พ่อค้าคนกลาง ซึ่งเป็นตลาดที่ชาวนาเสียเปรียบหรือถูกขูดรีด หรือถูกกดขยเอามูลค่าส่วนเกินไป เพราะตลาดข้าวตามระบบทุนนิยมดังกล่าวเป็นตลาดที่นายทุนมีอำนาจเหนือกว่า เพราะเป็นเจ้าของเทคโนโลยีและข้อมูลการซื้อขายข้าว จนเป็นบทเรียนที่ก่อจิตสำนึกของชาวนาให้ลุกขึ้นต่อสู้ดังกล่าแล้ว และต่อมาชุมชนนี้ก็ปรับตัวจนสามารถ ดึงเอาเทคโนโลยีและข้อมูลเกี่ยวกับการตลาดมาดำเนินการเอง

ตลาดแรกของโรงสีชุมชนแห่งนี้ คือ กลุ่มคนที่เป็นเครือข่ายการพัฒนาองค์กรเอกชนเกี่ยวกับการอนุรักษ์ธรรมชาติและส่งเสริมแนวทางเกษตรอินทรีย์ โดยตลาดแรกนี้มีบทบาทสำคัญคือผู้นำซึ่งเข้ามาในฐานะเป็นตัวแทนขององค์กรพัฒนาเอกชน โดยเข้ามาทำงานด้านนี้เป็นเวลานานนับสิบปี กล่าวได้ว่าเป็นผู้หาตลาดและดำเนินการการตลาดอันเป็นหัวใจสำคัญที่สามารถสร้างพลังต่อรองให้กับธุรกิจชุมชนนี้มิฉะนั้นแล้วการตั้งชุมชนออกจากการครอบงำของนายทุนคงเป็นเรื่องยาก

ผู้นำการพัฒนาองค์กรเอกชนกล่าวว่า เมื่อโรงสีขยายการผลิตมากขึ้น จำเป็นต้องหาตลาดให้กว้างขึ้น โดยแต่เดิมนั้นตนเองไม่เคยมีความรู้เกี่ยวกับตลาดเลย ความรู้เกี่ยวกับตลาดเท่ากับศูนย์ประมาณปี 2534 เริ่มพอจะขยายตลาดได้ โดยตลาดที่พอรองรับผลผลิตได้บ้างเป็นทุนเดิม ก็คือเพื่อผู้เป็นเครือข่ายชมรมรักษารัฐธรรมนูญกับมูลนิธิแห่งหนึ่งที่เขาเงินมาสร้างโรงสี เมื่อสีข้าวได้ ก็ต้องส่งข้าวคั้นไปเป็นการใช้ข้าวแทนเงิน นั่นเป็นตลาดเดิม แต่ก็มีปริมาณน้อย ตลาดเพียงเท่านั้นคงไม่ทำให้โรงสีอยู่รอดได้ เพราะจำนวนข้าวที่ผลิตป้อนเข้าโรงสีมีจำนวนมากขึ้น

โดยหลักการตลาดแล้วเป็นความสัมพันธ์ระหว่างสองฝ่ายคือผู้ซื้อกับผู้ขาย หากทั้งสองฝ่ายพอใจในราคาซื้อขายก็ตกลงทำการค้ากันได้ คือผู้ซื้อต้องไปขายต่อได้กำไรที่ ทำให้สามารถอยู่ได้ แต่

ในกรณีของโรงสีต้องไปขอให้คนซื้อเห็นใจ และยังต้องให้พอมีกาไร วิธีการก็คือมันก็ต้องเดินไปหาตลาดข้าว โดยเลือกไปที่จังหวัดจะเข้เถรา เพราะทราบว่าชาวนาแถวนั้นไม่ค่อยปลูกข้าวหอมมะลิ กรรมการหมู่บ้านก็พากันไปขอให้เขาช่วยซื้อ บอกว่าเป็นโรงสีของชาวบ้านที่ทำกันเอง ขอให้ช่วยเหลือชาวนาที่เพิ่งหัดทำโรงสี ซึ่งก็ได้รับความเห็นใจ ทางโรงสีทราบว่าเป็นข้าวหอมมะลิมาจากอีสาน เห็นว่าเป็นช่องทางสามารถทำตลาดย่อยๆ ได้ ก็มีการช่วยซื้อข้าวโรงสีในราคาที่พอจะเอาไปทำกำไรต่อได้ เรียกว่าประสบผลสำเร็จพอสมควร นอกจากนั้นก็ยังขยายตลาดไปจังหวัดอื่นๆ เช่น ปราจีนบุรีด้วย

ตลาดเท่าที่หาได้เท่าที่ผ่านมายังไม่พอต่อการระบายข้าวที่โรงสีมีอยู่ เพราะมีการซื้อข้าวเข้าโรงสีตลอดเวลา จึงจำเป็นต้องมีการขยายตลาดให้กว้างต่อไปอีก ซึ่งเป็นความสามารถของผู้นำองค์กรพัฒนาชุมชนที่ได้ความรู้จากการไปพบปะและพูดคุยกับผู้ที่มิประสบความสำเร็จด้านนี้ และได้แนวคิดมาทำการตลาด ทำให้มีตลาดเพิ่มขึ้น ซึ่งมีตลาดใหญ่ๆ คือ

- **ตลาดข้าวที่โรงสีเฮียเล้ง** จอหอ โคราซ เป็นแหล่งรับซื้อข้าวกลั่นจากโรงสีไปแล้วขัดเป็นข้าวขาวหอมมะลิ ซึ่งโรงสีของชุมชนไม่มีเครื่องมือขัดข้าวขาว ทางชุมชนทำได้เฉพาะข้าวกลั่นเท่านั้นตลาดนี้รับซื้อข้าวสารไปขายต่อทั้งในและต่างประเทศ ทางเฮียเล้งจะโทรศัพท์มาสั่งเป็นช่วง ๆ ไป บางครั้งบอกว่ามีเท่าไรเอาหมดก็มี

- **ตลาดบาทเดียว** เป็นการขายข้าวโดยการบรรจุถุงเล็กๆ ซึ่งเป็นข้อดีของการขายข้าวแบบนี้เพราะโรงสีสามารถขนข้าวในลักษณะบรรจุถุงแทนที่จะบรรจุกระสอบแต่เพียงอย่างเดียว อันทำให้เกิดการจ้างงานในชุมชน ทำให้เกิดมูลค่าเพิ่มเมื่อบวกค่าบรรจุถุง ค่าจัดการ และกำไรส่วนต่างก็เป็นมูลค่าเพิ่ม การขายแบบตลาดบาทเดียวนี้ทำให้ผู้ประกอบการรายย่อยสามารถจะนำไปวางขายตามร้านค้าทั้งในกรุงเทพฯ มีร้านหลายแห่งทั่วไป ทำให้คนที่รู้จักสามารถเลือกซื้อใกล้บ้านได้ ซึ่งโรงสี ได้พิมพ์เอกสารประชาสัมพันธ์ให้ทราบแล้ว และที่เรียกว่าตลาดบาทเดียวก็เพราะกำหนดจากการคิดค่าการตลาดไม่เกินกิโลกรัมละ 1 บาท ในแต่ละภารกิจ ซึ่งมี 3 ภารกิจคือ 1) การตลาด 2) การโฆษณา และ 3) การขนส่ง

- **การตลาดแบบระบบหยง** ระบบการตลาดแบบที่เรียกว่า “หยง” นี้ทางโรงสีโดยผู้นำพัฒนาองค์กรเอกชนเป็นผู้ริเริ่มติดต่อครั้งแรกในปี 2537 เป็นวิธีการของการตลาดที่ผู้ซื้อไม่ต้องมีชื่อร้าน ระบบการประสานงาน มีลักษณะเป็นคนกลางคอยประสานงานให้เกิดการซื้อขายขึ้น การขายแบบนี้บางครั้งอาจทำให้เกิดการขายโดยไม่ต้องพบกันหรือเห็นหน้ากัน โดยติดต่อกันทางโทรศัพท์ว่ามีข้าวอะไร อย่งไร ราคาเท่าไร แล้วก็ให้คนที่ “หยง” อาจจ้างไว้ 2-3 คน คอยขับรถจักรยานยนต์ หรือที่เขาเรียกกันว่าม้าเร็ว มารับตัวอย่างข้าว และเมื่อหยงเห็นตัวอย่างข้าวแล้ว ก็คุยตกลงราคากันทางโทรศัพท์

หยงบางแห่งนอกจากจะเป็นตัวบุคคลดังกล่าวแล้ว อาจจะเป็นบริษัทที่ค้ากันสืบทอดกัน มานานเป็นที่รู้จักกันของโรงสีต่างๆ ไป หยงจะต่างจาก **อู่บัว** หรือโรงสีตรงที่ไม่มีโรงสีเป็นของตนเอง ไม่ต้องมีโกดังหรือคลังเก็บสินค้า เพียงแค่มีสำนักงานเล็กๆ มีโทรศัพท์ พร้อมลูกน้อง 2-3 คน คอยวิ่งมอเตอร์ไซด์ไปเก็บตัวอย่างข้าวมา แล้วต่อรองราคาซื้อขายกัน รายได้ของหยงเกิดจากการได้ค่าคอมมิสชั่น หรือเรียกกันว่าค่านายหน้าในอัตรา 0.6-1% ของราคาที่ตกลงซื้อขายกัน

การทำตลาดแบบหยั่งนี้ต้องมีการติดต่อหลายทาง หรือมีเครือข่าย (connection) มากและได้รับความไว้วางใจ สะสมความนับถือกันมานานพอสมควร และในการที่ทำการตลาดแบบนี้ ทางผู้นำองค์กรพัฒนาเอกชนได้เอามาเล่าให้สมาชิกโรงสีฟัง ซึ่งฟังแล้วดูเหมือนชาวโรงสีจะเข้าใจได้ค่อนข้างยาก

– **ตลาดข้าวกล้องเบอร์ 5** เป็นข้าวบรรจุถุงตามคำสั่งของการไฟฟ้าฝ่ายผลิตฯ ซึ่งมีจำนวนพอประมาณ (118 ตัน/เดือน)

– **ตลาดข้าวในระดับท้องถิ่น** เป็นการขายข้าวในราคาไม่แพงให้กับโรงเรียน โรงพยาบาล ในพื้นที่ใกล้ๆ หรือที่อื่นที่มีการสั่งซื้อมา

ประเด็นการตลาดนี้เป็นตัวกำหนดทิศทางโรงสีของชุมชนเป็นอย่างมาก โรงสีจะอยู่ได้ในระดับทำกำไรมากพอจะบ่อนผลผลิตสู่ตลาดได้หรือไม่ั้น ลักษณะของการทำการตลาดจะเป็นตัวกำหนด กล่าวคือหากคงระดับตลาดที่กว้างเช่นนี้ ก็จำเป็นต้องทำธุรกิจการตลาดที่ก้าวหน้า ซึ่งต้องอาศัยกระบวนการดำเนินการตลาดอย่างเป็นระบบและชำนาญการ คำถามที่เกิดขึ้นตรงนี้คือ ชุมชนโดยตัวชาวนาเองพร้อมแล้วหรือยัง และชุมชนมีการเรียนรู้ระบบตลาดเช่นนี้มากน้อยเพียงใด ที่เป็นอยู่ขณะนี้มีส่วนอะไรบ้างที่แสดงให้เห็นว่าชุมชนมีความพร้อม และหากพร้อม จะพร้อมอย่างไร ทำไมกระบวนการตลาดของโรงสีไม่ทำโดยระบบของสถาบันในชุมชน

การเฝ้าอยู่เฝ้ากิน : ทางเลือกการปรับตัวของชุมชน

เมื่อโรงสีขยายกำลังการผลิตออกไป และมีการตลาดที่ทำให้กิจกรรมโรงสีเดินไปแนวทางที่บางฝ่ายมองว่าไม่แตกต่างไปจากการดำเนินธุรกิจของเอกชน เพราะเริ่มจะมีขนาดใหญ่ มีทุนที่เกินกำลังของชาวบ้าน ทำให้บางคนมองเห็นว่าโรงสีกำลังออกห่างไกลจากชุมชนมากไป ซึ่งไม่เหมือนเมื่อก่อนที่โรงสีขนาดเล็ก ทำแบบชมรมรักษารัฐธรรมนูญซึ่งยังมีความเอื้อกับชาวบ้านมาก เพราะการขายข้าวและซื้อข้าวทำในที่เดียวกัน เพราะขายให้ที่นี่และก็ซื้อกินกันที่นี่ ครั้นเมื่อขยายขึ้นธุรกิจนี้เชื่อมโยงไปยังตลาดข้างนอก มีตลาดต่างๆ มากมาย ทำให้มุ่งกำไร ชาวบ้านจะมองเห็นเงินเป็นเรื่องใหญ่ นิยมในลัทธิบริโภคนิยม ความวิตกกังวลนี้ได้เกิดขึ้นกับท่านเจ้าอาวาสวัดของชุมชน ซึ่งเป็นที่เคารพเป็นที่ปรึกษาและเป็นผู้ในการพัฒนาชุมชนมาตลอด ท่านจึงมี **โครงการเฝ้าอยู่ เฝ้ากิน** มุ่งเน้นให้ชุมชนมีการกินอยู่แบบพอเพียง โดยมุ่งไปที่กิจกรรมด้านต่างๆ เช่น ชมรมหมอยาพื้นบ้าน กลุ่มพึ่งตนเองแบบเกษตรยั่งยืน โครงการเหล่านี้ต้องเกิดจากภูมิปัญญาชาวบ้าน ให้ชาวบ้านแลกเปลี่ยนเรียนรู้ แก้ปัญหาเองเพื่อมุ่งไปสู่การพึ่งตนเองได้

ต้องมีการคานธุรกิจไว้ไม่ให้ดึงชาวบ้านออกไปสู่ความเป็นผู้บริโภคนิยม ทำให้ชาวบ้านเอื้อเพื่อช่วยเหลือกันเอง ให้เขามีอาหารการกิน

ชมรมหมอยาพื้นบ้าน : กรณีตัวอย่างการอยู่แบบพึ่งตนเองของชุมชน

จากยาพื้นบ้านหรือสมุนไพรที่ผ่านมาประมาณ 50 ปี รัฐเคยไม่ยอมรับ หว่านเป็นยาสกปรก ไม่ได้มาตรฐานเหมือนยาแผนใหม่ หรือแผนวิทยาศาสตร์ แต่ตามความเป็นจริง ยาสมุนไพรหรือ

แพทย์แผนไทย สมัยก่อนมีกระบวนการมาดี มีการเขียนไว้เป็นตำรา เป็นเล่มว่าต้นยาอะไร แก้อะไรอะไร แต่ต่อมาสมัยหลังสูญหายไปมาก เพราะการปราบของทางราชการว่าเป็นหมอเถื่อน ปี 2527 มีการเริ่มทำยาสมุนไพรอย่างจริงจัง แล้วในปี 2532 ได้มีการทำการทอดผ้าป่าพันธุ์ไม้ ทำให้ได้สมุนไพรเพิ่มมาาก จึงได้มีโอกาสตั้งชมรมหมอพื้นบ้าน และมีเป้าหมายว่าให้ทุกหลังคาเรือน เอาพันธุ์ไม้ที่เป็นสมุนไพรไปปลูกก็ทำให้มีตัวยาสสมุนไพรเพิ่มขึ้น ประมาณปี 2533 เท่าเจ้าอาวาสได้ริเริ่มตั้งศูนย์สุขภาพที่วัด โดยดึงเอาชาวบ้านพวกผู้ชายที่เป็นคนไม่กินเหล้าเมายาและแม่บ้าน ร่วมกับพระ เณร จัดสร้างศูนย์สุขภาพ โดยทำการสอนความรู้เรื่องสมุนไพร ภายหลังทางโรงพยาบาลเข้ามาโดยมีเจ้าหน้าที่ของโรงพยาบาลอำเภอที่สนใจเรื่องสมุนไพรเข้ามาทำการฟื้นฟูการรักษาโดยสมุนไพรซึ่งได้นำไปใช้กับโรงพยาบาลและแนะนำให้ชาวบ้านทำใช้เอง เพื่อให้พึ่งตนเองได้ ได้มีการรณรงค์อย่างต่อเนื่องเพื่อให้รู้จักตัวยาด่าง ๆ เช่น เสลดพังพอน ฟ้ายะลวยใจ หรือการทำยาสีฟันจากสมุนไพร เป็นต้น

unสรุป

การที่ประเทศไทยซึ่งเป็นประเทศเกษตรกรรมได้ดำเนินการพัฒนาประเทศ ภายใต้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติมาตั้งแต่ปี 2504 โดยมีอุดมการณ์การสร้างคามทันสมัยให้กับประเทศในรูปของความเป็นอยู่แบบเมืองและการพัฒนาอุตสาหกรรมนั้น บนพื้นฐานของอุดมการณ์ในการพัฒนาเช่นนี้ทุกชุมชนในประเทศจึงถูกรัฐกำหนดให้เป็นชุมชนพื้นที่เกษตรอุตสาหกรรม โดยมุ่งหวังให้คนในชุมชนสร้างผลผลิตทางการเกษตร เพื่อส่งเป็นสินค้าออกจำหน่ายนารายได้เข้าสู่ประเทศ สร้างความเจริญทางเศรษฐกิจซึ่งมีเส้นทางและวิธีการที่รัฐขีดกำหนดไว้แล้ว คือการพึ่งทะยานสู่ความเป็นประเทศที่พัฒนาในรูปแบบเดียวกับประเทศทางตะวันตก ซึ่งเป็นผู้สถาปนาอุดมการณ์พัฒนานี้

ประเทศไทยผลิตข้าวออกขายต่างประเทศเป็นอันดับหนึ่งของโลก ขณะเดียวกันก็เป็นสินค้าสำคัญที่ตลาดโลกต้องการ และการผลิตข้าวก็เป็นความสามารถ และความชำนาญที่ชาวนาไทย ได้สะสมมาตั้งแต่ในอดีต ดังนั้นเมื่อประเทศไทยยึดความทันสมัยในการพัฒนา ที่ดำเนินนโยบายเศรษฐกิจการได้มาของเงินตราจากการขายสินค้าออกและการกู้ยืม กระบวนการผลิตข้าวของชาวนาจึงถูกดึงเข้าสู่กระแสเศรษฐกิจแบบทุนนิยมอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ท่ามกลางกระแสความทันสมัยที่ทำให้ภาคเมืองและชนบทมีความสัมพันธ์แลกเปลี่ยนสินค้ากันอย่างมีมิติที่ซับซ้อนยิ่งขึ้น วิธีชีวิตที่เคยดำรงอยู่แบบพึ่งพิงธรรมชาติ จำเป็นต้องแปรเปลี่ยนไปตามปรัชญาของการผลิตแบบเศรษฐกิจทุนนิยม คือเพิ่มปริมาณการผลิตเพื่อให้มูลค่าส่วนเกินเหลือมากที่สุด แล้วนำออกสู่ระบบการแลกเปลี่ยนในตลาด ซึ่งมีทั้งตลาดภายในประเทศและต่างประเทศ รายได้ที่ได้จากการขายผลผลิตหลังจากหักส่วนที่กู้ยืมมาเพื่อเป็นทุนในการผลิตแล้ว นำไปซื้อสินค้าจากเมือง ซึ่งกว่าครึ่งหนึ่งไม่ใช่สินค้าที่มีความจำเป็นต่อการดำรงชีวิตอย่างแท้จริง

จากกระแสของการพัฒนาดังกล่าวได้เปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของชาวนาไทย จากการทำนาปลูกข้าวเหนียวพันธุ์พื้นเมืองเพื่อการบริโภคให้เพียงพอภายในครัวเรือน มีเหลือเก็บเล็กน้อยเพื่อขาย ให้แปร

เปลี่ยนเป็นการผลิตข้าวเจ้าซึ่งเป็นที่ต้องการของตลาด แรงงานที่เคยแลกเปลี่ยนเอาแรง ลงแขกกันก็เปลี่ยนเป็นการขายแรงงานเพื่อแลกกับเงิน การเอื้อเพื่อเกื้อกูล มีอะไรก็แบ่งปันกัน ในชุมชนก็แปรเปลี่ยนไปเป็นรูปของเงิน การอาศัยพึ่งพากันหายไปพร้อม ๆ กับระบบความพออยู่พอกินจากความอุดมสมบูรณ์ตามธรรมชาติก็พลอยหายไปด้วย เนื่องจากทรัพยากรส่วนหนึ่งถูกนำไปสนองความต้องการบริโภคของผู้คนในวัฒนธรรมเมือง อีกส่วนหนึ่งถูกทำลายลงด้วยระบบการผลิตแบบทุนนิยมที่ใช้ปุ๋ยเคมีและสารพิษในการทำลายระบบนิเวศตามธรรมชาติ ชาวนาถูกกระแสการบริโภคแบบทุนนิยมเปลี่ยนจากการเป็นผู้ผลิตเพื่อบริโภค ให้เป็นผู้ชำนาญในการผลิตเพื่อขาย โดยมีกลไกของรัฐได้ ธกส. และกรมการค้า (กรมส่งเสริมการเกษตรและสหกรณ์) เป็นผู้เอื้อทรัพยากรเพื่อลงทุนในการผลิต อันได้แก่เงินทุน ปุ๋ยเคมี และพันธุ์ข้าว กข. ซึ่งเป็นที่ต้องการของตลาด

ชุมชนหมู่บ้านโรงสีก็เป็นชุมชนหนึ่งในพื้นที่ของประเทศไทย ที่ไม่แตกต่างอะไรกับชุมชนอื่นๆ ซึ่งถูกกระแสการพัฒนาในแนวทางไปสู่ความทันสมัยนี้เข้าครอบงำ และถูกกดทับอยู่ภายใต้การเอารัดเอาเปรียบของนายทุน ซึ่งในระบบการผลิตข้าว ตัวแทนในขั้นตอนหนึ่งคือเจ้าของโรงสีที่เป็นเจ้าของเงินทุนและเทคโนโลยีในการผลิต กับทั้งเป็นผู้มีอำนาจในการจัดการบริหารตลาดข้าวทั้งใน และต่างประเทศ ซึ่งต้องอาศัยระบบความสัมพันธ์อันซับซ้อนเกินกว่าชาวนาผู้ผลิตข้าวสามารถจะจัดการได้ ความสัมพันธ์ระหว่างชาวนากับเจ้าของโรงสี คือชาวนาขายข้าวเปลือกให้เจ้าของโรงสี ที่พยายามซื้อด้วยราคาที่ต่ำที่สุด เพราะยิ่งซื้อต่ำมากเท่าไรตนก็จะสามารถนำไปทำกำไรต่อให้ได้มากเท่านั้น การจะทำเช่นนั้นได้ก็จำเป็นต้องคดโกงเอาเปรียบชาวนา ไม่ว่าจะเป็นด้วยวิธีการโกงตาชั่ง การบังคับซื้อบนความได้เปรียบทางทรัพยากร คือเมื่อชาวนาขนข้าวไปถึงโรงสีแล้วและไม่สามารถขนกลับได้ แต่หากชาวนาจำใจขนกลับก็ไม่มีที่พอจะเก็บ หรือการเอาเปรียบผลพลอยได้จากการสีข้าวที่จะได้รำ ซึ่งเป็นอาหารในการเลี้ยงหมูและตีมูลค่าได้เป็นเงิน แต่เจ้าของโรงสีกลับ ตีค่ารำเป็นเศษสุญเปล่า นำผลพลอยได้นั้นไปเพิ่มความร่ำรวยให้กับตนเอง

นอกจากนายทุนจะมีกลไกทางเศรษฐกิจที่ได้เปรียบชาวนา คือเงินทุนและเทคโนโลยีในการผลิตคือโรงสีแล้ว จุดอ่อนของสินค้าทางการเกษตรเองก็ยิ่งทำให้นายทุนมีอำนาจต่อรองได้มากขึ้น เมื่อผลผลิตของสินค้าการเกษตรขึ้นอยู่กับสภาพภูมิอากาศตามฤดูกาล ในปีใดที่ฝนตกมากผลผลิตงอกงามดีราคาก็จะต่ำเพราะผู้ซื้อมีโอกาสเลือกได้มากกว่า และด้วยเงื่อนไขเช่นนี้ที่ทำให้การเอารัดเอาเปรียบชาวนาซึ่งตกอยู่ในฐานะผู้ด้อยกว่า ดำเนินไปอย่างไม่มีวันสิ้นสุด

ชาวนาในชุมชนหมู่บ้านโรงสีไม่ใช่ชุมชนแรก ที่ถูกนายทุนแสดงอำนาจของการกดขี่ทางชนชั้นแต่ความพิเศษของชุมชนนี้คือการที่คนในชุมชนซึ่งถูกเอารัดเอาเปรียบ มิได้สยบยอมหรือจำนนกับอำนาจ หากแต่สามารถรวมตัวกันและลุกขึ้นต่อสู้กับการขูดรีดของนายทุนที่ใช้โรงสีเป็นเครื่องมือ ในการแปรรูปผลผลิตข้าวก่อนส่งออกไปขายต่อเพื่อทำกำไรให้กับตนเอง นอกจากนั้นชุมชนยังได้พยายามแย่งชิงพื้นที่ของนายทุนด้วยการสร้างกลไกทางเศรษฐกิจขึ้นมา โดยการเป็นเจ้าของเทคโนโลยีการผลิตคือโรงสีเสียเอง สิ่งสำคัญก็คือ ด้วยเงื่อนไขและกระบวนการอะไรที่ทำให้ชุมชนโรงสีนี้สามารถสร้างความ

เข้มแข็งให้เกิดขึ้นได้ รวมทั้งสามารถเห็นถึงทรัพยากรของชุมชนอันเป็นพลังสำคัญที่สามารถทำให้ชุมชนเข้มแข็งและดำรงอยู่

เงื่อนไขที่แสดงถึงความเข้มแข็งของชุมชนในการต่อรองกับนายทุนในลำดับแรก คือ จิตสำนึกของการไม่ยอมจำนน ลำบากดังกล่าวยังไม่ได้เกิดขึ้นมาเลย หากแต่มีที่มาจากประวัติศาสตร์ กล่าวคือ แต่เดิมพื้นที่ของหมู่บ้านนี้เคยมีผู้ที่ถูกเรียกว่าผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์ เข้ามาแทรกซึมและเผยแพร่ความคิดที่ไม่ยอมจำนนต่อนายทุนหรือแม้กระทั่งรัฐ แม้ช่วงต่อมาจิตสำนึกนี้อาจถูกกดทับไว้ด้วยอำนาจการปราบปรามของรัฐโดยเจ้าหน้าที่บ้านเมือง แต่เมื่อถึงยามวิกฤตที่คนในชุมชนเกิดปัญหา ไปขายข้าวที่ไร่นาถูกโกงที่นั่น และเป็นการโกงอย่างซึ่งๆ หน้า ชั่งข้าวได้ 98 กิโลกรัม กลับบอกว่าขายได้ 89 กิโลกรัม ชาวนาทุกคนถูกโกงจนถึงกับพูดเป็นเสียงเดียวกันว่า พ่อค้าคนกลางคือคนที่ทำให้เกิดปัญหา อันแสดงถึงจิตสำนึกร่วมกันของความเจ็บปวดจากการถูกกดขี่จากนายทุน ซึ่งกระบวนการปรับตัวในขั้นนี้ชาวนาได้เห็นทางออกของปัญหาว่า ถ้าเปลี่ยนวิธีการขายใหม่จากเดิมที่ต่างคนต่างขาย มาเป็นการเอาข้าวมารวมกันแล้วขายให้ได้มาตัน ซึ่งทำให้มีพลังต่อรองกับพ่อค้า และสามารถได้ราคาที่สูงกว่า ซึ่งกลยุทธ์การเปลี่ยนแปลงตัวพ่อค้านี้ก็สามารถประสบความสำเร็จในระดับหนึ่ง คือได้ราคาสูงขึ้น แต่ยังไม่ใช้การเปลี่ยนแปลงในเชิงโครงสร้างของการแปรรูปผลผลิต เนื่องจากแม้จะได้ราคาขายต่อตันสูงขึ้นแต่กลไกในการขายก็ยังถูกเอาเปรียบจากพ่อค้าเหมือนเดิม

ในการเคลื่อนไหวเพื่อพื้นที่สำนึกของการไม่ยอมจำนนโดยผู้นำนี้ เนื่องจากพื้นที่นี้เคยเป็นพื้นที่ที่ผู้ก่อการคอมมิวนิสต์เคยมาเผยแพร่อุดมการณ์ และแม้ว่าการเคลื่อนไหวซึ่งเป็นไปเพื่อการดำรงชีวิตอยู่รอดนี้จะได้ไม่ได้เกี่ยวข้องกับการลัทธิการเมือง แต่ก็ไม่วายจะถูกตั้งข้อสงสัยและถูกจับตามองจากเจ้าหน้าที่รัฐ ผู้นำจึงใช้วิธีการขอความร่วมมือจากอาสาสมัครป้องกันฝ่ายพลเรือนซึ่งเป็นกลุ่มมวลชนและเป็นตัวแทนของชาวบ้านในการรวมตัวและเคลื่อนไหว จนทำให้การต่อรองกับพ่อค้าสำเร็จ ระดับหนึ่ง อันถือเป็นบทเรียนบทแรกอันเป็นผลจากจิตสำนึกของการไม่ยอมจำนน แต่ดินรนและปรับตัวเพื่อสร้างกลไกการต่อรองกับอำนาจที่ครอบงำ

อย่างไรก็ตาม ชุมชนก็รู้ว่าผลสำเร็จจากการต่อรองกับพ่อค้ายังไม่อาจทำให้หลุดพ้นจากการเอารัดเอาเปรียบจากนายทุนได้ จึงมีความพยายามที่จะรวมกลุ่มกันเพื่อจัดตั้งโรงสีเอง แต่แม้ว่าทุกคนจะเห็นด้วยและปรารถนาจะร่วมลงทุน แต่ติดขัดที่ชาวบ้านไม่มีเงินออมมากพอที่จะนำมารวมกันเพื่อสร้างโรงสีขนาดเล็ก ซึ่งต้องใช้เงินในการก่อสร้างประมาณ 300,000 บาทได้ กระบวนการเคลื่อนไหวในการจะเป็นเจ้าของโรงสีเองของชุมชนจึงพับได้

เงื่อนไขสนับสนุนอีกประการหนึ่ง ซึ่งทำให้การลุกขึ้นต่อสู้ของชาวนาในชุมชนเข้มแข็งได้มากยิ่งขึ้น จนถึงสามารถเคลื่อนพื้นที่จากผู้ขายข้าวอย่างเสียเปรียบ มาเป็นเจ้าของเครื่องมือในการแปรรูปผลผลิตคือโรงสีได้ก็คือ ความร่วมมือจากองค์กรพัฒนาเอกชน ซึ่งแรกๆ ในการเข้ามาของ องค์กรพัฒนาเอกชนคือความพยายามที่จะเผยแพร่อุดมการณ์การพัฒนาชุมชนหนึ่ง นั่นคือการรักษาธรรมชาติ และอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม โดยมีการดำเนินการในรูปของชมรมรักษ์ธรรมชาติ กิจกรรมหนึ่งคือการทอดผ้าป่าพันธุ์

ไม้ ผลจากกิจกรรมนี้ทำให้ชมรมได้เงินมาจำนวน 200,000 บาท และนำมาตั้งเป็นกองทุนผ้าป่า พันธุ์ไม้สำหรับให้คนในชุมชนกู้ยืม แต่ก็ยังเป็นเพียงแหล่งเงินทุนสำรองซึ่งเทียบ ไม่ได้จากแหล่งเงินทุนใหญ่กว่าอย่าง ธกส.

นอกจากกิจกรรมอนุรักษ์ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมแล้ว อุดมการณ์ที่องค์กรพัฒนาเอกชนได้เผยแพร่ไปพร้อมๆ กัน คือแนวคิดการพัฒนาแบบยั่งยืนที่เน้นการผลิตซึ่งไม่ทำลายสุขภาพและสิ่งแวดล้อม โดยนำแนวคิดจากนักพัฒนาชาวญี่ปุ่นๆ ชื่อ พูโกะ ในการทำนาแนวเกษตรอินทรีย์

ด้วยจิตสำนึกของการต่อสู้ที่ไม่เคยหยุดนิ่ง ทำให้ผู้นำซึ่งเป็นผู้ใหญ่บ้านหรือพื้นความคิดเรื่องการก่อตั้งโรงสีของชุมชนขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง ประกอบกับการเผยแพร่อุดมการณ์ในแนวเกษตรอินทรีย์นี้ได้รับการตอบรับจากชาวนาในชุมชนเป็นอย่างดี จึงเห็นว่าการดำเนินกิจการโรงสีสามารถดำเนินการได้เพราะมีความพร้อมในด้านวัตถุดิบที่จะป้อนโรงสี ส่วนหนึ่งคือข้าวปลอดสารพิษ อีกด้านหนึ่งก็คือแหล่งรับซื้อคือตลาดข้าวก็มีพร้อม ทั้งนี้ประโยชน์จากการตั้งโรงสีที่ดำเนินการรับซื้อข้าวเปลือกจากชาวนาและนำมาสีเป็นข้าวสาร ผลพลอยได้คือรำที่ได้จากการสีก็จะกลับไปเป็นของชาวนาอย่างชอบธรรมด้วยกระบวนการนี้จะทำให้ชาวนาพ้นจากการเอาเปรียบจากเจ้าของโรงสีอย่างแท้จริง ดังนั้นจึงมีการสร้างโรงสีขนาดเล็กขึ้นด้วยเงินทุนที่ไม่รวมค่าที่ดินซึ่งเป็นที่ตั้งซึ่งผู้ใหญ่บ้านบริจาคให้ โดยจำนวน 100,000 บาทแรกเป็นเงินทุนที่รวบรวมมาจากชาวบ้านในชุมชนอีก 200,000 บาท ต่อมานำมาจากผู้นำองค์กรพัฒนาเอกชนที่เป็นผู้ประสานงานรวบรวมเงินทุนจากสมาชิกเครือข่ายซึ่งส่วนใหญ่อยู่ในกรุงเทพฯ อันเป็นภาคเมืองที่คนสามารถสร้างรายได้มากกว่าในชนบท จนกระทั่งสามารถตั้งโรงสีของชุมชนขึ้นมาได้สำเร็จ

กระบวนการสร้างความเข้มแข็งโดยมีเงื่อนไขสำคัญดังกล่าว ได้เริ่มต้นและเคลื่อนไหวต่อมาผลที่ตามมาคือความสำเร็จและความพึงพอใจของชาวนาในชุมชน ที่สามารถหลุดพ้นจากการครอบงำของนายทุนได้ในระดับหนึ่ง แม้ว่าต้นทุนต่อหน่วยของโรงสีชุมชนจะสูงกว่าของโรงสีของพ่อค้า เนื่องจากโรงสีของพ่อค้าทำให้ต้นทุนการผลิตข้าวต่ำลง ด้วยการผสมข้าวหอมมะลิปนไปกับข้าวชนิดอื่น แล้วขายไปในราคาข้าวหอมมะลิ แต่ชาวนาในชุมชนก็มีความพอใจซึ่งโรงสีขนาดเล็กนี้ได้ดำเนินการมาเป็นเวลา 3 ปี ก็มีความจำเป็นต้องขยายกำลังการผลิตด้วยการสร้างโรงสีใหม่โดยมีขนาดใหญ่กว่าเดิม ความจำเป็นในการสร้างโรงสีแห่งใหม่นี้มีเงื่อนไข คือ จากผู้นำของชุมชนซึ่งเป็น ผู้ใหญ่บ้านที่ได้รับผลกระทบจากการพัฒนาที่ค่อยๆ เผยผลลัพท์ด้านลบออกมา เมื่อประสบการณ์ ล้มปวยที่ส่วนหนึ่งเชื่อว่ามาจากการล้มผัสนยาฆ่าศัตรูพืช และการรับประทานผลผลิตทางการเกษตรที่มีสารพิษตกค้าง นอกจากนั้นความมั่นใจที่เคยเห็นผลผลิตหลังจากการระดมปุ๋ยเคมีและสารพิษในการปราบศัตรูพืชในแปลงนา ก็เริ่มลดลง เมื่อกาลเวลาผ่านไป สุขภาพของผู้ใช้ปุ๋ยและสารเคมีเริ่มทรุดโทรม และโดยเฉพาะอย่างยิ่งการรักษาตามแพทย์แผนตะวันตกที่ถูกอำนาจรัฐนำเข้ามาเบียดขับทำให้การรักษาแบบภูมิปัญญาดั้งเดิมและสมุนไพรไทยตกเวทีไป ก็ไม่สามารถรักษาโรคให้ได้หายขาด ยาสมัยใหม่ที่ให้ผลได้ฉับพลันไม่อาจรักษาและเรียกคืนสุขภาพของชาวนากลับคืนมาได้ และทำให้คนมีสภาพเหมือนต้นข้าวในระยะแรกของการใส่ปุ๋ยเคมีสำหรับสภาพของดินเริ่มแข็งขนาดปักดำต้นกล้าข้าวไม่ลง ผลผลิตไม่ได้มากเหมือนเดิมเหมือนตอนใส่ปุ๋ยเคมีแรก ๆ ซึ่ง

ทำให้ต้องยิ่งเพิ่มปริมาณปุ๋ยเคมีมากยิ่งขึ้น ในขณะที่เดียวกับที่ผลลัพท์ร้ายแรงเผยตัวออกมาเรื่อยๆ เช่นนี้ กลุ่มของชาวนาผู้หันมาเห็นประโยชน์จากการปลูกข้าวปลอดสารพิษ ซึ่งเป็นการทำนาโดยใช้ปุ๋ยคอก ปุ๋ยหมัก และไม่ใช้ยาฆ่าแมลงก็ยิ่งทวีมากขึ้น โดยเฉพาะเมื่อองค์กรพัฒนาเอกชนใช้กลยุทธ์การประชาสัมพันธ์ให้ชาวนารับทราบและเข้าใจถึงโทษของสารพิษ ผู้ที่เข้าเป็นสมาชิกของชมรม ผู้ปลูกข้าวปลอดสารพิษ นอกจากจะขายผลผลิตให้โรงสีหมู่บ้านซึ่งได้ราคาดีกว่าโรงสีของพ่อค้าคนกลางแล้ว ยังมีอาสาสมัครที่เข้าไปแนะนำและตามควบคุมการใช้สารเคมีด้วย นอกจากนี้การที่ผลผลิตคือข้าวหอมมะลิปลอดสารพิษที่ถูกส่งออกไปขายให้ผู้บริโภคแถบยุโรป อันเป็นการขยายตลาดออกไปสู่ระบบการค้าตลาดโลกทำให้จำเป็นต้องมีมาตรฐาน กับทั้งต้องมีการตรวจสอบและรับรองเกิดขึ้นในกระบวนการผลิตนี้ จากเงื่อนไขดังกล่าวจึงทำให้ต้องมีการสร้างโรงสีใหม่ซึ่งคือ มีกำลังผลิตถึง 250 ตันต่อเดือนโดยครั้งนี้ต้องระดมเงินทุนจำนวนมากขึ้นถึง 1.2 ล้านบาท ทั้งนี้ ยังไม่รวมที่ดินวิ่งออกไปอยู่นอกหมู่บ้านเนื่องจากไม่ต้องการให้เสี่ยงและฝุ่นละอองรบกวนชาวบ้าน อันเป็นที่ดินที่ผู้ใหญ่บ้านบริจาคให้โดยที่เงินทุน 800,000 บาทแรก มาจากทุนของชาวบ้านและเครือข่ายผู้บริโภคปลอดข้าวสารพิษที่อยู่ในกรุงเทพฯ อีก 400,000 บาท มาจากการยืมจากมูลนิธิแห่งหนึ่งที่ขอรับเงินคืนในรูปของข้าวสาร

เงื่อนไขใหม่เป็นการก่อร่างของกระบวนการในรูปแบบใหม่ที่แตกต่าง และขยายกว้างไปจากเดิม นอกจากการสร้างโรงสีใหม่แล้ว ยังมีการบริหารจัดการภายในโรงสี ไม่ว่าจะเป็นด้านการรับซื้อข้าว การตรวจสอบคุณภาพ การสีข้าว การบัญชีการเงิน นอกจากนั้นเมื่อโรงสีขยายการผลิตมากขึ้น จำเป็นต้องมีตลาดขยายกว้างขึ้นด้วย จากระยะแรกๆ ที่ผู้นำองค์กรพัฒนาเอกชนซึ่งเป็นประธานโรงสีนี้ไม่มีความรู้เรื่องตลาดเลย ได้พยายามใช้กลไกตลาดเป็นกระบวนการสำคัญที่จะหลุดพ้นจากการครอบงำของนายทุน ซึ่งจากการที่ต้องใช้เงินยืมเป็นข้าวสารทำให้ตลาดข้าวที่มีอยู่ไม่เพียงพอ จำเป็นต้องหาตลาดอื่นเพิ่มขึ้น ปัจจุบันโรงสีนี้ได้ขยายตลาดและมีการเชื่อมต่อกับตลาดหลายแห่งซึ่งให้การตอบรับการปลูกข้าวปลอดสารพิษเป็นอย่างดี ตลาดดังกล่าวได้แก่ ตลาดข้าวที่ จ.นครราชสีมา ซึ่งรับซื้อข้าวกล้องแล้วไปขัดเป็นข้าวขาวหอมมะลิ ตลาดบาทเดียวซึ่งมุ่ง ผู้บริโภครายย่อยด้วยการบรรจุข้าวใส่ถุงวางขายให้ลูกค้าซื้อแทนการบรรจุกระสอบ ซึ่งราคาที่ขายเป็นราคาที่บอกค่ากลไกตลาดไม่เกินกิโลกรัมละ 1 บาท ซึ่งได้แก่ การตลาด การโฆษณา และการขนส่ง ตลาดแบบหยั่ง ซึ่งเป็นการตลาดในรูปแบบที่มีการประสานงานระหว่างคนกลางกับโรงสีทำให้เกิดการซื้อขายขึ้น โดยวิธีนี้ผู้ซื้อและผู้ขายไม่ต้องเห็นหน้ากัน เพียงแต่มีม้าเร็วคอยนำตัวอย่างข้าวจากโรงสีไปให้หยั่ง โดยวิธีนี้ผู้ซื้อและผู้ขายไม่ต้องเห็นหน้ากัน เพียงแต่มีม้าเร็วคอยนำตัวอย่างข้าวจากโรงสีไปให้หยั่ง แล้วต่อรองราคากันทางโทรศัพท์ ทั้งนี้รายได้ของหยั่งจะเกิดจากค่านายหน้าในอัตรา 0.6-1% ของราคาที่ตกลงซื้อขายกัน นอกจากนั้นยังมีตลาดข้าวกล้องเบอร์ 5 ซึ่งเป็นข้าวบรรจุถุงตามคำสั่งของการไฟฟ้าฝ่ายผลิต และตลาดข้าวในระดับท้องถิ่น ซึ่งได้แก่การสั่งซื้อจากโรงพยาบาลหรือพื้นที่อื่นๆ ใกล้เคียง จากลักษณะของการตลาดดังกล่าวจะเห็นว่าตลาดมีแนวโน้มรับซื้อข้าวปลอดสารพิษอย่างไม่มีจำนวนจำกัด

ในอีกด้านหนึ่งของเงื่อนไขและกระบวนการสร้างความเข้มแข็งด้วยโรงสี มีผู้คนในชุมชนที่ยังพยายามสืบทอดวิถีชีวิตพออยู่พอกินแบบเดิมภายใต้โครงการเฮ็ดอยู่ เฮ็ดกิน ของเจ้าอาวาสในวัดประจำหมู่บ้าน โครงการนี้มุ่งเน้นให้ชุมชนมีการกินอยู่แบบพอเพียง ดำรงชีพอยู่ด้วยเกษตรกรรมพึ่งตนเองแบบยั่งยืน รักษาสุขภาพด้วยกลไกการรักษาตนเองแบบพื้นบ้านด้วยสมุนไพรไทย และพยายามมีวิถีชีวิตเกี่ยวข้องกับกลไกทางธุรกิจแต่น้อย ซึ่งการรวมตัวกันภายใต้โครงการนี้ก็เป็วิถีชีวิตที่น่าติดตามต่อไป

อย่างไรก็ตาม ภาพเคลื่อนไหวที่น่าเสนอด้วยเงื่อนไขและกระบวนการของชุมชนหมู่บ้านโรงสีที่รวมตัวกันสร้างความเข้มแข็งของชุมชนบนฐานการผลิตข้าว เพื่อการค้าในระบบทุนนิยมภายใต้ความร่วมมือระหว่างชุมชนกับองค์กรพัฒนาเอกชนนี้ เป็นตัวอย่างที่น่าสนใจและน่าจะก่อให้เกิดกำลังใจในการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนในพื้นที่อื่นๆ ของประเทศ เนื่องจากปรากฏการณ์นี้เป็นหลักประกันว่าทั่วทุกพื้นที่ยังมีกลุ่มคนที่พร้อมจะรวมตัวกันเคลื่อนไหว เพื่อต่อกรกับอำนาจที่ครอบงำอย่างเอารัดเอาเปรียบ ด้วยการดิ้นรนและต่อสู้อย่างสันติวิธีในอันที่จะเรียกร้องสิทธิ อันชอบธรรมของการดำรงชีวิตอย่างมีความสุขให้กลับคืนมา

ความนำ

ข้าวเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตของคนไทยมาช้านาน ในอดีตเมื่อชุมชนหมู่บ้านดำรงชีวิตแบบหาอยู่หากิน ข้าวเป็นพืชหลักที่คนได้เพาะปลูกเพื่อเป็นอาหารหลัก อาหารอื่นๆ ส่วนใหญ่จะอาศัยเก็บหาของกินตามธรรมชาติ ก่อนหน้าที่ไทยจะมีนโยบายนำประเทศเข้าสู่ความทันสมัยหลังสงครามโลกครั้งที่สอง มากกว่าร้อยละ 90 ของพื้นที่เพาะปลูกของไทยใช้เป็นที่เพาะปลูกข้าว การเพาะปลูกข้าวเชื่อมโยงคนให้รู้จักการปรับระบบการทำนาให้สอดคล้องกับธรรมชาติ กลายเป็นระบบความรู้เกี่ยวกับการคัดเลือกพันธุ์ข้าวที่จะปลูกให้เหมาะสมกับความสูงต่ำของพื้นที่และความเพียงพอของน้ำ การตระเตรียมดิน การเตรียมเครื่องมือสำหรับการทำนา การดูแลสัตว์โดยเฉพาะวัวควายเพื่อใช้ในการไถนา วิธีการหว่านหรือดำนา การดูแลต้นข้าวให้แข็งแรง การเก็บเกี่ยวข้าว การนำเมล็ดข้าวออกจากรวง ไปจนถึงการทำข้าวเปลือกให้เป็นข้าวสาร นอกจากนี้ในการปลูกข้าว ชาวนายังได้สร้างระบบความสัมพันธ์ระหว่างชาวนาด้วยกันเพื่อแลกเปลี่ยนแรงงาน สร้างความสนุกสนานรื่นเริงในการทำงาน สร้างขวัญและกำลังใจในการทำงาน และเพื่อสร้างระบบการพึ่งพาอาศัยกันเพื่อความมั่นคงปลอดภัยในการทำมาหากิน ข้าวจึงไม่เพียงแต่เป็นอาหารหลักของชาวนาเท่านั้น แต่การทำนายังเป็นที่มาของระบบความสัมพันธ์ และวัฒนธรรมของผู้ที่อยู่ในชุมชนหมู่บ้านเดียวกัน ความรู้สึกเป็นคนหมู่บ้านเดียวกันพวกเขาร่วมกันของชาวนาเกิดขึ้นจากกิจกรรมต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการทำนาที่ดำเนินต่อเนื่องไปเกือบตลอดทั้งปี ความเป็นชาวนาจึงมิใช่เป็นเพียงอาชีพหนึ่งของผู้ที่ทำนา แต่ความเป็นชาวนาสะท้อนถึงวิถีชีวิตของคนที่ทำนา ซึ่งมีระบบความรู้ที่ได้สร้างสรรค์ สะสม ปรับเปลี่ยน และมีการถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง

ในช่วงที่ชุมชนหมู่บ้านของไทยมีวิถีชีวิตแบบหาอยู่หากิน ระบบความสัมพันธ์อันเกิดจากการทำนาได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นมาโดยมีครอบครัว และเครือข่ายของครอบครัวเป็นศูนย์กลาง การผลิต การบริโภค การแลกเปลี่ยน และการจัดสรรทรัพยากร การติดต่อสัมพันธ์กับผู้ที่อยู่ภายนอกชุมชนมีอยู่เฉพาะในส่วนของการแลกเปลี่ยนผลผลิตที่เป็นส่วนเกินของครอบครัว กับสิ่งที่ครอบครัวไม่ได้ผลิตเอง หรือไม่อาจเก็บหาได้จากแหล่งทรัพยากรธรรมชาติในชุมชน ความมั่นคงปลอดภัยในการทำมาหากินและการดำรงชีวิตของชุมชนจึงอยู่ที่ความสามารถของครอบครัวและชุมชนในการจัดระบบความสัมพันธ์ให้ผู้ที่อยู่ร่วมกันในชุมชนสามารถผลิตข้าวได้เพียงพอแก่การบริโภคตลอดปี รวมทั้งอาจมีส่วนเกินสำหรับการนำไปแลกเปลี่ยนกับสิ่งที่จำเป็นอื่น ๆ ได้บ้าง

นโยบายของรัฐบาลที่เร่งขยายปริมาณการส่งออกข้าวไปยังตลาดต่างประเทศเพื่อนำรายได้เข้าสู่ประเทศนับตั้งแต่พ.ศ. 2504 ซึ่งมีการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ 1 มีผลทำให้มีการพัฒนาความรู้และเทคโนโลยีเกี่ยวกับการทำนาโดยนักวิชาการภายในประเทศ รวมทั้งมีการนำเข้ความรู้และเทคโนโลยีจากต่างประเทศอีกด้วย เช่น การคิดค้นพันธุ์ข้าวใหม่ ๆ จากห้องทดลอง การมีเครื่องทุ่นแรงต่างๆ เพื่อใช้ในการทำนา การตัดถนนเชื่อมต่อหมู่บ้านเข้ากับเมือง การคิดค้นเครื่องเจาะบ่อบาดาล การสร้าง

มีระบบชลประทาน การนำเข้าปุ๋ยเคมีและยาฆ่าแมลงจากต่างประเทศ การขยายตลาดการขายปัจจัยการผลิตเหล่านี้ไปยังชุมชนหมู่บ้าน รวมทั้งการจัดให้มีระบบสินเชื่อสำหรับชาวนาโดยผ่านธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ (ธกส.) ระบบความรู้เหล่านี้ได้กระจายเข้าสู่ชุมชนหมู่บ้านต่างๆ ของไทยผ่านเจ้าหน้าที่ของรัฐ พ่อค้า วิทยุ และการที่ชาว นาได้มีโอกาสเห็นตัวอย่างซึ่งกันและกัน ชาวนาได้รับการกระตุ้นให้มีการเปลี่ยนแปลงในกระบวนการผลิต มีการลงทุนเพื่อการผลิตมากขึ้น และมีความต้องการที่จะสร้างส่วนเกินให้กับการทำงานให้มากกว่าเดิม นอกจากความพยายามเพิ่มผลผลิตข้าวเพื่อให้มีรายได้ที่เป็นตัวเงินเพิ่มขึ้นแล้ว ชุมชนชาวนาจำนวนมากยังได้รับการกระตุ้นให้ปรับเปลี่ยนจากการปลูกข้าวไปสู่การปลูกพืชไร่อื่น ๆ ซึ่งเป็นที่ต้องการของตลาดทั้งภายใน ภายนอกประเทศ ชุมชนบางแห่งปรับเปลี่ยนไปสู่การทำสวนผลไม้ หรือการผลิตอื่น ๆ เช่น การเลี้ยงปลา การเลี้ยงกุ้ง หรือในหลายพื้นที่คนได้ออกจากหมู่บ้านไปเป็นแรงงานรับจ้างในเมือง ชุมชนหมู่บ้านชาวนาหลายแห่งได้พยายามสร้างความหลากหลายในแหล่งรายได้ โดยยังคงการทำงานไร่ ซึ่งอาจเป็นการปลูกข้าวไร่บริเวณเป็นหลัก ส่วนการหารายได้ที่เป็นตัวเงินจะได้มาจากแหล่งอื่น เช่น การทำไร่ การรับจ้าง การทำสวน หรือในบางชุมชนหมู่บ้านอาจทำนาเพื่อบริโภค และหากมีเหลือก็จะนำออกขาย แต่เป้าหมายการทำงานยังคงเพื่อการบริโภค ชุมชนบางแห่งได้ปรับเปลี่ยนการผลิตจากการทำนาเพื่อบริโภคเป็นการทำนาเพื่อขายอย่างเดียว โดยชาวนาผู้ปลูกข้าวจะซื้อข้าวสารจากตลาดเพื่อบริโภค

แรงผลักดันสำคัญที่ทำให้ชาวนาตอบสนองต่อแรงกระตุ้นเหล่านี้ในทางบวกได้แก่ การเข้ามาของตลาดสินค้าต่าง ๆ ที่ไม่เคยมีมาก่อนอดีต เช่น รถจักรยาน รถมอเตอร์ไซด์ วิทยุทรานซิสเตอร์ และการเข้ามาของระบบการบริการสมัยใหม่ เช่น ระบบการบริการทางการแพทย์แผนใหม่ การเพิ่มความสำคัญของการศึกษาในระบบโรงเรียน ทั้งหมดนี้ล้วนกระตุ้นให้คนต้องการเงินเพื่อเข้าถึงระบบบริการและสินค้าต่างๆ มากขึ้น ดังนั้นความพยายามที่จะเพิ่มส่วนเกินในการผลิต โดยผ่านการใช้ความรู้และเทคโนโลยีในการผลิตแบบใหม่ซึ่งต้องอาศัยเงินทุนจึงเกิดขึ้นในชุมชนชาวนาอย่างรวดเร็ว

ในภาพรวมของประเทศ ข้าวเป็นสินค้าส่งออกที่ทำรายได้เข้าประเทศในสัดส่วนที่สูงกว่าสินค้าส่งออกอื่น ๆ มาเป็นเวลากว่าสามทศวรรษ นับจากทศวรรษ 2500 ยกตัวอย่างเช่นในปี 2512 มากกว่าร้อยละ 90 ของมูลค่าสินค้าส่งออกทั้งหมดมาจากสินค้าทางด้านเกษตรกรรม และในจำนวนสินค้าเกษตรกรรมที่ส่งออกทั้งหมด ข้าวเป็นสินค้าส่งออกที่มีมูลค่าสูงสุด และแม้แต่เมื่อมาถึงปี 2523 ข้าวก็ยังคงเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญของไทย และเป็นสินค้าที่มีมูลค่าส่งออกสูงสุดในจำนวนสินค้าเกษตรกรรมส่งออกทั้งหมด สินค้าเกษตรกรรมที่มีมูลค่าการส่งออกของจากข้าวในปีเดียวกันนี้ได้แก่ มันสำปะหลัง ยางพารา ข้าวโพดป่านและปอ ตามลำดับ (Havanon, 1986)

อย่างไรก็ตามถึงแม้ว่าความสามารถในการเพิ่มผลผลิตในการปลูกข้าวโดยรวมของประเทศจะมีผลทำให้เศรษฐกิจโดยรวมของประเทศเจริญเติบโตอย่างต่อเนื่องโดยตลอด แต่ชุมชนหมู่บ้านของไทยซึ่งเป็นผู้ผลิตสินค้าเหล่านี้กลับได้รับผลตอบแทนจากการพยายามเพิ่มผลผลิตทางการเกษตรของตนเองน้อยมาก

นโยบายการเก็บภาษีข้าวส่งออกหรือที่เรียกกันว่าค่าพรีเมียมข้าวซึ่งรัฐไทยได้ประกาศใช้ตั้งแต่ปี 2498 ซึ่งเป็นภาษีที่รัฐเก็บจากข้าวที่ส่งออกไปขายต่างประเทศ มีผลทำให้ชาวนาไทยได้รับผลตอบแทนจากการขายข้าวประมาณเพียง 1 ใน 3 ของราคาที่เหมาะสมจะได้ หากไม่มีการเก็บค่าพรีเมียมข้าว (Silcock ,1967) ดังนั้นในช่วงที่ข้าวไทยเป็นสินค้าที่เป็นที่ต้องการของตลาดโลก และไทยยังไม่มีคู่แข่งในการขายข้าวที่สำคัญ ข้าวเป็นสินค้าที่ทำรายได้ให้กับประเทศที่สำคัญมาโดยตลอด (Havanon ,1988) จนในปี 2524 ข้าวก็ยังเป็นสินค้าส่งออกที่มีมูลค่าสูงสุดของไทยคือทำรายได้ให้ไทยคิดเป็นเงิน 26.4 พันล้านบาท เมื่อเทียบกับสินค้าที่มีมูลค่าส่งออกเป็นอันดับสองคือ สิ่งทอและเสื้อผ้าซึ่งมีมูลค่า 14.7 พันล้านบาท จนถึงช่วงปลายของทศวรรษ 2520 คือในปี 2528 ซึ่งเป็นปีที่รัฐไทยได้ยกเลิกการเก็บค่าพรีเมียมข้าว สิ่งทอและเสื้อผ้ากลายเป็นสินค้าส่งออกที่มีมูลค่าสูงสุดคือ 26.6 พันล้านบาท และข้าวมีมูลค่าส่งออกเป็นอันดับสองคือ 22.5 พันล้านบาท และเมื่อเข้าสู่ทศวรรษที่ 2530 เป็นต้นมา มูลค่าการส่งออกของข้าวก็ทรงตัวอยู่ในระดับเดิม ขณะที่สินค้าประเภทสิ่งทอและสินค้าหัตถอุตสาหกรรม และเทคโนโลยีระดับกลาง โดยเฉพาะเครื่องจักรและอุปกรณ์เครื่องใช้ไฟฟ้า แผงวงจรไฟฟ้า ได้เพิ่มมูลค่าการส่งออกขึ้นไปเรื่อยๆ จนในปี 2536 ที่ข้าวมีมูลค่าส่งออก 32.9 พันล้านบาท สิ่งทอเสื้อผ้ามีมูลค่าสูงถึง 129.6 พันล้านบาท เครื่องจักรและอุปกรณ์มีมูลค่าส่งออก 90.8 ล้านบาท นอกจากนี้ หากพิจารณาถึงภาพรวมของมูลค่าการผลิตของทั้งประเทศ ภาพสะท้อนของชุมชนหมู่บ้านของไทยจะแสดงถึงความชะงักงันของการผลิต เมื่อเปรียบเทียบกับภาคอุตสาหกรรม ในช่วงระหว่างปี 2523-2536 สัดส่วนของมูลค่าผลิตในภาคเกษตรของประเทศลดลงจากร้อยละ 27 เป็นร้อยละ 21 ในปี 2523 และลดลงไปเป็นร้อยละ 12 ในปี 2536 ในขณะที่สัดส่วนของการผลิตในภาคอุตสาหกรรมเพิ่มขึ้นจากร้อยละ 16 เป็นร้อยละ 22 และร้อยละ 26 ในช่วงเวลาเดียวกันตามลำดับ (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, 2540 : ตารางที่ 5.4 และ 5.9)

อาจกล่าวได้ว่าในช่วงเวลาประมาณ 30 ปีหลังจากที่ไทยได้เริ่มใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ 1 ชุมชนหมู่บ้านของไทยเป็นแหล่งผลิตอาหารให้กับคนทั้งประเทศ และยังเป็นแหล่งรายได้จากการส่งสินค้าไปขายในตลาดโลกที่ทำรายได้ให้กับประเทศมากกว่าสินค้าในหมวดอื่นๆ (เช่น สินค้าสิ่งทอ สินค้าอุตสาหกรรม การบริการ) แต่สิ่งที่ตามมาในภาพรวมของประเทศก็คือ ชุมชนหมู่บ้านของไทยกลับได้รับผลในทางลบจากกระบวนการพัฒนาไปสู่ความทันสมัยของประเทศในหลายๆ ด้าน **ประการแรก** นโยบายของรัฐที่เน้นการนำส่วนเกินของภาคเกษตรกรรมมาเป็นรายได้หลักของประเทศ โดยใช้กลไกทางด้านภาษี ทำให้ชาวนาซึ่งเป็นผู้ผลิตได้รับผลตอบแทนจากการผลิตต่ำ โดยเฉพาะเมื่อเปรียบเทียบกับผู้ที่ทำงานในภาครัฐหรือภาคอุตสาหกรรม ดังจะเห็นได้จากช่องว่างของรายได้เฉลี่ยต่อหัวของคนในชุมชนหมู่บ้านในปี 2512 ต่ำกว่ารายได้ของคนในเขตเมืองถึงสามเท่า (Krongkaew ,1975) ทำให้คนในชุมชนหมู่บ้านเริ่มมองว่าการทำงานในไร่นาเป็นงานที่ไม่มีคุณค่า และไม่ต้อง การถ่ายทอดระบบความรู้ในเรื่องนี้ให้กับลูก แต่ต้องการให้ลูกไปทำงานนอกภาคเกษตรกรรม **ประการที่สอง** การกระตุ้นให้ชุมชนหมู่บ้านขยายการผลิตและเพิ่ม

ผลผลิต กระทำโดยขาดการสร้างระบบความรู้ที่สอดคล้องกับระบบความรู้ที่เคยสะสมมาของชุมชน ความรู้ที่มากับกระบวนการสร้างความทันสมัยให้กับการผลิตในภาคเกษตรมีลักษณะเป็นส่วนเลี้ยว มุ่งเน้นที่การเพิ่มผลผลิต และทำให้คนมองเห็นแต่ส่วนดีของเทคโนโลยีใหม่ ๆ โดยปราศจากการให้ความรู้อย่างรอบด้านแก่ชุมชน ซึ่งในหลาย ๆ ครั้งทำให้ชุมชนต้องประสบปัญหาที่คาดไม่ถึงหลายประการ เช่น การใช้ยาฆ่าแมลงอย่างไม่ถูกวิธีทำให้เป็นอันตรายทั้งกับผู้ผลิตและผู้บริโภค การใช้ปุ๋ยเคมีมากเกินไปทำให้ดินเสื่อมและต้องใช้ปุ๋ยมากขึ้นเรื่อย ๆ การใช้เครื่องมือเครื่องจักรเพื่อทุ่นแรงมากเกินไปทำให้ขาดการพึ่งพาอาศัยกันทางด้านแรงงาน คนมีชีวิตแบบต่างคนต่างอยู่ การใช้เมล็ดพันธุ์พืชที่มีการค้นคว้าใหม่ ๆ จากห้องทดลอง ทำให้คนมีการปลูกพันธุ์พืชชนิดเดียวกัน แทนการปลูกพันธุ์พืชพื้นเมืองซึ่งมีอยู่หลากหลายชนิด ซึ่งมีผลทำให้เมื่อเกิดโรคพืชหรือแมลงระบาดจะแพร่ขยายไปอย่างรวดเร็ว การปลูกข้าวได้ปีละ 2-3 ครั้งทำให้ไม่มีเวลาพักดิน ดินจึงเสื่อมโทรมเป็นต้น **ประการที่สาม** นโยบายของรัฐที่ต้องการใช้การศึกษาในระบบโรงเรียนเป็นเครื่องมือสำหรับการเตรียมคนหรือฝึกคนเข้าสู่อาชีพในภาคอุตสาหกรรม ทำให้ระบบการศึกษาที่รัฐได้ลงทุนไปมากมายในทุก ๆ ระดับ มีส่วนช่วยพัฒนาการผลิตในภาคเกษตรกรรมน้อยมาก และผู้ที่ได้รับการศึกษาในระดับที่สูงกว่าการศึกษาพื้นฐาน มีแนวโน้มจะไม่ต้องการดำรงชีวิตอยู่ในชุมชน **ประการที่สี่** การพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัยในด้านต่าง ๆ มีผลทำให้คนมีความต้องการใช้เงินในการดำรงชีวิตมากขึ้น แต่ความพยายามเพิ่มรายได้ที่เป็นตัวเงินด้วยการเพิ่มผลผลิตและขยายการผลิตของคนในชุมชนหมู่บ้าน มีข้อจำกัดหลายอย่าง นอกจากนี้มาตรการทางด้านภาษีของรัฐยังมีส่วนทำให้ผู้ผลิตในภาคเกษตรได้รับผลตอบแทนน้อยกว่าที่ควร ทำให้คนจำนวนมากตกอยู่ในภาวะหนี้สิน และพยายามหาแหล่งรายได้อื่น ๆ โดยเฉพาะการเป็นแรงงานรับจ้างที่ไร้ทักษะนอกชุมชนหมู่บ้านของตนเอง ทำให้ระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชนเปลี่ยนแปลงไป **ประการสุดท้าย** การปรับเปลี่ยนจากการผลิตเพื่อบริโภคไปสู่การผลิตเพื่อการค้า ทำให้ชุมชนหมู่บ้านต้องมีการติดต่อสัมพันธ์กับคนและองค์กรทางสังคมที่อยู่นอกชุมชนในเรื่องต่าง ๆ มากขึ้นกว่าเดิมมาก ชุมชนหมู่บ้านไม่อาจตอบสนองความต้องการจำเป็นของคนในชุมชนได้อย่างสมบูรณ์เหมือนในอดีต ทั้งนี้การติดต่อกับสังคมภายนอกต้องอาศัยทรัพยากรที่สำคัญคือความรู้ที่เหมาะสมสำหรับสังคมสมัยใหม่ซึ่งต่างไปจากความรู้ที่ชุมชนเคยสะสมมา รวมถึงทรัพยากรที่เป็นเงินเพื่อให้สามารถเข้าถึงสินค้าและบริการต่าง ๆ ได้ และโดยเหตุที่คนในชุมชนหมู่บ้านมีแนวโน้มจะมีทรัพยากรทั้งสองด้านนี้น้อยกว่าคนในเมืองที่จะต้องติดต่อกับ ทำให้เกิดความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ไม่เท่าเทียมกัน โดยชุมชนหมู่บ้านเป็นฝ่ายเสียเปรียบในการติดต่อสัมพันธ์กัน

อย่างไรก็ตามแม้ในภาพรวมชุมชนหมู่บ้านจะตกอยู่ในสภาพการณ์ที่เป็นฝ่ายเสียเปรียบผู้ที่อยู่ในภาค อุตสาหกรรมและภาคบริการในกระบวนการพัฒนา แต่ชุมชนหมู่บ้านโดยทั่วไปมิได้ยอมกับสภาพการณ์ดังกล่าวโดยปราศจากการต่อสู้และหาทางปรับเปลี่ยนวิถีการดำรงชีวิตให้สามารถดำรงอยู่ได้ในสังคมสมัยใหม่อย่างมีศักดิ์ศรีและมีโอกาสที่จะเข้าไปมีส่วนร่วมในกระบวนการพัฒนาของประเทศอย่างเสมอภาคกับคนในส่วนอื่นๆของประเทศ ชุมชนจำนวนมากกำลังอยู่ในระหว่างการพลิกฟื้นความเข้มแข็งของตนเองใน

ด้านต่าง ๆ ชุมชนหมู่บ้านจำนวนมาก สามารถรวมพลังสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนได้อย่างรวดเร็ว บางชุมชนกำลังเรียนรู้บทเรียนและประสบการณ์จากที่อื่น ๆ การมองชุมชนหมู่บ้านในฐานะที่เป็นพื้นที่ที่คนอยู่ร่วมกัน มีความสัมพันธ์กัน มีการพึ่งพาอาศัยกันในหลาย ๆ ด้าน สามารถทำให้สมาชิกของชุมชนสามารถตอบสนองต่อความต้องการจำเป็นของตนเองและครอบครัวได้ ทำให้สามารถมองเห็นพลวัตของการที่ชุมชนต้องขับเคลื่อนกับพลังผลักดันที่มาจากภายนอก ที่มีความผิดพลาด ความล้มเหลว การพลิกผัน และการได้รับผลสำเร็จ

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

การศึกษานี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัย เพื่อหาข้อสรุปเชิงทฤษฎีในเรื่องความเข้มแข็งของชุมชน ซึ่งเป็นการศึกษาชุมชนที่สามารถพลิกฟื้นความเข้มแข็งของชุมชนในลักษณะต่าง ๆ ภายใต้เงื่อนไขและกระบวนการที่แตกต่างกัน และโดยเหตุที่ชุมชนหมู่บ้านของไทยส่วนใหญ่ล้วนดำรงชีวิตในช่วงก่อนเข้าสู่การผลิตเพื่อการค้า โดยอาศัยการปลูกข้าวเป็นหลัก ความสำเร็จของการปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตของชุมชนหมู่บ้านจากการผลิตข้าวเพื่อการบริโภค ไปเป็นการผลิตข้าวเพื่อการค้าจึงเป็นประเด็นที่มีความสำคัญยิ่งต่อการทำความเข้าใจกับความเข้มแข็งของชุมชน นโยบายการพัฒนาประเทศไปสู่การเป็นอุตสาหกรรม ได้กระตุ้นให้ชาวนาเพิ่มผลผลิตและขยายพื้นที่การผลิตข้าว ขณะเดียวกันรัฐก็ได้เก็บค่าพรีเมียมข้าวในอัตราที่สูงมากเมื่อเทียบกับสินค้าอื่น ๆ ซึ่งมีผลทำให้ชาวนาที่ปลูกข้าวไม่ได้รับผลตอบแทนจากการปลูกข้าวอย่างเต็มที่ เมื่อค่าพรีเมียมข้าวถูกยกเลิกไปในปี 2528 ก็เริ่มเข้าสู่ช่วงของทศวรรษ 2530 ข้าวเริ่มลดความสำคัญในฐานะของการเป็นสินค้าส่งออกที่มีมูลค่าสูงสุด ทั้งนี้เกิดจากการมีข้าวจากประเทศอื่น ๆ เข้ามาแข่งขันกับไทยในตลาดโลก และราคาข้าวในตลาดโลกถูกกดให้ต่ำลงเพื่อแย่งตลาดส่งออก ชุมชนหมู่บ้านไทยได้รับผลกระทบจากสถานการณ์นี้ เพราะในขณะที่ราคาข้าวปรับตัวสูงขึ้นน้อยมาก แต่ต้นทุนการผลิตข้าวกลับสูงขึ้น ทำให้ผลต่างระหว่างต้นทุนการผลิตข้าว กับราคาไม่ต่างกันนัก ชุมชนหมู่บ้านจำนวนมากได้พยายามลดต้นทุนและเพิ่มผลตอบแทนจากการผลิตข้าว ด้วยวิธีการต่าง ๆ เช่น การรวมกลุ่มกันซื้อปุ๋ยและยาฆ่าแมลง เพื่อจะได้สั่งปุ๋ยโดยตรงจากบริษัทโดยไม่ต้องผ่านร้านค้า หรือการจัดตั้ง สหกรณ์เพื่อขายสินค้าต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องในการผลิตข้าวเพื่อให้สมาชิกได้รับผลกำไรกลับคืนจากการซื้อปุ๋ยในรูปของเงินปันผล การจัดตั้งโรงสีของชุมชนเพื่อให้ผลกำไรจากการสีข้าวและการขายข้าวกลับคืนมาสู่สมาชิก อย่างไรก็ตามแม้ว่า ชุมชนจำนวนมากพยายามปรับเปลี่ยนการผลิตและการขายข้าว เพื่อให้การผลิตข้าวเพื่อการค้าได้รับผลตอบแทนที่คุ้มค่ากว่าที่เป็นอยู่ แต่ก็มีชุมชนเพียงบางแห่งเท่านั้นที่ประสบความสำเร็จ โดยสามารถพึ่งพาอาศัยการผลิตข้าวเป็นแหล่งที่มาของรายได้หลักได้ ชุมชนที่ไม่สำเร็จอาจใช้วิธีการสร้างความหลากหลายของแหล่งที่มาของรายได้โดยไม่หวังพึ่งรายได้จากข้าวเป็นหลัก

นัยยะสำคัญของบ้านดงผึ้ง

บ้านดงผึ้ง เป็นหมู่บ้านหนึ่งที่สามารถฟื้นผาอุปสรรคจนทำให้ชุมชนสามารถผลิตข้าวเพื่อการค้า และทำให้ข้าวเป็นแหล่งรายได้หลักของครอบครัวส่วนใหญ่ของชุมชน ประสบการณ์ของความยากลำบากเมื่อชุมชนถูกผลักดันให้มีการผลิตข้าวเพื่อการค้า การถูกเอาเปรียบจากการขายข้าวให้พ่อค้า การพยายามต่อสู้กับปัญหา โดยพยายามเรียนรู้กระบวนการต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการซื้อขายปัจจัยการผลิตและการซื้อขายข้าว ซึ่งเป็นสิ่งที่ชุมชนไม่เคยมีประสบการณ์มาก่อนในช่วงของการผลิตข้าวเพื่อบริโภค ความสามารถของชุมชนที่จะก่อร่างสร้างตัวเพื่อให้ชุมชนมีเงินสำหรับการตั้งโรงสี และการนำเงินที่เก็บสะสมได้มาใช้เป็นพื้นฐานแสดงความมุ่งมั่นและศักยภาพของชุมชน ในอันที่จะขอความช่วยเหลือจากรัฐ รวมทั้งความสามารถในการบริหารจัดการโรงสีโดยพยายามใช้คนในชุมชนที่พอมีความรู้ ประสบการณ์ และทักษะ ในเรื่องต่าง ๆ มาร่วมกันทำงาน โดยในกระบวนการทำงานได้พยายามหาโอกาสเรียนรู้จากชุมชนที่ได้ประสบความสำเร็จในเรื่องนี้มาก่อน ดังนั้นประสบการณ์ของบ้านดงผึ้งจึงเป็นความสำเร็จที่มีคุณค่าควรแก่การศึกษาเป็นอย่างยิ่ง เพราะภายใต้กระบวนการพัฒนาของประเทศไทย ที่อาศัยข้าวเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญของประเทศมาเป็นระยะเวลานาน ชุมชนหมู่บ้านที่ปลูกข้าวกลับไม่สามารถพึ่งพาการปลูกข้าวในฐานะเป็นแหล่งรายได้หลักได้ บ้านดงผึ้งเป็นชุมชนหนึ่งที่ไม่ยอมแพ้ต่อสถานการณ์ที่เกิดขึ้น และสามารถทำให้ข้าวกลับกลายเป็นที่พึ่งทางเศรษฐกิจของคนในชุมชนได้ การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ที่จะสืบค้นที่มาอันเป็นเงื่อนไขและกระบวนการที่ทำให้บ้านดงผึ้งประสบความสำเร็จในการผลิตข้าวเพื่อการค้า ความรู้ที่ได้รับจะเป็นประโยชน์ต่อการทำความเข้าใจกับปัญหา อุปสรรค เงื่อนไข และกระบวนการ ที่จะก้าวไปสู่ความสำเร็จของชุมชนในกระบวนการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย โดยการจะนำเสนอผลการศึกษาออกเป็น 4 ส่วน ในส่วนแรก จะนำเสนอภาพของชุมชนในช่วงที่วิถีชีวิตของชุมชนผูกพันอยู่กับการทำนา โดยเป้าหมายของการทำนาเพื่อให้มีข้าวพอเพียงกับการบริโภค ส่วนที่สอง จะนำเสนอกระบวนการก้าวไปสู่การผลิตข้าวเพื่อขายของชาวนาในชุมชนดงผึ้ง และผลกระทบในด้านต่าง ๆ ที่มีต่อชุมชน ส่วนที่สาม จะเสนอกระบวนการสร้างความเข้มแข็งให้กับการผลิตข้าวเพื่อการค้าของชุมชน รวมทั้งเงื่อนไขที่ทำให้ชุมชนประสบความสำเร็จในการปรับตัวดังกล่าว และในส่วนสุดท้ายจะเป็นการเชื่อมโยงความสำเร็จในการผลิตข้าวเพื่อการค้าว่ามีส่วนทำให้ชุมชนสามารถสร้างความเข้มแข็งในด้านอื่น ๆ อย่างไร

วิธีการศึกษา

การศึกษานี้ได้ใช้วิธีวิทยาของการสร้างทฤษฎีฐานราก (ดูรายละเอียดของวิธีวิทยาการสร้างทฤษฎีฐานรากในเอกสารหมายเลข 1) สำหรับการเข้าถึงปรากฏการณ์ทางสังคมของชุมชนจะผ่านจากการเล่าเรื่องและประสบการณ์ของคนในชุมชน โดยการสัมภาษณ์ระดับลึกในลักษณะของการพูดคุยกับผู้ให้ข้อมูลในประเด็นต่างๆ ที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับประสบการณ์ของผู้ให้ข้อมูล แม้การสัมภาษณ์จะใช้แนวคำถามแบบกว้าง ๆ ที่จัดเตรียมไว้แล้ว แต่การสนทนาจะดำเนินไปอย่างเป็นกันเอง และมีการตั้งประเด็นคำถามเพิ่มเติม

ในขณะดำเนินการสัมภาษณ์ เพื่อให้ได้ข้อมูลอย่างครบถ้วนทุก ๆ มิติของชุมชน การสัมภาษณ์โดยทั่วไปจะใช้เวลาประมาณ 1-3 ชั่วโมง นอกจากนี้ยังมีออกไปดูสถานที่ต่าง ๆ ภายในชุมชน เช่น โรงสีชุมชน โรงสีข้าว หาบ วัด โรงเรียน ศูนย์เด็กเล็ก สถานีอนามัย สหกรณ์ร้านค้า เป็นต้น และได้ดูวิถีชีวิตที่ปรากฏภายในชุมชน เช่น การทำนา การทำงานในโรงสี ตารางที่ 1 แสดงรายละเอียดของผู้ให้ข้อมูลหลักจำนวนทั้งสิ้น 19 ราย

ตารางที่ 1 รายละเอียดผู้ให้ข้อมูลหลักบ้านดงผึ้ง

1. หลวงพ่อสิทธิศักดิ์ ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดดงผึ้ง
2. พ่อบุญเพ็ง ประธานกลุ่มโรงสี /อดีตกำนัน (ชาย)
3. พ่อใหญ่ ผู้จัดการโรงสีชุมชน (ชาย)
4. พ่อคำปุ่น อดีตผู้ใหญ่บ้าน/ผู้นำชุมชน (ชาย)
5. พ่อบุญอ้อม เภรบุญกสิกรรม (ชาย)
6. พ่อหลวย อดีตผู้ใหญ่บ้าน / หมอสมุนไพร (ชาย)
7. พ่อบุตร ชาวบ้านปลูกข้าวอินทรีย์ (ชาย)
8. พ่ออาลัย อดีตผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน / ทำงานโรงสี (ชาย)
9. พ่อทองใบ อดีตกำนัน / อดีตผู้ใหญ่บ้าน (ชาย)
10. พ่อปัญญา คนงานโรงสี (ชาย)
11. พ่อแก้ว รองประธานกลุ่มไร่นาสวนผสม (ชาย)
12. พ่อช้าง ชาวบ้านปลูกไร่นาสวนผสม (ชาย)
13. แม่ตุ้ย ชาวบ้านปลูกข้าวปลอดสารพิษ (หญิง)
14. ประธานอบต.บากเรือ (ชาย)
15. เจ้าหน้าที่ฝ่ายส่งเสริม (NGO) (หญิง/ชาย)
16. เจ้าหน้าที่สาธารณสุข (ชาย)
17. ครูใหญ่โรงเรียนบ้านดงผึ้ง (ชาย)
18. กรรมการศึกษาโรงเรียนดงผึ้ง (ชาย)
19. คนงานโรงสี (ชาย)

บริบทของชุมชน

บ้านดงผึ้ง เป็นชุมชนที่รวมกับระหว่างหมู่ 4 กับหมู่ 8 ตั้งอยู่ในตำบลบากเรือ อำเภอมหาชนะชัย จังหวัดยโสธร ซึ่งมีอยู่ทั้งหมด 10 หมู่ เนื่องจากแต่เดิมเป็นหมู่บ้านเล็ก ๆ แต่ต่อมาเมื่อมีการขยายตัวของชุมชนจนมีขนาดของครัวเรือนถึง 200 กว่าครัวเรือน ทางรัฐจึงจัดตั้งเป็นสองหมู่บ้าน แต่อยู่ในบริเวณเดียวกัน

การดูแลกันภายในชุมชน แบ่งออกเป็น 9 คุ่ม ได้แก่ คุ่มวัดพัฒนา คุ่มหนองผดลมิชย คุ่มสวัสดิ์พัฒนา คุ่มร่วมใจพัฒนา คุ่มพึ่งตัวเอง คุ่มนครดงผึ้ง คุ่มหนองแคน คุ่มแสนสุข และคุ่มนางพญาผึ้ง แต่ละคุ่มจะมีสมาชิกประมาณ 15-25 ครัวเรือน มีหัวหน้าคุ่ม หรือประธานคุ่มที่เลือกตั้งมาจากคนที่ชาวบ้านให้ความนับถือ ขึ้นมาดูแลลูกคุ่ม กิจกรรมของคุ่ม คือ การดูแลกันภายในคุ่ม ทั้งเรื่องของความเป็นอยู่ การปกครอง การดูแลบ้านเรือน และการสมัครเป็นสมาชิกในกลุ่มต่าง ๆ ภายในหมู่บ้าน

ในอดีตรอบ ๆ ชุมชนจะมีป่าไม้ ประเภทไม้ยาง ไม้ตะบาก ไม้ไผ่ ชาวบ้านจะใช้ประโยชน์จากป่าในหลาย ๆ ด้าน เช่น เป็นแหล่งอาหารตามธรรมชาติ เก็บหน่อไม้ เก็บเห็ด หาของป่า สมุนไพร และล่าสัตว์ สำหรับเป็นอาหารยังชีพ ซึ่งความอุดมสมบูรณ์ของป่าสามารถเลี้ยงคนในชุมชนได้ดีตลอดทั้งปี เวลาที่ชาวบ้านต้องการจะสร้างบ้านเรือน หรือทำเรือ ก็จะไปตัดไม้ในป่าซึ่งเป็นไม้เนื้อแข็ง นำมาปลูกบ้าน และทำเรือได้ดี ส่วนแหล่งน้ำของหมู่บ้านมีลำน้ำเดิมที่ไหลผ่านบ้านดงผึ้ง ชาวบ้านเรียกว่า ลำห้วยกุดกง และลำห้วยเกวี่ยน อันเป็นลำน้ำที่ใช้ในการทำนาและบริโภคของชาวบ้านนอกเหนือจากน้ำฝนที่ตกตามธรรมชาติ และยังมีระบบฝายน้ำตามธรรมชาติที่ชาวบ้านใช้ประโยชน์ได้แก่ ฝายเครือช้าง ฝายหนองดง ฝายร่องไผ่ สำหรับลำกลางที่ชาวบ้านขุดขึ้นเองภายหลัง เรียกว่า ล่อแห เป็นลำกลางที่ขุดขึ้นรอบ ๆ หมู่บ้าน เพื่อนำน้ำเข้าสู่ไร่นาของชาวบ้านในชุมชน ใช้ในการทำนา ปลูกผัก และเลี้ยงปลา แต่ถ้าปีไหนแล้งมาก ๆ น้ำในหมู่บ้านจะตื้น กินไม่ได้ ชาวบ้านจะไปหาน้ำกินมาจากทุ่งที่เรียกว่า ทุ่งนาแม่อ่อน ไกลออกไปอีก และมีเจ้าหน้าที่อนามัยมาแนะนำให้ชาวบ้านทำถังน้ำฝน ร่อนน้ำฝนไว้เป็นน้ำกิน ชาวบ้านเรียกว่า ตุ่มเงินผ้น ประมาณปี 2536 จึงมีการสร้างคลองชลประทานและจัดระบบทำนบกั้นน้ำขึ้นภายในชุมชน ในปัจจุบันชาวบ้านมีการขุดบ่อน้ำบาดาลใช้กันเองบ้านใครบ้านมัน เกือบทุกบ้านจะมีบ่อน้ำบาดาล เวลาจะใช้ก็สูบน้ำขึ้นมาใช้ สำหรับไฟฟ้าเข้าสู่หมู่บ้านเมื่อไม่นานมานี้เอง (ประมาณ 3-4 ปี) แต่ยังไม่ทั่วถึงทั้งหมู่บ้าน

ลักษณะการตั้งบ้านเรือนของชาวบ้านในชุมชนบ้านดงผึ้ง จะมีความเป็นระเบียบเรียบร้อยซึ่งต่างกับบ้านในชุมชนอื่น ๆ เนื่องจากมีการจัดการผังหมู่บ้านตั้งแต่สมัยกำนันหนาน ที่จัดให้บ้านทุกหลังมารวมกันอยู่ในพื้นที่ส่วนกลางของหมู่บ้าน โดยแบ่งเป็นล็อก ๆ พื้นที่ขนาดเท่า ๆ กัน เป็นแถวเป็นแนว มีถนนผ่านถึงตลอดทุกบ้าน นอกจากนี้ยังมีพื้นที่สาธารณะกลางหมู่บ้าน สำหรับเป็นที่ตั้งของสถานที่ราชการหรือสถานที่สำคัญ ๆ ของชุมชน ได้แก่ วัด สถานเอนกมัย สหกรณ์ร้านค้า สถานที่ตั้งองค์การบริหารส่วนตำบล ศูนย์เด็กเล็ก โรงเรียน และอื่น ๆ เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีพื้นที่ทำประโยชน์ของส่วนรวมไว้กลางหมู่บ้านอีกประมาณ 10 ไร่ เพื่อให้ทุกครัวเรือนในชุมชนสามารถเข้าไปปลูกพืชต่าง ๆ ไร่เก็บกิน เก็บขายได้ และยังสร้างรายได้เข้าสู่กองทุนส่วนกลางของชุมชนอีกด้วย

เมื่อการตั้งบ้านเรือนถูกปรับเปลี่ยนให้มาอยู่รวมกันเป็นหมู่ ที่ดินทำกินของชาวบ้านจึงอยู่ห่างจากตัวบ้านเรือนออกไป ซึ่งที่ดินทำกินส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ราบลุ่มสำหรับการทำนา แต่ละครัวเรือนมักจะมีที่นาอยู่มากกว่าหนึ่งแปลง ซึ่งไม่อยู่ติดต่อกัน เนื่องจากการซื้อเพิ่มเติมภายหลัง เป็นการขยายที่ทำกินออกไป บาง

ครัวเรือนจะมีที่นาอยู่ใน 2-3 หมู่บ้าน ทำให้ต้องใช้รถเครื่อง รถไถ หรือรถอีแต่นไปทำนา โดยออกไปนาตั้งแต่ตีห้า และกลับมาตอนเย็นประมาณห้า-หกโมงเย็น หรือบางบ้านที่มีที่นาอยู่ใกล้ก็จะกลับมาในกลางวันที่บ้าน แล้วออกไปนาอีกตอนบ่าย ที่นาจะยกคันนาโดยรอบสำหรับปลูกผัก ผลไม้ หรือไม้ยืนต้น เช่น กล้วย มะม่วง ผักสวนครัว เช่น พริก แตง สำหรับใช้บริโภคในครัวเรือน เหลือเก็บขายบ้างเล็ก ๆ น้อย ๆ พื้นที่รอบ ๆ บ้านมีไม่มากนักเนื่องจากการเป็น การจัดสรรให้เป็นที่อยู่อาศัย จึงทำได้เพียงปลูกพืชผักเล็กน้อย และเลี้ยงสัตว์ เช่น เป็ด ไก่ และบางบ้านก็จะเลี้ยงวัว ซึ่งจะทำคอกเลี้ยงไว้ข้าง ๆ บ้าน ส่วนใหญ่จะเลี้ยง 1-2 ตัวเท่านั้น การเลี้ยงวัวจะทำให้ชาวบ้านมีปุ๋ยคอกไว้ใส่นาและพืชที่ปลูก เมื่อโตก็จะขายออกไปแล้วซื้อลูกมาเลี้ยงใหม่

ในชุมชนมีโรงเรียนระดับประถมศึกษาอยู่ 1 โรง ตั้งมากกว่า 100 ปีแล้ว เกิดจากการปฏิรูปทางการศึกษาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 ปัจจุบันมีครู 9 คน เนื่องจากชุมชนมีการคุมกำเนิดอย่างได้ผล ครอบครัวหนึ่ง ๆ จะมีลูกไม่เกิน 2 คน ทำให้มีเด็กค่อนข้างน้อย มีเด็กนักเรียนประมาณ 80 คน ครูใหญ่เป็นคนในชุมชนจึงมีความสัมพันธ์กับชาวบ้านเป็นอย่างดี โรงเรียนกับชุมชนมีความสัมพันธ์กันในลักษณะของการพึ่งพาซึ่งกันและกัน โดยชาวบ้านและผู้นำชุมชนเข้ามาเป็นกรรมการการศึกษาของโรงเรียน (มีกรรมการโรงเรียน 7 คน) คณะกรรมการจะมีส่วนรับรู้ในเรื่องงบประมาณ และโครงการต่าง ๆ ของโรงเรียน มีการตั้งกองทุนการศึกษาให้แก่เด็กนักเรียนจากเงินกองทุนส่วนกลางของหมู่บ้าน เมื่อมีงานบุญ เช่น งานกฐิน งานบวช งานขึ้นบ้านใหม่ชาวบ้านจะมีการบริจาคที่เรียกว่า *บริจาคแบบครบวงจร* คือ ทั้งหมู่บ้าน โรงเรียน วัด อนามัย และศูนย์เด็ก ครูใหญ่จะพาเด็กนักเรียน และครูมาช่วยงาน ครั้นโรงเรียนมีกิจกรรมต่าง ๆ เช่น งานพัฒนาโรงเรียน ทาสี ทำเล้าไก่ ชาวบ้านก็จะไปช่วยงาน โครงการอาหารกลางวันของเด็กนักเรียนก็เป็นเงินที่ได้มาจากเงินทุนของหมู่บ้านและเงินบริจาค นอกจากนี้ชาวบ้านยังเข้าไปมีส่วนร่วมในการสอนความรู้ที่เป็นภูมิปัญญาพื้นบ้านให้แก่เด็กนักเรียนในโรงเรียน เช่น การตีกลองยาว หัดทำตะกร้า ทำช่อง สอนตัดผม เด็กที่จบระดับประถมภายในหมู่บ้านแล้ว ถ้าพ่อแม่มีฐานะดีมักจะส่งลูกหลานไปเรียนที่ โรงเรียนคำเขื่อนแก้ว เป็นโรงเรียนระดับมัธยมประจำอำเภอที่ไกลออกไปแต่จัดเป็นอำเภอใหญ่ของจังหวัด แต่ถ้าพ่อแม่ฐานะไม่ดีมักจะส่งลูกเรียนโรงเรียนใกล้บ้าน คือ โรงเรียนบ้านดงยาง เป็นโรงเรียนนำร่องของรัฐซึ่งอยู่ใกล้ ๆ กับชุมชนดงผึ้ง เด็กสามารถเดินหรือขี่จักรยานไปเรียนได้ อดีตกำนันของชุมชนเล่าว่า ปัจจุบันเด็กที่เรียนต่อโรงเรียนระดับอำเภอมักจะไปติดยาเสพติด และนำเข้ามาในหมู่บ้านด้วย

บ้านดงผึ้งมีวัดประจำชุมชน คือ วัดดงผึ้ง ตั้งอยู่ในพื้นที่ส่วนกลางของหมู่บ้าน เคยได้เป็นวัดตัวอย่างระดับอำเภอ วัดและพระมีบทบาทต่อชุมชนและชาวบ้านอยู่มาก ในฐานะที่เป็นสถาบันทางสังคมอันเป็นที่พึ่งพาได้ของชาวบ้าน วัดเป็นแหล่งทำบุญหลักของชาวบ้านในชุมชน โดยจะมีการจัดเวรให้แต่ละคุ้มทำอาหารมาทำบุญทุกวันไม่ให้ขาดทั้งมือเช้าและมือเพล ทุกวันพระชาวบ้านประมาณร้อยละ 70-80 จะไปทำบุญที่วัดโดยเฉพาะคนเฒ่าคนแก่ทุกคนในชุมชน แต่ถ้างานประเพณีใหญ่ ๆ ประจำปีคนในหมู่บ้านทั้งหมดก็จะไปทำบุญ ลูกหลานของชุมชนจะบวชเรียนที่วัดของหมู่บ้านทั้งหมด แต่พระอุปัชฌาย์จะต้องนิมนต์มาจาก

วัดประจำตำบลบากเรือ ทางวัดได้นำเอาข้าวที่ชาวบ้านมาทำบุญแบ่งออกขายให้กับคนที่ไม่มีข้าวกิน เรียกว่า ข้าวบาตรพระ ขายให้กับคนไม่มีจะกินบาตรละ 5 บาท บางวันก็มีคนจากหมู่บ้านอื่นมาขอซื้อ ถ้าวันไหนมีข้าวเหลือเยอะ พระก็จะนำมาตากแห้งเก็บไว้ได้อีก นอกจากนี้ชาวบ้านยังนิยมนำเงินมาทำบุญที่วัดด้วย ทำให้วัดมีการสะสมทุนไว้ได้สูง วัดจึงเป็นแหล่งเงินกู้ยืมอีกแห่งหนึ่งให้กับกลุ่มเกษตรกรทำนาฯ หรือกลุ่มโรงสีในช่วงที่ต้องการเงินทุนหมุนเวียนสำหรับซื้อข้าวข้าว แต่ชาวบ้านบอกว่าจะมากู้เงินจากวัดเป็นแหล่งท้าย ๆ เพราะไม่อยากรบกวนพระ สำหรับบทบาทของพระต่อชุมชน จะเห็นได้จากการที่รองเจ้าอาวาสวัดมีบทบาทอย่างมากในการรณรงค์ให้ชาวบ้านกินข้าวกล้อง คนเฒ่าคนแก่ในชุมชนประมาณร้อยละ 80 กินข้าวกล้อง หลวงพ่อบอกว่า ชาวบ้านเอาแต่ผลิตข้าวกล้องขายตลาดนอกชุมชนเพราะได้ราคาแพงกว่าข้าวขาวหม่นละ 5 บาท แต่ไม่ค่อยยอมเอาข้าวกล้องมากิน ซึ่งความจริงมีประโยชน์ต่อสุขภาพมากกว่าข้าวขาว จึงได้มีการรณรงค์ให้ชาวบ้านหันมากินข้าวกล้อง เวลาหมู่บ้านหรือกลุ่มเกษตรกรทำนาฯ มีการประชุมปรึกษาหารือกันก็มักจะนิมนต์หลวงพ่อกับมาให้คำปรึกษา ด้วยในอดีตท่านเป็นครูมาก่อน มีความรู้มาก และเป็นที่นับถือศรัทธาของชาวบ้าน

เรื่องการรักษาพยาบาลภายในชุมชนเอง ปัจจุบันมีสถานอนามัยประจำหมู่บ้านอยู่ 1 แห่ง ให้การดูแลในเรื่องการให้วัคซีน ซึ่งนำหนักเด็ก และการรักษาพยาบาลทั่วไป มีเจ้าหน้าที่สาธารณสุขประจำอยู่ ถ้าเจ็บป่วยมาก จะไปโรงพยาบาลคำเขื่อนแก้ว และโรงพยาบาลประจำจังหวัดยโสธร แต่ในอดีตชาวบ้านมีที่พึ่งในเรื่องของโรคภัยไข้เจ็บกับหมอสมุนไพรหรือหมอโบราณ มีพ่อหล่วย (อายุ 80 ปี) เป็นหมอสมุนไพรที่ยังมีชีวิตอยู่ของชุมชน ชาวบ้านให้การเคารพนับถือว่าพ่อหล่วยว่าเป็น ปราชญ์ชุมชน ด้วยพ่อหล่วยบวชพระมานาน และเคยเป็นผู้ใหญ่บ้านของบ้านดงฝั่งด้วย สามารถเล่านิทานประวัติศาสตร์ได้เก่งมาก สำหรับคนที่ชาวบ้านถือว่าเป็นปราชญ์ชุมชนอีกคนหนึ่ง คือ พ่อพรม (อายุ 90 กว่าปี) ก็เคยเป็นครูใหญ่ของโรงเรียนดงฝั่งมาก่อน แม้อายุมากแล้วก็ยังมาสุขภาพดี ทุกเช้าพ่อพรมจะออกมาวิ่งอยู่เสมอ พ่อพรมได้รับยกย่องว่าเลี้ยงลูกได้ดีทุกคน รับราชการหมด และยังมีฐานะดีด้วย

นอกจากนี้พื้นที่ส่วนกลางของชุมชนยังเป็นที่ตั้งของโรงสีขนาดเล็ก ชาวบ้านเรียกว่า โรงสีข้าวหาบ เป็นโรงสีที่ชาวบ้านร่วมกันจัดสร้างขึ้นด้วยเงินกองทุนของชุมชนเอง ใช้เงินทุนประมาณ 30,000 บาท ตั้งขึ้นเมื่อปี 2532 สร้างเป็นโรงเรือนขนาดเล็ก ภายในมีเครื่องสีข้าวขนาดเล็ก และจ้างชาวบ้านคนหนึ่งไว้สำหรับรับจ้างสีข้าวให้แก่คนในชุมชนที่ต้องการสีข้าวเพื่อใช้ในการบริโภคในครัวเรือน สมัยก่อนที่จะมีโรงสีข้าวหาบ ชาวบ้านต้องหอบข้าวไปจ้างโรงสีเอกชนที่มาตั้งในชุมชน 2-3 โรง เสียเงินหาบละ 3 บาท โรงสีก็จะได้กลับ ได้รำ ไร่ขายได้อีก บางครั้งโรงสีก็ทำงานตอนกลางคืน ทำให้มีฝุ่นละออง มีเสียงรบกวน ตอนหลังชาวบ้านจึงมาประชุมกันว่าควรจะต้องโรงสีส่วนรวมขึ้น ก็เลยไปสร้างไว้ข้างสภาตำบล สีให้ชาวบ้านฟรี โดยจ้างคนมาสีกลับ รำ ก็ให้คนสีนำไปขายจ่ายเป็นค่าไฟบ้าง ค่าจ้างบ้าง ที่เหลือก็แบ่งปันผลให้ชาวบ้านได้อีก ในที่สุด

โรงสีเอกชนอื่น ๆ ในหมู่บ้านก็เลิกไป เหลือเพียงโรงสีข้าวหาบ (โรงสีเล็ก) และโรงสีชุมชนบาคเรื่อ (โรงสีใหญ่) เพียง 2 แห่ง

วิถีชีวิตหมู่บ้านในช่วงอยู่กับป่า

บ้านดงผึ้งเป็นชุมชนเก่าแก่ตั้งมานานกว่า 200 ปี คือตั้งแต่ปี 2327 ประวัติของบ้านดงผึ้งไม่มีการบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร คนรุ่นปัจจุบันเกือบจะไม่มีใครทราบประวัติความเป็นมาของหมู่บ้านในช่วงแรก ๆ นอกจากผู้อาวุโสของหมู่บ้านที่มีความสนใจในประวัติความเป็นมาของหมู่บ้าน ในจำนวนนี้มีพ่อคำปุ่นซึ่งเป็นผู้อาวุโสของชุมชนเป็นคนหนึ่งเคยได้เข้าไปเป็นศิษย์รับใช้พระครูวิจิตร ไชยคุณ พระอาวุโสซึ่งปัจจุบันได้มรณภาพไปแล้ว จึงได้มีโอกาสสนทนาเกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของหมู่บ้านย้อนหลังไปยังสมัยที่คนได้อพยพย้ายถิ่นมาจากดงแคนน้อย คำเขื่อนแก้ว และสงเปือย (ปัจจุบันทั้ง 3 แห่งนี้มีฐานะเป็นตำบลตั้งอยู่ในพื้นที่ใกล้เคียงกับบ้านดงผึ้ง โดยมีหัวน้ำซึ่งในสมัยนั้นเรียกว่า ท้าว เป็นคนนำครอบครัวจำนวนเพียง 8 ครอบครัวมาตั้งถิ่นฐาน ซึ่งในช่วงนั้นพื้นที่ยังเป็นป่าทึบ มีต้นไม้ใหญ่ ๆ อยู่มาก โดยเฉพาะมีต้นยางต้นใหญ่ ๆ มากมาย ที่ต้นยางมีผึ้งมาทำรังไม่ต่ำกว่า 40-50 รัง จึงนำผึ้งมาตั้งเป็นชื้อบ้าน ในช่วงนั้น คนในพื้นที่ใกล้เคียง ถ้าต้องการหาผึ้งต้องมาหาที่บ้านนี้ คนที่อพยพมาด้วยกันจะตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้ชิดกัน เพราะมีสัตว์ป่ามากมายหลายชนิด ต้องช่วยกันระวังภัยและดูแลซึ่งกันและกัน เมื่อคนเริ่มเข้ามาอยู่ก็ค่อย ๆ หักร้างทางพงเพื่อเพาะปลูกทำมาหากิน จำนวนคนที่อยู่รวมกันในบ้านดงผึ้งเพิ่มขึ้นอย่างช้า ๆ โดยเวลาผ่านไป 30 ปี มีครอบครัวเพิ่มเป็น 40 หลังคาเรือน และค่อย ๆ ทขยายเพิ่มไปเรื่อย ๆ ในช่วงนี้บ้านดงผึ้งมีคนมากพอที่จะตั้งเป็นหมู่บ้านอย่างเป็นทางการ

ในช่วงแรกของการก่อตั้งหมู่บ้านยังไม่มีวัด แต่คนจะมีการไหว้ผีถ้วยปูนตา ซึ่งถือเป็นอาณัติหลักบ้าน คือคนที่ถือว่าอยู่บ้านเดียวกันจะนับถือผีถ้วยปูนตาเดียวกัน ในปีหนึ่งจะมีการไหว้ผีถ้วยปูนตา 2-3 ครั้ง โดยเฉพาะเมื่อมีการเก็บเกี่ยวข้าว โดยคนจะนำอาหาร เช่น ข้าว ไก่ สัตว์อื่น ๆ ที่หาได้ เช่น เต่า ปลา เหล้าที่ต้มเอง มาเลี้ยงกันเรียกว่า เลี้ยงบ้าน หลังจากตั้งหมู่บ้านได้ประมาณ 30 ปี จึงได้มีการสร้างวัดขึ้น โดยมีกำนันคนแรกของตำบลชื่อนายบุญเป็นผู้นำในการสร้างวัด เมื่อมีวัดแล้ว คนในหมู่บ้านที่ต้องการเล่าเรียนก็จะมาบวชเป็นพระโดยจะบวชอย่างน้อย 2 ปี ได้มีโอกาสศึกษาพุทธประวัติ ภาษาบาลี และได้ฝึกปฏิบัติธรรม หลังจากสร้างวัดได้ประมาณ 10 ปี ได้มีการสอนหนังสือในวัดคือให้คนทั่วไปมาเรียนได้ ชาวบ้านเรียกว่าเป็นโรงเรียนผู้ใหญ่ ซึ่งเป็นการเรียนโดยสมัครใจ ไม่มีการบังคับ พ่อคำปุ่นถ่ายทอดคำของพระครูวิจิตรว่า ที่วัดเปิดสอนหนังสือเพราะ อาจารย์ทางวัดต้องการจะให้ประชาชนมีความรู้ มีความสามารถ มีการอ่านออกเขียนได้อย่างไรก็ตาม การเปิดสอนที่เรียกว่า สอนอ่านเขียน นี้คนไม่สนใจกันมากนัก และคนที่มาเรียนก็จะใช้เวลาเรียนไม่นานนัก เพียงแค่พอให้อ่านออกเขียนได้ จนถึงช่วงประมาณปี 2485 จึงได้เริ่มมีการสร้างโรงเรียนสำหรับเด็กขึ้นในวัด

ในส่วนของที่ดินทำกินนั้น ในช่วงประมาณ 90 ปีย้อนหลังไปจากปัจจุบัน (ประมาณก่อนปี 2453) คนสามารถจับจองที่ดินได้ตามต้องการ คือหากมีกำลังทางป่าได้ก็สามารถทำได้โดยไม่จำกัดตามกำลังแรงงานและความต้องการพื้นที่เพาะปลูกให้เพียงพอต่อการบริโภค การทางป่าใช้วิธีที่เรียกว่า *บุกเบิกปีละนิดละหน่อย* แต่หลังจากนั้นมาแล้ว การจับจองที่ดินทำได้ยากขึ้นเพราะที่ดินเริ่มมีเจ้าของเกือบหมดแล้ว ในช่วงต้นทศวรรษ 2480 ทางราชการเริ่มมีการออกเอกสารการมีกรรมสิทธิ์ในที่ดินให้กับคนในแถบบ้านดงฝั่ง

ในช่วงที่เริ่มตั้งถิ่นฐานอยู่รวมกันเป็นหมู่บ้าน คนต้องพยายามอาศัยสิ่งที่มีอยู่ตามธรรมชาติมาปรับเปลี่ยนและสร้างสรรค์เพื่อให้สามารถตอบสนองต่อความต้องการจำเป็นของมนุษย์ได้ เช่น ในช่วงนั้นมีการตั้งบ้านเรือนอยู่ในป่าดิบ มีเชื้อไข้ไทฟอยด์หรือที่ชาวบ้านเรียกว่าไข้รากสาดใหญ่ ไข้มาเลเรียหรือที่ชาวบ้านเรียกว่าไข้ป่า ชุกชุม เมื่อเจ็บป่วยก็จะมีผู้พยายามศึกษาหาพืชสมุนไพรต่าง ๆ มารักษาพยาบาล ผ่านการลองผิดลองถูก จนสามารถนำมาใช้รักษาโรคที่คนเป็นในขณะนั้นได้ หรือการเก็บหาของป่าเพื่อนำมาเป็นอาหารหรือใช้สอยอื่นๆ ก็ต้องรู้จักเลือกพืชที่มีความปลอดภัย สามารถนำมาบริโภค นอกจากนี้ยังต้องรู้จักทำเครื่องมือดักสัตว์ ล่าสัตว์ และยังต้องมีประสบการณ์ในการเดินป่าให้ปลอดภัย ส่วนชาวก็มี การเสาะหาพันธุ์ข้าวต่าง ๆ ที่ขึ้นอยู่ในป่ามาทดลองปลูก โดยในช่วงแรกแรก ๆ ก็เป็นการปลูกเลียนแบบธรรมชาติ คือปลูกข้าวไร่ และอาศัยน้ำฝนช่วยให้ข้าวเจริญเติบโต การทำมาหากินของคนในช่วงนี้จึงผูกพันอยู่กับธรรมชาติ โดยคนได้สร้างระบบความรู้ในด้านต่างๆ เพื่อให้สามารถใช้ประโยชน์จากธรรมชาติได้ ส่วนการไหว้ผีถ้วยปูนก็เป็น การสร้างความสัมพันธ์กับสิ่งเหนือธรรมชาติ เพื่อให้เกิดความมั่นคงปลอดภัย นอกจากนี้การอยู่ร่วมกันของคนในช่วงนี้ยังต้องมีการพึ่งพาอาศัยกันอย่างมากเพื่อให้สามารถอยู่รอดปลอดภัย มีอาหารเพียงพอต่อการบริโภค มีที่อยู่อาศัย และยารักษาโรค

ในช่วงก่อนปี 2485 ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับชุมชนเกือบไม่มีเลย คนในบ้านดงฝั่งไม่มีการติดต่อกับทางราชการ ผู้ที่นำชาวบ้านมาก่อตั้งหมู่บ้านเรียกว่า *ท้าว* ส่วนผู้นำหมู่บ้านเรียกว่า *หมื่น* (เท่ากับผู้ใหญ่บ้านในปัจจุบัน) และผู้ที่ดูแลในขอบเขตที่กว้างออกไปคือดูแลหลาย ๆ หมู่บ้านเรียกว่า *ขุน* (เท่ากับกำนันในปัจจุบัน) ผู้ที่จะเป็นผู้นำในสมัยนี้ได้จะต้องมีความรู้ ความซื่อสัตย์ ทำจริง รักษาความเป็นธรรม ไม่เข้าข้างใคร สามารถปราบโจรได้ ผู้นำสามารถหาคนได้ เพราะในสมัยนั้นการอยู่ร่วมกันของคนไม่ได้อาศัยกฎหมาย นายอำเภอเข้ามาในหมู่บ้านเพียงปีละครั้ง โดยการเดินทางจะต้องใช้ม้า แต่โดยทั่วไปนายอำเภอจะไม่กล้าเข้ามาในหมู่บ้านเพราะกลัวอันตรายจากโจรผู้ร้าย ชาวบ้านจึงต้องดูแลรักษาความปลอดภัยกันเอง หมื่นและขุนจึงเป็นที่พึ่งที่สำคัญของชุมชน

การทำมาหากินของคนในยุคนี้ยังคงเป็นการผลิตเพื่อบริโภค คนทำนาเพื่อได้ข้าวสำหรับบริโภค ที่เหลือจึงขายบ้าง ในช่วงนี้เริ่มมีการใช้เงินบ้างแล้ว บางบ้านเลี้ยงวัวไถหลาย ๆ ตัว เมื่อต้องการเงิน ก็นำวัวไปขาย หรืออาจมีการขายสัตว์พวกไก่ หมู อยู่บ้างแต่ไม่มากนัก การเก็บหาของป่าไม่ว่าจะเป็นพืชผักต่าง ๆ เช่น หน่อไม้ เห็ด ผักเป็ด ผักติ้ว หรือสัตว์ป่าต่าง ๆ เช่น เก้ง เม่น ไก่ป่า หมูป่า ฯลฯ มาบริโภค จะใช้วิธีเก็บหามา

เท่าที่ต้องการบริโภคหรือแบ่งปันกันเองเท่านั้น ไม่เก็บหามาจนเกินความจำเป็น เพราะของป่ามีอยู่อย่างเหลือเฟือตลอดปีไม่จำเป็นต้องเก็บมาสะสมไว้เพื่อเป็นหลักประกันในการบริโภค นอกจากนี้ในช่วงนี้ ชุมชนยังไม่มีระบบของการแลกเปลี่ยนสิ่งของต่าง ๆ เป็นเงินเพื่อเก็บออมไว้ เพราะแต่ละหมู่บ้านมีทรัพยากรและมีการผลิตสิ่งต่าง ๆ คล้าย ๆ กัน การแลกเปลี่ยนจึงยังมีอยู่อย่างจำกัด และยังเป็น การแลกเปลี่ยนสิ่งของโดยตรงโดยไม่มีเงินเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยน

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าจะมีทรัพยากรธรรมชาติอย่างเหลือเฟือ แต่ภาพของวิถีชีวิตในหมู่บ้านมิใช่ภาพของการที่คนมีชีวิตรอบอย่างไม่ต้องดิ้นรนต่อสู้ เพราะทุกอย่างมีอยู่แล้วตามธรรมชาติ แท้ที่จริงแล้วคนในหมู่บ้านช่วงนี้ต้องทำงานหนักเพื่อจะสามารถนำสิ่งที่ได้จากธรรมชาติมาใช้เพื่อตอบสนองความต้องการจำเป็น คนจะใช้เวลาในการทำงานนานมาก มีเวลาพักผ่อนน้อย ต้องออกไปทำนาแต่เช้า จนค่ำจึงได้กลับบ้าน เมื่อมาถึงบ้านยังต้องมาดำข้าว แล้วจึงนั่งข้าว บางคนก็ต้องไปปั่นฝ้าย ทอผ้าจนดึก บางครั้งต้องนอนดึกมากถึงเที่ยงคืน และตื่นขึ้นมาแต่เช้าประมาณตีสองตีสามเพื่อนั่งข้าว เตรียมตัวไปนา ซึ่งคนใช้คำพูดว่า ไม่ขยันก็ไม่กิน เพราะที่ไม่เคยเหนื่อยอย่างทุกวันนี้ ต้องรีบไปถางต้นไม้ ขุดต่อไม้ ออก ถึงจะได้ปลูก

ในช่วงก่อนปี 2485 ถึงแม้ชุมชนจะเริ่มมีการใช้เงินแล้ว แต่ชาวบ้านถือว่าเงินเป็นของหายาก และจะพยายามทำสิ่งต่าง ๆ ที่จำเป็นใช้เอง เช่น การปลูกฝ้ายเพื่อนำมาทอผ้า โดยจะปลูกฝ้ายไว้ตามหัวไร่ปลายนา แล้วจึงเก็บเมล็ดฝ้ายมาปั่นเป็นด้าย ทอเป็นผ้า ซึ่งกว่าจะทอผ้ามาเป็นผ้านุ่งได้ ต้องอดหลับอดนอน เสื้อผ้าจึงเป็นสิ่งขาดแคลน ต้องใส่เสื้อผ้าจนขาดก็ยังคงใส่โดยหาหญ้ามาเย็บปิดไว้ ดังเช่นผู้อาวุโสที่เกิดทันในยุคนี้เล่าว่า ต้องปลูกฝ้ายที่หัวไร่ปลายนา ปลูกฝ้ายได้แล้วก็ได้ไม่ได้หลับได้นอนกัน เพราะว่าปลูกฝ้ายมา กว่าจะได้นุ่ง ต้องมาถัก มาทอ มาเย็บ กว่าจะได้ตัวหนึ่ง คนสี่ห้าคนต้องผลัดกันนุ่ง ผลัดกันใส่ ชีวิตคนในช่วงนี้จึงลำบากกว่าที่คนในปัจจุบันจะคาดคิดถึง ซึ่งสะท้อนให้เห็นจากคำพูดว่า รู้สึกว่ามองชีวิตย้อนหลังไปมีนันทรมาน ทุกข์เหลือเกิน ครอบครัวยุคใหม่มีเงินสี่ห้าบาทก็ถือว่ามีมากแล้ว อย่างไรก็ตามในสมัยนี้ไม่มีการแบ่งแยกฐานะของคนโดยใช้เกณฑ์ทางด้านเศรษฐกิจ ในชุมชนไม่มีการใช้คำว่า ยากจน เพราะทุกคนมีข้าวที่ปลูกเองไว้บริโภค มีอาหารที่ผลิตและเก็บหาได้ คนไม่รู้สึกว่าขาดแคลนในเรื่องอาหารการกิน พ่อคำปุ่นกล่าวว่า คำนี้ (ยากจน) ไม่รู้จักเลย ก็เป็นแต่เพียงว่า ไม่มีเสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่ม ก็หาใส่กันเอง...ไม่มีใครเหนียวใคร พอถึงหน้าหนาวก็ก่อไฟผิงกัน จับกลุ่มกัน

เมื่อมีการเจ็บป่วยเกิดขึ้น คนจะพึ่งพาอาศัย หมอยาพื้น ซึ่งเป็นผู้ที่มีความรู้เกี่ยวกับสมุนไพรและการรักษาโรค ยาที่ใช้ในการรักษาจะได้มาจากส่วนต่าง ๆ ของต้นไม้ มีการนำรากหรือเปลือกไม้มาฝนกับน้ำสะอาดให้คนไข้กิน บางครั้งหมอยาพื้นก็จะใช้การอมยาไว้ในปากและพ่นเป็นละอองให้กับคนไข้ ในช่วงนี้มีต้นไม้มากมายที่เป็นสมุนไพร เช่น ตะไคร้ ตะกวน ฝีมอก ฝีมาย เป็นต้น แต่ต้นสมุนไพรเหล่านี้ค่อย ๆ หดไปเรื่อย ๆ จนในปัจจุบันนี้สมุนไพรหลายชนิดที่เคยนำมาใช้ทำยาได้สูญพันธุ์ไปหมดแล้ว และคนในหมู่บ้านไม่มีคนสนใจหรือมีความรู้ในเรื่องยาสมุนไพร

จากนโยบายการบูรณะประเทศสู่การบูรณะหมู่บ้าน

การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญของบ้านดงผึ้งเกิดขึ้นประมาณปี 2485 อันเป็นยุคของจอมพล ป. พิบูลสงคราม ซึ่งได้มีนโยบายที่เรียกว่า *การบูรณะประเทศ* ในช่วงนี้ยังไม่มีการใช้คำว่าพัฒนาประเทศ โดยรัฐได้นำแนวคิดนี้ส่งผ่านมาทางกำนันซึ่งแม้จะเป็นคนในหมู่บ้าน แต่ก็ได้รับมอบหมายสิทธิอำนาจบางอย่างจากรัฐให้ทำหน้าที่ตอบสนองความต้องการของรัฐ โดยในช่วงนี้ผู้ที่ได้รับแต่งตั้งเป็นกำนันของตำบลดงผึ้งคือนายหามัน โดยกำนันได้รับแนวคิดในเรื่องการบูรณะมาใช้กับหมู่บ้าน โดยสาระของการบูรณะเป็นเรื่องของการพยายามทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในรูปแบบ (form) ของวิถีชีวิตชุมชนมากกว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงระบบความรู้ที่ดำรงอยู่ในชุมชน งานสำคัญที่กำนันทำในหมู่บ้านต่าง ๆ ได้แก่ การห้ามคนกินหมาก โดยบังคับให้คนตัดต้นหมากทิ้ง การจัดวางผังหมู่บ้านให้เป็นระเบียบ โดยแบ่งพื้นที่อยู่อาศัยของชุมชนเป็นพื้นที่เท่า ๆ กัน ซึ่งชาวบ้านเรียกว่าแบ่งเป็นล็อก ๆ เพื่อให้คนปลูกบ้าน โดยระหว่างล็อกจะทำถนนดินซึ่งมีขนาดกว้างพอสมควรตัดผ่าน ซึ่งการทำเช่นนี้ ทำให้คนจำนวนมากต้องย้ายบ้านเพื่อนำมาปลูกในพื้นที่ที่ได้รับการจัดให้ หรือบางคนต้องยอมสละที่ดินเดิมของตนเพื่อนำไปจัดยังหมู่บ้าน แต่ไม่มีผู้คัดค้านเพราะกำนันมีความสามารถในการพูดโน้มน้าวใจคนให้เห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวม และมีทั้งบารมีและอำนาจ สามารถปราบโจรผู้ร้ายได้ สามารถเป็นตัวแทนไปติดต่อกับรัฐได้ มีใจนักเลง ทำให้คนเกรงใจไม่กล้าขัดคำสั่ง ในช่วงนี้คนในหมู่บ้านได้ใช้วิธีเอาแรงรื้อบ้านเก่า เพื่อนำไปปลูกในที่ที่ได้รับการจัดสรรให้ แต่ละบ้านสามารถปลูกเสร็จได้ในวันเดียว นอกจากนี้ชาวบ้านยังช่วยกันลงแรงทำถนนด้วย ในช่วงนี้ไม่มีการจ้างแรงงานเพื่อทำงานสาธารณะในหมู่บ้าน ผลของการจัดการนี้ทำให้บ้านดงผึ้งในปัจจุบันเป็นหมู่บ้านที่มีระเบียบ มีถนนกว้างตัดไปในหมู่บ้าน รถวิ่งเข้าถึงสะดวก นอกจากการจัดผังหมู่บ้านแล้ว ในการบูรณะ ยังได้มีการจัดพื้นที่ส่วนกลางสงวนไว้เป็นพื้นที่สาธารณะประมาณ 10 ไร่ เพื่อปลูกสร้างสิ่งที่ชุมชนจะใช้ร่วมกัน เช่น ตลาดสด โรงฆ่าสัตว์ หรือใช้ทำอะไรก็ได้ ที่เป็นประโยชน์ส่วนกลาง พื้นที่สาธารณะนี้ยังคงมีอยู่มาจนปัจจุบันนี้ โดยชุมชนได้ให้ผู้ที่ขาดแคลนที่ดินเข้าไปเพาะปลูกพืชที่ไม่ใช่พืชยืนต้น เช่น ข้าวโพด ผัก ถั่ว งา ได้ นอกจากนี้ในพื้นที่ยังมีต้นนุ่นปลูกอยู่ ต้นนุ่นนี้ถือเป็นสมบัติสาธารณะ ใครที่ต้องการใช้นุ่นก็มาเก็บได้เรียกว่า *นุ่นส่วนกลาง*

ในช่วงนี้ได้มีการให้สิทธิครอบครองที่ดิน โดยทางอำเภอมีการออกเอกสารกรรมสิทธิ์ที่ดินให้กับคนในชุมชน ทำให้คนพยายามหาทางขยายพื้นที่ดินทำกินของตนเองออกไป เพราะสามารถขอเอกสารสิทธิ์ได้ นอกจากนี้ยังเริ่มมีการซื้อขายที่ดิน แต่ราคาที่ดินในช่วงนี้ยังไม่แพงนัก คนทั่วไปยังพอซื้อขายกันได้ตามความจำเป็น โดยทั่วไปในการขอเอกสารสิทธิ์ที่ดิน ผู้ใหญ่บ้านจะเป็นผู้รวบรวมเอกสารต่าง ๆ ไปให้กำนัน และกำนันเป็นผู้ไปติดต่อกับทางอำเภอ เพื่อให้ได้เอกสารสิทธิ์ที่ดิน ดังนั้นในช่วงนี้ความสัมพันธ์ของรัฐกับคนในชุมชนหมู่บ้านจึงเริ่มมีมากขึ้น โดยผ่านทางผู้ใหญ่บ้านและกำนัน ซึ่งการที่รัฐอ้างสิทธิเหนือที่ดิน และดำรงตนเป็นผู้มีอำนาจในการมอบสิทธิในเรื่องที่ดินทำกินซึ่งเป็นปัจจัยหลักในการผลิตของของชาวนา ทำให้ชุมชนหมู่บ้านเริ่มเข้าสู่ยุคสมัยของการมองว่า ที่ดินไม่ใช่ทรัพยากรของชุมชน แต่เป็นสิ่งที่ปัจเจกชนสามารถเป็นเจ้าของได้โดยการร้องขอต่อรัฐ ทำให้ชุมชนสูญเสียจิตสำนึกของการมีอำนาจอิสระ (autonomy) ในการ

จัดการทรัพยากรของชุมชน ดังจะเห็นว่า การออกเอกสารสิทธิ์ที่ดินให้กับคนในชุมชน มีผลทำให้ที่ดินกลายเป็นสิ่งที่มีมูลค่า คือเกิดการซื้อขายที่ดินขึ้น ทั้งนี้เพราะในช่วงนี้ส่วนที่เคยเป็นป่าได้ถูกคนถากถางเพื่อนำมาทำนาและปลูกพืชหมดแล้ว คนซึ่งเติบโตมาในช่วงนี้จะกล่าวว่า ที่บ้านดงฝั่งมีลักษณะเป็นที่ดินแบบทุ่งนา ไม่มีพื้นที่เป็นป่า เช่น พ่ออ้ายกล่าวว่า *อย่างบ้านผมไม่ค่อยเป็นป่านะครับ มันจะเป็นทุ่งส่วนมาก* ดังนั้นเมื่อมีการออกเอกสารสิทธิ์ที่ดิน คนที่ต้องการที่ดินเพิ่มจะใช้วิธีขอซื้อจากผู้ที่ต้องการขาย โดยขายกันเป็นแปลง ดังนั้นในช่วงที่ชุมชนเริ่มเผชิญกับปัญหาข้อจำกัดของการขยายที่ดินเพาะปลูก ได้เกิดการแทรกแซงของรัฐที่เข้ามาออกเอกสารสิทธิการเป็นเจ้าของที่ดิน ทำให้คนไม่ได้มีการเรียนรู้การแก้ไขปัญหาเรื่องข้อจำกัดของที่ดินร่วมกัน คนไม่มีโอกาสใช้พลังสร้างสรรค์ที่จะจัดการกับข้อจำกัดของที่ดิน เพราะคนในชุมชนต่างมุ่งแสวงหาที่ดินมาเป็นของตน ซึ่งต้องมีการใช้เงินซื้อ คนจึงเริ่มมีความต้องการเงินมากขึ้น ในช่วงนี้ที่คนรู้สึกว่าการมีชีวิตความเป็นอยู่เริ่มมีการแก่งแย่งแข่งขันมากขึ้นกว่าแต่ก่อน

นโยบายการบูรณะประเทศไม่มีผลกระทบต่อระบบความสัมพันธ์ของคนในบ้านดงฝั่งมากเท่ากับในช่วงที่รัฐไทยมีการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ 1 ในส่วนที่เกี่ยวกับการทำมาหากิน การทำน่ายังคงอาศัยน้ำฝนเป็นหลัก พันธุ์ข้าวที่ปลูกเป็นพันธุ์ข้าวพื้นเมือง เช่น ข้าวขาวใหญ่ ข้าวเจ้าวงช้าง ข้าวเจ้าแดง ข้าววันทอง ข้าวเหนียวพม่า ยังไม่มีการใช้เครื่องจักรในการทำนา ใช้วัวและควายช่วยในการไถนา ในด้านแรงงานจะใช้กำลังแรงงานของคนในครอบครัว และอาศัยการเอาแรงในช่วงฤดูเก็บเกี่ยว ยังไม่มีการจ้างแรงงาน ในการทำน่ายังอาศัยการทูลบารุงดินยังคงใช้วิธีการทางธรรมชาติ เช่น การให้ดินพักระยะการเพาะปลูก การใช้ปุ๋ยคอก ไม่มีการใช้ปุ๋ยเคมีหรือยาฆ่าแมลง นอกจากการทำนาแล้ว ยังมีการปลูกพืชอื่น ๆ บ้าง เช่น ฝ้าย ข้าวโพดพันธุ์พื้นเมือง รวมทั้งมีการเลี้ยงสัตว์อื่น ๆ นอกจากวัวควาย เช่น หมู ไก่ แต่เป็นการเลี้ยงเพียงจำนวนไม่มาก เพื่อไว้บริโภค หรืออาจขายบ้างหากต้องการเงิน

อย่างไรก็ตาม สิ่งที่เปลี่ยนแปลงไปมากคือการลดลงของป่าไม้ คนในชุมชนมีป่าสำหรับเป็นแหล่งหาอาหารตามธรรมชาติน้อยลงกว่าในอดีตมาก ในขณะที่มีคนเพิ่มขึ้น คนอาจจะพอเก็บหาหน่อไม้และพืชผักต่าง ๆ ในป่าได้บ้างแต่ต้องไปไกล ๆ อาหารที่ยังสามารถหาได้ตามธรรมชาติอย่างเหลือเฟือคือ กบ ปลา ซึ่งสามารถจับได้ตามหนองน้ำ เช่น พ่ออ้ายเล่าว่า *แต่ก่อนมีปลาเยอะครับ ไปหาปลาไม่ถึงครึ่งวันนี้ ได้ปลามาเป็นหาบไม่ได้ขายนะครับ ท้ายบ้าน หัวบ้านเอาไปแบ่งกันกิน สมัยก่อนไม่มีขาย* ดังนั้นถึงแม้ว่าป่าซึ่งเป็นแหล่งอาหารตามธรรมชาติจะลดลง แต่คนก็ยังพอจะหาอาหารได้จากที่อื่น ๆ ได้บ้าง ตราบใดที่คนยังสามารถผลิตข้าวได้เพียงพอต่อการบริโภค คนยังคงรู้สึกว่ามีความมั่นคงปลอดภัยในเรื่องอาหารอยู่

การดำรงอยู่ของชุมชนก่อนเข้าสู่ช่วงการผลิตข้าวเพื่อการค้า

บ้านดงฝั่งยังดำรงวิถีชีวิตของการผลิตเพื่อบริโภค อาศัยพึ่งพาอาศัยแหล่งอาหารตามธรรมชาติ การปลูกฝ้ายเพื่อนำมาทอผ้า รวมทั้งการเก็บหาของจากธรรมชาติมาใช้สอยในชีวิตประจำวัน โดยมีการพึ่งพาสิ่งต่าง ๆ จากภายนอกชุมชนค่อนข้างน้อย อย่างต่อเนื่องมาเป็นระยะเวลาจนถึงช่วงปลายทศวรรษ 2500

อันเป็นช่วงเวลาไม่นานหลังจากที่ไทยได้เริ่มใช้นโยบายการพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ 1 คำถามที่สำคัญคือ อะไรคือเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้คนในชุมชนสามารถดำรงชีวิตอยู่ได้โดยมีการพึ่งพาการแลกเปลี่ยนจากตลาดภายนอกน้อย มีกระบวนการทางสังคมอะไรบ้างที่ทำให้ชุมชนสามารถดำรงอยู่ได้โดยมีอำนาจอิสระ (autonomy) ในการสร้างระบบต่าง ๆ เพื่อสนองตอบต่อความต้องการจำเป็นในการดำรงชีวิตของคนในชุมชน

บ้านดงผึ้ง ในช่วงก่อนที่รัฐไทยจะดึงเอาชุมชนหมู่บ้าน เข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการนำประเทศไปสู่ความทันสมัย บ้านดงผึ้งเป็นตัวอย่างหนึ่งของหมู่บ้านไทยที่แม้จะมีไม่ใช่เป็นตัวแทนของหมู่บ้านไทยทั้งหมดที่เคยผ่านประสบการณ์ของการมีชีวิตอยู่ร่วมกันในช่วงที่ชุมชนมีอำนาจอิสระในการเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติ การใช้พลังสร้างสรรค์ของตนเองให้สามารถนำสิ่งที่มียูบรอบ ๆ ตัวมาปรับเปลี่ยนให้สามารถตอบสนองต่อความต้องการจำเป็นในชีวิต การสร้างระบบของการอยู่ร่วมกันเพื่อให้เกิดความมั่นคงปลอดภัย ความสุข และมีการสืบทอดความคิด อุดมการณ์ และแนวทางในการดำรงชีวิตให้กับคนรุ่นใหม่ การศึกษาประสบการณ์ของชุมชนในประเด็นต่าง ๆ เหล่านี้ จะช่วยฉายภาพของกระบวนการทัศน์ในการดำรงอยู่ของชุมชนก่อนเข้าสู่ช่วงการผลิตข้าวเพื่อการค้า คำว่ากระบวนการทัศน์ในที่นี้ หมายถึง ความคิดและวิธีการที่คนนำมาใช้เป็นเครื่องนำทางหรือปรับทิศทางการแสวงหาความรู้ในเรื่องต่าง ๆ เพื่อตอบสนองต่อความต้องการในด้านต่าง ๆ ของมนุษย์ กระบวนการทัศน์ไม่ใช่สิ่งที่เกิดขึ้นมาลอย ๆ หากแต่เกิดจากประสบการณ์ของมนุษย์ที่ต้องสัมพันธ์กับสิ่งรอบ ๆ ตัว ไม่ว่าจะเป็นสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและทางวัตถุ บุคคลอื่น ๆ ที่ได้มาติดต่อสัมพันธ์กัน รวมทั้งความคิดความเชื่อและอุดมการณ์ที่ได้เรียนรู้มาจากคนรุ่นก่อน ๆ การทำความเข้าใจกับการดำรงอยู่ของชุมชนในช่วงของการผลิตเพื่อบริโภคจะนำไปสู่การทำความเข้าใจกับพลังผลักดันที่ทำให้คนมีการปรับเปลี่ยนไปสู่การผลิตเพื่อการค้า ปัญหาที่ชุมชนต้องเผชิญ และการปรับทิศทางเพื่อเอาชนะอุปสรรคต่าง ๆ เพื่อสร้างความเข้มแข็งในการดำรงอยู่บนฐานการผลิตเพื่อการค้าอันเป็นกระบวนการทัศน์ที่ต่างไปจากกระบวนการทัศน์เดิมเป็นอย่างมาก

ระบบความรู้ในการผลิตเพื่อบริโภค

อาหารหลักของคนในบ้านดงผึ้งคือข้าวเหนียว ดังนั้นการทำนาเพื่อให้ได้ข้าวเหนียวไว้บริโภคอย่างเพียงพอจึงเป็นเป้าหมายสำคัญของคนในชุมชน คำว่า มีข้าวเพียงพอ มิได้หมายถึงการมีข้าวเพียงพอสำหรับการบริโภคตลอดปีการเพาะปลูกเท่านั้น แต่หมายถึง การมีข้าวให้เหลือพอเก็บไว้บริโภคสองถึงสามปี ทั้งนี้เพราะชาวนาารู้ดีว่า ดินฟ้าอากาศโดยเฉพาะฝนในแต่ละปีไม่เหมือนกัน ในบางปี ฝนอาจจะแล้งมาก ได้ข้าวเพียงเล็กน้อยไม่พอต่อการบริโภคในปีเพาะปลูกต่อไป ซึ่งจะถือว่าเป็นวิกฤตของครอบครัว ดังนั้นเพื่อสร้างหลักประกันในการมีอาหารไว้บริโภคโดยไม่อดอยาก ชาวนาจะปลูกข้าวให้มากพอที่จะเก็บไว้ให้ได้ 2-3 ปี หากปีต่อไปไม่ได้ข้าว ก็จะมีข้าวที่เก็บสะสมไว้ ดังนั้นทุกครัวเรือนจะมียุ้งใส่ข้าวอยู่ข้าง ๆ บ้าน หากในยุ้งมีข้าวอยู่พอสมควร ชาวนาจะรู้สึกสบายใจเพราะมีความมั่นคงในเรื่องอาหารหลัก

การที่จะปลูกข้าวให้เพียงพอกับการบริโภคเป็นเรื่องที่ชาวนาจะต้องมีความรู้และมีการวางแผนเป็นอย่างดี สภาพพื้นที่ดินทำนาของบ้านดงผึ้งเป็นดินเหนียว ต้องใช้วิธีการดำนาจึงจะได้ผลดี

นอกจากนี้พื้นที่ดินสำหรับการทำนายังมีทั้งที่ลุ่มที่ดอน ซึ่งจะมีปริมาณของน้ำในนาไม่เท่ากัน ชาวนาได้พยายามหาพันธุ์ข้าวที่เหมาะสมกับสภาพความสูงต่ำของพื้นที่ และสภาพดิน เช่น เป็นที่รู้กันทั่วไปในหมู่ชาวนาว่า ในที่ดอนจะต้องปลูกข้าวที่มีอายุสั้น คือโตเร็ว ออกรวงเร็ว ซึ่งเรียกกันว่า *ข้าวดอนหรือข้าวเบา* ส่วนในที่ลุ่มจะต้องปลูกข้าวที่โตช้า เก็บเกี่ยวได้ช้า เรียกว่า *ข้าวหนัก* นอกจากนี้ทั้งข้าวเบาและข้าวหนักยังมีพันธุ์ข้าวที่มีอายุการเก็บเกี่ยวช้าเร็วแตกต่างกันไปอีก เช่น พันธุ์ข้าวเบาจะมี ข้าวอีบ้อ ข้าวอีตา ข้าวพม่า ข้าวเหลืองใหญ่ ข้าวแสนคำ ฯลฯ ทั้งนี้เพราะการเก็บเกี่ยวที่ใช้แรงงานคน ต้องใช้เวลาการเก็บเกี่ยวนาน ดังนั้นจึงต้องเลือกปลูกข้าวพันธุ์ต่าง ๆ ที่สามารถทยอยสุกไปเรื่อย ๆ โดยทั่วไปการเก็บเกี่ยวข้าวจะใช้เวลา 2-3 เดือน กว่าจะแล้วเสร็จ ดังเช่นพ่ออาลัยได้เล่าถึงเรื่องนี้ว่า *ตอนสมัยผมเป็นเด็ก เริ่มเกี่ยวข้าวเดือนพฤศจิกายน ธันวา มกราคมยังไม่เสร็จ... คือแต่ก่อน ข้าวมันหลายพันธุ์คือข้าวหนักข้าวเบา ถ้าข้าวเบาที่มันจะสุกก่อน ข้าวหนักมันจะสุกช้า เพราะว่าแต่ก่อนไม่ได้ใช้เครื่องทุ่นแรง ต้องใช้ข้าว มีข้าวหนักข้าวเบา เดียวนี้เขาจะใช้ข้าวอย่าง (พันธุ์) เดียว คำว่า ต้องใช้ข้าว มีความหมายว่า ชาวนาต้องใช้วิธีการเลือกข้าวหรือความรู้ในเรื่องพันธุ์ข้าว เป็นวิธีการในการทำให้อายุข้าวเสร็จทันเวลา คือการปลูกข้าวที่สุกไม่พร้อมกัน ไม่ใช่การใช้เครื่องจักรเพื่อช่วยให้เก็บเกี่ยวข้าวได้เร็วและเสร็จทันเวลา*

นอกจากการเลือกพันธุ์ข้าวให้เหมาะสมกับพื้นที่และกำลังแรงงานที่มีอยู่แล้ว ชาวนายังเลือกพันธุ์ข้าวตามความพึงพอใจในความนุ่ม ความหอม รสชาติของข้าว รวมทั้งการนำข้าวไปใช้ทำอย่างอื่น เช่น ประเพณีของบ้านดงฝั่งจะมีการทำบุญทุกเดือนที่เรียกว่าฮีสสิบสองคลองยี่สิบสี่ ซึ่งเมื่อมีการทำบุญจะมีการทำ *ข้าวปุ้น* หรือขนมจิ้นกัน ชาวนาจึงมีการแบ่งพื้นที่ไว้ปลูกข้าวจำวเพื่อเก็บไว้ทำขนมจิ้นด้วย การเลือกพันธุ์ข้าวที่จะปลูกในพื้นที่ดินของตนเอง นอกจากนี้ชาวนายังทราบอีกว่า พื้นที่ตรงไหนปลูกข้าวแล้วงามหรือไม่งาม ที่ใดปลูกข้าวแล้วไม่งาม ก็อาจจะละเว้นพื้นที่บางส่วนไว้ไม่ปลูกข้าว เป็นต้น

ความรู้เกี่ยวกับพันธุ์ข้าวจึงเป็นความรู้ที่สร้างขึ้นมาจากประสบการณ์ของการปลูกข้าวมาเป็นเวลานาน มีการลองผิดลองถูกประกอบกับการสังเกต เป็นระบบความรู้ที่มีฐานคิดอยู่ที่ให้ได้พันธุ์ข้าวที่เหมาะสมกับสภาพพื้นที่ดิน กำลังแรงงานที่อยู่ในครอบครัวที่มีอยู่ รวมทั้งการนำข้าวไปใช้ประโยชน์อื่น ๆ นอกเหนือจากการบริโภคเป็นอาหารหลัก ความรู้ในเรื่องพันธุ์ข้าวที่ชาวนาได้สร้าง สะสม และปรับเปลี่ยนมานี้ จึงมีความเหมาะสมสอดคล้องกับสภาพธรรมชาติ ระบบนิเวศน์ และความต้องการจำเป็นของชาวนา เป็นความรู้ที่ต่างจากความรู้เกี่ยวกับพันธุ์ข้าวที่ถูกผลิตขึ้นโดยนักวิชาการซึ่งมีการใช้เทคโนโลยีในการผสมพันธุ์ข้าวใหม่ในห้องทดลอง ¹ โดยได้สร้างความรู้บนฐานคิดของการให้ได้พันธุ์ข้าวที่ให้ผลผลิตสูง มีอายุของการ

¹ หลังจากการใช้นโยบายการนำเข้าประเทศไปสู่ความทันสมัย โดยมีการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ 1 และได้มีการสร้างเขื่อนภูมิพลและเขื่อนสิริกิติ์ เพื่อพัฒนาระบบชลประทานในพื้นที่ภาคกลาง สถาบันวิจัยชาวนานาชาติ

(International Rice Research Institute หรือ IRRI) ได้เริ่มการใช้เทคโนโลยีในการผสมพันธุ์ข้าวใหม่ที่ให้ผลผลิตสูง แต่ต้องใช้น้ำมาก โดยมีเป้าหมายเพื่อการส่งออก ในปี 2512 กรมการข้าว ได้ร่วมมือกับ IRRI พัฒนาข้าว

ปลูกสั้นเพื่อให้สามารถปลูกได้มากกว่าปีละครั้ง รวมทั้งเป็นข้าวที่เป็นความต้องการของตลาดทั้งในและนอกประเทศ ซึ่งการจะบรรลุผลตามนี้ได้ การคิดค้นความรู้เกี่ยวกับพันธุ์ข้าวยังต้องขยายขอบเขตไปถึงการทดลองให้ได้พันธุ์ข้าวที่เหมาะสมกับปุ๋ยเคมีที่มีการนำเข้ามาจากต่างประเทศด้วย ความรู้เกี่ยวกับพันธุ์ข้าวที่มาจากห้องทดลองจึงขาดการนำเอาสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติของพื้นที่ปลูกซึ่งมีลักษณะเฉพาะ ความเพียงพอของแรงงาน รวมทั้งระบบนิเวศน์ของพื้นที่ที่มีการปลูกข้าว เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนาพันธุ์ข้าว ฐานคิดของการพัฒนาพันธุ์ข้าวในห้องทดลองจึงเป็นฐานคิดที่มีได้มีชาวนาและชุมชนหมู่บ้านซึ่งเป็นผู้ปลูกข้าว เป็นศูนย์กลางของการคิดค้นและการสร้างความรู้ พันธุ์ข้าวที่รัฐนำมาให้ชาวนาในช่วงที่มีการกระตุ้นให้ชาวนาเพิ่มผลการผลิตข้าว จึงมีพันธุ์ข้าวไม่กี่ชนิด และชาวนาในพื้นที่ต่างๆ มีแนวโน้มจะปรับเปลี่ยนไปสู่การปลูกข้าวพันธุ์เดียวกัน แม้ว่าจะอยู่ภายใต้เงื่อนไขทางด้านสภาพภูมิ ศาสตร์ ระบบความสัมพันธ์และวัฒนธรรมที่แตกต่างกัน ซึ่งได้ส่งผลกระทบต่อทิศทางการปรับตัวของชุมชนหมู่บ้านอย่างรุนแรง ปัญหาที่ติดตามมาจากการสร้างความรู้บนฐานคิดแบบสมัยใหม่จะได้นำเสนอในตอนต่อไป

นอกจากชาวนาจะได้สร้างสรรค์ความรู้เกี่ยวกับพันธุ์ข้าวแล้ว ในการทำนาชาวนายังได้พัฒนาความรู้ในด้านอื่น ๆ ด้วย ไม่ว่าจะเป็นการสร้างเครื่องมือเครื่องใช้ในการทำนา การไถนาเตรียมดิน การทำแปลงเพาะต้นกล้า การดำนา การดูแลให้ข้าวเจริญเติบโต ไปจนถึงการเก็บเกี่ยวข้าว การมัดข้าว การตากข้าวเพื่อให้ข้าวเก็บได้นาน เช่น ชาวนาจะปลูกพอเพื่อเก็บมาฟืนทำเป็นเชือก สำหรับคล้องวัวควาย เรียกว่าเชือกวัว เชือกควาย เชือกไถ โดยการฟืนเชือกจะถือเป็นงานของผู้ชาย นอกจากจะนำปอมาฟืนเป็นเชือกแล้วยังนำปอมานั่นเป็นด้ายเพื่อทอผ้า โดยจะตัดปอมาเป็นต้น แขน้ำผสมครามไว้ให้เปื่อย แล้วจึงนำมาฟืน งานย้อมครามเป็นงานของผู้หญิงระบบความรู้เหล่านี้ถูกสร้างขึ้นมาให้สอดคล้องกับสภาพภูมิศาสตร์ จำนวนแรงงานที่มีอยู่ ความต้องการจำเป็นของแต่ละครอบครัว รวมทั้งความพึงพอใจของผู้ปลูกข้าว ความรู้ส่วนใหญ่เกิดจากการลองผิดลองถูก การสังเกต การแลกเปลี่ยนความรู้ในหมู่ชาวนาด้วยกัน เป็นความรู้ที่ชาวนาซึ่งเป็นผู้ปลูกข้าวมีความเข้าใจในระบบความรู้ ทั้งหมดอย่างถ่องแท้ ทำให้ในการทำนา ชาวนามีอำนาจในการควบคุมสิ่งที่ทำค่อนข้างสูง นอกจากในปีที่มีการแปรปรวนของดินฟ้าอากาศ ที่ระบบความรู้ที่ชาวนามีอยู่อาจไม่สนองตอบต่อปัญหาที่เกิดขึ้นได้

โดยรวมระบบความรู้เกี่ยวกับการทำนาที่สร้างขึ้นโดยชาวนา เป็นระบบความรู้ที่สัมพันธ์กับธรรมชาติรอบ ๆ ของชาวนา เป็นระบบความรู้ที่มีการลองผิดลองถูกภายใต้บริบทที่ชาวนาดำรงชีวิตอยู่ และ

พันธุ์ข. ขึ้นมา โดยได้นำพันธุ์ข้าวเหลืองทองของไทยผสมกับข้าว RI8 ของฟิลิปปินส์ เป็นข้าวที่เรียกว่า ข้าวมหัศจรรย์ เพราะเป็นข้าวพันธุ์แรกของโลกที่ให้ผลผลิตสูงถึง 100 ถังต่อไร่ สามารถปลูกได้ทั้งปี หากอยู่ในพื้นที่ชลประทาน แต่มีข้อเสียคือ ทำให้เกิดโรคและแมลงระบาดมาก เช่น โรคขอบใบแห้ง เพลี้ยจักจั่นสีเขียว เพลี้ยกระโดดสีน้ำตาล ข้าวข.ได้มีการพัฒนามาเรื่อย ๆ จากข.1,2,3 มาจนถึงข้าวข.รุ่นสุดท้ายคือ ข.27 จากนั้นจะมีการตั้งชื่อพันธุ์ข้าวตามสถานีวิจัยต่างๆที่เป็นผู้พัฒนา เช่น ข้าวสุพรรณบุรี ตั้งชื่อตามสถานีวิจัยสุพรรณบุรี (วันชัย ตันติวิทยาพิทักษ์, 2541:123-125)

ยังเป็นระบบความรู้ที่ชาวนาซึ่งเป็นผู้ปลูกข้าวเป็นผู้สร้างขึ้นมาเองทั้งหมด โดยความรู้เหล่านี้เมื่อได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นมา ก็จะมีการเผยแพร่ ถ่ายทอด ผ่านกระบวนการเรียนรู้ที่มีการปฏิบัติจริง เด็กที่เกิดมาเป็นลูกชาวนาในช่วงนี้จะได้เรียนรู้ในเรื่องจากทำนาจากพ่อแม่ เมื่อเด็กอายุประมาณ 14-15 ปี จะสามารถทำนาได้เองโดยพ่อแม่ไม่ต้องคอยบอก เช่น พ่ออาลัยเล่าถึงชีวิตสมัยตอนหัดทำนากับพ่อแม่ว่า คือว่ามันเกิดมาก็เห็นพ่อแม่ทำอยู่ก่อนแล้ว มันก็รู้ก็เห็นมาเรื่อย เวลาปักดำ พ่อแม่ก็บอก ดำอย่างนั้น ดำอย่างนี้ จะให้หักคอกกล้า ก็บอกก็สอน เห็นพ่อแม่ทำก็ชินหูชินตา... เราจะสังเกตว่าพ่อแม่ทำอย่างไร ถามพ่อแม่ว่า ข้าวตัวนี้ กล้านี้ ทำไมมาดำตรงนี้ แม่ก็ว่ามันลุ่มต้องใช้ข้าวนี้ ที่ลุ่มน้ำจะเยอะ ถ้าใช้ข้าวอื่นเราจะเกี่ยวไม่ได้ เรา ก็เรียนรู้ คือว่าพุดง่าย ๆ มันเห็นทุกวัน

โดยที่การเรียนรู้การทำนาไปกับพ่อแม่ เด็กจำเป็นต้องหัดสังเกต และฝึกทำไปด้วย ทำให้ผู้ทำนาสามารถปรับปรุง หรือปรุงแต่งความรู้โดยผ่านการปฏิบัติไปพร้อม ๆ กัน ชาวนาจึงเข้าใจในระบบความรู้ที่มีอยู่ทุกขั้นตอน ไม่ตกอยู่ในภาวะที่ต้องพึ่งพิงผู้อื่นในการแก้ไขปัญหา ชาวนาอาศัยประสบการณ์ การสังเกต และการทดลองปฏิบัติ เพื่อปรับเปลี่ยนความรู้เดิมที่อาจไม่สอดคล้องกับสภาพการณ์ที่เปลี่ยนไป ภายใต้ฐานคิดของการสร้างความรู้ในลักษณะนี้ทำให้ชาวนามีลักษณะสำคัญ คือสามารถพึ่งตนเองในการสร้างความรู้และปรับเปลี่ยนความรู้ในการปลูกข้าวซึ่งเป็นอาหารหลัก ความมั่นคงปลอดภัยในการบริโภคจึงอยู่ในอำนาจของชาวนาโดยไม่ต้องรอคอยให้ผู้อื่นเข้ามาช่วยเหลือหรือสงเคราะห์ โดยนัยนี้ การดำรงอยู่ของบ้านดงฝั่งจึงอยู่บนเงื่อนไขสำคัญคือการที่คนมีระบบความรู้ในการผลิตข้าวซึ่งเป็นอาหารหลัก ซึ่งเป็นระบบความรู้ที่คนในชุมชนสามารถพึ่งตนเองและอาศัยการพึ่งพาอาศัยกันในการปรับทิศทางการผลิตให้สามารถใช้ประโยชน์จากธรรมชาติมาสนองความต้องการในชีวิตได้

ระบบความสัมพันธ์ของชุมชน

ระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชนถูกสร้างขึ้นมาจากความต้องการจำเป็นของคนในชุมชนก่อนที่จะมีการสร้างถนน คนในบ้านดงฝั่งต้องอาศัยลำน้ำกุดกงอันเป็นสายน้ำตามธรรมชาติเป็นเส้นทางติดต่อ โดยจะต้องพายเรือไป การเดินทางไปยังตัวอำเภอก็ต้องใช้เวลาเดินทางทั้งวันทั้งคืน คือต้องพายเรือลัดเลาะไปหลายคુંน้ำกว่าจะถึง หากจะไปในหมู่บ้านอื่น ๆ ในตำบลเดียวกันหรือในตำบลใกล้เคียงก็ต้องอาศัยการเดินทาง โดยการเดินลัดเลาะไปตามคันนา ช่วงที่พอจะเดินทางได้สะดวกคือหน้าแล้ง ฝนไม่ตกและน้ำแห้ง ดังนั้นการติดต่อสัมพันธ์กับหมู่บ้านที่อยู่ห่างไกล หรือการติดต่อกับตลาดในเมือง หรือองค์กรทางสังคมอื่น ๆ หรือบุคคลที่อยู่ในเขตตัวอำเภอหรือจังหวัดจึงทำได้ยาก และจะทำเฉพาะเมื่อมีความจำเป็นจริงเท่านั้น การตอบสนองความต้องการจำเป็นของคนในชุมชนจึงมีแนวโน้มจะถูกสร้างขึ้นมาจากฐานของความสัมพันธ์ภายในแวดวงที่คนพอจะติดต่อสัมพันธ์กันได้ก่อน โดยไม่จำเป็นต้องจำกัดเฉพาะคนในหมู่บ้านเดียวกันเท่านั้น อาจเป็นคนต่างหมู่บ้านแต่พอจะไปมาหาสู่กันก็ได้ หรืออีกนัยหนึ่ง อาจกล่าวได้ว่าภายใต้เงื่อนไขของการที่คนไปมาหาสู่กันไม่สะดวก คนในชุมชนได้พยายามปรับทิศทางการตอบสนองความต้องการจำเป็นในชีวิต โดยอาศัยความสัมพันธ์กับคนอื่น ๆ ที่อยู่ในหมู่บ้าน หรือในหมู่บ้านใกล้เคียงให้ได้มากที่สุด หากจำเป็น

จึงมีการติดต่อกับผู้ที่อยู่ในชุมชนที่ห่างไกล เช่น ตัวอำเภอ ตลาดในเมือง หรือหมู่บ้านที่อยู่ห่างไกล คำถามที่สำคัญคือ ชุมชนสามารถสร้างระบบความสัมพันธ์ภายในขอบข่ายที่จำกัด เพื่อตอบสนองความต้องการจำเป็นในการดำรงชีวิตได้อย่างไร การศึกษานี้ได้แสวงหาคำตอบในเรื่องนี้ผ่านการจัดระบบการแลกเปลี่ยนแรงงาน การจัดระบบการแลกเปลี่ยนอาหารและสิ่งของที่จำเป็น และระบบการสร้างความมั่นคงปลอดภัยในการบริโภค

- **ระบบการแลกเปลี่ยนแรงงาน** คนในบ้านดงผึ้งทำมาหากินโดยอาศัยกำลังแรงงานของตนเองเป็นหลัก นอกจากในงานที่สามารถใช้วัวหรือควายช่วยได้บ้าง เช่น การลากคันไถ หรือการนวดข้าว นอกจากนี้แล้ว ชาวบ้านดงผึ้งไม่มีเครื่องทุ่นแรงอื่น ๆ ดังนั้นในการทำงานที่ต้องทำเสร็จให้เร็วทันเวลา เช่น การเกี่ยวข้าว หรืองานที่ต้องใช้แรงงานจำนวนมาก ๆ เช่น การสร้างบ้าน คนต้องอาศัยแรงงานของคนอื่น ๆ นอกเหนือจากแรงงานในครอบครัว ทำให้มีการสร้างระบบการช่วยเหลือกันในด้านแรงงานหรือระบบการแลกเปลี่ยนแรงงาน โดยเฉพาะในกานเกี่ยวข้าวซึ่งจะต้องทำเป็นประจำทุกปี และมีช่วงเวลาของการเก็บเกี่ยวที่ยาว 2-3 เดือน ในช่วงนี้คนจะมีการช่วยเหลือกันในเรื่องแรงงาน ซึ่งจะมีสองแบบ แบบแรก มีลักษณะที่ชาวบ้านเรียกว่าเป็นการวานกัน คือเจ้าของนาที่ต้องการให้คนอื่นมาช่วยจะไปวานให้คนมา หรือเรียกว่า หาหมู่บ้านแขก การจะทำเช่นนี้เจ้าของนาต้องมีการเตรียมการคือ จะต้องมีการบอกกัน ซึ่งเมื่อมีการรับปากแล้ว คนที่รับปากก็จะมาในวันนั้น การแลกเปลี่ยนแรงงานในลักษณะนี้ มักจะเป็นการผลัดกันไปช่วยทำงาน คือเมื่อได้ไปขอให้ใครมาทำงานในนาตนเองแล้ว เมื่อผู้นั้นมีภาระ หาหมู่บ้านแขก ก็จะไปทำเป็นการตอบแทนเช่นกัน แบบที่สอง มีลักษณะที่ชาวบ้านเรียกว่า มาช่วยกัน คือคนที่งานในนาของตนเองเสร็จก่อน เมื่อรู้ว่ามีงานของใครที่ยังไม่เสร็จ ก็จะไปช่วยโดยเจ้าของนาไม่ต้องมาบอก การช่วยในลักษณะนี้ ผู้มาช่วยไม่ได้คาดหวังให้เจ้าของนากลับมาช่วยงานในนาของตน เพราะเป็นการไปช่วยเมื่องานตนเองเสร็จแล้ว ในเรื่องการมาช่วยงานกันนี้พออ้ายเล่าว่า ถ้าเป็นการช่วยกัน หากเราเสร็จก่อน หากเขายังมีงานอยู่ยังทำนาอยู่ งานไหนก็ได้ที่ยังไม่เสร็จ เราก็ไปช่วย แต่ไม่ใช่ว่า เราไปช่วยเขาววันนี้ เขาจะต้องกลับมาช่วยเรา

เมื่อมีคนมา แขก หรือมา ช่วย งานในนาเจ้าของนาจะต้องเตรียมหุงข้าว และทำกับข้าวโดยอาศัยของที่มีอยู่หรือเก็บหาได้ตามธรรมชาติ นอกจากนี้เจ้าของนาจะเตรียมหมักข้าวเหนียว ทำสาโทไว้เลี้ยงคนที่มาทำงาน ชาวบ้านจะรู้วิธีหมักสาโท โดยการนำข้าวเหนียวมาหมักไว้กับเชื้อสาโท 3-5 วัน จากนั้นก็เติมน้ำ ค่อย ๆ เติมน้ำไปเรื่อย ๆ ประมาณ 7 วัน ก็นำมากินได้ สาโทจะมีรสชาดหอมหวาน หลังจากเสร็จงาน ชาวบ้านก็จะกินอาหาร ดื่มสาโทกัน การทำงานร่วมกันจึงก่อให้เกิดความสนุกสนานเพลิดเพลินด้วย

การแลกเปลี่ยนแรงงานจะทำได้มากในการเกี่ยวข้าวซึ่งเมื่อข้าวสามารถเก็บเกี่ยวได้จะต้องเกี่ยวให้เสร็จทันเวลา มิฉะนั้นข้าวจะเสียหาย ดังนั้นการมา แขก หรือ ช่วย งานในนาจึงอยู่บนฐานคิดของการสร้างหลักประกันในการมีอาหารหลักคือข้าวสำหรับการบริโภค โดยอาศัยความร่วมมือช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ซึ่งเป็นลักษณะของการพึ่งพาอาศัยกัน มิใช่เป็นการช่วยเหลือแบบสงเคราะห์ หรือการช่วยเหลือแบบการให้

ความอุปถัมภ์ และมีโซ่อยู่บนฐานคิดของการนำแรงงานมาเป็นสินค้า ที่จะก่อให้เกิดมูลค่าเพื่อแสวงหากำไร
อย่างในกรณีของการจ้างงาน ที่ผู้จ้างได้ใช้แรงงานของผู้อื่นสร้างผลกำไรให้กับตนเอง นอกจากนี้การ
แลกเปลี่ยนแรงงานในลักษณะนี้ ต้องอาศัยความสัมพันธ์สมมูลกัน ความไว้วางใจซึ่งกันและกัน ความ
ปรารถนาดีต่อกัน ความรู้สึกแบบร่วมทุกข์ร่วมสุขและความพึงพอใจ เป็นพื้นฐานของการแลกเปลี่ยนแรงงาน

- **ระบบการแลกเปลี่ยนสิ่งจำเป็นในการดำรงชีวิต** การดำรงชีวิตของคนในหมู่บ้าน
ก่อนที่จะเข้าสู่ช่วงของการผลิตเพื่อขาย จะอาศัยอาหารและสิ่งจำเป็นอื่น ๆ ที่หาได้เองในชุมชนเป็นส่วนใหญ่
อย่างไรก็ตาม การแลกเปลี่ยนก็ยังคงมีความจำเป็นอยู่ในชุมชนที่มีการผลิตเพื่อบริโภค ทั้งนี้ด้วยเหตุผลหลาย
ประการ

ประการแรก ถึงแม้คนส่วนใหญ่ในชุมชนหมู่บ้านสามารถผลิตข้าวซึ่งเป็นอาหาร
หลักได้เอง จึงไม่จำเป็นต้องมีการซื้อข้าว แต่อย่างไรก็ตาม ข้าวยังคงเป็นสิ่งที่มีความต้องการของตลาด สามารถ
นำไปแลกเปลี่ยนเป็นเงินเมื่อไรก็ได้ ดังนั้นคนจึงพยายามผลิตข้าวให้ได้มากที่สุด หากมีข้าวเหลือจากความ
จำเป็นในการบริโภคและการทำงานบุญ ก็จะนำไปขาย แต่ส่วนใหญ่แล้ว คนจะมีข้าวเหลือขายไม่มากนัก
เพราะการปลูกข้าวในช่วงนี้ได้ผลผลิตเพียงประมาณ ไม่เกิน 20 ถึงต่อ 1 ไร่ ซึ่งข้าวจะมีเหลือจากการบริโภค
มากน้อยเพียงใดก็ขึ้นอยู่กับจำนวนสมาชิกในครัวเรือน นอกจากนี้ชาวบ้านยังต้องมีการเก็บข้าวไว้สำหรับการ
ทำงานบุญซึ่งจะทำการกันทุกเดือนด้วย ดังนั้นคนจึงไม่มีข้าวเหลือพอสำหรับการนำไปแลกเปลี่ยนมากนัก ดังเช่น
พ่ออาลัยเล่าถึงชีวิตในวัยเด็กว่า สมัยผมเป็นเด็ก ถ้ามีข้าวเหลือก็เก็บไว้แลกขาย แต่ส่วนมากก็เหลือไม่ค่อย
เยอะหรอกครับ เพราะว่ามันหลายงาน ลูกเต้าก็เยอะ พ่อแม่มีลูกหลายคน แม่หนึ่งก็ลูก 1 คน 8 คน 12 คน
ทำนมนันก็เลยได้ไม่พอขายเหมือนทุกวันนี้ แล้วนุ้ยก็มีนะ อย่างทำนา 6 ไร่ จะได้ข้าวก็ประมาณ ไร่ละไม่ถึง
20 ถัง สำหรับผู้ที่มีข้าวพอเหลือนำไปขายบ้าง และมีความต้องการซื้อของจากตลาด ก็จะหาข้าวไปขายที่
ตลาด ซึ่งต้องเดินไปในหน้าแล้ง เมื่อขายข้าวได้ ก็จะซื้อของที่ต้องการ ดังนั้นการไปตลาดแต่ละครั้งชาวบ้าน
ไม่จำเป็นต้องนำเงินติดตัวไป แต่จะนำของที่มีอยู่ติดตัวไป โดยจะไปขายก่อน เมื่อได้เงินมาจึงซื้อของ โดยการ
ซื้อของก็จะซื้อได้ตามจำนวนเงินที่มี เช่น พ่อปัญญาเล่าถึงการนำข้าวไปขายในช่วงนั้นว่า ถ้ามีข้าวสารจะเอา
ไปขายแลกเสื้อผ้า ตอนผมเป็นเด็กเคยหาไปขายที่คำเขื่อนแก้ว ต้องเดินไป หาไปไม่เยอะ ข้าวสารข้างละ
กิโล ข้างละหมื่น (ข้าวสาร 1 หมื่น คิดเป็นน้ำหนักเท่ากับ 12 กิโลกรัม) ขายได้หมื่นละ 3 บาท ได้มา 6
บาท กางเกงตัวหนึ่ง 4 บาท แต่ก่อนนี้ส่วนมากชาวบ้านจะปลูกฝ้าย เอามาทำเสื้อผ้าเอง ถ้าใครมีเงินไปซื้อ
ของเจ็ก เขาวัวรวย

ประการที่สอง ถึงแม้หมู่บ้านต่าง ๆ ในช่วงนี้จะมีสภาพธรรมชาติและการผลิต
อาหารได้ไม่แตกต่างกันมากนัก ทำให้ความจำเป็นในการแลกเปลี่ยนจึงมีไม่มาก ดังเช่นพ่อคำปุ่นเล่าว่า สมัย
นั้นตลาดไม่มี จะเอาไปขายที่ไหน อย่างหน่อไม้อย่างนี้ หมู่บ้านไหนก็มี ปลัอยให้มันขึ้นอย่างนั้น ก็เอาไว้กิน
อย่างเดียว บางทีก็กินไม่ไหว ลักษณะเช่นนี้ทำให้ประเภทของอาหารและสิ่งของที่นำมาแลกเปลี่ยนผลผลิตยัง
มีอยู่จำกัด แต่การแลกเปลี่ยนก็ยังต้องดำรงอยู่ แต่ส่วนใหญ่แล้วคนจะแลกเปลี่ยนกันในหมู่บ้าน หรือระหว่าง

หมู่บ้านใกล้เคียง ๆ กันก่อน ของบางอย่างอาจต้องมีการเดินทางไปแลกเปลี่ยนยังตำบลใกล้เคียง เช่น บ้านโตนด ที่ดินทำกินอยู่ในที่ดอนปลูกข้าวไม่ค่อยได้ผล ต้องปลูกฝ้ายก็จะเก็บฝ้ายมาแลกกับผู้ที่อยู่ในที่ลุ่ม ซึ่งไม่สามารถปลูกฝ้ายได้ดีหรือหากไม่สามารถปลูกฝ้ายได้ผลก็อาจปลูกแตงโม หรือแตงอื่น ๆ เมื่อได้ผลก็นำมาแลกเปลี่ยนที่ต้องการได้ หรือบางหมู่บ้านมีเกลือสินเธาว์ ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า เป็นเกลือที่ได้จากดินเค็ม โดยในช่วงหน้าแล้งดินเค็มนี้จะขึ้นมาอยู่ที่ผิวหน้าของดินเรียกว่า ชั้ว คนจะกวาดชั้วนี้ขึ้นมาใส่บา แห่ฝ้ายกรองเพื่อให้เศษดินที่สกปรกออกไป น้ำที่กรองได้ไปต้มให้แห้งจะได้เกลือ หมู่บ้านโตนดเกลือ ก็จะนำเกลือไปแลกกับสิ่งอื่น ๆ การแลกเปลี่ยนมักทำในช่วงหน้าแล้ง เพราะหากจะนำของไปแลกต้องเดินทางไปตามทุ่งนา การแลกเปลี่ยนไม่จำกัดว่า จะต้องแลกกันภายในหมู่บ้านก่อน คนมีญาติพี่น้องที่พอจะอาศัยแลกเปลี่ยนสิ่งต่าง ๆ อยู่ที่ไหนก็นำของไปแลกที่นั่น ลักษณะการแลกเปลี่ยนจะอาศัยความพอใจ ไม่มีการชั่งตวงวัดแบบตายตัว เพราะคนที่นำของมาแลกกันจะถือเสมือนเป็นญาติพี่น้องที่ต้องพึ่งพาอาศัยกัน มิใช่การแลกเปลี่ยนเพื่อหาผลกำไร หรือนำไปหาผลกำไรอีกต่อหนึ่ง การแลกเปลี่ยนในลักษณะนี้จึงตั้งอยู่บนรากฐานของจริยธรรมในเรื่องการไม่เอาเปรียบ การพึ่งพาอาศัยกัน และความพึงพอใจ ไม่ใช่อยู่บนพื้นฐานของการแสวงหากำไรสูงสุด นอกจากนี้การที่ไม่มีตลาดอยู่ใกล้ ๆ ชุมชน การจะบริโภคอาหารที่เป็นเนื้อสัตว์บางอย่าง เช่น หมู ซึ่งครอบครัวเดียวไม่อาจบริโภคได้หมด หรือมีราคาแพงเกินไป คนก็จะใช้วิธีซื้อมาทั้งตัว แล้วจึงมาฆ่านำเนื้อมาแบ่งกันตามความต้องการของแต่ละบ้าน โดยแต่ละบ้านจะจ่ายเงินตามจำนวนเนื้อหมูที่ต้องการ

ประการที่สาม ในบางกรณีอาจมีการแลกเปลี่ยนเพื่อความอยู่รอด ซึ่งจะต่างจากการแลกเปลี่ยนของใช้ที่จำเป็น หรือที่ต้องการในชีวิตประจำวันตามปกติ คือหากปีใดที่ฝนแล้ง ชาวนาไม่ได้ข้าวหรือได้ข้าวไม่พอกิน คนที่มีวัวควายเลี้ยงไว้หลายตัว อาจต้องนำวัวไปขายเพื่อซื้อข้าว วัวราคาตัวละประมาณ 200 บาท โดยขายไปเป็นบางตัวไม่ได้ขายทั้งหมด และนำเงินไปซื้อข้าว หรือหากใครที่ไม่มีวัวควาย ก็จะต้องใช้วิธีไปขอยืมข้าวญาติพี่น้องหรือคนรู้จักคุ้นเคยมาก่อน หลังจากทำนาได้ในปีต่อไปจึงนำข้าวไปคืน ซึ่งชาวบ้านจะเรียกการทำเช่นนี้ว่าเป็นการ *หยิบยืมข้าวมากินเป็นปี* เกี่ยวข้าวได้ก็ไปใช้ข้าวกัน การยืมข้าวในลักษณะนี้ จะทำให้ผู้ยืมข้าวมีความลำบากในปีต่อไปเพราะจะต้องทำนามาใช้คืน

ระบบการแลกเปลี่ยนของบ้านดงผึ้งเริ่มเปลี่ยนไปในช่วงปี 2495 เมื่อหมู่บ้านมีถนนดินเกิดขึ้น จึงมีพ่อค้าเข้ามารับซื้อข้าวและของอื่น ๆ ถึงในหมู่บ้าน ในช่วงนี้คนเริ่มมองหาวิธีการที่จะหาแหล่งรายได้เพิ่มเติม เช่น เริ่มมีการเลี้ยงสัตว์เพื่อขายมากขึ้น ซึ่งส่วนใหญ่จะเลี้ยงกันตามวิธีการที่เคยเลี้ยงมา เช่น มีการเลี้ยงไก่ หมู วัว ควาย ในช่วงนี้มีชาวบ้านที่เคยไปอยู่โคราชได้เห็นตัวอย่างการเลี้ยงเบ็ด และเห็นว่าทำเลที่บ้านดงผึ้งพอจะเลี้ยงเบ็ดได้ จึงมาเลี้ยงบ้าง โดยเลี้ยงเบ็ดประมาณ 200-300 ตัว โดยการเลี้ยงใช้เลี้ยงไปตามธรรมชาติตามห้วยตามหนอง

เมื่อเข้าสู่ทศวรรษ 2500 บ้านดงผึ้งยังดำรงการมีวิถีชีวิตของการผลิตเพื่อบริโภคเป็นหลัก คือคนยังคงมีการปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมืองที่ให้ผลผลิตไม่สูงนัก โดยการปลูกข้าวยังมีการลงทุนน้อย ไม่มีการใช้

ปู่ หรือเครื่องจักร คนอาศัยแรงงานของครอบครัว และเครือข่ายของครอบครัว เป็นหลัก ส่วนวัวควายซึ่งเป็นสัตว์ที่ใช้ในการไถนา ก็จะเลี้ยงกันเองตั้งแต่ตัวเล็ก ๆ นอกจากนี้ถ้ามีการซื้อวัวสุมาทำเครื่องมือทำนาบ้าง ดังนั้นในการปลูกข้าวจึงมีการลงทุนที่เป็นเงินน้อยมาก แต่การที่การปลูกข้าวให้ผลผลิตได้น้อย ทำให้ชาวนาไม่มีผลผลิตส่วนเกินที่จะนำไปขายเพื่อแลกเปลี่ยนเป็นเงินมาซื้อสิ่งของต่าง ๆ มากนัก ถึงแม้ว่าในช่วงนี้จะมีของในท้องตลาดไม่มากนัก แต่คนก็ยังมีความต้องการเงินมาซื้อที่ดินทำกินเพิ่มขึ้น เพราะที่ดินที่คนรุ่นพ่อแม่ได้มาจากการหักร้างถางป่า เมื่อนำมาแบ่งให้ลูกซึ่งมีอยู่โดยเฉลี่ยไม่น้อยกว่า 5 คน ทำให้ลูกแต่ละคนมีที่ดินไม่มากนัก เมื่อผลผลิตต่อไร่ที่ได้จากการปลูกข้าวต่ำ คนจึงต้องการซื้อที่ดินเพิ่มขึ้น ในช่วงนั้นนอกจากการขายข้าว พี่ชายคนอื่นที่พอหาได้และการเลี้ยงหมู ไก่ เป็ด แล้ว คนจะมีที่ดินอยู่ในที่ดอนจะมีการเลี้ยงวัวควายไว้หลาย ๆ ตัวเพื่อเก็บไว้ขาย อย่างไรก็ตาม แหล่งรายได้เหล่านี้ ช่วยทำให้ชาวบ้านดั่งมีรายได้ที่เป็นตัวเงินไม่มากนัก มีชาวบ้านบางคนที่มีช่องทางจะเดินทางไปทำงานรับจ้างยังที่อื่น ๆ โดยเฉพาะในกรุงเทพฯ โดยไปเป็นคนงานสร้างถนน อาคารต่าง ๆ หรืออาจไปถีบสามล้อ ดังนั้น ถึงแม้ว่าในช่วงนี้การผลิตข้าวจะยังคงมีเป้าหมายเพื่อการบริโภค แต่ความต้องการเงินของคนมีมากขึ้น โดยที่คนได้เริ่มพยายามมองหาแหล่งรายได้ที่จะมาช่วยให้มีรายได้ที่เป็นเงินเพิ่มขึ้น อย่างไรก็ตามข้อจำกัดเกี่ยวกับการขยายที่ดิน มิได้ทำให้ชาวนาสามารถปรับเปลี่ยนระบบความรู้เกี่ยวกับการทำนา ให้ได้ผลผลิตสูงกว่าเดิมเท่าไรนัก แม้ว่าความพยายามในการเสาะหาพันธุ์ข้าวที่สามารถให้ผลผลิตกว่าที่เคยได้จะมีอยู่ตลอดเวลา แต่ก็มิได้ช่วยให้ผลผลิตข้าวสูงกว่าเดิมมากนัก

จากนโยบายการพัฒนาประเทศสู่การพัฒนาหมู่บ้าน

วิถีชีวิตของชุมชนบ้านดงมีเปลี่ยนแปลงอย่างเห็นได้ชัดประมาณ 10 ปีหลังจากที่รัฐไทยจะได้เริ่มใช้นโยบายการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย ซึ่งได้มีการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ 1 ในปี 2504 โดยการเปลี่ยนแปลงได้เริ่มต้นในบ้านดงมีอย่างช้า ๆ นับจากปี 2508 อันเป็นช่วงที่มีโครงการพัฒนาของรัฐที่สำคัญเข้ามาในหมู่บ้าน 2 โครงการ คือโครงการขุดคลองส่งน้ำให้กับพื้นที่ทำกินของหมู่บ้าน และโครงการถางป่าเพื่อทำทุ่งหญ้าเลี้ยงสัตว์ โครงการพัฒนาทั้ง 2 โครงการนี้เกิดขึ้นจากคนของรัฐจากส่วนกลางเป็นผู้นำเข้ามาสู่หมู่บ้านโดยขอความร่วมมือจากผู้ใหญ่บ้านและกำนันให้เป็นผู้แจ้งให้ชาวบ้านรับรู้ โดยชาวบ้านมิได้มีส่วนร่วมคิดร่วมวางแผนว่า ต้องการการสนับสนุนจากรัฐในเรื่องใด โครงการทั้งสองประสบความสำเร็จล้มเหลวในการที่จะช่วยให้ชาวบ้านได้แก้ปัญหาในเรื่องข้อจำกัดในการหาแหล่งรายได้ที่เป็นเงิน การเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของชุมชนที่เด่นชัดเกิดขึ้นในช่วงปี 2511-2512 อันเป็นช่วงที่รัฐได้เริ่มเข้าแทรกแซงการผลิตในภาคเกษตรอย่างเข้มข้น คือได้มีการคิดค้นพันธุ์ข้าวจากห้องทดลอง การสร้างระบบสินเชื่อให้กับ

ชาวนาชาวไร่ โดยผ่านธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ (ธกส.) การนำเข้าปุ๋ยเคมีและยาฆ่าแมลง² การนำเข้ารถไถหรือควายเหล็ก รวมทั้งการปรับปรุงระบบการชลประทาน ในช่วงนี้ วิถีชีวิตชาวบ้านเปลี่ยนแปลงไปมาก คนสามารถเพิ่มการผลิตข้าวได้มากขึ้น มีแหล่งรายได้เพิ่มขึ้น แต่ก็มีการใช้เงินเพื่อการผลิตสูงขึ้น คนเป็นหนี้เป็นสินกันมาก จนถึงปี 2519 ซึ่งชาวบ้านคงได้พยายามแสวงหาความร่วมมือกับรัฐ เพื่อพลิกฟื้นความเข้มแข็งของชุมชน การนำเสนอผลการศึกษาในส่วนนี้จึงได้แยกการนำเสนอการเปลี่ยนแปลงของหมู่บ้านอันเป็นผลมาจากแนวทางการพัฒนาของรัฐเป็น 3 แบบ คือแบบแรกเป็นการพัฒนาหมู่บ้านโดยมีรัฐเป็นผู้สั่งการ แบบที่สองเป็นการพัฒนาหมู่บ้านโดยมีรัฐเป็นผู้ชี้แนะ และแบบที่สาม เป็นการพัฒนาหมู่บ้านโดยมีชาวบ้านเป็นผู้กำหนดทิศทางการพัฒนา

การพัฒนาหมู่บ้านโดยมีรัฐเป็นผู้สั่งการ

เมื่อรัฐเริ่มเข้าแทรกแซงชุมชนนั้น รัฐดำรงตนเป็นผู้กำหนดทิศทางการพัฒนาหมู่บ้าน หวังให้ชุมชนหมู่บ้านเป็นแหล่งสนับสนุนกระบวนการพัฒนาประเทศไปสู่ความเป็นอุตสาหกรรม ชุมชนหมู่บ้านจึงกลายเป็นแหล่งผลิตวัตถุดิบทางการผลิตในภาคอุตสาหกรรมขนาดใหญ่ นโยบายของการที่นำเข้ามาสู่กระบวนการพัฒนาหมู่บ้านจึงประกอบไปด้วยโครงการขนาดใหญ่ที่ต้องการพลิกผันให้ชุมชนสร้างผลผลิตในภาคเกษตรตามที่ภาคอุตสาหกรรมหรือตลาดต้องการ โครงการแรกที่รัฐนำเข้าสู่หมู่บ้าน คือ การถางป่าทำเป็นทุ่งหญ้าเพื่อเลี้ยงสัตว์ มีการโค่นต้นไม้ใหญ่ ๆ ลงหมด ปลุกหญ้าพันธุ์เบอริลชาไว้เลี้ยงวัว ชาวบ้านเรียกโครงการนี้ว่า โครงการทุ่งหญ้าสารภี พอปัญหาแล้วว่า รัฐบาลเสียตัง ไม่ชอบ แต่มีคนต่อต้านไม่มาก เพราะว่าแต่ก่อนคนเรามั่นใจ ไม่รู้จักคิด ส่วนมากก็ว่าจะตามเค้าไป...กำหนด ผู้ใหญ่บ้านเป็นคนเอาโครงการเข้ามา ผู้นำว่าอะไรก็ว่าตาม ไม่มีการคัดค้าน ในช่วงนั้นชาวบ้านถือว่าที่ดินเป็นของหลวงแล้ว แต่เมื่อโครงการปลุกหญ้าเลี้ยงวัวไม่ประสบความสำเร็จ จึงมีการแบ่งที่ดินให้ชาวบ้านเป็นล็อก ๆ ขนาดประมาณงานกว่า ๆ ซึ่งที่ดินที่ให้แกชาวบ้านนี้ให้ใช้ประโยชน์ทำกินแต่มีได้ยกให้เป็นกรรมสิทธิ์ส่วนตัว มีเกษตรตำบลเข้ามาแนะนำชาวบ้านปลุกถั่วแทนการปลุกหญ้า บางคนก็นำไปใช้ทำนา เพราะมีการขุดคลองส่งน้ำขึ้นภายในหมู่บ้าน แต่คลองส่งน้ำที่ขุดขึ้นในช่วงนั้นไม่สำเร็จเนื่องจากไม่มีเครื่องสูบน้ำ จึงทำให้คลองไม่ได้ถูกใช้ประโยชน์ ต่อมารัฐได้นำโครงการอีสานเขียวเข้ามาพัฒนาหมู่บ้านอีกครั้งหนึ่ง ทางวิทยาลัยเกษตรกรรมได้ส่งคนมาแนะนำชาวบ้านให้ปลุกมะม่วงพันธุ์ และ ปลุกต้นยูคาลิปตัสเอาไว้เป็นฟืนเผาถ่านขึ้นในพื้นที่ที่เคยเป็นป่าแล้วถูกถางไปแล้ว ส่วนป่าที่เหลือรัฐได้ประกาศเป็นพื้นที่ป่าสงวน

การพัฒนาหมู่บ้านโดยมีรัฐเป็นผู้ชี้แนะ

² ในปีพ.ศ. 2497 ไทยได้มีการนำเข้าปุ๋ยเคมีเพียง 10,000 ตัน แต่ในพ.ศ. 2513 ไทยได้นำเข้าปุ๋ยเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนสูงถึง 265,000 ตัน (ผาสุก พงษ์ไพจิตรและคริส เบเคอร์, 2540)

ในส่วนของการดำรงชีพของชาวบ้าน รัฐได้แสดงบทบาทของการเป็นผู้ชี้แนะให้แก่ชาวบ้าน โดยอาศัยกลไกของรัฐที่มีเจ้าหน้าที่ในหน่วยงานต่าง ๆ ที่ทำงานร่วมกับชุมชนอยู่เป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในภาคเกษตร รัฐได้เข้าแทรกแซงวิถีการผลิตของชาวนาอย่างชัดเจนในเรื่องต่าง ๆ ได้แก่

- **พันธุ์ข้าวที่ใช้ปลูก** โดยในราวปี 2511-2512 โดยทางเกษตรตำบล (ชาวบ้านเรียกว่าคนของกรมส่งเสริม) ได้เข้ามาแนะนำพันธุ์ข้าวใหม่ให้แก่ชาวบ้าน เรียกว่าพันธุ์กอขอ (กข.) และข้าวหอมมะลิ พันธุ์ใหม่ ชาวบ้านเล่าว่า เพื่อนบ้านไปได้พันธุ์ข้าวใหม่มาจากคนของกรมส่งเสริม เอามาทดลองปลูก พอข้าวออกรวงใหญ่สวยมาก เวลาเดินผ่านก็ได้กลิ่นหอมเหมือนดอกมะลิ หอมไปทั้งท้องนา ก็เลยไปขอพันธุ์มาปลูกบ้าง แล้วก็กระจายกันไปทั้งหมู่บ้าน วิถีการผลิตข้าวในชุมชนได้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมที่เน้นปลูกกินหากเหลือจึงขาย แต่ชาวบ้านหันมาปลูกข้าวจำพวกพันธุ์หอมมะลิเพื่อขายกันมากขึ้นนับตั้งแต่ปี 2514 เป็นต้นมา การปลูกข้าวเหนียวซึ่งเป็นอาหารหลักจะปลูกเพียงแต่ให้พอบริโภคในครัวเรือนเท่านั้น เนื่องจากข้าวเหนียวขายไม่ค่อยเท่าข้าวจำพวก ๆ ปีจะมีคนของกรมส่งเสริมเข้ามาแนะนำข้าวพันธุ์ใหม่ ๆ ให้ชาวบ้านให้ทดลองปลูกอยู่เสมอ เมื่อชาวบ้านสนใจก็จะแจกจ่ายพันธุ์ให้บางส่วน แต่พันธุ์ส่วนใหญ่ชาวบ้านต้องซื้อจากรัฐบ้าง จากตลาดบ้าง แม่ต๋อยเล่าว่า ข้าวหอมมะลิมันนี้ไม่หอมเหมือนเดิมแล้ว ต้องนำไปหุงจึงจะได้กลิ่นหอม เพราะกลายพันธุ์ไปแล้ว คนของรัฐเข้ามาแนะนำพันธุ์ข้าวใหม่เกือบทุกปี ได้ผลดีบ้าง ไม่ดีบ้าง บางครั้งข้าวต้นเดียวกันออกรวงมาตั้งสามชั้น ไม่รู้ว่าจะเก็บเกี่ยวขึ้นไหนดีก่อน เพราะสุกไม่พร้อมกัน ทำให้คุณภาพข้าวแย่งกว่าพันธุ์ข้าวหอมมะลิแรก ๆ ที่เข้ามาแนะนำ ชาวบ้านไม่สามารถเก็บข้าวที่ปลูกไว้เป็นพันธุ์ข้าวในปีถัด ๆ ไปได้ เพราะพันธุ์ข้าวจะกลายพันธุ์ และมีพันธุ์ข้าวใหม่ออกมาเรื่อย ๆ ถ้าไม่ทำตามอย่างกัน ก็กลัวว่าจะทำให้ได้ผลผลิตน้อยกว่าคนอื่น และข้าวไม่เหมือนคนอื่นอาจจะขายไม่ได้ราคา จึงทำให้ชาวบ้านเลิกสนใจที่จะสะสมพันธุ์ข้าวหรือแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าวเหมือนในอดีต

- **การจ้างแรงงาน** ในความพยายามของรัฐที่ชักจูงให้ชาวนาปลูกข้าวพันธุ์ใหม่ ที่ให้ผลผลิตสูง และเป็นที่ต้องการของตลาดมากกว่าพันธุ์ข้าวพื้นเมืองในอดีต ข้าวที่ชาวนาปลูกได้กลายเป็นสินค้ามีราคา ชาวนาเริ่มเป็นประโยชน์จากการปลูกข้าวขาย และการเพิ่มปริมาณการผลิตให้มากขึ้นไปเรื่อย ๆ วิถีการผลิตที่เปลี่ยนจากการผลิตเพื่อบริโภค ไปสู่การผลิตเพื่อการค้า ชาวนาจึงเร่งปลูก เร่งขายกันมากขึ้น ต่างคนต่างทำนาของตนเอง แม้การเอาแรงและการตอบแทนยังคงมีให้เห็น แต่การเลี้ยงตอบแทนกลายเป็นภาระค่าใช้จ่ายที่แพงสำหรับเจ้าของนา เพราะค่าใช้จ่ายในการเลี้ยงตอบแทนสูงขึ้นกว่าสมัยก่อน ต้องซื้อเหล้า ซื้อน้ำอัดลมมาเลี้ยง ค่าอาหารเลี้ยงมือหนึ่ง ๆ ตก 2,000-4,000 บาท การจ้างแรงงานทำนาจึงเกิดขึ้น เพราะค่าใช้จ่ายไม่สูงเท่ากับการเลี้ยง ตกคนละประมาณ 100-150 บาท ทำงานตั้งแต่ 8 โมงเช้า ถึง 4 โมงเย็น เจ้าของนาก็ไม่ต้องเลี้ยงดู หน้าเก็บเกี่ยวค่าจ้างแรงงานจะแพงกว่าช่วงอื่น ๆ ตกคนละ 150 บาทต่อวัน เพราะข้าวจะสุกพร้อม ๆ กัน เนื่องจากใช้ข้าวพันธุ์เดียวกันหมด คนที่ไม่มีที่ดินหรือมีที่ดินน้อยก็จะมีอาชีพรับจ้างทำ

นา หรือชาวนาบางคนที่ทำนาในที่ดินของตนเสร็จแล้วก็จะไปรับจ้างทำนาให้กับคนอื่น เลยไปถึงออกไปรับจ้างทำนาต่างหมู่บ้าน ต่างตำบลด้วย

- **การขยายที่ดินทำกิน** ก่อนหน้าการผลิตข้าวเพื่อการค้า ชาวนามีที่ดินทำกินอันตกทอดมาจากบรรพบุรุษ ด้วยประเพณีที่พ่อแม่มักจะเก็บที่ดินไว้แบ่งให้ลูกหลานในสัดส่วนที่เท่า ๆ กัน ชาวนาจะปลูกข้าวบนที่ดินของตนเองซึ่งอาจจะมีย่อยหลาย ๆ แปลง โดยอาศัยแรงงานภายในครอบครัวช่วยกันทำนา หากมีที่ดินมากกว่าแรงงานในครัวเรือนจะทำนาได้หมดในแต่ละปี ที่ดินบางแปลงก็จะถูกทิ้งว่างไว้ เพราะการปลูกข้าว ๆ มากในสมัยนั้นไม่มีตลาดให้ขายเหมือนปัจจุบัน จึงนิยมปลูกเพียงพอกินในครัวเรือนและเหลือเก็บไว้บ้าง แต่เมื่อข้าวกลายเป็นสินค้าที่ขายได้ราคาดี มีความต้องการสูง ทำให้ชาวนาหันมาใช้ที่ดินที่มีอยู่อย่างเข้มข้นขึ้น ที่ดินที่เคยทิ้งว่างก็จะใช้ในการปลูกข้าวหอมมะลิทั้งหมด บางครัวเรือนที่มีที่ดินน้อย แรงงานที่เหลือส่วนเกินจากการทำนาก็จะออกไปหางานทำที่อื่น เช่น เข้ากรุงเทพฯ หรือเข้าสู่ตัวเมือง เพื่อมาเป็นแรงงานรับจ้างในโรงงานบ้าง ก่อสร้างบ้าง ขับรถสามล้อและรถแท็กซี่บ้าง เงินที่ได้จะส่งกลับไปยังชุมชนเพื่อใช้ซื้อที่ดินทำกินเพิ่มเติมขยายให้มากขึ้น สมัยนั้นนาแปลงหนึ่ง ๆ ตกประมาณ 3,000 – 4,000 บาท และเมื่อเพียงพอแล้วก็จะกลับสู่ชุมชนดำรงชีพด้วยการเป็นชาวนาในชุมชนต่อไป

- **ปุ๋ยเคมี ตัวเร่งการผลิตเพื่อการค้า** เมื่อชาวบ้านหันมาปลูกข้าวเจ้าหอมมะลิกันมากขึ้น เพราะมีพ่อค้าจากที่อื่นเข้ามาหาซื้อมากขึ้น อีกทั้งเห็นเพื่อนบ้านปลูกแล้วได้ผลดี ขายก็ได้ราคา ชาวบ้านจึงหันมาเร่งการผลิตข้าวเจ้าหอมมะลิเป็นการใหญ่ มีการเพิ่มผลผลิตด้วยการใช้ปุ๋ยเคมี ซึ่งชาวบ้านได้ยินคำโฆษณาสรรพคุณของปุ๋ยจากวิทยุ ว่าปุ๋ยสูตรนั้นดี ยี่ห้อนั้นดี เช่น ปุ๋ยตราต้นสน ปุ๋ยตราหวนก ปุ๋ยตราใบไม้ ล้วนแต่เป็นปุ๋ยนำเข้าจากต่างประเทศ โดยมีพ่อค้าจากนอกชุมชนเอาใส่รถเข้ามาขาย หรือบางรายก็ไปซื้อปุ๋ยเคมีจากพ่อค้าในตลาด (เรียกว่าปุ๋ยเจ็ก) การใช้ปุ๋ยเคมีในระยะแรก ๆ ทำให้ชาวบ้านได้ผลผลิตข้าวสูงมากอย่างไม่เคยเห็นมาก่อน พ่อปัญญาเล่าบรรยายกาศยุคนั้นให้ฟังว่า *พอใช้ปุ๋ยที่แรกนี้ ข้าวงาม ดินไม่เคยกินปุ๋ย พอกินแล้ว งามจริง ๆ ปริมาณก็ขึ้นเยอะ เกือบครึ่งต่อครึ่ง* ชาวบ้านตื่นตื่น ดีใจที่ได้ผลผลิตสูง มีรถเข้ามารับซื้อหมื่นละ 4 บาท ได้เงินมาเยอะ มีที่นาเหลือเท่าไรก็ใช้ปลูกข้าวเจ้าขาย เมื่อต้องการได้ผลผลิตมาก ๆ ก็ใส่ปุ๋ยเคมี ซึ่งในสมัยนั้นชาวบ้านถือว่าปุ๋ยเคมีราคาถูก ตกถุงละ 70-80 บาท อีกทั้งยังมีเจ้าหน้าที่ของรัฐออกมาให้ความรู้แนะนำเรื่องการใช้ปุ๋ยเคมี ยาฆ่าแมลง ให้แก่ชาวบ้านเป็นประจำ ชาวบ้านซึ่งมีความเชื่อถือต่อเจ้าหน้าที่ของรัฐอยู่แล้วจึงมักจะทำตามคำแนะนำเสมอ เมื่อปุ๋ยเคมีและยาฆ่าแมลงมีราคาสูงขึ้นเรื่อย ๆ รัฐได้ให้การช่วยเหลือ หรือสนับสนุนแก่ชาวบ้านด้วยการตั้งองค์การตลาดเพื่อการเกษตร (อตก.) ขึ้น และจัดหาปุ๋ยเคมีราคาถูกกว่าท้องตลาดนำไปขายให้แก่ชาวบ้านในชุมชน ชาวบ้านเรียกว่า ปุ๋ยอตก. แต่การซื้อปุ๋ยอตก. ชาวบ้านต้องรวมกลุ่มกันจึงจะซื้อได้

- **ธกส. แหล่งทุนจากรัฐ** การผลิตเพื่อการค้าของชาวบ้านเริ่มดีขึ้น พร้อม ๆ กับการใช้ทุนที่เป็นเงินตรามากขึ้น เนื่องจากปัจจัยการผลิตจะต้องใช้เงินซื้อเข้ามา ที่สำคัญได้แก่ พันธุ์ข้าว

และปุ๋ยเคมี ที่ชาวบ้านจะต้องลงทุนซื้อเข้ามาก่อน เมื่อได้ผลผลิตจึงจะขายข้าวได้เงินเข้ามา ดังนั้นจากบริบทของชุมชนเดิมที่ความต้องการใช้เงินมีน้อยทำให้การสะสมทุนในรูปของเงินตราจึงมีอยู่น้อย ชาวบ้านต้องหาทุนเงินตราเข้ามาเพื่อหมุนเวียนลงทุน ในช่วงประมาณปี 2512 จึงได้มีธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ หรือ ธกส. เข้ามาสู่ชุมชน และกลายเป็นแหล่งเงินทุนสำหรับการปล่อยกู้ให้กับชาวบ้าน และยังทำหน้าที่ในการจัดสรรปุ๋ยเคมีที่เรียกว่า ปุ๋ยออก. ให้กับชาวบ้านอีกด้วย การเข้ามาของธกส.เป็นการให้กู้ยืมแก่ชาวบ้านที่สมัครเข้าเป็นสมาชิกให้นำโฉนดที่ดิน และหาคนมาค้ำประกัน เพื่อกู้เงินออกไปซื้อปุ๋ยเคมี และพันธุ์ข้าวที่รัฐจัดมาให้ หรือนำเงินไปซื้อจากพ่อค้าในตลาดก่อน เมื่อผลผลิตข้าวออกขายจึงนำเงินมาคืนพร้อมดอกเบี้ยเป็นการกู้แบบปีต่อปี หากชาวบ้านไม่มีหลักทรัพย์ค้ำประกัน (ในกรณีชาวบ้านยากจน) ก็จะไม่สามารถกู้เงินจากธกส.ได้ ชาวบ้านมีความรู้สึกที่ดีต่อธกส.ว่าเข้ามาช่วยให้เงินกู้ ดอกเบี้ยถูกแก่ชาวบ้าน เกือบทุกครัวเรือนเป็นสมาชิกธกส. ระบบการกู้เงินจากนายทุนในหมู่บ้านก็เริ่มหายไป เพราะนายทุนในหมู่บ้านคิดดอกเบี้ยแพงกว่าธกส. ชาวบ้านจะพยายามทำตามเงื่อนไขการกู้ยืมของ ธกส. ชำระคืนเงินตรงเวลา เพื่อให้สามารถกู้ได้ในงวดต่อไป เพราะถ้าชาวบ้านไม่คืนเงินตรงเวลา จะกู้เงินครั้งต่อไปไม่ได้ก็จะเดือดร้อน ต่อมาเมื่อมีการนำรถไฟเข้าสู่ชุมชน ชาวบ้านก็จะกู้เงินธกส.เพื่อซื้อรถอีแต๋น (รถไถ) และ รถอีแต๋กัน เพื่อนำมาใช้ในการทำนาและขนข้าวของไปนา (แต่บางครั้งก็กู้ไปซื้อรถมอเตอร์ไซด์) ความต้องการใช้เงินตราของชาวบ้านมากขึ้นเรื่อย ๆ เนื่องจากปัจจัยการผลิตต่าง ๆ ต้องซื้อหามากขึ้น ปุ๋ยเคมีต้องใช้ในปริมาณที่มากขึ้นจากเดิมที่เคยใส่ครั้งเดียว ชาวบ้านก็เพิ่มเป็นใส่สองครั้ง คือ ตอนตั้งท้อง และหลังจากนั้นอีก 3 เดือนต้องใส่อีกครั้งเพื่อให้ได้ผลผลิตมากขึ้น ถ้าไม่ใส่ก็จะได้ผลผลิตน้อยกว่าคนอื่น รวมทั้งราคาของปุ๋ยก็ขยับตัวขึ้นเรื่อย ๆ ชาวบ้านต้องซื้อพันธุ์ข้าวใหม่เกือบทุกปี เพราะพันธุ์ข้าวที่ชาวบ้านเก็บไว้จากการเก็บเกี่ยวกลายเป็นพันธุ์และให้ผลไม่ดีเท่ากับพันธุ์ข้าวที่ซื้อมา คนของกรมส่งเสริมก็จะนำพันธุ์ข้าวใหม่ ๆ มาให้ทดลองใช้ทุกปี มีการแนะนำความรู้ใหม่ ๆ ที่ชาวบ้านเรียกว่า วิชาการ ให้แก่ชาวบ้านว่าจะต้องใช้พันธุ์นั้น พันธุ์นี้ จึงจะได้ผลดี เป็นที่ต้องการของตลาดในเวลานั้น ๆ ข้าวพันธุ์นั้น ๆ ต้องใช้ปุ๋ยเคมีสูตรใดบ้าง ส่วนใหญ่รัฐก็จะจัดหามาขายให้เป็นสูตรสำเร็จ ชาวบ้านก็จะกู้เงินธกส. ซื้อปุ๋ยเคมี และซื้อพันธุ์ข้าว ตามที่รัฐจัดมา บางครั้งก็เป็นเงินกู้ตามโครงการส่งเสริมของรัฐ เช่น โครงการส่งเสริมให้เลี้ยงวัวนม-วัวเนื้อ โครงการปรับปรุงที่นา เป็นต้น

- **รถไถ รถนวดข้าว เครื่องทุ่นแรงที่ทำให้ผลผลิตข้าวสูงขึ้น** เครื่องจักรรุ่นแรกๆที่ช่วยในการทำงานของชุมชน คือ รถไถ ซึ่งเข้าสู่หมู่บ้านประมาณปี 2515 ซึ่งเป็นช่วงที่ชาวบ้านแข่งกันปลูกข้าวขาย ชาวบ้านจะวัดว่าใครเก่ง ใครขยัน จะดูที่ว่าใครขายข้าวได้มากกว่ากัน ข้าวออกรวงมาก ถือว่าคนนั้น ๆ เก่ง รถไถจึงเป็นเทคโนโลยีการผลิตที่เข้ามาแทนที่แรงงานวัวควาย ซึ่งแต่เดิมชาวบ้านใช้สำหรับไถนา เมื่อชาวบ้านเห็นว่ารถไถช่วยให้ทำงานเสร็จไว ไม่เหนื่อยแรง เหมือนการทำงานด้วยแรงคนและวัวควาย ชาวบ้านจะกู้เงินจาก ธกส.มาซื้อรถไถ ตกคันละ 60,000 – 70,000 บาท รถไถทำงานได้เร็วมาก พอปัญญาเปรียบเทียบให้ฟังว่า รถไถวิ่งรอบหนึ่ง ๆ จะเท่ากับใช้ควายไถ 3 รอบ แต่เวลาไถด้วยรถไถต้องใช้แรงมากกว่า

ควาย เพราะรถไถมันหนัก เมื่อรถไถเข้ามาใหม่ ๆ ชาวบ้านต่างก็อยากจ้างไปไถ เพราะไถนาเสร็จเร็วช่วยทุ่นเวลา และใช้คนเพียงคนเดียวก็สามารถไถนาได้หมด แต่รถไถมันหนัก สะเทือนมาก ทำให้คนรับจ้างถึงกับป่วย กินไม่ได้ นอนไม่หลับ เหนื่อยมากจนตายไปหลายราย ชาวบ้านเลยเรียกรถไถว่า รถแม่ม่าย เพราะคนขับจนตายและเมียเป็นม่าย ตอนหลังจึงมาเรียกว่ารถอีแต่น ชาวบ้านนอกจากใช้ไถนาแล้วยังใช้วิ่งตามถนน ช่วยในการขนของออกไปนา ไปสวนอีกด้วย พ่อปัญญาบอกว่า การเข้ามาของรถไถ ทำให้ประเพณีเลี้ยงวัว เลี้ยงควายของชาวบ้านหายไป เลี้ยงวัว เลี้ยงควายมันยังได้ใช้ไถนา ทำปุ๋ยหมักอะไรนี้ นาก็ไม่รก หญ้าไม่ขึ้น เพราะวัวควายมันเคี้ยว มันแทะ แต่เลี้ยงรถไถ ต่อไปอีก 6-7 ปี ก็เหลือเป็นเศษเหล็ก จนไปอีกนาน นอกจากประเพณีเลี้ยงวัวควายจะหายไปจากชุมชนแล้ว ลูกหลานที่แต่เดิมต้องช่วยพ่อแม่เอาวัวควายไปกินหญ้า ก็เข้าสู่ระบบการศึกษาในโรงเรียน ทำให้กระบวนการเรียนรู้ของเด็กรุ่นต่อ ๆ มาในเรื่องของการทำนาขาดหายไปด้วย

สำหรับรถนวดข้าวคันแรก ชาวบ้านที่มีฐานะดีในชุมชนก็นำมาจากจังหวัดกำแพงเพชร เขานำรถนวดข้าวเข้ามารับจ้างนวดข้าว คิดค่าจ้างเป็นกอง กองละ 400-500 บาท เดิมนี่คิดเป็นถุงปุ๋ยถุงละ 3 บาท ถ้าเป็นถุงน้ำตาลหรือถุงปุ๋ยยูเรียขนาดใหญ่ก็คิดถุงละ 4 บาท นวดเสร็จก็ขนไปขายโรงสีได้เลย ไม่ต้องนำขึ้นยุ้งฉางหรือเล้าของชาวบ้าน ทำให้ชาวบ้านไม่ต้องมีภาระในการเก็บข้าวไว้ หากไม่ต้องการขายทันทีก็สามารถฝากไว้กับโรงสีได้ โดยจดจำนวนไว้ เมื่อจะขายก็ไปบอกโรงสีก็จะได้ราคาวนที่ขายและเงินออกมาใช้ได้ เมื่อมีรถนวดข้าวเข้ามาชาวบ้านก็ว่าดี บางครั้งมีคนว่าจ้างเยอะ ก็ต้องรอคิวกัน เพราะรถนวดข้าวช่วยให้เบาแรงขึ้นมาก โรงสีก็ชอบเพราะข้าวสีจะปลิวออกไปหมดเวลานวดด้วยรถจะเหลือแต่ข้าวหนักไว้ แต่การมีรถนวดข้าวก็ทำให้ประเพณีช่วยเหลือกันของชาวบ้านดั้งเดิมตอนเก็บเกี่ยวและนวดข้าวจางลง ต่างคนต่างอยู่ ต่างคนต่างทำนา ไม่ต้องอาศัยการเอาแรง เพราะใช้การจ้างรถนวด รถไถแทนนาก็เสร็จได้เหมือนกัน พ่อปัญญาบอกเล่าถึงความเป็นอยู่ของคนสมัยนั้นว่า มันตัวใครตัวมันมากเกินไป บางทีพอจะช่วยเหลือกันหน่อย มันก็ไม่ช่วย เรียกว่า ไม่เรียกไม่ชวน ไม่วานไม่ช่วย แต่ก่อนช่วยหน่อยก็ช่วย .. ชีวิตมันจืดชืด

การพัฒนาหมู่บ้านโดยมีชาวบ้านเป็นผู้กำหนดทิศทางการพัฒนา

การเปลี่ยนผ่านจากการพัฒนาแบบพึ่งพารัฐ ทั้งด้วยการให้รัฐเป็นผู้สั่งการ และให้รัฐเป็นผู้ชักชวนชาวบ้านได้พบว่าโครงการที่รัฐนำเข้ามาหลายๆ โครงการ มิใช่สิ่งที่สอดคล้องกับความต้องการและวิถีชีวิตของชาวบ้านในชุมชนบ้านดงผึ้ง เพราะเป็นแผนงานที่ถูกคิดและวางแผนจากส่วนกลาง ชาวบ้านมีส่วนเกี่ยวข้องเพียงเป็นผู้ปฏิบัติตามคำสั่งการหรือคำแนะนำ โดยขาดความรู้ ความเข้าใจต่อสิ่งต่างๆ ที่รัฐหยิบยื่นให้ทำให้บางโครงการประสบความล้มเหลวและเลิกไป แต่บางอย่างที่ดำเนินต่อไปได้ก็ก่อให้เกิดผลในทางลบกับชุมชนตามมาภายหลัง เช่น การใช้ปุ๋ยเคมีอย่างเข้มข้นในการผลิตข้าวเพื่อการค้า เมื่อเวลาผ่านไปดินที่ปลูกข้าวจะแข็ง และต้องใช้ปริมาณปุ๋ยเคมีที่เพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ ราคาปุ๋ยแพงขึ้นในขณะที่ผลผลิตมีราคาต่ำลงเมื่อเปรียบเทียบกับต้นทุนการผลิตที่สูงขึ้น การใช้ยาฆ่าแมลงทำให้มีผลต่อสุขภาพของชาวนาและ

สิ่งแวดล้อมของชุมชนในระยะยาว เช่น ปลาที่เคยอาศัยอยู่ในท้องนาและลำน้ำลดน้อยลงไปมาก บางครั้งปลาเป็นโรคเน่าและตายครั้งละมากๆ รวมถึงบ่ ีเย็ดและสัตว์ที่เป็นอาหารตามธรรมชาติก็ลดน้อยลงไปด้วยเช่นกัน

ชุมชนบ้านดงผึ้ง เป็นชุมชนที่มีผู้นำทั้งที่เป็นผู้นำอย่างเป็นทางการ ได้แก่ ผู้ใหญ่บ้าน และ กำนัน และผู้นำตามธรรมชาติ เช่น พระ ผู้เฒ่าผู้แก่ ผู้รู้ในชุมชน ที่มีความโดดเด่นในเรื่องของภูมิปัญญา ความรู้ และประสบการณ์อันเกิดจากการออกไปทำงานนอกชุมชนมาเป็นเวลานาน ๆ และการมีผู้รู้ในชุมชนที่มีความรู้ และทักษะที่หลากหลาย จึงมีแนวคิดในการรวมตัวกันเป็นกลุ่มเกษตรกรทำนาบารือ แรกตั้งก็เพื่อใช้การรวมกลุ่มในการสร้างอำนาจต่อรองกับรัฐ พ่อค้า และองค์กรภายนอกชุมชน แทนการต่อรองตามลำพังของชาวบ้านซึ่งขาดพลังที่จะต่อรองหรือเกิดความเสียเปรียบในการต่อรองอยู่เสมอ เช่น รวมกลุ่มเพื่อซื้อปุ๋ยราคาถูกรวมกลุ่มเพื่อขายข้าว เป็นต้น แต่ต่อมาการรวมกลุ่มของชาวบ้านได้กลายเป็นการสร้างพลังในการสะสมทุนชุมชนเพื่อใช้ในการผลิต เนื่องจากการผลิตเพื่อการค้าจำเป็นต้องใช้ทุนเงินตราในการซื้อปัจจัยการผลิต หากชาวบ้านในอดีตไม่ได้มีการสะสมทุนจำนวนมาก ๆ มาก่อน ทำให้การสะสมทุนตามลำพังเป็นไปได้ยากลำบาก เมื่อมีการสะสมทุนกันได้ประสบความสำเร็จ ความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ในการพัฒนากองทุนการนำเงินมาใช้เพื่อประโยชน์ต่อชุมชน และการรวมตัวกันเพื่อทำงานอื่น ๆ จึงเป็นรูปธรรมขึ้น ชาวบ้านเห็นประโยชน์ของการรวมกลุ่มกัน การพึ่งพากันเองภายในชุมชน และความเข้มแข็งของชุมชนอันเกิดอยู่บนศักยภาพของคนในชุมชนเอง

การสะสมทุน

จุดเริ่มของการสะสมทุนของของชาวบ้าน เริ่มตั้งแต่ปี 2519 มีการรวมตัวกันของกลุ่ม โดยมีนายวิทย์ ผู้ใหญ่บ้านเป็นแกนนำในการรวมกลุ่มจัดตั้งเป็นกลุ่มเกษตรกรทำนาบารือ ครั้งแรกมีสมาชิก 20 กว่าคน ลงหุ้นคนละ 100 บาท เป็นการรวบรวมคนที่มีความคิดใกล้เคียงกัน ส่วนใหญ่ก็จะเป็นกลุ่มผู้นำในหมู่บ้านก่อน เช่น กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน สารวัตรกำนัน ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน แรก ๆ ที่มีการจัดตั้งกลุ่มขึ้นในหมู่บ้าน เป็นการจัดตั้งตามคำแนะนำ หรือนโยบายของรัฐ ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มเกษตรกรทำนาบารือ กลุ่มออมทรัพย์ หรือ กลุ่มสหกรณ์ร้านค้า ล้วนเป็นการรับนโยบายของรัฐเข้ามาทำ ซึ่งชาวบ้านไม่ให้ความสนใจ ต้องมีการบังคับให้ออมบ้าง เมื่อมีการระดมเงินออม ชาวบ้านก็ไม่ว่าจะจัดการกับเงินออมอย่างไร จึงนำไปฝากธนาคารไว้กินดอกเบี้ย พอสิ้นปีได้ดอกเบี้ยจากธนาคารก็มาแบ่งกันคนละร้อยสองร้อยบาท บางกลุ่มก็มีการโกงเงินกันบ้างเพราะไม่มีคนรู้เรื่องบัญชีเข้าไปตรวจสอบ ทำให้บางกลุ่มต้องเลิกไป การรวมกลุ่มของชาวบ้านจึงอยู่ในอาการ ล้มลุกคลุกคลาน มาระยะหนึ่ง สำหรับการรวมตัวกันเป็นกลุ่มเกษตรกรทำนาบารือเรื่อนั้น ครั้งแรกก็มีคนสนใจไม่มาก แต่มีกลุ่มชาวบ้านกลุ่มหนึ่งเป็นผู้นำชุมชนเห็นว่าหมู่บ้านน่าจะมีการรวมกลุ่มกันเพื่อในการซื้อปุ๋ยจากรัฐ เพราะที่ผ่านมาชาวบ้านต่างคนต่างซื้อปุ๋ยจากพ่อค้าในตลาด ทำให้ได้ปุ๋ยในราคาแพง เมื่อรัฐจัดสรรปุ๋ยมาขายผ่านอตก. หากมีการรวมกลุ่มของชาวบ้านจะได้ปุ๋ยโควต้ามาแบ่งกันใน

ราคาถูกกว่าท้องตลาด ดังนั้นกิจกรรมในครั้งแรกของกลุ่มเกษตรกรทำนานาบกเรือก็เพื่อซื้อปุ๋ยจากอตก.นำมาขายให้แก่สมาชิกกลุ่มในราคาถูกกว่าซื้อผ่านพ่อค้า และยังมีเงินเก็บเข้ากลุ่มอีกด้วยส่วนหนึ่ง จากการซื้อขายปุ๋ยไคโดต้าทำให้ชาวบ้านเห็นประโยชน์ของกลุ่มมากขึ้น มีคนมาสมัครเป็นสมาชิกมากขึ้น สมาชิกของกลุ่มขยายตัวเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ จาก 20 คน เป็น 60 คน เป็น 100 คน เกิดการสะสมเงินทุนของกลุ่มมากขึ้น กลุ่มจึงได้ขยายงานเพิ่มขึ้น จัดตั้งเป็นกลุ่มสหกรณ์ร้านค้าในปี 2520 เพื่อทำกิจกรรมด้านการซื้อขายสินค้าจำเป็นมาขายให้แก่ชาวบ้านในชุมชน ควบคู่ไปกับการซื้อขายปุ๋ย ในช่วงนั้นมีการสะสมเงินเป็นเงินทุนของกลุ่ม ได้ประมาณ 800,000 บาท ก็มีการขยายงานของกลุ่มออกไป ประมาณปี 2523-24 ได้นำเงินออมของกลุ่มและเงินของกรรมการบางส่วนช่วยกัน ลงขัน เอาไว้ซื้อข้าวเปลือกตอนต้นหน้านาซึ่งจะมีราคาถูกเพื่อเก็บไว้ขายในช่วงที่ข้าวได้ราคาดี หรือ ที่เรียกว่า รอราคา เมื่อขายได้กำไรก็นำผลกำไรมาแบ่งปันผลให้แก่สมาชิกกลุ่ม ทำให้ชาวบ้านคนอื่น ๆ อยากเข้าเป็นสมาชิกของกลุ่มเพิ่มขึ้น มีผลให้เงินทุนสะสมของกลุ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ ดังนั้นกลุ่มจึงสามารถนำเงินทุนมาจัดซื้อข้าวเปลือกหมุนเวียนได้ในลักษณะของ *ซื้อวันนี้ ขายพรุ่งนี้* ทำให้การหมุนเวียนของเงินทุนเร็วขึ้น สามารถซื้อข้าวเปลือกได้หลาย ๆ รอบต่อปี การหมุนเวียนนำเงินออมของกลุ่มมาซื้อข้าวเปลือกช่วยให้กลุ่มสามารถสะสมทุนของกลุ่มได้มากขึ้นเรื่อย ๆ มีการแบ่งผลกำไรกันทุก 6 เดือน

โรงสี : การสร้างอำนาจต่อรองทางการค้า

สมัยก่อนที่จะมีการก่อตั้งโรงสีของชุมชนเกิดขึ้น เมื่อชาวนาเก็บเกี่ยวข้าวได้แล้ว จะนำข้าวเปลือกออกตากให้แห้งแล้วเก็บเข้ายุ้งฉางที่เรียกว่า *เล้า* ถึงเวลาที่จำเป็นต้องใช้เงินจึงจะนำข้าวเปลือกออกขาย หรือเมื่อถึงปลายปีชาวนารู้แล้วว่าปีนี้น่าสามารถปลูกข้าวได้อีก มีน้ำฝนเพียงพอ ก็จะเอาข้าวเปลือกที่เก็บไว้ตอนต้นปีออกขาย เป็นการประกันความมั่นใจได้ว่าชาวนาจะมีข้าวพอกินไปตลอดทั้งปี อีกประการหนึ่งที่ชาวนาจะไม่ขายข้าวตอนต้นปีเนื่องจากข้าวจะออกมาพร้อม ๆ กัน ทำให้ราคาข้าวตกต่ำ หากไม่มีความจำเป็นต้องใช้เงินก็จะเก็บข้าวไว้ขายตอนปลายปีที่ราคาข้าวแพงขึ้น เมื่อชาวบ้านต้องการจะขายข้าวสามารถขายได้ 2 วิธี คือ ขายให้กับพ่อค้าที่นำรถเข้ามาเร่ซื้อข้าวในหมู่บ้าน หรือถ้ามีข้าวปริมาณมาก ก็จะขนใส่รถไปขายให้แก่โรงสีในเมืองยโสธร หรือบางครั้งก็เลยไปถึงอุบลราชธานี และสุรินทร์ แต่ชาวบ้านจะต้องจ่ายค่ารถขนข้าวไปเอง เมื่อขนข้าวไปถึงโรงสีแล้วชาวบ้านมักจะเสียเปรียบเรื่องของน้ำหนัก หรือที่เรียกว่า *โก่งตราชั่ง* ตาชั่งที่โรงสีจะเรียกว่า *ตราชั่งใหญ่* พ่อค้าจะให้ชาวบ้านยืนรออยู่ข้างนอก ไม่ให้เข้าไปดูการชั่งข้าวในโรงสี ชาวบ้านจึงไม่รู้ว่าน้ำหนักของข้าวที่ขายว่าถูกต้องคือเท่าไร พ่อค้าจะบอกว่าชั่งเสร็จแล้วน้ำหนักเป็นเท่าไรก็ต้องเท่านั้น พ่อค้าเลยเล่าให้ฟังว่าเคยขนข้าวไปขายที่โรงสีในเมือง ตอนชั่งไปจากบ้านกระสอบละ 96 กิโลกรัมจำนวน 5 กระสอบ แต่พอไปชั่งที่ตราชั่งใหญ่ น้ำหนักหายไป 30 กว่ากิโลกรัม จะทำอย่างไรก็ได้จำเป็นต้องขายเพราะขนไปแล้ว เจ็บใจมาถึงทุกวันนี้ ชาวบ้านจึงมีการรวมตัวกันเริ่มจาก 4-5 คน รวบรวม

ข้าวเปลือกไปต่อรองกับโรงสีไทยเจริญ ที่ส่งนายหน้ามาหาซื้อข้าวในหมู่บ้าน ตัด ค่าหัวกระสอบ หรือค่า
นายหน้าออก ทางโรงสีส่งรถมาขนข้าวไปเอง ชาวบ้านที่รวมกลุ่มกันยอมขายข้าวให้ในราคาที่ต่ำกว่าโรงสีที่
ยโสธร 1 บาท แต่โรงสีไม่โกงตาชั่ง ทำให้ชาวบ้านพอใจ เมื่อชาวบ้านเห็นว่าการรวมกลุ่มทำให้การต่อรองกับ
โรงสีดีขึ้น ชาวบ้านจึงรวมกลุ่มกันมากขึ้น พยายามหาโรงสีที่ให้เงื่อนไขการขายข้าวที่ดีขึ้นเรื่อย ๆ ปีต่อมา
ชาวบ้านก็รวมกลุ่มกันขายข้าวให้กับโรงสีในอำเภอมหาชนะชัย เพราะโรงสียกตาชั่งมาชั่งข้าวให้ถึงหมู่บ้าน
ค่าหัวกระสอบก็ไม่คิด ค่าขนส่งก็ไม่ต้องจ่าย ทำให้ชาวบ้านขายข้าวได้ราคาดีขึ้น การรวมตัวกันของชาวบ้าน
ทำให้ระบบนายหน้าซื้อข้าว หรือ ค่าหัวกระสอบ ลดน้อยไป ยิ่งเมื่อรวมตัวกันเป็นกลุ่มเกษตรกรทำนาบากเรือ
และกลุ่มสหกรณ์ร้านค้า ยิ่งทำให้ชาวบ้านมีอำนาจต่อรองสูงขึ้นกว่าการขายข้าวตามลำพัง

ประมาณปี 2537 แนวคิดในการก่อตั้งโรงสีของชุมชนบากเรือเริ่มเป็นรูปเป็นร่างขึ้นมาจากการ
ร่วมผลักดันระหว่างชุมชนกับภาครัฐ โดยรัฐมีงบประมาณลงมาจังหวัดยโสธร เพื่อสร้างโรงสีให้กับ
ชุมชนต่าง ๆ ที่ได้ดำเนินการไปแล้ว เช่น โรงสีที่สงเปือย โรงสีที่ทุ่งแต้ การที่รัฐเลือกบ้านดงผึ้งเป็นพื้นที่
เป้าหมายในการตั้งโรงสีเนื่องจากเห็นว่ามีความเหมาะสมที่จะเข้มแข็งตามรูปแบบที่รัฐกำหนด เพราะประกวดแล้ว
มักจะได้รับรางวัลมาโดยตลอด สถานีอนามัยก็ได้รับรางวัล หมู่บ้านก็ได้เป็นหมู่บ้านดีเด่นชนะการประกวด
ของกระทรวงมหาดไทย มีกำนันได้แทนทองคำติดต่อกันมาหลายคน เช่น กำนันทองใบ กำนันบุญเพ็ง จึง
เป็นหมู่บ้านเป้าหมายที่ได้รับการสนับสนุนจากรัฐ เพราะทำตามนโยบายที่รัฐกำหนดได้ ทางราชการจึงเข้ามา
หาที่ดินเพื่อจัดตั้งโรงสี ชาวบ้านจึงนำเงินของกลุ่มมาซื้อที่ดินไว้ 1 ไร่ 2 งาน เป็นเงิน 200,000 บาท เพื่อเป็น
ที่ตั้งโรงสี ทางราชการจึงลงมาให้ช่างเก็บข้าวให้ และให้งบในการสร้างโรงสีอีก 300,000 บาท แต่กลุ่มผู้นำ
ชุมชน เช่น พ่อคำปุ่น พ่อใหญ่ พ่อทองใบ พ่อบุญเพ็ง เห็นว่าถ้าสร้างโรงสีตามแบบที่ทางการให้มาจะไม่
สามารถสีข้าวขายได้ เพราะได้ไปเห็นโรงสีที่สงเปือยมาแล้วว่ามีขนาดเล็กเกินไป ไม่สามารถรองรับปริมาณ
ข้าวที่ชุมชนผลิตได้ ดังนั้นชาวบ้านจึงได้สร้างกลไกการต่อรองกับรัฐขึ้น โดยอาศัยความเข้มแข็งของกลุ่ม
เกษตรกร ที่มีการสะสมทุนสูงและมีผู้นำกลุ่มที่มีประสบการณ์ เพื่อต่อรองให้ได้โรงสีตามความคิดของชุมชน
ว่าจะสามารถทำงานได้

กลไกการต่อรองอำนาจรัฐ

เพื่อให้ได้โรงสีชุมชนในรูปแบบที่ต้องการ เริ่มจากผู้นำของชุมชนหลาย ๆ คน ได้ออกไปดู
งานโรงสีตามท้องที่ต่าง ๆ ทั้งที่ประสบความสำเร็จ และไม่ประสบความสำเร็จเพื่อนำมาเป็นข้อมูลต่อรองกับทาง
ราชการ เช่น โรงสีสุรินทร์ โรงสีนาโส โรงสีสงเปือย ผู้นำที่มีประสบการณ์ทำงานในโรงสีมาก่อนบอกว่า ถ้า
ชุมชนสร้างโรงสีตามแบบที่รัฐให้จะได้โรงสีขนาดเล็กเหมือนกับโรงสีสงเปือย ซึ่งไม่สามารถจะสีข้าวขายได้ ผู้นำ
กลุ่มเกษตรกรทำนาบากเรือจึงเสนอที่จะนำเงินออมของกลุ่มสมทบเข้าไปกับงบประมาณที่รัฐจัดสรรให้อีก
300,000 บาท เพื่อสร้างโรงสีตามแบบที่ชุมชนต้องการ คือเพิ่มขนาดของลูกหินสีข้าวให้ใหญ่ขึ้นกว่าเดิม เพิ่ม
ตระแกรงจาก 26 ตระแกรง เป็น 46 ตระแกรง และเพิ่มเสากะเพาะจากหน้าหก เป็นหน้าแปด ขยายให้
องค์ประกอบต่าง ๆ ของโรงสีใหญ่ขึ้นกว่าแบบที่กรมส่งเสริมออกแบบมา จึงจะสามารถสีข้าวได้จริง เมื่อมีการ

ต่อรองขึ้นมา ระยะแรก ๆ คนของรัฐไม่ยอมตามที่ชาวบ้านต้องการ จึงต้องมีการยื่นคำขาดของชาวบ้านว่า ถ้าไม่ยอม เราก็ไม่เอา ในที่สุดทางการก็ยอมอนุมัติงบประมาณให้เพิ่มเติมเป็น 360,000 บาท เพื่อจัดสร้างโรงเรียน และใช้เงินของกลุ่มสมทบอีก 400,000-500,000 บาท จึงได้เป็นโรงเรียนเปิดเป็นไปตามความต้องการของคนในชุมชน

ปี 2538 เป็นปีที่โรงสีก่อสร้างเสร็จ ประจวบกับชุมชนเกิดปัญหาการขายข้าวเปลือกให้แก่โรงสีนอกชุมชน เนื่องจากกลุ่มได้ซื้อข้าวเปลือกไว้ตอนต้นปี เพื่อขายปลายปี โดยประเทศญี่ปุ่นเข้ามาซื้อข้าวจากประเทศไทยเป็นจำนวนมาก ๆ กลุ่มจึงได้ซื้อข้าวเปลือกเก็บไว้มาก แต่เกิดปัญหาขึ้นกับทางญี่ปุ่นจึงไม่ซื้อข้าวจากไทย ทำให้ราคาข้าวเปลือกราคาตกต่ำอย่างมาก ชาวบ้านจึงตกลงที่จะเอาข้าวเปลือกที่เก็บไว้มาสีด้วยโรงสีของชุมชนที่เพิ่งสร้างเสร็จ ซึ่งราคาข้าวสารจะได้ราคาดีกว่าขายข้าวเปลือก ดังนั้นในปีแรกที่โรงสีสร้างเสร็จจึงทำให้ชาวบ้านขาดทุนจากการขายข้าวเปลือกไม่สูงนัก เพราะนำข้าวเปลือกที่เก็บไว้มากขายให้กับโรงสีของชุมชนเพื่อสีขายเป็นข้าวสารออกไป การดำเนินงานของโรงสีในปีแรก ๆ ก็ยังไม่ได้กำไรมากนัก กิจกรรมของโรงสีมีทั้งการซื้อข้าวเปลือกจากชาวบ้านมาสีเป็นข้าวสารขาย กับการขายเป็นข้าวเปลือกออกไปให้กับโรงสีอื่น ๆ ขึ้นอยู่กับว่าเวลานั้นข้าวสารได้ราคาดีหรือไม่ ในช่วงแรก ๆ ที่สีข้าวสารขาย จะเหลือร่ำปริมาณมาก ๆ เพราะในชุมชนไม่ค่อยมีคนเลี้ยงหมู ทำให้ขายร่ำไม่ได้ หรือขายได้ในราคาถูกกิโลกรัมละ 2-3 บาท ข้าวสารที่สีก็ยังมีคุณภาพไม่ดี บางครั้งเปอร์เซ็นต์การหักสูง ความชื้นมาก เพราะคนขัดยังไม่มีความชำนาญ เวลาขนส่งไปให้ลูกค้าถูกฝน ลูกค้าก็ตีกลับไม่รับไว้ ก็ทำให้ขาดทุน เพราะเอากลับมาแล้วก็ต้องขัดใหม่อีกให้แห้ง ลองทำกันไปจนรู้ว่ามีประสบการณ์ เป็นกระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นในโรงสี

กลไกการจัดการโรงสี

เมื่อมีโรงสีขึ้นมาแล้ว ปัจจัยสำคัญที่จะทำให้โรงสีดำเนินการได้ คือ การมีเงินทุนหมุนเวียนในการซื้อขายข้าว เพราะโรงสีจะต้องซื้อข้าวเปลือกจากชาวบ้านเพื่อนำมาสีขายออกไปเป็นข้าวสาร เงินทุนหมุนเวียนของกลุ่มได้มาจากการกู้ยืมตามแหล่งต่าง ๆ ทั้งที่เป็นเงินทุนภายในชุมชนและจากภายนอกชุมชน ได้แก่ เงินทุนส่วนใหญ่มาจากเงินสะสมของกลุ่มเกษตรกรทำนาบักเรือ เงินของกลุ่มออมทรัพย์ในชุมชน และเงินยืมจากวัดภายในชุมชนเอง นอกจากนั้นเป็นเงินกู้ยืมจากแหล่งภายนอก ได้แก่ เงินจำนำข้าวเปลือกจากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ (ธกส.) เงินกองทุนพัฒนาชนบทของธนาคารออมสิน เงินสนับสนุนของมูลนิธิไทย-เยอรมัน และเงินกู้จากกรมส่งเสริมการเกษตร การที่โรงสีได้รับการสนับสนุน จากแหล่งเงินนอกชุมชน อันเกิดจากการสร้างอำนาจต่อรองของกลุ่มชาวบ้านต่อองค์กรภายนอกชุมชน พอใหญ่แล้วว่ เมื่อแรกเดินทางไปขอกู้เงินจากธนาคารออมสิน สาขาขอนแก่น เป็นจำนวนเงิน 5 แสนบาท เพื่อขยายกิจการของโรงสี ทางธนาคารไม่ยอมปล่อยกู้เพราะในเชิงธุรกิจไม่สามารถสร้างกำไรได้ ในเวลานั้นมีตัวแทนขององค์กรพัฒนาเอกชน (NGO) เข้ามาช่วยแนะนำช่องทางในการติดต่อ จึงได้พบกับผู้จัดการกองทุนพัฒนาชนบทของธนาคารออมสิน ได้มาดูการทำงานของโรงสี เห็นว่าทำจริง จึงอนุมัติให้กู้ 1 ล้านบาท การที่กลุ่มต้องกู้เงินจากภายนอกชุมชนมาใช้เป็นเงินทุนหมุนเวียนในการซื้อขายข้าว เนื่องจากเงินทุนของกลุ่มมีปริมาณไม่

เพียงพอ ด้วยจำนวนเงินทุนที่จะต้องให้หมุนเวียนซื้อขายข้าวในแต่ละปีตกประมาณ 20 ล้านบาท ปริมาณข้าวที่โรงสีรับได้ประมาณ 1,000 ตันต่อปี แต่ปริมาณการผลิตข้าวในชุมชนมีอยู่ถึง 6,000 ตันต่อปี ดังนั้นหากโรงสีสามารถขยายกำลังการผลิตออกไปได้อีก ก็จะสามารถรองรับปริมาณข้าวเปลือกที่ผลิตในชุมชนได้อีกในปีถัด ๆ มาโรงสีก็มีกำไรจากการซื้อขายข้าวมากขึ้นในบางปีกำไรถึง 400,000-500,000 บาท ส่วนหนึ่งจะปันผลคืนให้แก่สมาชิกตอนสิ้นปี อีกส่วนหนึ่งจะสะสมไว้เป็นเงินทุนหมุนเวียนและเงินลงทุนขยายกิจการของโรงสี

การบริหารจัดการโรงสี มีการเลือกตั้งกรรมการบริหารจำนวน 6 คน ประกอบด้วย ประธาน รองประธาน ผู้จัดการ เลขา เภรัญญิก และประชาสัมพันธ์ และมีกรรมการสมทบอีก 4 คน โดยระยะเริ่มต้นต้องอาศัยผู้นำที่มีประสบการณ์ในเรื่องต่าง ๆ เข้ามาช่วยกันบริหารจัดการ ดังนั้นชาวบ้านจึงเลือก พ่อใหญ่ขึ้นมาเป็นผู้จัดการโรงสี เนื่องจากพ่อใหญ่มีประสบการณ์ในการทำงานมาหลายด้าน และผ่านงานโรงสีมาแล้ว มีพ่อค้าปูนซึ่งมีประสบการณ์ทำบัญชีมาก่อนเป็นผู้วางรูปแบบการทำบัญชีให้กับโรงสี ชาวบ้านทุกคนที่เป็นสมาชิกกลุ่มมีสิทธิในการออกเสียงเลือกกรรมการบริหารโรงสี ด้วยการยกมือนับคะแนนในที่ประชุมประจำปี และสามารถยกมือคัดค้าน หรือปลดกรรมการที่ทำผิดหรือไม่ซื่อสัตย์ออกจากตำแหน่งได้ด้วย

กรรมการบริหารโรงสีที่มีความสำคัญมาก คือ ผู้จัดการโรงสี คนที่จะมาเป็นผู้จัดการโรงสีต้องเสียสละสูงมาก จะต้องซื่อสัตย์ เป็นที่ไว้วางใจของชาวบ้านว่าจะไม่คดโกง เพราะเป็นคนดูแลเงิน และตัดสินใจเกือบทุกเรื่องในโรงสี และต้องทำงานเกือบ 24 ชั่วโมง พ่อใหญ่ผู้จัดการโรงสีมักจะนอนที่โรงสีเลย ไม่ค่อยได้กลับบ้าน เพราะมีคนมาซื้อขายข้าวตลอดทั้งวัน หากไม่อยู่จะทำให้คนอื่นยุ่งยาก การที่พ่อใหญ่มาเป็นผู้จัดการโรงสี เพราะเป็นคนที่มีประสบการณ์โรงสีมาก่อน มีความรู้จบถึงม.6 (สมัยก่อน) อีกทั้งพ่อใหญ่ยังมีความรู้เรื่องช่างก่อสร้างและรู้เรื่องเครื่องจักรกล ซึ่งเป็นประโยชน์อย่างมากในช่วงแรกที่มีการก่อสร้างโรงสี พ่อบุญเพ็ง ประธานกลุ่มคนปัจจุบันเล่าว่า คนที่จะมาเป็นผู้จัดการได้จะต้องมีความพร้อมในเรื่องของครอบครัวด้วย เพราะครอบครัวจะต้องเสียสละแรงงานที่สำคัญของครอบครัวในการทำไร่ ทำนา มาทำงานให้กับโรงสี ซึ่งได้ผลตอบแทนต่ำกว่าที่จะได้รับจากการทำงานในครอบครัว แต่งานโรงสีเป็นงานที่ทำเพื่อส่วนรวม บางคนทำไม่ได้เพราะครอบครัวไม่พร้อม ไม่เข้าใจ

การสร้างตลาด : กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน

ชาวนาที่เคยดำรงตนเป็นผู้ผลิตในภาคเกษตรมาโดยตลอด เมื่อระบบเศรษฐกิจแบบการค้ารุกคืบเข้าสู่ชุมชน ชาวนาส่วนใหญ่จึงกลายเป็นผู้ผลิตสินค้าหรือวัตถุดิบป้อนให้แก่พ่อค้าคนกลางที่จะส่งต่อไปยังระบบการผลิตแบบอุตสาหกรรม หรือส่งต่อไปยังผู้บริโภค จึงทำให้ชาวนาซึ่งเป็นผู้ผลิตต้นทาง (ต้นน้ำ) ได้รับผลตอบแทนจากการผลิตที่ต่ำ เมื่อเปรียบเทียบกับราคาผลผลิตที่ถึงมือผู้บริโภค สำหรับมูลค่าส่วนเกินที่เป็นกำไรจากระบบการค้าได้ถูกดูดซับจากพ่อค้าคนกลาง หรือระบบการผลิตคนกลางที่ทำหน้าที่ในการแปรรูปสินค้า ในระบบการผลิตข้าวก็เช่นเดียวกัน ชาวนาจะได้อาหารจากโรงสีที่ปลูกข้าวเปลือกในราคาที่ต่ำ เมื่อเปรียบเทียบกับราคาข้าวสารที่ผู้บริโภคในเมืองจ่ายซื้อ แต่มูลค่าส่วนเกินในการแปรรูปจาก

ข้าวเปลือกเป็นข้าวสารกลับตอกอยู่กับพ่อค้าคนกลางและโรงสีที่เป็นระบบการผลิตและการค้าคนกลางระหว่างผู้ผลิตกับผู้บริโภค ดังนั้นเมื่อมีโรงสีที่เกิดขึ้นในชุมชน และเป็นโรงสีของชุมชนเอง การตัดกระบวนการแปรรูปจากข้าวเปลือกมาเป็นข้าวสาร หรือการตัดพ่อค้าคนกลางออกไปจึงเกิดขึ้น เมื่อไม่มีพ่อค้าคนกลาง ชาวบ้านจึงจำเป็นต้องหาตลาดที่จะขายข้าวสารเอง การหาตลาดข้าวสารของกลุ่มเกษตรกรฯ เป็นการเรียนรู้ด้วยตนเอง และลองผิดลองถูกเพื่อให้เกิดประสบการณ์ พ่อใหญ่เล่าว่า แรก ๆ หาลูกค้าของโรงสีก็ต้องอาศัยคนนอกเป็นผู้ประสานงาน รวมถึง NGO ที่เข้ามาให้ความช่วยเหลือด้วยด้านหนึ่ง อีกด้านหนึ่งผู้จัดการโรงสีต้องออกไปหาเอง แรก ๆ ไม่รู้ว่าขายใคร ต้องติดรถลี้ลับล่อนข้าวสารของพ่อค้าคนกลางที่มาจอดพักรถอยู่ในปั๊มน้ำมันเป็นกลุ่มใหญ่ ๆ เขาไปไหนก็ติดรถเขาไปด้วย เพื่อจะได้รู้ว่าพ่อค้าคนกลางเขาขายข้าวที่ไหนบ้าง ระยะแรกมีคนสั่งมากระสอบ สองกระสอบก็ส่งให้ แต่การส่งรายย่อย ๆ เหล่านี้ทำให้เสียค่าใช้จ่ายในการขนส่งสูงไม่คุ้ม พ่อใหญ่จึงเข้ากรุงเทพฯ มาหาตลาด เอาข้าวสารตัวอย่างใส่ยามมาเสนอขายตามโรงสีต่าง ๆ บางครั้งก็ได้รับการต้อนรับบ้าง ไม่ได้การต้อนรับบ้าง แต่อาศัยว่าไปทุกโรงสีที่รู้ว่ามีการซื้อขายข้าว พอคุยว่ามาจากกลุ่มเกษตรกรทำนาเล็ก ๆ มีโรงสีชุมชนเป็นของตนเอง มีตัวอย่างข้าวมาให้ดู ก็เริ่มขายได้ มีออเดอร์เข้ามาเรื่อย ๆ บางครั้งไปหาตลาดมีตัวอย่างข้าวไปไม่พอก็ไปหยิบยืมจากโรงสีหนึ่งไปให้อีกโรงสีหนึ่งดู บางโรงสีก็ถามว่าทำไมข้าวหอมมะลิถึงมีข้าวเหนียวปน พ่อใหญ่จะตอบว่า ข้าวหอมมะลิของยโสธรถ้าเป็นของแท้ต้องมีข้าวเหนียวปน เพราะคนยโสธรกินข้าวเหนียว เวลาเอามาสีก็วางไว้ใกล้ ๆ กัน จึงมีเรียกรวมมาปนกันบ้าง ถ้าไม่มีข้าวเหนียวปนแสดงว่าไม่ใช่ของยโสธรแท้ ช่วยให้เกิดการยอมรับของลูกค้าได้มาก บางโรงสีที่เคยเป็นรับซื้อข้าวเปลือกจากชุมชนก็เห็นว่าโรงสีชุมชนกลายเป็นคู่แข่งด้านการค้าไปเสีย บางครั้งการไปขายข้าวก็อาศัยความเห็นใจจากลูกค้า ที่เห็นว่าเป็นข้าวจากกลุ่มเกษตรกรไม่ใช่ธุรกิจการค้าที่หวังผลกำไร ลูกค้าก็จะให้ความสนใจฟังและสั่งซื้อมา จนปัจจุบันกลุ่มมั่นใจว่าถ้าเป็นตลาดข้าวในประเทศ กลุ่มสามารถหาตลาดได้เอง แต่ถ้าเป็นตลาดต่างประเทศยังต้องอาศัยโรงสีขนาดใหญ่ส่งออเดอร์ให้อยู่ เช่น โรงสีชุมชนที่จังหวัดสุรินทร์ ซึ่งมีขนาดใหญ่กว่า ได้มาตรฐานส่งออกมากกว่าโรงสีของชุมชนมากเรื่อง

นอกจากตลาดข้าวสารหอมมะลิแล้ว โรงสียังมีผลผลิตของข้าวอีก 2 ประเภทที่สำคัญ ได้แก่ ข้าวกล้อง และข้าวปลอดสารพิษ หรือข้าวปลอดสารเคมี ซึ่งได้รับความช่วยเหลือจากองค์กรพัฒนาเอกชน (NGO) ที่รณรงค์เรื่องข้าวกล้องและข้าวปลอดสารพิษช่วยหาตลาดให้ โดยสร้างเป็นกลุ่มโรงสีในเครือข่ายเชื่อมโยงกันกับโรงสีอื่น ๆ อีก 2-3 โรงในจังหวัดยโสธร เช่น ตลาดข้าวบรรจูง (หรือชาวบ้านเรียกว่าข้าวแพ็ค) ณุลละ 2 ซิดขายให้แก่การไฟฟ้าฝ่ายผลิต หรือที่เรียกว่าข้าวกล้องเบอร์ห้า , ตลาดข้าวปลอดสารเคมีบรรจูงละ 2 ซิดให้แก่บริษัทน้ำมันบางจาก (มหาชน) ที่ใช้เป็นของแถมให้กับลูกค้าเติมน้ำมันบางจากครบ 200 บาท การมีตลาดข้าวบรรจูงเข้ามาช่วยให้ข้าวขายได้ราคาดีขึ้น เพราะเป็นการขายปลีก และยังได้สร้างงานให้แก่ชาวบ้านในชุมชน เนื่องจากต้องอาศัยแรงงานในการบรรจุข้าวใส่ถุง ซึ่งทางลูกค้าจะให้อุปกรณ์ต่าง ๆ มาครบทางโรงสีไม่ต้องลงทุน แต่จะต้องจ้างชาวบ้านมาช่วยกันบรรจุข้าว ให้ค่าจ้างณุลละ 50 สตางค์ บางครั้งออ

เดอร์เข้ามามากต้องใช้คนเป็นร้อยคนมานั่งทำหมุนเวียนกันเป็น คุ่มๆ ไปจนเสร็จ ทำให้ชาวบ้านมีรายได้เพิ่มขึ้น บางคนที่ว่างงานมาจากกรุงเทพฯ ก็เข้ามารับจ้างทำงานในโรงสีมีรายได้จนเดือดร้อนครบถ้วนได้อีกทางหนึ่ง นอกจากนี้กลุ่ม ยังได้ทำข้าวบรรจุถุงภายใต้ชื่อสินค้าของชุมชนเองขึ้นมาขาย คือ “ทุ่งนาทอง” เพื่อบรรจุข้าวขายปลีกให้แก่ผู้บริโภค ในขนาดบรรจุ 2 กิโลกรัม และ 5 กิโลกรัม ซึ่งจะช่วยให้ขายได้ราคาดีกว่าการขายข้าวในปริมาณมาก ๆ ให้แก่พ่อค้าอีกทอดหนึ่ง การตั้งชื่อสินค้าเป็นของชุมชนเอง ช่วยให้ผู้บริโภครู้จักว่าข้าวหอมมะลิที่ดีมาจากที่ไหน และสร้างชื่อเสียงให้แก่ชุมชนอีกทางหนึ่งด้วย หรือในเครือข่ายโรงสีของจังหวัดยโสธร คือ นาโส ปากเรือ สงเปือย ก็จะมีชื่อสินค้าร่วมกัน คือ “ทุ่งรวงทอง” สำหรับผลิตส่งตลาดข้าวบาทเดียว

การมีส่วนร่วมของชาวบ้าน

แรก ๆ เมื่อมีโรงสีของชุมชนขึ้นมา ชาวบ้านยังไม่มั่นใจว่าโรงสีจะมีเงินสดมาซื้อข้าวจากชาวบ้านได้จริง บางคนก็ไม่เอาข้าวมาขายให้โรงสีของกลุ่ม แต่พอซื้อขายไปแล้วชาวบ้านได้เงินสดจริง ๆ การทำระบบบัญชีไม่มีปัญหา บางคนมาฝากไว้จะเอาเงินเมื่อไรก็มีเงินให้ ทำให้ชาวบ้านรู้สึกไว้นั่นเชื่อใจในการทำงานของกรรมการบริหารโรงสี และขายข้าวให้กับโรงสีของชุมชนมากขึ้น จนปัจจุบันชาวบ้านส่วนใหญ่จะขายข้าวให้กับโรงสีของชุมชนก่อน เมื่อโรงสีรับซื้อไม่หมดจึงนำไปขายให้โรงสีอื่น ชาวบ้านรู้สึกว่าการมีโรงสีทำให้ชุมชนดีขึ้นกว่าเดิม ชาวบ้านไม่ถูกเอาเปรียบจากโรงสีพ่อค้าในเรื่องราคาการโก่งต่ง และการเอาเปรียบเรื่องความชื้นในข้าว ชาวบ้านถือว่าการมีโรงสีเปรียบเสมือนมี **กันชนพ่อค้า** คือ ทำให้ไม่ถูกเอาเปรียบจากพ่อค้า อีกทั้งชาวบ้านยังได้รับเงินปันผลจากการขายข้าวให้กับโรงสีของชุมชน ไม่ต้องขนข้าวไปขายให้แก่พ่อค้า ซึ่งต้องเสียทั้งค่าขนส่ง เสียแกลบ เสียรำ ให้แก่พ่อค้า ถ้าขายให้กับโรงสีชุมชน นอกจากจะได้ราคาดีแล้ว ได้เงินปันผล และยังได้ซื้อแกลบ ซื้อรำจากโรงสีในราคาถูก หากยังไม่มีเวลาไปขายเงินในโรงสี หรือไม่พอใจราคา ก็สามารถฝากข้าวไว้กับโรงสีได้ ทำให้ชาวบ้านไม่ต้องเก็บข้าวไว้ที่ยุ้งฉางของตนเองอีกด้วย พ่ออ้ายบอกว่า **แต่ก่อนไม่มีโรงสีของเราเอง ไปจ้างเขาสีเราก็ต้องจ่ายเขาหมด พอเอามาสีโรงสีของเราเองเงินที่จ่ายไปก็ได้คืน เพราะโรงสีของเราเองขายแกลบ ขายรำ ขายปลายข้าวได้ ก็เอาเงินเข้าโรงสี พอหักค่าไฟ ค่าจ้างคนงาน เหลือกำไรเท่าไรก็จ่ายปันผลคืนให้แก่ชาวบ้านได้อีก** ถูกกว่าสีกับคนอื่นถึงกิโลละ 10 บาท ปันผลกันไปตามน้ำหนักของข้าวที่เอามาสีของใครของมัน

นอกจากผลประโยชน์ในเรื่องการขายข้าวแล้ว ประโยชน์ที่ชาวบ้านได้รับจากการมีโรงสีชุมชน คือ เกิดการสร้างงานให้กับคนในชุมชน เช่น งานบรรจุข้าวถุง งานในโรงสี เป็นต้น ทำให้ชาวบ้านมีแหล่งทำมาหากินเพิ่มขึ้น โรงสี จึงกลายเป็นองค์กรชุมชนที่เป็นศูนย์รวมของชาวบ้านในชุมชนดงผึ้ง ด้วยทุกครัวเรือนเป็นสมาชิกเต็มร้อยเปอร์เซ็นต์ และยังสามารถขยายขอบข่ายสมาชิกไปถึงชาวบ้านนอกตำบลอีกด้วย การระดมทุนจากสมาชิกได้กำหนดไว้ไม่เกิน 10,000 บาทต่อครัวเรือน เพื่อให้ทุกครัวเรือนมีสิทธิ มีเสียงที่เท่าเทียมกัน และเป็นการกันมิให้เกิดนายทุน หรือหุ้นใหญ่ขึ้นในกลุ่มผู้เป็นสมาชิก ด้วยเห็นว่าโรงสีเป็นของชาวบ้าน มิใช่ก่อตั้งขึ้นเพื่อประโยชน์ของคนกลุ่มน้อย ครัวเรือนที่เป็นสมาชิกในตำบลจะมีสิทธิที่มากกว่าสมาชิกนอกตำบล ด้วยการมีสิทธิในการออกเสียงเลือกตั้งผู้บริหารโรงสี เมื่อขายข้าวก็จะได้เงินปันผล

สามารถกู้ยืมเงินจากโรงสีได้ สามารถซื้อแลกเปลี่ยนได้ ในราคาถูก และซื้อปุ๋ยไคโดต้าได้ตามที่กำหนด (เป็นปุ๋ยเคมีที่จัดสรรมาจาก อดท.) แต่สำหรับสมาชิกนอกตำบลจะสามารถนำเข้ามาขายให้แก่โรงสีได้เพียงอย่างเดียว การเข้าเป็นสมาชิกโรงสีมีกระบวนการในการคัดเลือกและได้รับการยอมรับกันในหมู่บ้าน โดยใครก็ตามที่ต้องการจะเป็นสมาชิกโรงสี จะต้องผ่านการเป็นสมาชิกของกลุ่มเกษตรกรทำนาบากเรือเสียก่อน และได้รับการตรวจสอบและยอมรับของหัวหน้าคุ้มที่เป็นผู้พิจารณาคุณสมบัติของผู้สมัคร จึงจะมีเครดิตของการเข้าเป็นสมาชิกได้ คุณสมบัติที่หัวหน้าคุ้มพิจารณาส่วนใหญ่จะเป็นเรื่องของความรับผิดชอบและเป็นที่เชื่อถือได้ เพราะหากมีการกู้ยืมเงินของกลุ่ม ออกไปหัวหน้าคุ้มจะต้องคอยเป็นผู้ติดตามทวงหนี้ และรับประกันให้ด้วย

การมีส่วนร่วมที่สำคัญของสมาชิกกลุ่มโรงสีอีกประการหนึ่ง คือ การใช้สิทธิออกเสียงเลือกตั้งกรรมการ การบริหารของกลุ่มเกษตรกร และโรงสีชุมชน และการเข้าไปตรวจสอบบัญชี ตรวจสอบการทำงานของกรรมการบริหารโรงสี ซึ่งถือเป็นหัวใจสำคัญของการจัดการองค์กรชุมชนให้เกิดความไว้วางใจเชื่อใจต่อชาวบ้านในชุมชน การใช้สิทธิออกเสียงเลือกตั้งกรรมการบริหารของโรงสี จะทำกันปีละ 1 ครั้งในวันประชุมใหญ่ของกลุ่ม หรือที่เรียกว่าการประชุมสามัญประจำปี ส่วนใหญ่จะเป็นหลังจากวันสิ้นปีบัญชี (31 มีนาคม ของทุกปี) เพื่อให้กรรมการบริหารโรงสีได้แสดงผลประกอบการ เรียกว่า เอาบัญชีโรงสีมาแจกกันให้สมาชิกได้รู้ทัน รู้กำไรกัน และประกาศจ่ายเงินปันผลให้แก่สมาชิกในวันประชุม การประชุมแต่ละครั้งจะใช้ลานกว้างหน้าโรงสีเป็นที่ประชุม ชาวบ้านที่เป็นสมาชิกให้ความสนใจเข้าประชุมกันเป็นจำนวนมาก ถึงกับต้องกางเต็นท์ให้หนึ่งประชุม และมีข้าราชการจากในเมืองมาร่วมประชุมด้วย เช่น เกษตรอำเภอ เกษตรจังหวัด และบางครั้งผู้ว่าราชการก็มาร่วมประชุมด้วย ในการประชุมจะมีการเลือกตั้งกรรมการบริหารชุดใหม่ของโรงสีประจำปีละ 10 คน โดยกรรมการจะถูกคัดเลือกมาแล้วระดับหนึ่ง แล้วเสนอให้ชาวบ้านยกมือสนับสนุนหรือไม่สนับสนุน ซึ่งบางปีก็ได้กรรมการคนเดิมเข้ามาทำการบริหาร โดยเฉพาะผู้จัดการโรงสีที่เป็นคนเดิมมาตลอด เนื่องจากพ่อใหญ่เป็นคนที่เสียสละและมีประสบการณ์มากกว่าคนอื่น ส่วนกรรมการคนอื่น ๆ ก็จะมีหน้าที่ในการตรวจสอบรายได้ ตรวจสอบบัญชี ตรวจสอบคุณภาพข้าว หากเห็นว่าสิ่งใดไม่ถูกไม่ควร ก็มีสิทธิมีเสียงที่จะโต้แย้งได้ บางครั้งก็มีการยกมือปลดกรรมการบางคนออกจาก ตำแหน่งเพราะไม่ซื่อสัตย์ โดยชาวบ้านถือเป็นสิทธิของทุกคนที่เป็นเจ้าของโรงสีและกลุ่มเกษตรกรฯ ที่เท่าเทียมกัน ไม่มีการเกรงใจกัน

กลไกหนึ่งที่ผู้นำโรงสี ผู้นำชุมชน และชาวบ้าน ให้ความสำคัญต่อการตรวจสอบการทำงานของกรรมการบริหารโรงสี ก็คือ มีการวางระบบบัญชีของโรงสีโดยระยะแรกพ่อคำปุ่นเป็นคนออกแบบระบบบัญชีของกลุ่มเกษตรกรทำนาบากเรือ และของโรงสี เป็นระบบบัญชีแบบง่าย ๆ เพื่อให้ชาวบ้านเรียนรู้ได้ด้วยพ่อคำปุ่นเคยเรียนบัญชีและทำงานบัญชีจากกรุงเทพฯ มาก่อน ทำให้มีความรู้ตรงนี้มากกว่าคนอื่น อีกทั้งยังเป็นที่นับถือของชาวบ้าน ทำให้พ่อคำปุ่นสามารถควบคุมการใช้เงินของโรงสีให้เป็นไปอย่างโปร่งใส หลังจากนั้นพ่อคำปุ่นก็ได้ปรับปรุงระบบการทำบัญชีของโรงสีให้เป็นไปตามระบบของกรมสหกรณ์การเกษตร

ให้มีการตรวจสอบด้วยผู้ตรวจสอบของรัฐ ซึ่งชาวบ้านให้ความไว้วางใจต่อระบบตรวจสอบนี้เห็นว่ามันน่าเชื่อถือและโปร่งใส สมาชิกทุกคนสามารถขอข้อมูลประกอบการได้ตลอดเวลาจากผู้จัดการโรงสี และยังสามารถแสดงความคิดเห็นต่อการจัดการของโรงสีได้ในที่ประชุม อีกทั้งยังมีการจัดคิวให้แก่คัมต่าง ๆ เข้ามามีส่วนร่วมในการทำงานในโรงสี งานบริหารโรงสี และการมีส่วนร่วมต่อกิจกรรมอื่น ๆ ของโรงสี แม้จะมีคำกล่าวว่าโรงสีนี้เสมือนกับจะเป็นของชุมชนดงผึ้งมากกว่าชุมชนอื่น ๆ ที่อยู่ใกล้รอบโรงสี เพราะโรงสีตั้งอยู่ในที่ดินของชุมชนดงผึ้ง และกรรมการบริหารส่วนใหญ่ก็เป็นคนในชุมชนดงผึ้ง แต่จากการประสบความสำเร็จของโรงสีทำให้ชาวบ้านที่เป็นสมาชิกไม่มีความสงสัยต่อการปฏิบัติงานของชุมชนดงผึ้ง

เครือข่ายโรงสี และการร่วมมือกับ NGO

องค์กรพัฒนาเอกชน (NGO) มีบทบาทอย่างมากในการสร้างเครือข่ายระหว่างโรงสีในจังหวัดยโสธร ให้มีระบบความสัมพันธ์ช่วยเหลือกันเพื่อให้เกิดความเข้มแข็งในการต่อรองด้านราคา การหาตลาด และเงินทุนหมุนเวียนของโรงสี เครือข่ายโรงสีจังหวัดยโสธร ประกอบด้วย โรงสีนาโส โรงสีปากเรือ โรงสีสงเปือย โรงสีทุ่งแร่ นอกจากเครือข่ายภายในจังหวัดเดียวกันแล้ว ยังมีเครือข่ายโรงสีต่างจังหวัดด้วย เนื่องจากโรงสีของชุมชนแต่ละแห่งมีขนาดและศักยภาพที่แตกต่างกัน โรงสีชุมชนจังหวัดสุรินทร์มีศักยภาพสูงกว่าสามารถผลิตข้าวสารเพื่อการส่งออกได้ ก็จะช่วยเหลือในด้านการตลาดกับโรงสีชุมชนขนาดกลางและเล็กในการรับซื้อผลผลิตเพื่อบรรจุส่งออก ช่วยสร้างตลาดให้แก่ชาวนาปลูกข้าวได้มาก การช่วยเหลือกันระหว่างโรงสีในเครือข่าย พอใหญ่แล้วว่า ปีก่อนโรงสีสงเปือยขาดทุน ขอให้โรงสีปากเรือช่วยซื้อข้าว เปลือกในราคาที่แพงจากเขา ทางกลุ่มก็ช่วยซื้อขาดทุนไป 3-5 หมื่นบาท หรือ ทางโรงสีโพธิ์ทราย (ร้อยเอ็ด) ไม่มีกระสอบ ไม่มีเชือกเย็บกระสอบ ก็มาหยิบยืมจากโรงสีปากเรือได้ หรือโรงสีนาโสไม่มีเงินก็มาเยี่ยมที่ปากเรือได้ หรือปากเรือไปเยี่ยมที่นาโสมาใช้ก่อนก็ได้ แล้วแต่ความจำเป็นของแต่ละแห่ง โดยมีผู้ประสานงานขององค์กรพัฒนาเอกชนเป็นผู้ช่วยประสานงาน และคอยหาตลาดบ่อนให้แก่โรงสีในเครือข่ายอีกด้านหนึ่งด้วย

แต่บทบาทขององค์กรพัฒนาเอกชน (NGO) ต่อชุมชนดงผึ้ง เป็นไปอย่างค่อนข้างจำกัด ด้วยว่าชุมชนดงผึ้งมีความรู้สึกถึงความเป็นเจ้าของโรงสี ทุกครัวเรือนในชุมชนถือหุ้นในโรงสี และหุ้นทุกหุ้นของโรงสีเป็นของชาวบ้านปากเรือและชุมชนใกล้เคียง ไม่มีนายทุนจากนอกพื้นที่มาถือหุ้น หรือไม่มีใครที่เป็นผู้ถือหุ้นรายใหญ่ เพราะมีข้อจำกัดว่าแต่ละครัวเรือนจะถือหุ้นได้ไม่เกิน 10,000 บาท แม้กรรมการบริหารก็ถือหุ้นไม่เกิน 10,000 บาท การก่อตั้งและดำเนินงานของโรงสีทุกขั้นตอนเป็นความร่วมมือกันระหว่างผู้นำชุมชนชาวบ้าน และได้รับการสนับสนุนจากรัฐ ด้วยรัฐต้องการให้ชุมชนแห่งนี้เป็นตัวอยางของความสำเร็จที่รัฐให้การสนับสนุนทางด้านการจัดตั้งโรงสี ในขณะที่นาโสเป็นเสมือนภาพสะท้อนของความสำเร็จในการร่วมมือกันระหว่างชุมชนกับภาคเอกชน (NGO) การเข้ามาของเจ้าหน้าที่ขององค์กรพัฒนาเอกชน จะมีบทบาทในเรื่องของการสร้างเครือข่าย และการหาตลาดข้าวกล้องและข้าวปลอดสารพิษให้แก่โรงสีปากเรือเป็นสำคัญ แต่จะไม่มีบทบาทในด้านการบริหารจัดการเลย เจ้าหน้าที่ขององค์กรพัฒนาเอกชนที่ทำงานในพื้นที่บ้านดงผึ้งกล่าวว่าการเข้ากับชาวบ้านหรือโน้มน้าวให้ชาวบ้านเห็นด้วยต่อการทำงานขององค์กรพัฒนาเอกชนเป็นไปได้

ลำบาก เพราะชาวบ้านเองรู้สึกถึงศักยภาพในการทำงานของชาวบ้านตามลำพัง และการมีกลุ่มเกษตรกรที่เข้มแข็งทำให้ชาวบ้านไม่จำเป็นต้องพึ่งพาองค์กรพัฒนาเอกชนก็สามารถพึ่งพาตนเองได้

การประเมินจุดอ่อนโรงสี

อย่างไรก็ตามในสายตาของผู้นำชุมชนตามธรรมชาติเอง เช่น พ่อคำปุ่น หลวงพ่อรองเจ้าอาวาสวัดดงผึ้ง ก็ยังเห็นถึงข้ออ่อนของโรงสีชุมชนแห่งนี้ และได้สะท้อนออกมาด้วยความเป็นห่วง และพร้อมที่จะเข้าไปช่วยแนะนำแก้ปัญหาพร้อมกับผู้นำรุ่นใหม่ ๆ เช่น เรื่องของเงินทุนหมุนเวียนของโรงสี ปัญหาคุณภาพข้าว ปัญหาเรื่องขนาดของโรงสี และเครื่องจักรกล ปัญหาเรื่องของการใช้จ่ายเงินของกลุ่มอย่างไม่ระมัดระวัง เป็นต้น โดยเฉพาะเรื่องของการพึ่งพาเงินทุนหมุนเวียนจากนอกชุมชนเป็นจำนวนมาก เพื่อใช้ในการซื้อ-ขายข้าวในฤดูกาล การพึ่งพาดังกล่าวทำให้เกิดต้นทุนในการจัดการเพิ่มขึ้น อีกทั้งสร้างความเสี่ยงให้กับการดำเนินกิจการของโรงสีได้หากไม่สามารถขายข้าวได้ในเวลาที่คาดการณ์ไว้ หรือหากราคาข้าวตกก็อาจจำเป็นต้องขายเพื่อนำเงินไปคืนตามกำหนดเวลา เนื่องจากผลประโยชน์หรือรายได้ส่วนใหญ่ของโรงสีเมื่อได้มากมักจะปันผลคืนให้แก่สมาชิกกลุ่ม และอีกส่วนหนึ่งจะใช้ในการขยายพื้นที่ของโรงสีและกำลังการผลิต จึงไม่สามารถเก็บสะสมทุนไว้เป็นทุนหมุนเวียนของโรงสีได้ในจำนวนที่มากพอที่จะทำให้ซื้อขายข้าวในแต่ละปี อีกทั้งสมาชิกของโรงสีส่วนใหญ่พึ่งพอใจกับการขายข้าวได้ในราคาสูง และได้รับเงินปันผลจากโรงสีจำนวนมาก จึงไม่เห็นความสำคัญในการสะสมทุนในระบบโรงสี พ่อคำปุ่นเล่าว่า เวลาที่มีประชุมก็เคยเตือนว่า โรงสีถึงมีกำไรปีละ 4-5 แสนบาทที่ยังอยู่ไม่ได้ เราต้องหากองทุนไว้อย่างน้อย 10 ล้านบาท โรงสีจึงจะอยู่ได้เตือนให้ระวังเรื่องนี้ อย่าปันผลให้มากนัก เพราะปันผลมากสมาชิกชอบเขาก็ว่าดี แต่กรรมการต้องมองว่าโรงสีอยู่รอดไหม เพราะต่อไปโรงสีก็ต้องชำรุด ต้องปรับปรุง ต้องเตรียมเงินไว้สำหรับส่วนนี้ด้วย

อีกประการหนึ่ง คือ เรื่องของคุณภาพข้าว ที่เกิดจากการที่การสีที่ยังก่อให้เกิดการสูญเสียสูง การแตกหักของข้าวเนื่องจากความชื้นของข้าวสูง เพราะต้องสีในเวลาที่รวดเร็ว ไม่มีการตากข้าวเหมือนแต่ก่อน และจากขนาดของโรงสีที่มีขนาดเล็ก ทำให้การสีข้าวไม่ได้คุณภาพเท่าโรงสีข้าวขนาดใหญ่ อีกทั้งคุณภาพของข้าวเปลือกที่ซื้อมาสืบบางปีก็ดี บางปีก็ไม่ได้ ขึ้นอยู่กับธรรมชาติ และชาวบ้านต้องทำความเข้าใจต่อการผลิต บางครั้งต้องให้ความรู้ออกกระจายข่าวภายในหมู่บ้าน บางครั้งชาวบ้านก็ไม่ยอมรับรู้เพราะข้าวมาเทรวมกันไม่รู้ว่าคุณภาพไม่ดีบ้าง ปีต่อ ๆ มาทางโรงสีจึงต้องให้ราคาต่ำสำหรับข้าวที่คุณภาพต่ำ เก็บไม่ดี หรือไม่ยอมซื้อ ทำให้ชาวบ้านต้องปรับปรุงคุณภาพข้าวเปลือกที่เอามาขายเอง และการที่มีโรงสีขนาดเล็กทำให้สีข้าวไม่ทันกับราคาข้าวที่ขึ้นลง โรงสีต้องใช้เวลา 14-15 วันถึงจะสีข้าวได้พอที่จะส่ง ก็ไม่ทันกับราคาข้าวที่ขึ้นไป พอตอนส่งราคาข้าวก็ลงแล้ว เพราะโรงสีปากเรือถ้าสีทั้งวันทั้งคืนจะได้ 70-80 กระสอบ แต่หากไม่พักเครื่องเลย เครื่องก็จะพังเร็ว